

॥ नमोऽस्तु तस्मै जिनशासनाय ॥

श्रुतकेवलीश्रीशय्यंभवसूरिकृतं
श्रीभद्रबाहुस्वामिकृतनिर्युक्तियुतं
श्रीहरिभद्रसूरिकृतवृत्तियुतं

श्री दशपैकालिक सूत्रम्

गुर्जरभाषान्तरसहितम्
(भाग-२)

प्रेरक : पू.पं.श्री यन्द्रशेखरविजयजी म.

भाषान्तरकार : मुनिश्री गुणहंसवि.म.

संशोधक : मुनिश्री भव्यसुंदरवि.म.

: प्रकाशक :

(श्री श्रमणप्रधान जैन संघ)

कमल प्रकाशन ट्रस्ट

॥ नमोऽस्तु तस्मै जिनशासनाय ॥

श्रुतकेवलि श्रीशय्यंभवसूरिविरचितं

॥ श्री दशवैकालिकसूत्रम् ॥

सभाषांतर भाग-२ (अध्य. २-३-४)

निर्युक्तिकार : श्रुतकेवली श्रीभद्रबाहुस्वामी
वृत्तिकार : १४४४ ग्रन्थरचयिता श्रीहरिभद्रसूरिज

प्रेरक

सिद्धान्तमहोदधि श्रीमद्विजय प्रेमसूरीश्वरजु म.साहेबनां
शिष्यरत्न

प.पू.पं. गुरुदेवश्री यन्द्रशेखरविजयजु म.साहेब

प्रकाशक

कमल प्रकाशन ट्रस्ट

अमदावाद

भाषांतरकर्ता

मुनि गुणहंसविजयजु

संशोधनकर्ता

मुनि भव्यसुंदरविजयजु

પ્રકાશક :

કમલ પ્રકાશન ટ્રસ્ટ

જીવતલાલ પ્રતાપશી સંસ્કૃતિ ભવન

૨૭૭૭, નિશાપોળ, ઝવેરીવાડ,

રીલિફ રોડ, અમદાવાદ-૧

ફોન : ૨૫૩૫૫૮૨૩, ૨૫૩૫૬૦૩૩

લેખક :

સિદ્ધાન્તમહોદયિ, સચ્ચારિત્રચૂડામણિ,

સ્વ. પૂજ્યપાદ આ. ભગવંત શ્રીમદ્વિજય

પ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબનાં વિનેય

પૂ. પં. શ્રી ચન્દ્રશેખરવિજયજીનાં શિષ્ય

મુનિશ્રી ગુણહંસવિજયજી

પ્રથમ પ્રકાશન : વિ.સં. ૨૦૬૬ તા. ૧૫-૧૨-૨૦૦૮

નકલ : ૧૦૦૦

સૂચના : આ પુસ્તક જ્ઞાનખાતાની રકમમાંથી છપાયેલ હોવાથી પુસ્તકનું મૂલ્ય જ્ઞાનખાતે ચૂકવીને માલિકી કરી શકાય.

મૂલ્ય રૂ. ૨૫૦/-

ટાઈપસેટીંગ :

અરિહંત ગ્રાફિક્સ

ખાડિયા ચાર રસ્તા, અમદાવાદ.

મુદ્રક :

ભગવતી ઓફસેટ

બારડોલપુરા, અમદાવાદ.

સમર્પણમ....

જેઓની શાસ્ત્રાભ્યાસની અપ્રમત્તતાને મુનિસમુદાય આજેય વંદે છે...
જેઓએ શાસ્ત્રોરૂપી અમૃતકુંડમાં કેટલાંય સંયમીઓને સ્નાન કરાવ્યું છે...
એવા

પ.પૂ. વર્ધમાનતપોનિધિ, સંઘએકતાનાં શિલ્પી, અપ્રમત્તયોગી,
પૂ. ગુરુદેવશ્રી

આ. ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મ. સાહેબજીને

આ કૃતિ અર્પણ કરતાં ધન્યતા અનુભવું છું.

લિ. કૃપાકાંક્ષી ગુણહંસવિ.

**ઉમળકાભર્યા હૈયે અમે સ્વીકારીએ છીએ
આપનું ઔદાર્યભર્યું સૌજન્ય....**

પ.પૂ.પં.ગુરુદેવશ્રી ચન્દ્રશેખરવિજયજી મ.સાહેબનાં
શિષ્યરત્ન

પૂ.મુનિરાજશ્રી વિમલહંસવિજયજી મ.સાહેબ તથા

પૂ.મુનિરાજશ્રી પરમહંસવિજયજી મ.સાહેબનાં

વિ.સં. ૨૦૬૫નાં ચાતુર્માસની સ્મૃતિનિમિત્તે

● સૌજન્ય ●

શ્રી શ્રે.મૂ.પૂ. જૈન સંઘ

નાનપુરા, સુરત

જ્ઞાનદ્રવ્યથી શ્રુતભક્તિનો લાભ લીધો એ બદલ ખૂબ ખૂબ ધન્યવાદ....

લિ.

કમલ પ્રકાશન ટ્રસ્ટ

પ્રસ્તાવના

દશવૈકાલિક સૂત્ર !

પરમ પાવન પિસ્તાલીશ આગમોમાંનું એક અતિસુંદર આગમ !

૨૧૦૦૦ વર્ષ પાંચમા આરાનાં અંત સુધી જે અખંડ પણે ટકશે !

એનો મહિમા અપરંપાર છે, એ તો એના પરથી જ જણાઈ આવે કે ચૌદપૂર્વધર - શ્રુતકેવલિ - શય્યંભવસૂરિ મહારાજાએ, માત્ર છ મહિનાનું જેનું આયુષ્ય શેષ હતું, તેવા પોતાના દીક્ષિત પુત્ર 'મનક'નાં કલ્યાણને માટે પૂર્વોમાંથી તેને ઉદ્ધૃત કર્યું !

કેવા સુંદર પદાર્થો હશે એમાં, જેને ભણવાથી ૬ મહિનામાં સાધુજીવનનો સાર સમજાઈ જાય...આત્મકલ્યાણ નિશ્ચિત થઈ જાય !

આજે પણ એનો મહિમા અખંડ છે - એના ચાર અધ્યયન અર્થસહિત ભણાય નહીં ત્યાંસુધી મહાવ્રત આરોપણ (વડીદીક્ષા) ન કરવાની પરંપરા છે... એનું પાંચમું પિંડેષણાઅધ્યયન અર્થસહિત ભણ્યા વિના ગોચરી જવાનો અધિકાર નથી મળતો.

એનું સાતમું વાક્યશુદ્ધિ અધ્યયન અર્થસહિત ભણ્યા વિના દેશના આપવાનો - અરે ! બોલવાનો પણ અધિકાર નથી મળતો... ટંકશાળી અને અર્થશાલિ છે એના વચનો... દરેક સાધુભગવંતે અવશ્ય ભણવા - ગોખવા - સમજવા - ઉતારવા જેવા.

પણ, આ તો ચૌદપૂર્વધર મહર્ષિનાં વચનો...ગંભીર, રહસ્યભરપૂર... અલ્પમતિ એવા આપણે તેનો તાગ શી રીતે પામી શકીએ ?

ઉપકાર કર્યો આપણા પર પૂર્વર્ષિઓએ...ભદ્રબાહુસ્વામી મહારાજાએ...નિર્યુક્તિ રચીને...અગત્યસિંહસૂરિએ ચૂર્ણિ રચીને... હરિભદ્રસૂરિઆદિ મહાપુરુષોએ ટીકાઓ રચીને...

આ વિવરણો પ્રમાણમાં સરળ છે. તાર્કિકશિરોમણિ હરિભદ્રસૂરિ મ.સા.ની ટીકા સૌથી વિસ્તૃત છે. ખૂબ સુંદરપદાર્થો છે, તેમાં...

છતાં, પડતાં કાળને કારણે પ્રાથમિક અભ્યાસીઓને તે પણ સમજવું કઠિન પડે, તે સંભવિત છે.

અને એટલે અનુવાદકાર પૂ.મુ.શ્રી ગુણહંસવિજયજી મ.સા. સરળ ગુજરાતી ભાષામાં તેનો અનુવાદ પ્રસ્તુત કરી રહ્યા છે.

સ્વયં ઉચ્ચકક્ષાનાં વિદ્વાન્ હોવા છતાં, આવા પ્રાથમિક ગ્રંથ ઉપર અનુવાદ લખવા માટે આટલો પરિશ્રમ વેઠે છે, સમયનો ભોગ આપે છે, તે તેમની પ્રાથમિક અભ્યાસો પરની કઠણાનું પરિણામ છે. વર્તમાનકાળે અભ્યાસની રૂચિ ધરાવનારાઓને પણ અભ્યાસ કરાવનાર અધ્યાપકોનો સંયોગ સરળતાથી નથી થતો, તેવું ઘણીવાર જોવા મળે છે અને સ્વયં અભ્યાસ કરવામાં કઠિન સ્થળો એ અટકી જવાથી હતોત્સાહ થઈ જાય છે.

એ સમસ્યાનું નિરાકરણ કરવા જ આ અનુવાદ પ્રસ્તુત થઈ રહ્યો છે.

પૂ. હરિભદ્રસૂરિ મહારાજની કઠિન પંક્તિઓને વિસ્તારથી સરળભાષામાં રજૂ કરવા તેમણે ઘણો પુરુષાર્થ કર્યો છે, તે અનુવાદ જોતાં જ સમજાઈ જશે.

પ્રત્યેક સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતો અવશ્ય આ ગ્રંથનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ કરે તો તેમનું જીવન સંયમની સુવાસથી મહેંકી ઊઠે, તે બાબતમાં કોઈ શંકા નથી... એટલે મારા સહિત સહુ આ ગ્રંથને ભણે, અને તેમાં આ અનુવાદ સહાયકસાથીની ગરજ સારે... અને તેના દ્વારા વિશુદ્ધસંયમજીવનની પ્રાપ્તિ કરી, પરમપદને નજીક લાવે, એ જ શુભાભિલાષા...

લિ.

મુનિ ભવ્યસુંદરવિજય

બે શબ્દો

દશવૈકાલિક જેવા મહાન સૂત્રની રચના કરી છે ચૌદપૂર્વધર શ્રી શય્યંભવસૂરીશ્વરજી મહારાજાએ ! એના ઉપર નિર્યુક્તિની રચના કરી છે ચૌદપૂર્વધર શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામીજીએ !

ચૂર્ણિની રચના કરી છે શ્રી જિનદાસગણિમહત્તરજીએ !

વૃત્તિની રચના કરી છે ૧૪૪૪ ગ્રન્થરચયિતા શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજાએ !

હજારો વર્ષો પૂર્વેનું આ અણમોલ સાહિત્ય કાળના પ્રવાહમાં ક્યાંય ખતમ ન થઈ જાય અને આપણાં સુધી પહોંચે એ માટે એની સુરક્ષા કાજે જબરદસ્ત ભોગ આપ્યો છે હજારો શ્રમણ-શ્રમણીઓએ અને શ્રાવક-શ્રાવિકાઓએ !

મારા જેવા સાધુ પણ આનું ભાષાંતરાદિ કામ સારી રીતે પાર પાડી શકે એ માટે કૃપાબળ-પીઠબળ પૂરું પાડ્યું છે પરમોપકારી પૂજ્યપાદ ભવોદ્ધિતારક ગુરુદેવશ્રીએ !

ભાષાંતરમાં ભૂલો ન રહી જાય એ માટે અક્ષરશઃ બધું જ તપાસી આપવાનો અનહદ ઉપકાર કર્યો છે પૂજ્યપાદ શાસનપ્રભાવક આચાર્યદેવ શ્રી રત્નસુંદરસૂરીશ્વરજી મ.સાહેબના શિષ્ય મુનિરાજ ભવ્યસુંદરવિજયજીએ !

ત્રણ-ત્રણ મુકો જોવાં - કમશઃ ગોઠવવા... વગેરે વગેરે અતિ મહેનત અને ઘણો લાંબો સમય માંગી લેતું કપરું કામ સહર્ષ વધાવી લઈને સંપૂર્ણ કરી દીધું છે વિદ્યાશિષ્ય મુનિરાજ રાજહંસવિજયજીએ !

પ્રકાશનનાં કાર્યમાં ખૂબ ઉલ્લાસથી સહકાર આપ્યો છે તે કમલ પ્રકાશનનાં ગુણવંતભાઈ અને તેમની પ્રેસની ટીમે !

આવી તો ઢગલાબંધ સહાય બાદ જે કામ શક્ય બન્યું છે, એમાં ભાષાંતરકર્તા તરીકેનો યશ લેવાનો મને કોઈ જ હક નથી. આ આખાં કાર્યમાં મારા ભાગે તો ૧% જેટલો ય હિસ્સો માંડ આવે... એટલે જો આ કાર્ય ખરેખર સારું થયેલું લાગે, ઉપયોગી લાગે તો એનો યશ મને આપવાને બદલે આ તમામ ઉત્તમ આત્માઓને જ આપવો એવી મારી નમ્ર વિનંતી છે. હા ! જે કંઈ ક્ષતિઓ હશે, એ મારી જ હશે એ પણ નિશ્ચિત હકીકત જાણવી.

વર્તમાન ૧૫ હજાર સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતો અઘરી ભાષાદિને કારણે આ ગ્રન્થનાં અમૂલ્યપદાર્થોથી વંચિત ન રહી જાય, એ માટે તેઓને ગુજરાતી ભાષામાં સ્પષ્ટતાવાળું ભાષાંતર આપવું જરૂરી લાગ્યું, માટે જ આ ભાષાંતર કર્યું છે. બાકી તો સંયમીઓ

સંસ્કૃતમાં જ અભ્યાસ કરે, ભાષાંતરને ન અડે એ જ અમને ઈષ્ટ છે. ભાષાંતર વિના વૃત્તિ નહીં સમજી શકનારાઓ માટે જ આ ભાષાંતર છે, એ ખાસ ધ્યાનમાં લેવું. વળી જો અધ્યાપન કરાવનાર સદ્ગુરુનો યોગ મળે તો એમની પાસે જ જ્ઞાન મેળવવું... એ ન મળે તો જ નાછુટકે ભાષાંતરના સહારે વાંચન કરવાનું છે.

આ ભાષાંતરમાં નિકોપાદિની સમજમાં સરળતા રહે તે માટે પૂ.પં.શ્રી હીરચંદ્રવિજયજી મ.સાહેબના શિષ્યવૃંદે તૈયાર કરેલ અધ્યયનપ્રમાણેના કોષકો પણ લીધા છે. કોષક તૈયાર કરનાર મહાત્માનો પણ હું સબહુમાન આભાર માનું છું.

પ્રાંતે આ આખાય ભાષાંતરમાં મહાપુરુષોની ઈચ્છા વિરુદ્ધ કંઈપણ લખાયું હોય તો મન-વચન-કાયાથી ત્રિવિધે-ત્રિવિધે મિચ્છા મિ દુક્કડં.....

લિ.

મુનિ ગુણહંસવિજય

ભા.સુ. ૧૩ સં. ૨૦૬૫

ખાસ ધ્યાન રાખો...

આ ગ્રંથ વાંચનના અધિકારી યોગોદ્ધવહન કરી ચૂકેલા પૂ. સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતો જ છે.

તેથી ગૃહસ્થોએ આ ગ્રંથ વાંચવો નહીં.

અનધિકૃત વાંચન જ્ઞાનવરણીય-મોહનીય વિ. કર્મોના બંધ દ્વારા સંસારવર્ધક હોવાથી અહિતકર છે.

પૂજ્ય સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતોએ પણ મુખ્યત્વે ગીતાર્થ ગુરુભગવંતો પાસે જ અભ્યાસ કરવાનો છે.

પરંતુ જેમને તેવા સંયોગો ઉપલબ્ધ નથી. તેઓ, પોતાના ગુરુવર્ગની અનુજ્ઞા લઈને આ અનુવાદની સહાય લઈને અભ્યાસ કરી શકે છે.

આ ગ્રંથ માત્ર વાંચી જવા માટે નથી. સાંગોપાંગ અભ્યાસ, ગાથાઓ - અર્થો - પદાર્થોને ગોખીને ઉપસ્થિત કરાશે, તો સંયમજીવનમાં અત્યંત ઉપકારી બનશે.

પ્રથમો વિરામ:

-મુનિ રાજહંસવિજય

અધ્યયન-૨

આ અધ્યયનમાં ધર્મનાં સ્વીકારબાદ નૂતનદીક્ષિતને સંયમજીવનમાં અધૃતિ = અધીરજ આવી જાય તો એ અધૃતિને દૂર કરવા ધૃતિને શ્રમણ્યનાં કારણ તરીકે દર્શાવાઈ છે. અને એ ધૃતિનું જ વર્ણન કરનાર આ અધ્યયન છે.

શ્રમણની વ્યાખ્યા - શ્રમણની ઉપમાઓ એટલી અદ્ભૂત દર્શાવી છે કે જેને વાંચતા કોઈપણ સંયમી “શ્રમણની આટલી બધી સુંદર ઉપમાઓ છે !!” એવું આશ્ચર્ય સહેજે અનુભવે એ નિર્વિવાદ છે. (નિ. ૧૫૪ થી નિ. ૧૫૭)

“પોતાને આધીન ન હોય એવા ભોગોનો ત્યાગ કરનાર ત્યાગી કહેવાતો નથી અને જે પોતાને આધીન હોય એવા ભોગોનોય ત્યાગ કરી દે તે જ ત્યાગી કહેવાય છે.” (ગાથા ૨-૩) એવું જણાવી ત્યાગીની વાસ્તવિક વ્યાખ્યા તરફ આંગળીચીંધણું કરાયું છે.

મોહનીયકર્મવશ થયેલ સ્ત્રીનાં આકર્ષણને દૂર કરવાની, સુંદર તરકીબ દેખાડીને સંયમરૂપી ઘરમાંથી મન બહાર નીકળી ન જાય એ માટેનું સુંદર ચિંતન પણ દર્શાવાયું છે.

અંતમાં આ અધ્યયનને સાઘંત સ્પર્શતું રહનેમિ-રાજુલનું દષ્ટાંત દેખાડીને રાજુલદ્વારા જે રીતે રહનેમિજી સંયમમાં સ્થિર થયાં અને પોતાનું આત્મકલ્યાણ સાધી ગયા એ રીતે પંડિતપુરુષો પણ ભોગોથી વિરામ પામી પોતાનું આત્મકલ્યાણ સાધે એવો માર્મિક ઉપદેશ ગ્રંથકાર પરમર્ષિએ આપીને કમાલ કરી છે.

અધ્યયન-૩

આ અધ્યયનમાં આચારમાં ધૃતિ કરવી. અર્થાત્ આચારનું જ પાલન કરવું પણ અનાચારનું નહીં એવું જણાવીને અનાચીર્ણ એવી ૫૪ બાબતો જણાવી તેની આચરણા નહીં કરવાનો ઉપદેશ અપાયો છે.

કથાનાં નિક્ષેપમાં અર્થકથા, કામકથા, ધર્મકથા અને મિશ્રકથા એમ કથાનું ભેદાદિનાં કથનપૂર્વક વિસ્તારથી નિરૂપણ કરાયું છે. એમાંય ધર્મકથાનાં ભેદનું વર્ણન અત્યદ્ભૂત છે. કેવા આત્માઓને કેવી ધર્મકથા કહીને ધર્મમાં સ્થિર રાખવા એ પદાર્થ ધર્મકથાનાં નિરૂપણમાં જણાઈ આવે છે. (નિ. ૧૮૮ થી નિ. ૨૦૬)

અધ્યયન-૪

આ અધ્યયનમાં સંયમીએ જે આચારવિશે ધૃતિ કરવાની છે એ આચાર ષડ્જીવનિકાયને વિશે પાળવાનો છે. અર્થાત્ છ જીવનિકાયમાં સંયમવાળા બનવાનું છે એ વાત વિસ્તારપૂર્વક જણાવાઈ છે.

આ અધ્યયનમાં જીવનાં અસ્તિત્વની સિદ્ધિ ઢગલાબંધ અનુમાનપ્રયોગો આપવા દ્વારા નિર્યુક્તિકાર-વૃત્તિકારશ્રીએ કરી છે. ઉપરાંત છએ છ કાયમાં અલગ-રાલગ રીતે આત્માની સિદ્ધિ અનુમાનપ્રયોગો દ્વારા ખૂબ જ તાદ્દશ રીતે કરવામાં આવી છે. એના અભ્યાસથી “દરેક જિનવચન તર્કસિદ્ધ પણ છે” એની વાસ્તવિક પ્રતીતિ જિજ્ઞાસુને અચૂક થશે એવું કહેવામાં જરાય અતિશયોક્તિ નહીં ગણાય.

પાંચમહાવ્રત અને રાત્રિભોજનવ્રતનાં આલાવામાં વૃત્તિકારે દરેક વ્રતમાં દ્રવ્ય અને ભાવની ચતુર્ભંગીનું ખૂબ સરસ વર્ણન ચૂર્ણિનાં પાઠ સાથે કર્યું છે... જેનાથી સંયમી પોતાના તે - તે વ્રતો દ્રવ્યથી જ છે કે ભાવથી પણ છે તેનો નિશ્ચય કરી શકશે.

ઉપદેશઅધિકારમાં સંયમી કેવી રીતે પાપકર્મનો બંધક થાય અને કેવી રીતે પાપકર્મનો બંધક ન થાય એ જણાવીને યતનાની પૂર્વે પણ જ્ઞાનની વિશેષ આવશ્યકતા જણાવીને “જીવાદિ તત્ત્વોનો જ્ઞાતા જ સંયમને જાણી શકશે.” એ પદાર્થનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કર્યો છે.

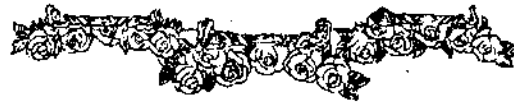
અંતમાં જીવાદિ તત્ત્વોનાં જ્ઞાનથી માંડીને મોક્ષની પ્રાપ્તિ સુધીનો ક્રમ બતાવ્યો છે. અને જે આત્માને ધર્મનું ફળ મળવું દુર્લભ છે તેના લક્ષણો બતાવીને તથા જેઓને પાછલી જંદગીમાં પણ તપ, સંયમ, બ્રહ્મચર્ય પ્રિય છે તેઓનું દેવલોકગમન બતાવીને પાછલી જંદગીમાં પણ તપ, સંયમ, બ્રહ્મચર્ય રત થવાની અત્યદ્ભૂત પ્રેરણા કરીને ગ્રંથકારશ્રીએ ખૂબ ઉપકાર કર્યો છે.

અધ્યયનાનુક્રમ

- (૧) શ્રામણ્યપૂર્વક અધ્યયન ૧
- (૨) ક્ષુલ્લિકારકથા અધ્યયન ૬૧
- (૩) ષડ્જીવનિકા અધ્યયન ૧૩૭

॥ ણમોત્થુ ણં સમણસ્સ ભગવઓ મહાવીરસ્સ ॥

દશવૈકાલિકસૂત્રમ્

ચતુર્દશપૂર્વધર શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીવિરચિતનિર્યુક્તિયુત, સૂરિપુરંદર
શ્રીહરિભદ્રસૂરિવિરચિતવૃત્તિયુત, ચતુર્દશપૂર્વધર શ્રીશય્યાંભવસૂરિકૃત,
દશવૈકાલિકસૂત્ર ઉપર શબ્દશઃ વિસ્તૃત ગુજરાતીવિવેચન

॥ અથ દ્વિતીયં અધ્યયનં શ્રામણ્યપૂર્વકાચ્ચં ॥

વ્યાખ્યાતં દ્રુમપુષ્પિકાધ્યયનમ્, અધુના શ્રામણ્યપૂર્વકાચ્ચમારમ્ભ્યતે, અસ્ય
ચાયમભિસંબન્ધઃ, ઇહાનન્તરાધ્યયને ધર્મપ્રશંસોક્તા, સા ચેહૈવ જિનશાસન ઇતિ, ઇહ તુ
તદભ્યુપગમે સતિ મા ભૂદભિનવપ્રવ્રજિતસ્યાધૃતેઃ સંમોહ ઇત્યતો ધૃતિમતા
ભવિતવ્યમિત્યેતદુચ્યતે, ઉક્તં ચ-“જસ્સ ધિઈં તસ્સ તવો જસ્સ તવો તસ્સ સુગઈં સુલભા ।
જે અધિઈમંત પુરિસા તવોઽવિ ખલુ દુલ્લહો તેસિં ॥૧॥” અનેનાભિસંબન્ધેનાયા-
તસ્યાસ્યાધ્યયનસ્ય ચત્વાર્યનુયોગદ્વારાણિ પૂર્વવત્, નવરં નામવદધ્યયનવિષયત્વાદુ-
પક્રમાદિદ્વારકલાપસ્ય વ્યાસિપ્રાધાન્યતો નામનિષ્પન્નં નિક્ષેપમભિધિત્સુરાહ નિર્યુક્તિકારઃ-
સામણપુવ્વગસ્સ ડ નિક્ખેવો હોઽ નામનિષ્ફત્તો । સામણસ્સ ચઠકો તેરસગો પુવ્વયસ્સ
ભવે ॥૧૫૨॥

શ્રામણ્યપૂર્વક નામનું દ્વિતીય અધ્યયન

દ્રુમપુષ્પિકા અધ્યયનનું વ્યાખ્યાન થઈ ગયું. હવે શ્રામણ્યપૂર્વક નામનું બીજું અધ્યયન
શરુ કરાય છે. આ અધ્યયનનો પ્રથમ અધ્યયન સાથે આ પ્રમાણે સંબંધ છે કે અહીં
અનન્તરઅધ્યયનમાં ધર્મપ્રશંસા કહી. તે ધર્મપ્રશંસા અહીં જ ‘જિનશાસનમાં છે’ એ વાત
કહી.” હવે “ધર્મનો સ્વીકાર કર્યા બાદ નવા દીક્ષિતને અધીરજને કારણે સંમોહ
(કામવિકારાદિ) ન થાઓ” એ માટે આ બીજા અધ્યયનમાં એમ કહેવાનું છે કે
“ધૃતિવાળા થાઓ”

કહ્યું છે કે - “જેની પાસે ધૃતિ છે. તેની પાસે તપ છે. જેની પાસે તપ છે. તેને
સદ્ગતિ સુલભ છે. જે અધૃતિવાળા પુરુષો છે. તેઓને તો તપ પણ દુર્લભ છે.”
(સદ્ગતિતો સુતરાં દુર્લભ છેજ.)

આમ આ સંબંધથી આ બીજું અધ્યયન આવેલું છે.

આના ચાર અનુયોગદ્વારો પૂર્વની જેમ સમજી લેવા. ફરક માત્ર એટલો કે ઉપક્રમાદિ ચારેય દ્વારોનો સમૂહ નામવદ્ અધ્યયનવિષયક છે. એટલે કે નામવાળા અધ્યયનોમાં ઉપક્રમાદિ દ્વારો લાગુ પડે છે, એટલે એ નામનિષ્પન્નનિક્ષેપ ચારેય દ્વારોમાં વ્યાપેલો છે, એની આ જે વ્યાપ્તિ છે એની પ્રધાનતાને અનુસારે નામનિષ્પન્નનિક્ષેપને કહેવાની ઈચ્છાવાળા નિર્યુક્તિકાર કહે છે કે -

નિર્યુક્તિ-૧૫૨ ગાથાર્થ : શ્રામણ્યપૂર્વકનો નામનિષ્પન્નનિક્ષેપ થાય છે. શ્રામણ્યનો ચતુષ્ક નિક્ષેપ અને પૂર્વકના તેર નિક્ષેપ થાય છે.

વ્યાખ્યા-શ્રામ્યતીતિ શ્રમણઃ, (શ્રામ્યતિ તપસ્યતિ) તદ્ભાવઃ શ્રામણ્યં, તસ્ય પૂર્વ-કારણં શ્રામણ્યપૂર્વં તદેવ શ્રામણ્યપૂર્વકમિતિ સંજ્ઞાયાં કન્, શ્રામણ્યકારણં ચ ધૃતિઃ, તન્મૂલત્વાત્તસ્ય, તત્પ્રતિપાદકં ચેદમધ્યયનમિતિ ભાવાર્થઃ । અતઃ શ્રામણ્યપૂર્વકસ્ય તુ નિક્ષેપો ભવતિ નામનિષ્પન્નઃ, કોઽસૌ ?- અન્યસ્યાશ્રુતત્વાત્ શ્રામણ્યપૂર્વકમિત્યયમેવ, તુશબ્દઃ સામાન્યવિશેષવન્નામવિશેષણાર્થઃ, શ્રામણ્યપૂર્વકમિતિ સામાન્યમ્, શ્રામણ્યં પૂર્વં ચેતિ વિશેષઃ, તથા ચાહ-શ્રામણ્યસ્ય ચતુષ્કકલ્પયોદશકઃ પૂર્વકસ્ય ભવેન્નિક્ષેપ ઇતિ ગાથાર્થઃ ॥૧૫૨॥

ટીકાર્થ : જે શ્રમ = તપ કરે તે શ્રમણ. તેનો ભાવ = શ્રામણ્ય, તેનું પૂર્વ = કારણ તે શ્રામણ્યપૂર્વ. એ જ “શ્રામણ્યપૂર્વક” કહેવાય. અહીં ક પ્રત્યય સંજ્ઞામાં = નામ દર્શાવવામાં લાગેલો છે.

પ્રશ્ન : શ્રામણ્યનું કારણ કોણ છે ?

ઉત્તર : શ્રામણ્યનું કારણ ધૃતિ છે. કેમકે શ્રામણ્ય ધૃતિમૂલક છે. (ધૃતિ એ છે મૂલ જેનું એવું શ્રામણ્ય છે.) અને આ ધૃતિનું પ્રતિપાદન કરનાર આ અધ્યયન છે.

આથી શ્રામણ્યપૂર્વકનો નામનિષ્પન્નનિક્ષેપ થાય છે.

પ્રશ્ન : આ નામનિષ્પન્નનિક્ષેપ કોણ ?

ઉત્તર : જુઓ. અહીં નામનિષ્પન્નનિક્ષેપમાં બીજું કોઈ નામ તો આપણે સાંભળ્યું જ નથી, શ્રામણ્યપૂર્વક નામ જ સાંભળ્યું છે, એટલે શ્રામણ્યપૂર્વક એજ નામનિષ્પન્નનિક્ષેપ બને.

તુ શબ્દ વિશેષઅર્થ દર્શાવવા માટે છે. એ વિશેષઅર્થ આ છે કે સામાન્યવાળું નામ

અને વિશેષવાણું નામ આમ બે પ્રકારનાં નામો વિશેષઅર્થ છે. એને તુ શબ્દે દર્શાવ્યા છે.

એમાં શ્રામણ્યપૂર્વક એ સામાન્યનામ છે.

જ્યારે શ્રામણ્ય અને પૂર્વ આ બે વિશેષનામો છે.

એ જ કહે છે કે શ્રામણ્યનો ચાર પ્રકારનો નિક્ષેપ થાય પૂર્વકનો તેર પ્રકારનો નિક્ષેપ થાય.

નિક્ષેપમેવ વિવૃણોતિ-

સમણસ્સ ડ નિક્ખેવો ચડકકઓ હોઢ આણુપુવ્વીએ । દવ્વે સરીરભવિઓ ભાવેણ ડ સંજઓ સમણો ॥૧૫૩॥

હવે એ નિક્ષેપનું જ વર્ણન કરે છે કે -

નિર્યુક્તિ-૧૫૩ ગાથાર્થ : શ્રમણનો નિક્ષેપ ક્રમશઃ ચાર પ્રકારે છે. દ્રવ્યમાં શરીરભવ્ય અને ભાવથી તો સંયત શ્રમણ.

વ્યાખ્યા-‘શ્રમણસ્ય તુ’ તુશબ્દોડ્યેષાં ચ મઙ્ગલાદીનામિહ તુ શ્રમણેનાધિકાર ઇતિ વિશેષણાર્થઃ નિક્ષેપશ્ચતુર્વિધો ભવતિ, ‘આનુપૂર્વ્યા’ નામાદિક્રમેણ, નામસ્થાપને પૂર્વવત્, દ્રવ્યશ્રમણો દ્વિધા-આગમતો નોઆગમતશ્ચ, આગમતો જ્ઞાતાડનુપયુક્તઃ, નોઆગમતસ્તુ જ્ઞશરીરભવ્યશરીરતદ્વ્યતિરિક્તોડમિલાપભેદેન દ્રુમવદવસેયઃ, તં ચાનેનોપલક્ષયતિ-‘દવ્વે સરીરભવિડ’ત્તિ । ભાવશ્રમણોડપિ દ્વિવિધ એવ-આગમતો જ્ઞાતોપયુક્તઃ નોઆગમતસ્તુ ચારિત્રપરિણામવાન્ યાતેઃ, તથા ચાહ-ભાવતસ્તુ સંયતઃ શ્રમણ ઇતિ ગાથાર્થઃ ॥૧૫૩॥

ટીકાર્થ : શ્રમણનો તો નિક્ષેપ ચાર પ્રકારે છે. તુ શબ્દે વિશેષઅર્થ દર્શાવવા માટે છે. તે વિશેષઅર્થ આ પ્રમાણે છે કે મંગલાદિ બીજા શબ્દોનો પણ ચાર પ્રકારનો નિક્ષેપ છે. પણ અહીં તો શ્રમણવડે જ (શ્રમણનો જ) અધિકાર છે. મંગલાદિનો નહિ.

આ નિક્ષેપ નામાદિ ક્રમથી ચાર પ્રકારનો છે.

નામ અને સ્થાપના શ્રમણ પૂર્વની જેમ સમજી લેવા. (એટલે કે એ સુગમ છે.)

દ્રવ્યશ્રમણ બે પ્રકારે છે. (૧) આગમતઃ (૨) નો-આગમતઃ

શ્રમણપદાર્થનો જ્ઞાતા પણ એમાં ઉપયોગરહિત હોય તે આગમતઃ દ્રવ્યશ્રમણ.

નો-આગમતઃ દ્રવ્યશ્રમણમાં જે જ્ઞશરીરભવ્યશરીરતદ્વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યશ્રમણ છે, તે

અભિલાપભેદથી દુમની જેમ જાણવો.

(ભાવાર્થ : નો-આગમતઃ દ્રવ્યશ્રમણ ત્રણ પ્રકારે છે. (૧) જાશરીર (૨) ભવ્યશરીર (૩) જાશરીરભવ્યશરીર તદ્વ્યતિરિક્ત. અહીં ત્રીજા જ ભેદનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. પહેલા બે ભેદોનો નહિ. માટે જ “તદ્વ્યતિરિક્તઃ” એમ એકવચનનો પ્રયોગ છે. તદ્ = જાશરીરભવ્યશરીર લેવા.

પૂર્વે દુમનો જે તદ્વ્યતિરિક્ત નિષ્કેપ બતાવ્યો, શ્રમણમાં પણ એજ પ્રમાણે એ નિષ્કેપ જાણવો. ફરક માત્ર એટલો જ છે કે જ્યાં જ્યાં દુમશબ્દ હોય, ત્યાં ત્યાં શ્રમણશબ્દ મુકવો. આમ, શબ્દનો જ ફરક કરવાનો છે.)

પ્રશ્ન : ગાથામાં તો તદ્વ્યતિરિક્ત ભેદ દર્શાવ્યો નથી.

ઉત્તર : એ ભેદને દબ્બે સરીરભવિઓ એ શબ્દથી દર્શાવેલ છે. (આમ તો સરીરભવિઓ થી જાશરીર અને ભવ્યશરીર લેવાય. પણ અહીં એ શબ્દ દ્વારા તદ્વ્યતિરિક્ત ભેદ લેવો.)

ભાવશ્રમણ પણ બે પ્રકારે જ છે.

(૧) આગમતઃ ભાવશ્રમણ જે શ્રમણપદાર્થનો જ્ઞાતા અને તેમાં ઉપયોગવાળો હોય તે.

(૨) નો-આગમતઃ ભાવશ્રમણ ચારિત્રપરિમાણવાળો સાધુ.

નિર્યુક્તિમાં એજ કહે છે કે ભાવથી શ્રમણ ચારિત્રપરિણામવાળો સાધુ.

અસ્યૈવ સ્વરૂપમાહ-

જહ મમ ન પિયં દુઃખં જાણિય એમેવ સઘ્વજીવાણં । ન હણઈ ન હણાવેઈ ય સમમણં
તેણ સો સમણો ॥૧૫૪॥

આ ભાવસાધુનાં જ સ્વરૂપને દર્શાવે છે.

નિર્યુક્તિ-૧૫૪ ગાથાર્થ : જેમ મને દુઃખ પ્રિય નથી. એજ પ્રમાણે સર્વજીવોને જાણીને હણે નહિ, હણાવે નહિ, સમ-તુલ્ય ચાલે. તેથી તે શ્રમણ છે.

વ્યાખ્યા-યથા મમ ન પ્રિયં દુઃખં, પ્રતિકૂલત્વાત્, જ્ઞાતૈવમેવ સર્વજીવાનાં
દુઃખપ્રતિકૂલત્વમ્ ન હન્તિ સ્વયં ન ઘાતયત્યન્યૈઃ, ચણબ્દાદ્ ઇત્થં ચ નાનુમન્યતેઽન્યમ્,
ઇત્યનેન પ્રકારેણ સમમ્ અણતિ-તુલ્યં ગચ્છતિ યતસ્તેનાસૌ શ્રમણ ઇતિ ગાથાર્થઃ ॥૧૫૪॥

ટીકાર્થ : જેમ દુઃખ પ્રતિકૂલ હોવાથી મને પ્રિય નથી. એજ પ્રમાણે તમામે તમામ જીવોને દુઃખ પ્રતિકૂલ છે. અને એટલે પ્રિય નથી. આ વાત જાણીને સાધુ જાતે કોઈ જીવને મારે નહિ. બીજાથી મરાવે નહિ. ગાથામાં લખેલા ચ શબ્દથી સમજવું કે હિંસા કરનારા બીજાને અનુમતિ આપે નહિ.

આ પ્રકારે સાધુ બધા જીવોમાં એક સરખી રીતે વર્તે, માટે આ સમણ છે.

નત્થિ ય સિ કોઙ્ગ વેસો પિઓ વ સવ્વેસુ ચેવ જીવેસુ । એણ હોઙ્ગ સમણો એસો અન્નોઙ્ગિ પજ્જાઓ ॥૧૫૫॥

નિર્યુક્તિ-૧૫૫ ગાથાર્થ : સર્વજીવોમાં તેને કોઈ દ્વેષ્ય નથી કે કોઈ પ્રિય નથી. એ કારણથી આ સમણો છે. શ્રમણનો આ બીજો પણ પર્યાય-અર્થ છે.

વ્યાખ્યા-નાસ્તિ ચ 'સિ' તસ્ય કશ્ચિદ્ દ્વેષ્યઃ પ્રિયો વા સર્વેષ્વેવ જીવેષુ, તુલ્યમનસ્ત્વાત્, એતેન ભવતિ સમમનાઃ, સમં મનોઙ્ગ્યેતિ સમમનાઃ, એષોઙ્ગ્યોઙ્ગિ પર્યાય ઇતિ ગાથાર્થઃ ॥૧૫૫॥

ટીકાર્થ : સાધુને તમામે તમામ જીવોમાં કોઈપણ જીવ એવો નથી કે જેના ઉપર સાધુને દ્વેષ હોય. કેમકે સાધુ તમામ જીવોમાં તુલ્યમનવાળો છે. આ કારણથી એ સમણો છે. એટલે કે સમાન મન છે જેનું તેવો છે. સમણ શબ્દનો આ બીજો પણ પર્યાય છે.

(ભાવાર્થ : પ્રાકૃતમાં સમણ શબ્દ છે, તેની વ્યુત્પત્તિ સંસ્કૃતમાં અનેકપ્રકારે થાય. તેમાં સમમ્ અણતિ ઇતિ સમણઃ આ પ્રમાણે એક પર્યાય ૧૫૪મી ગાથામાં બતાવ્યો. અહીં સમં મનઃ અસ્ય ઇતિ સમમનાઃ = સમનાઃ પ્રાકૃતમાં સમણો... આમ બીજો પર્યાય દર્શાવ્યો.)

તો સમણો જહ સુમણો ભાવેણ ય જહ ન હોઙ્ગ પાવમણો । સયણે ય જણે ય સમો સમો ય માણાવમાણેસુ ॥૧૫૬॥

નિર્યુક્તિ-૧૫૬ ગાથાર્થ : જો એ સુમન છે, ભાવથી પાપમનવાળો નથી તો એ સમણો છે એ સ્વજન અને જનમાં સમ છે. માન અને અપમાનમાં સમ છે,

વ્યાખ્યા-તતઃ શ્રમણો યદિ સુમનાઃ, દ્રવ્યમનઃ પ્રતીત્ય, ભાવેન ચ યદિ ન ભવતિ પાપમનાઃ, એતત્કલમેવ દર્શયતિ-સ્વજને ચ જને ચ સમઃ, સમશ્ચ માનાપમાનયોરિતિ

ગાથાર્થ : ॥૧૫૬॥

ટીકાર્થ : તો આ સાધુ સમણો = શ્રમણ કહેવાય જો એ સુંદરમનવાળો હોય. જો એ પાપમનવાળો ન હોય.

અહીં સુંદરમનવાળો દ્રવ્યમનને આશ્રયીને સમજવો.

પાપમનવાળો ન હોવો એ ભાવની અપેક્ષાએ સમજવું.

(ભાવાર્થ : સારા વિચારો, સારુ ચિંતન એ દ્રવ્યમનને આશ્રયીને સુંદરમન છે. જ્યારે એ બધાની પાછળ પૈસા મેળવવાની, યશ મેળવવાની ભાવના હોય તો એ ભાવથી પાપમનવાળો બનેલો કહેવાય.

દા.ત. માત્ર પૈસાની બુદ્ધિથી શાસ્ત્ર ભણનારાને દ્રવ્યમન સારું છે, કેમકે શાસ્ત્રનાં વિચાર છે. પણ ભાવમન પાપરૂપ છે, કેમકે પૈસાની તીવ્રલાલસા છે... એમ પદાર્થ જણાય છે.)

આ સારું મન હોવું - પાપમન ન હોવું... એનું ફલ શું ? એજ દેખાડે છે કે સાધુ સ્વજનમાં અને સામાન્યજનમાં સમાન હોય. માન અને અપમાનમાં સમાન હોય.

उरगगिरिजलणसागरनहयलतरुगणसमो य जो होइ । भमरमिगधरणिजलरुहरविपवणसमो जओ समणो ॥१५७॥

નિર્યુક્તિ-૧૫૭ ગાથાર્થ : જે કારણથી સાપ, પર્વત, અગ્નિ, સાગર, આકાશતલ, વૃક્ષગણ સમાન હોય. જે કારણથી ભ્રમર, મૃગ, પૃથ્વી, કમળ, સૂર્ય, પવન સમાન હોય તે કારણથી તે શ્રમણ છે.

व्याख्या-उरगसमः परकृतबिलनिवासित्वादाहारानास्वादनात्संयमैकदृष्टित्वाच्च, गिरिसमः परीषहपवनाकम्प्यत्वात्, ज्वलनसमः तपस्तेजःप्रधानत्वात् तृणादिष्विव सूत्रार्थेष्वतृप्तेः एषणीयाशनादौ चाविशेषप्रवृत्तेरिति, सागरसमो गम्भीरत्वाज्ज्ञानादिरत्नाकरत्वात् स्वमर्यादानतिक्रमाच्च, नभस्तलसमः सर्वत्र निरालम्बनत्वात्, तरुगणसमः अपवर्गफलार्थिसत्त्वशकुनालयत्वात् वासीचन्दनकल्पत्वाच्च, भ्रमरसमः अनियतवृत्तित्वात्, मृगसमः संसारभयोद्विग्नत्वात्, धरणिसमः सर्वखेदसहिष्णुत्वात्, जलरुहसमः कामभोगोद्धवत्वेऽपि पङ्कजलाभ्यामिव तदूर्ध्ववृत्तेः, रविसमः धर्मास्तिकायादिलोकमधिकृत्य विशेषेण प्रकाशकत्वात्, पवनसमः

અપ્રતિબદ્ધવિહારિત્વાત્, इत्थमुर्गादिसमश्च यतो भवति ततः श्रमण इति गाथार्थः
॥૧૫૭॥

ટીકાર્થ :

(૧) સાધુ સાપ જેવો હોય. કેમકે સર્પ જેમ બીજાએ બનાવેલા દરમાં રહે, પોતે દર ન બનાવે. એમ સાધુ પણ બીજાએ બનાવેલા ઘરમાં રહે, પોતે ન બનાવે. તથા સર્પ જેમ આહારનો આસ્વાદ ન કરે, એમ સાધુ પણ આહારનો આસ્વાદ ન કરે. સર્પ જેમ એકાગ્રદષ્ટિવાળો હોય તેમ સાધુ પણ સંયમમાં જ એકમાત્ર દષ્ટિવાળો હોય.

(૨) સાધુ પર્વત જેવો હોય. કેમકે પર્વત જેમ પવનો દ્વારા કંપી ન ઊઠે, એમ સાધુ ગમે એટલા પરીષદરૂપ પવનો આવે તો પણ સંયમમાં કંપ ન પામે.

(૩) સાધુ અગ્નિ જેવો હોય. અગ્નિમાં જેમ ખૂબ તેજ હોય, તેમ સાધુ પણ તપરૂપી તેજની પ્રધાનતાવાળો હોય. અગ્નિમાં ગમે એટલું ઘાસ વિ. બળતણ નાંખો તો પણ જેમ અગ્નિને કદિ સંતોષ ન થાય. એમ સાધુ સૂત્રાર્થને વિશે સદામાટે અતૃપ્તિવાળો હોય. અગ્નિ જેમ સામાન્યકાગળ કે સો રૂપિયાની નોટોનું બંડલ... બધામાં એક સરખી પ્રવૃત્તિવાળો હોય, એમ સાધુ નિર્દોષ અશન, પાનાદિમાં એક સરખી પ્રવૃત્તિવાળો હોય. એમાં ભાવતું વહોરે અને અણભાવતું ત્યાગે... એવી વિશેષપ્રવૃત્તિવાળો ન હોય.

(૪) સાધુ સાગર જેવો હોય. કેમકે એ સાગરની જેમ ગંભીર હોય. સાગર જેમ રત્નોનો ભંડાર છે, એમ સાધુ જ્ઞાનાદિ રત્નોનો ભંડાર છે. સાગર જેમ પોતાની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન ન કરે, એમ સાધુ પોતાની સંયમમર્યાદાનું ઉલ્લંઘન ન કરે.

(૫) સાધુ આકાશતલ જેવો છે કેમકે જેમ આકાશને ક્યાંય આલંબનની જરૂર નથી. તેમ સાધુ સર્વત્ર આલંબનરહિત હોય છે. ('આ વસ્તુ જોઈએ જ, એના વિના ન જ ચાલે' એવી રાગપ્રેરિત પરાધીનતા ન હોય.)

(૬) સાધુ વૃક્ષગણ જેવો છે. કેમકે જેમ વૃક્ષો ફલની ઈચ્છાવાળા પક્ષીઓનાં નિવાસસ્થાનરૂપ છે. એમ સાધુ મોક્ષરૂપી ફલની ઈચ્છાવાળા જીવોરૂપી પક્ષીઓનું આશ્રયસ્થાન છે. તથા જેમ વૃક્ષને કોઈ વાસી = કરવતથી કાપે કે ચંદન લગાડે તો પણ વૃક્ષ બંનેમાં સમાન છે. એમ સાધુ પણ વાસીથી શરીર કપાય કે શરીર પર ચંદન લાગે... એ બધામાં સમાન હોય.

(૭) સાધુ ભ્રમર જેવો છે કેમકે જેમ ભ્રમરો અનિયતવૃત્તિવાળો છે, જુદા જુદા

પુખ્ખોમાંથી થોડો થોડો રસ પીનાર છે. એમ સાધુ જુદા જુદા ઘરોમાંથી થોડો થોડો આહાર લેનાર છે.

(૮) સાધુ હરણ જેવો છે. કેમકે જેમ હરણ સતત ભયથી ઉદ્વિગ્ન હોય, તેમ સાધુ સંસારભયથી ઉદ્વિગ્ન હોય.

(૯) સાધુ પૃથ્વી જેવો છે. કેમકે જેમ પૃથ્વી બધા દુઃખોને સહન કરે છે, એમ સાધુ બધા દુઃખોને સહન કરે છે.

(૧૦) સાધુ કમળ જેવો છે. કેમકે જેમ કમળ કાદવ-પાણીમાંથી ઉત્પન્ન થવા છતાં એ બંનેથી દૂર થઈ ઉપર વર્તે છે. એમ સાધુ કામભોગથી ઉત્પન્ન થયેલ હોવા છતાં એ બંનેથી દૂર ઉપર રહે છે.

(૧૧) સાધુ સૂર્ય જેવો છે. કેમકે જેમ સૂર્ય બધા પદાર્થોને દેખાડે છે, તેમ સાધુ ધર્માસ્તિકાયાદિ લોકની અપેક્ષાએ વિશેષતઃ પ્રકાશક છે. સૂર્ય ધર્માસ્તિકાયાદિને ન દેખાડે, પણ સાધુ તો દેશના દ્વારા એ અતીન્દ્રિય પદાર્થોનો પણ બોધ કરાવે.

(૧૨) સાધુ પવન જેવો છે. કેમકે પવન જેમ ક્યાંય બંધાયા વિના વહ્યા જ કરે. એમ સાધુ પણ કોઈપણ સ્થાનાદિમાં પ્રતિબંધ પામ્યા વિના વિહાર કરનારા હોય.

આમ જે કારણથી સાધુ સર્પાદિ સમાન છે, તે કારણથી તે શ્રમણ છે.

વિસતિણિસવાયવંજુલકણિયારુપ્પલસમેણ સમણેણં । ધમરુંદુરુનડકુકુડઅદ્દાગસમેણ
હોયવ્વં ॥૧॥ (પ્ર.)

દશવૈકાલિક પ્રક્ષિપ્ત ગાથા-૧ ગાથાર્થ : સાધુએ ઝેર જેવા, તિનિશ જેવા, પવન જેવા, વંજુલ જેવા, કાર્ષિકાર જેવા, ઉત્પલ જેવા, ભમરા જેવા, ઉંદર જેવા, નટ જેવા, કુકડા જેવા, દર્પણ જેવા થવું.

વ્યાખ્યા-શ્રમણેન વિષસમેન ભવિતવ્યં ભાવતઃ સર્વરસાનુપાતિત્વમધિકૃત્ય, તથા તિનિશસમેન માનપરિત્યાગતો નમ્રેણ, વાતસમેનેતિ પૂર્વવત્, વજ્જુલો-વેતસસ્તત્સમેન ક્રોધાદિવિષાભિભૂતજીવાનાં તદપનયનેન, एवं हि श्रूयते-કિલ વેતસમવાપ્ય નિર્વિષા ભવન્તિ સર્પા इति, कर्णिकारसमेनेति તત્પુષ્પવત્પ્રકટેન અશુચિગન્ધાપેક્ષયા ચ નિર્ગન્ધેનેતિ, उत्पलसदृशेन પ્રકૃતિધવલતયા સુગન્ધિત્વેન ચ, भ्रमरसमेनेति પૂર્વવત્, उन्दुरुसमेन ઉપયુક્તદેશકાલચારિતયા, नटसमेन તેષુ તેષુ પ્રયોજનેષુ તત્તદ્વેષકરણેન, कुर्कुटसमेन સંવિભાગશીલતયા, स हि किल प्राप्तमाहारं पादेन विक्षिप्यान्धैः सह भुङ्क्त

इति, आदर्शसमेन निर्मलतया तरुणाद्यनुवृत्तिप्रतिबिम्बभावेन च, उक्तं च-“तरुणमि होइ तरुणो थेरो थेरेहिं डहरए डहरो । अद्दाओविव रूवं अणुयत्तइ जस्स जं सीलं ॥१॥” एवंभूतेन श्रमणेन भवितव्यमिति गाथार्थः ॥ इयं किल गाथा भिन्नकर्तृकी, अतः पवनादिषु न पुनरुक्तदोष इति ॥१॥

(૧૩) સાધુએ ઝેર જેવા થવું. ભાવથી સર્વરસાનુપાતિત્વને આશ્રયીને ઝેર જેવા થવું.

(ભાવાર્થ : એમ કહેવાય છે કે ઝેરમાં છ એ છ રસનો અંતર્ભાવ છે, પણ એમાં એનો અનુભવ થતો નથી. તેમ સાધુ શ્રોતાગણને આશ્રયીને હાસ્ય, શૌર્ય, કરુણા, વૈરાગ્યાદિ અનેકાનેક ભાવોને ઉપસાવે... આમ સાધુમાં એ રીતે તમામ ભાવો હોય, પણ સાધુ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપનાં સંવેદન વિના બાકીનાં ભાવોનો અનુભવ પોતે ન કરે...)

(૧૪) સાધુએ તિનિશ જેવા થવું. એટલે કે જેમ તિનિશ નામની વનસ્પતિ નમી જાય છે, તેમ સાધુએ પણ માનનો ત્યાગ કરવા દ્વારા નમ્ર બનવું.

(૧૫) સાધુએ પવન જેવા થવું. એ પૂર્વની સમજી લેવું.

(૧૬) સાધુએ વેતસ જેવા થવું. એવું સંભળાય છે કે વેતસને પામીને સર્પો નિર્વિષ થઈ જાય છે. એમ સાધુ પણ એવો હોય કે એની પાસે ક્રોધાદિ ઝેરથી અભિભૂત થયેલા જીવો આવે, તો એમના ક્રોધાદિ ઝેરને સાધુ દૂર કરી દે. આમ કરવા દ્વારા વેતસ જેવો બને.

(૧૭) સાધુએ કર્ણિકાર જેવા બનવું. કર્ણિકારનું પુષ્પ પ્રગટ હોય છે. એમ સાધુએ પણ પ્રગટ રહેવું. ખાનગીમાં, એકાંતમાં ન રહેવું. (બંધરૂમ વગેરે એકાંતમાં રહેવું એ પણ ખોટું અને કપટપૂર્વક પોતાના પાપો ગુરુથી છુપાવવા એ રૂપ અપ્રગટતા પણ ખોટી.) તથા જેમ કર્ણિકારપુષ્પ ગંધરહિત હોય છે, એમ સાધુ પણ દુર્ગંધની અપેક્ષાએ વિચારીએ તો ગંધરહિત છે. (કર્ણિકારપુષ્પમાં તો સુગંધ અને દુર્ગંધ એકેય નથી. પણ સાધુ એ રીતે સારી કે ખરાબ બેય બાબતો રહિત ન જ માનવો. પરંતુ માત્ર દુર્ગંધ = ખરાબ બાબતની અપેક્ષાએ જ સાધુ ગંધરહિત જાણવો..)

(૧૮) સાધુએ શ્વેતકમળ જેવા બનવું. જેમ કમળ સ્વભાવથી શ્વેત છે, અને સુગંધી છે. તેમ સાધુએ સ્વભાવતઃ શ્વેત અને સુગંધી બનવું.

(૧૯) સાધુએ ભમરા જેવા બનવું. એ પૂર્વની જેમ સમજી લેવું.

(૨૦) સાધુએ ઉંદર જેવા બનવું. જેમ ઉંદર ઉપયોગીદેશ અને ઉપયોગીકાળમાં જ

ફરે. તેમ સાધુ પણ ઉપયોગીદેશ અને ઉપયોગીકાળમાં ચરે દુંકમાં જે દેશમાં અને જે કાલમાં ચરવાથી-ફરવાથી વિચરવાથી સંયમાદિની પુષ્ટિ થાય, તે દેશ-કાલમાં સાધુ ચરે.

(અથવા તો **ઉપયુક્ત** શબ્દ **ચર** ધાતુનું ક્રિયાવિશેષણ કરીએ તો આ પ્રમાણે અર્થ થાય કે જેમ ઉંદર તે તે દેશમાં, તે તે કાળમાં અત્યંતઉપયોગપૂર્વક ફરતો હોય છે. કદિપણ અનુપયોગવાળો, પ્રમાદી બનતો નથી. એમ સાધુ પણ તે તે દેશમાં, તે તે કાળમાં ઉપયોગપૂર્વક ચરે...)

(૨૧) સાધુએ નટ જેવા બનવું. જેમ નટ તે તે કાર્યો આવી પડે, ત્યારે તે તે વેષ કરે, તેમ સાધુ પણ તે તે કાર્યો આવી પડે ત્યારે તેવા તેવા વેષ કરે.

(૨૨) સાધુએ કુકડા જેવા બનવું. જેમ કુકડો પ્રાપ્ત થયેલા આહારને પગ દ્વારા આમ તેમ વિખેરીને બીજા કુકડાઓની સાથે ખાય. એકલો ન ખાય. એમ સાધુ પણ પ્રાપ્ત થયેલા આહારનો સંવિભાગ કરી, જુદા જુદા સાધુઓને વપરાવીને વાપરનારો બને.

(૨૩) સાધુએ દર્પણ જેવા થવું. દર્પણ જેમ નિર્મલ છે, તેમ સાધુ પણ નિર્મલ છે, તથા જેમ દર્પણની સામે જે કોઈપણ ઉભું રહે, તેનું પ્રતિબિંબ દર્પણમાં પડે. દર્પણ એના આકાર જેવો જ આકાર પોતાનામાં ઉપસાવે. એજ રીતે સાધુ સામે જે કોઈપણ આવે, સાધુ તેના સ્વભાવને એવી રીતે અનુવર્તે કે એને સાધુમાં પોતાના ભાવનાં દર્શન થાય. સાધુ આત્મીય લાગે. એ રીતે તે ધર્મ પામે. આમ યુવાન વગેરેને અનુસરવા રૂપ પ્રતિબિંબભાવ સાધુમાં છે. એ રીતે સાધુ દર્પણ જેવો છે.

કહ્યું છે કે “યુવાનને વિશે સાધુ યુવાન બને, વૃદ્ધોની સાથે સાધુ વૃદ્ધ બને. નાનાની સાથે સાધુ નાનો બને. જેમ દર્પણ રૂપને અનુવર્તે, તેમ જેનો જે સ્વભાવ હોય, સાધુ તેને અનુસરે.”

સાધુએ આવાપ્રકારનાં બનવું જોઈએ.

પ્રશ્ન : ૧૫૭મી ગાથામાં ભ્રમર, પવન વગેરે લીધા જ છે અને આ ગાથામાં પાછા ભ્રમર, પવન લીધા છે. તો આ તો પુનરુક્તિદોષ લાગે છે.

ઉત્તર : આ ગાથાની રચના બીજાએ કરેલી છે, શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામીએ કરી નથી. એટલે ભ્રમરાદિમાં પુનરુક્તિદોષ નથી (એક જ વ્યક્તિ બે વાર એકજ પ્રસંગ કહે તો પુનરુક્તિદોષ લાગે, પણ બે જુદી જુદી વ્યક્તિઓ એકજ પ્રસંગ કહે તો તે પુનરુક્તિ દોષ ન ગણવો.)

સામ્પ્રતં 'તત્ત્વભેદપર્યાયૈર્વ્યાખ્યે'તિ ન્યાયાચ્છ્રમણસ્યૈવ પર્યાયશબ્દાનભિધિત્સુરાહ-

પવ્વણ અણગારે પાસંડે ચરગ તાવસે ભિક્ખુ । પરિવાણે ય સમણે નિગંથે સંજણ મુત્તે
॥૧૫૮॥

“કોઈપણ પદાર્થની વ્યાખ્યા તત્ત્વ, ભેદ અને પર્યાયથી થાય” એ ન્યાય પ્રમાણે હવે શ્રમણનાં જ પર્યાયવાચી શબ્દોને કહેવાની ઈચ્છાવાળા ગ્રન્થકાર કહે છે કે -

નિર્યુક્તિ-૧૫૮ ગાથાર્થ : પ્રવ્રજિત, અણગાર, પાખંડી, ચરક, તાપસ, ભિક્ષુ, પરિવ્રાજક, શ્રમણ, નિર્ગ્રન્થ, સંયત, મુક્ત.

વ્યાખ્યા-પ્રકર્ષેણ વ્રજિતો-ગતઃ પ્રવ્રજિતઃ, આરમ્ભપરિગ્રહાદિતિ ગમ્યતે, અગારં-ગૃહં તદસ્યાસ્તીત્યગારો-ગૃહી ન અગારોઽનગારઃ, દ્રવ્યભાવગૃહરહિત ઇત્યર્થઃ, પાખણ્ડં-વ્રતં તદસ્યાસ્તીતિ પાખણ્ડી, ઉક્તં ચ-“પાખણ્ડં વ્રતમિત્યાહુસ્તદસ્યાસ્ત્યમલં ભુવિ । સ પાખણ્ડી વદન્ત્યન્યે, કર્મપાશાદ્વિનિર્ગતઃ (તમ્) ॥૨॥” ચરતીતિ ચરકઃ તપ ઇતિ ગમ્યતે, તપોઽસ્યાસ્તીતિ તાપસઃ, ભિક્ષણશીલો ભિક્ષુઃ ભિનન્તિ વાઽષ્ટ્રપ્રકારં કર્મેતિ ભિક્ષુઃ, પરિસમન્તાત્પાપવર્જનેન વ્રજતિ-ગચ્છતીતિ પરિવ્રાજકઃ, ચઃ સમુચ્ચયે, શ્રમણઃ પૂર્વવત્, નિર્ગતો ગ્રન્થાન્નિર્ગન્થઃ બાહ્યાભ્યન્તરગ્રન્થરહિત ઇત્યર્થઃ, સમ્-એકીભાવેનાહિંસાદિષુ યતઃ-પ્રયત્નવાન્ સંયતઃ, મુક્તો બાહ્યાભ્યન્તરેણ ગ્રન્થેનૈવેતિ ગાથાર્થઃ
॥૧૫૮॥

ટીકાર્થ :

(૧) આરંભ અને પરિગ્રહથી ખૂબ દૂર નીકળી ગયેલ છે, તે પ્રવ્રજિત. આરમ્ભપરિગ્રહાત્ લખેલું નથી, પણ એ સમજી લેવું.

(૨) અગાર એટલે ઘર. તે જેની પાસે હોય, તે અગાર કહેવાય. અગાર એટલે ગૃહી. જેને અગાર નથી, તે અણગાર. ટુંકમાં દ્રવ્યઘર અને ભાવઘરથી રહિત હોય તે અણગાર કહેવાય.

(૩) પાખંડ એટલે વ્રત. તે જેને હોય તે પાખંડી. કહ્યું છે કે “પાખંડ એટલે વ્રત. પૃથ્વીપર જેની પાસે તે નિર્મલ વ્રત છે. તે પાખંડી.” અન્યલોકો કહે છે કે “કર્મરૂપી પાશથી જે નીકળી ગયેલ હોય તે પાખંડી.” (પાશાત્ ડીનઃ એ પ્રમાણે અર્થ થાય.)

(૪) જે તપને આચરે તે ચરક. તપઃ એ શબ્દ સમજી લેવો.

(૫) તપ જેની પાસે હોય તે તાપસ.

(૬) ભિક્ષા માંગવાના સ્વભાવવાળો હોય તે ભિક્ષુ. અથવા તો અષ્ટપ્રકારનાં કર્મને ભેદે તે ભિક્ષુ.

(૭) સર્વત્ર પાપનાં ત્યાગપૂર્વક જે જાય તે પરિવ્રાજક.

(૮) શ્રમણ પૂર્વવત્ સમજવો. (શ્રામ્યતિ - તપસ્યતીતિ શ્રમણઃ)

(૯) જે ગ્રન્થમાંથી નીકળી ગયેલો હોય તે નિર્ગ્રન્થ. બાહ્યગ્રન્થ અને આભ્યન્તરગ્રન્થથી રહિત હોય તે.

(૧૦) જે અહિંસાદિમાં સમ્યક્સૂરીતે એકાગ્ર બનીને યત્નવાળો બને તે સંયત.

(૧૧) જે બાહ્ય અને અભ્યન્તર ગ્રન્થથી મુક્ત હોય તે મુક્ત. (નિર્ગ્રન્થમાં પણ ગ્રન્થ તરીકે બાહ્યાભ્યન્તર ગ્રન્થ લીધેલ, તેમ મુક્ત શબ્દાર્થમાં પણ એજ બાહ્યાભ્યન્તર ગ્રન્થ લો. આ માટે જ ગ્રન્થેનૈવમાં એવ શબ્દ છે.)

તિન્ને તાઈ દવિં મુણી ય ચંતે ય દન્ત વિરં ય । લૂહે તીરદ્વડવિય હવંતિ સમણસ્સ નામાઈ ॥૧૫૯॥

નિર્યુક્તિ-૧૫૯ ગાથાર્થ : તીર્ણ, ત્રાયી, દ્રવ્ય, મુનિ, ક્ષાન્ત, દાન્ત, વિરત, રુક્ષ, તીરાર્થી આ શ્રમણનાં નામો છે.

વ્યાખ્યા-તીર્ણવાંસ્તીર્ણઃ, સંસારમિતિ ગમ્યતે, ત્રાયત્ત્વમિતિ ત્રાતા, ધર્મકથાદિના સંસારદુઃખેભ્યંતરિતિ ભાવઃ, રાગાદિભાવરહિતત્વાદ્દ્રવ્યમ્, દ્રવતિ-ગચ્છતિ તાંસ્તાન્ જ્ઞાનાદિપ્રકારાનિતિ દ્રવ્યમ્, મુનિઃ પૂર્વવત્, ચઃ સમુચ્ચયે, ક્ષામ્યતીતિ ક્ષાન્તઃ-ક્રોધવિજયી, એવમિન્દ્રિયાદિદમનાદ્દાન્તઃ, વિરતઃ - પ્રાણાતિપાતાદિનિવૃત્તઃ, સ્નેહપરિત્યાગાદ્રુક્ષઃ, તીરેણાર્થોડસ્યેતિ તીરાર્થી, સંસારસ્યેતિ ગમ્યતે, તીરસ્થો વા સમ્યક્ત્વાદિપ્રાપ્તેઃ સંસારપરિમાણાત્, એતાનિ ભવન્તિ શ્રમણસ્ય 'નામાનિ' અભિધાનાનીતિ ગાથાર્થઃ ॥૧૫૯॥

ટીકાર્થ :

(૧૨) જે સંસારને તરી ગયેલ છે, તે તીર્ણ.

(૧૩) જે ધર્મકથાદિ દ્વારા સંસારદુઃખોથી રક્ષણકરનાર છે, તે ત્રાતા.

(૧૪) જે રાગાદિ ભાવોથી રહિત હોવાથી દ્રવ્ય છે. સામાન્યથી જે ભાવરહિત હોય તે દ્રવ્ય કહેવાય. હવે સાધુ રાગાદિભાવરહિત છે, માટે દ્રવ્ય કહેવાય. જે તે તે જ્ઞાનાદિ

પ્રકારોમાં જાય છે એટલે કે તે તે જ્ઞાનાદિરૂપે પરિણમે છે તે દ્રવ્ય.

(૧૫) મુનિ શબ્દ પૂર્વવત્ સમજવો. (જગતની ત્રિકાલાવસ્થાને માને તે મુનિ).

(૧૬) જે કોધનો વિજયી છે, તે ક્ષાન્ત.

(૧૭) એમ ઈન્દ્રિયાદિનું દમનકરનાર હોવાથી દાન્ત.

(૧૮) પ્રાણાતિપાતાદિથી નિવૃત્ત થયેલ હોય તે વિરત.

(૧૯) સંસારીઓ પ્રત્યે સ્નેહનો ત્યાગ કરેલો હોવાથી જે સ્નેહરહિત = રુક્ષ છે.

(૨૦) સંસારનો કિનારો પામવાની જેની ઈચ્છા છે, તે તીરાર્થી અથવા તો સમ્યક્ત્વાદિની પ્રાપ્તિ થઈ હોવાથી સંસારનાં પરિમાણથી જે કિનારે આવી ચૂકેલો છે તે તીરસ્થ

શ્રમણનાં આ નામો છે.

નિરૂપિતઃ શ્રમણશબ્દઃ,

અધુના પૂર્વશબ્દશ્ચિન્ન્યતે-અસ્ય ચ ત્રયોદશવિધો નિક્ષેપઃ, તથા ચાહ-

ણામં ઠવણા દવિષ્ણે ચેત્તે કાલે દિસિ તાવચેત્તે ય । પત્રવગપુલ્વવત્થૂ પાહુહાહુહાહુહા ભાવે

॥૧૬૦॥

શ્રમણશબ્દનું નિરૂપણ થઈ ગયું.

હવે પૂર્વશબ્દનું ચિંતન કરાય છે.

એનો ૧૩ પ્રકારનો નિક્ષેપ છે.

નિર્યુક્તિ-૧૬૦ ગાથાર્થ : નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, દિશા, તાપ-ક્ષેત્ર, પ્રજ્ઞાપક, પૂર્વ, વસ્તુ, પ્રાભૂત, અતિપ્રાભૂત, ભાવ આ તેર પૂર્વ છે.

વ્યાખ્યા-નામસ્થાપને ક્ષુણ્ણે, દ્રવ્યપૂર્વમ્ અહુરાદ્વીજં દધ્નઃ ક્ષીરં ફાણિતાદ્રસં
ઇત્યાદિ, ક્ષેત્રપૂર્વં યવક્ષેત્રાચ્છાલિક્ષેત્રં, તત્પૂર્વકત્વાત્તસ્ય, અપેક્ષયા ચાન્યથાઽપ્યદોષઃ,
કાલપૂર્વં પૂર્વઃ કાલઃ શરદઃ પ્રાવૃટ્ રજન્યા દિવસં ઇત્યાદિ આવલિકાયા વા સમય
ઇત્યાદિ, દિક્ષપૂર્વં પૂર્વા દિગ્, ઇયં ચ રુચકાપેક્ષયા, તાપક્ષેત્રપૂર્વમ્-આદિત્યોદયમધિકૃત્ય
યત્ર યા દિક્, ઉક્તં ચ-“જસ્સ જઓ આદિચ્ચો ઉદેહ સા તસ્સ હોહ પુલ્લવિસા” ઇત્યાદિ,
પ્રજ્ઞાપકપૂર્વ-પ્રજ્ઞાપનં(કં) પ્રતીત્ય પૂર્વા દિક્ યદભિમુખં એવાસૌ સૈવ પૂર્વા, પૂર્વપૂર્વ
ચતુર્દશાનાં પૂર્વાણામાદ્યં, તચ્ચ ઉત્પાદપૂર્વમ્, એવં વસ્તુપ્રાભૂતાતિપ્રાભૂતેષ્વપિ યોજનીયમ્,

અપ્રત્યક્ષસ્વરૂપાણિ ચૈતાનિ, ભાવપૂર્વમ્-આદ્યો ભાવઃ સ ચૌદયિક ઇતિ ગાથાર્થઃ
॥૧૬૦॥ ઉક્તો નામનિષ્પન્નો નિક્ષેપઃ,

ટીકાર્થ : (૧) નામપૂર્વ (૨) સ્થાપનાપૂર્વ પ્રસિદ્ધ છે.

(૩) દ્રવ્યપૂર્વ : અંકુર દ્રવ્યની પૂર્વમાં બીજ છે, એ દ્રવ્યપૂર્વ, એમ દહિની પૂર્વમાં દૂધ, ઢીલાગોળની પૂર્વમાં શેરડીનો રસ.. આ દ્રવ્યપૂર્વ છે.

(૪) ક્ષેત્રપૂર્વ : યવક્ષેત્રની પૂર્વમાં શાલિક્ષેત્ર છે. (જ્યાં પહેલાં શાલિનો પાક થાય, ત્યાં જ પછી જવનો પાક થાય.) કેમકે યવક્ષેત્ર શાલિક્ષેત્રપૂર્વક જ થાય છે.

પ્રશ્ન : યવનો પાક થયા પછી પાછો શાલિપાક થવાનો જ ને ? તો એ રીતે તો શાલિક્ષેત્ર પણ યવક્ષેત્રપૂર્વક કહેવાય ન?

ઉત્તર : હા ! આ અપેક્ષા પ્રમાણે તમે શાલિક્ષેત્રને યવક્ષેત્રપૂર્વ માનવાને બદલે યવક્ષેત્રને શાલિક્ષેત્રપૂર્વ માનો તો પણ કોઈ દોષ નથી.

(૫) કાળપૂર્વ : પૂર્વનો કાળ તે કાળપૂર્વ. શરદનો પૂર્વકાળ વર્ષા છે, રાત્રિનો પૂર્વકાળ દિવસ છે. અથવા તો આવાલિકાનો પૂર્વકાળ સમય છે... વગેરે. (શરદ અને વર્ષા બેય તદ્દન જુદા છે, રાત્રિ અને દિવસ બે તદ્દન જુદા છે. જ્યારે આવલિકા અને સમય બે તદ્દન જુદા નથી. સમય આવલિકાનો એક અંશ છે... આમ બંને કાળપૂર્વમાં ફરક છે. માટે આવલિકાયા વા એમાં વા દ્વારા જુદી રીતે કાળપૂર્વ બતાવેલ છે.)

(૬) દિક્પૂર્વ : પૂર્વદિશા એ દિક્પૂર્વ. આ પૂર્વદિશા રુચક પ્રદેશોની અપેક્ષાએ સમજવી. (રુચકપ્રદેશની અપેક્ષાએ પૂર્વદિશા નિશ્ચિત છે કે જંબુદ્વિપની જગતીમાં જે બાજુ વિજયદ્વાર છે, તે પૂર્વદિશા છે. એ બધાં માટે પૂર્વદિશા છે. જ્યારે તાપક્ષેત્રપૂર્વમાં સૂર્યોદયની અપેક્ષાએ પૂર્વદિશા ગણવાની છે. જેને જ્યાં સૂર્ય ઉગે, તેને તે પૂર્વદિગ્ કહેવાય. એટલે એને સૂર્યોદય સાથે સંબંધ છે અને એ બદલાતી રહે છે...)

(૭) તાપક્ષેત્રપૂર્વ : સૂર્યોદયને આશ્રયીને જ્યાં જે પૂર્વ દિશા હોય, ત્યાં તે તાપક્ષેત્રપૂર્વ કહેવાય. કહ્યું છે કે “જેને જે બાજુ સૂર્ય ઉગે, તેને માટે તે પૂર્વદિશા થાય.”

(૮) પ્રજ્ઞાપકપૂર્વ : પ્રજ્ઞાપકને આશ્રયીને પૂર્વદિશા તે પ્રજ્ઞાપકપૂર્વ. પ્રજ્ઞાપક=વક્તા જે દિશાને અભિમુખ હોય, તે જ દિશા પ્રજ્ઞાપકપૂર્વ કહેવાય. (પ્રજ્ઞાપક દક્ષિણાભિમુખ બેઠો હોય, તો દક્ષિણદિશા પ્રજ્ઞાપકપૂર્વ બને.)

(૯) પૂર્વપૂર્વ : ચૌદપૂર્વોમાં જે પ્રથમપૂર્વ હોય તે પૂર્વપૂર્વ. તે ઉત્પાદપૂર્વ છે.

એજ રીતે (૧૦) વસ્તુપૂર્વ (૧૧) પ્રાભૃતપૂર્વ (૧૨) અતિપ્રાભૃતપૂર્વમાં પણ જોડી

દેવું. (સૌથી પહેલી વસ્તુ, સૌથીપહેલું પ્રાભૂત... એ વસ્તુપૂર્વ, પ્રાભૂતપૂર્વ કહેવાશે.)

પ્રશ્ન : આ વસ્તુ, પ્રાભૂત વગેરે શું છે ?

ઉત્તર : આ ત્રણ પદાર્થોનું સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ નથી. (આ બધા ચૌદપૂર્વમાં આવે છે, શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી વખતે ચૌદપૂર્વો વિચ્છેદ પામેલા હોવાથી એમનું સ્વરૂપ એમને પ્રત્યક્ષ ન હોય એ સ્વાભાવિક છે. ટુંકમાં જેમ આગમોમાં ઉદ્દેશા, અધ્યયન, શ્રુતસ્કંધ વગેરે વિભાગો છે. એમ પૂર્વોમાં વસ્તુ, પ્રાભૂત... વગેરે વિભાગો છે.)

(૧૩) ભાવપૂર્વ : સૌથી પહેલો ભાવ તે ભાવપૂર્વ. તે ઔદયિકભાવ છે. (અપેક્ષાએ પારિણામિકભાવ, ક્ષાયોપશમિકભાવ પણ ભાવપૂર્વ જ છે. જ્યારથી ઔદયિકભાવ છે, ત્યારથી આ બંને ભાવ પણ છેજ. ત્રણેય ભાવો દરેક જીવમાં અનાદિકાળથી છેજ. દરેક જીવમાં જ્ઞાનાવરણીયાદિનો ક્ષયોપશમ અનાદિકાળથી ચાલુ જ છે. જીવત્વ, ભવ્યત્વાદિ પારિણામિકભાવો પણ છેજ...)

નામનિષ્પત્તિ નિક્ષેપ કહેવાઈ ગયો.

સામ્પ્રતં સૂત્રાલાપકનિષ્પત્તિનિક્ષેપસ્યાવસરઃ, इत्यादिचर्चः पूर्ववत्तावद्यावत्सूत्र-
નુગમેऽस्त्रलितादिगुणोपेतं સૂત્રમુચ્ચારणीયમ્, तच्चेदम्-

કહં નુ કુજ્જા સામંણં, जो कामे न निवारण । पए पए विसीदंतो,
संकप्यस्स वसं गओ ? ॥१॥

હવે સૂત્રાલાપકનિષ્પત્તિનિક્ષેપનો અવસર છે... વગેરે ચર્ચા પૂર્વની જેમ ત્યાંસુધી લઈ જવી કે છેક સુત્રાનુગમમાં અસ્ખલિતાદિગુણોવાળું સૂત્ર ઉચ્ચારણીય છે... ત્યાંસુધી બધું પૂર્વવત્ સમજી લેવું.

તે સૂત્ર આ છે.

અધ્ય.૨ ગાથા-૧ : જે કામોને અટકાવતો નથી એ પદે પદે વિષાદ પામતો, સંકલ્પને વશ થયેલો છતો કેવી રીતે સાધુપણું કરશે ? (પાળશે ?)

अस्य व्याख्या-इह च संहितादिक्रमेण प्रतिसूत्रं व्याख्याने ग्रन्थगौरवमिति
तत्परिज्ञाननिबन्धनं भावार्थमात्रमुच्यते-तत्रापि कथं कदाहं कथमहमित्याद्यदृश्य-
पाठान्तरपरित्यागेन दृश्यं व्याख्यायते-‘कथं न कुर्याच्छमण्यं यः कामान्न निवारयति ?’
‘कथं’ केन प्रकारेण, नु क्षेपे, यथा कथं नु स राजा यो न रक्षति?, कथं नु स वैयाकरणो

યોડપશબ્દાન્ પ્રયુક્તે, एवं कथं नु स कुर्यात् 'श्रामण्यं' श्रमणभावं यः कामान् 'न निवारयति' न प्रतिषेधते ?, किमिति न करोति ?, तत्र "निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां विभक्तीनां प्रायो दर्शनम्" इति वचनात् कारणमाह- 'पदे पदे विषीदन् संकल्पस्य वशं गतः' कामानिवारणेनेन्द्रियाद्यपराधपदापेक्षया पदे पदे विषीदनात्संकल्पस्य वशंगतत्वात् । (अप्रशस्ताध्यवसायः संकल्पः) इति सूत्रसमासार्थः ॥१॥

ટીકાર્થ : અહીં સંહિતા, પદ વગેરે ક્રમથી દરેકે દરેક સૂત્રમાં વ્યાખ્યાન કરીએ તો ગ્રન્થનું ગૌરવ થાય. એટલે એ પદ્ધતિ છોડી સૂત્રનાં પરિજ્ઞાનનું કારણ બને, એવો માત્ર ભાવાર્થ કહેવાય છે. તેમાં પણ કતિ અહં, કદાહં, કથમહં વગેરે ઘણાં પાઠાન્તરો આ સૂત્રમાં સંભળાય છે. પણ એકેય પાઠાન્તર મેં જોયો નથી. એટલે અદૃશ્ય એવા આ બધા જ પાઠાન્તરો છોડીને દૃશ્યપાઠનું જ વ્યાખ્યાન કરાય છે. એ દૃશ્યપાઠ છે. કહં નુ કુજ્જા વગેરે.

જે સાધુ કામોને અટકાવતો નથી, એ કયા પ્રકારે શ્રામણ્યનું પાલન કરશે ?

અહીં નુ શબ્દ ક્ષેપમાં = ખંડનાર્થમાં છે. જેમકે તે શી રીતે રાજા કહેવાય, જે રક્ષણ ન કરે ?, તે શી રીતે વૈયાકરણ કહેવાય, જે અપશબ્દોનો પ્રયોગ કરે ?... એમ તે શી રીતે સાધુપણું પાળે, જે કામોનું નિવારણ ન કરે ? (અર્થાત્ જેમ અરક્ષક એ રાજા ન કહેવાય, અપશબ્દ પ્રયોજક એ વૈયાકરણ ન જ કહેવાય. એમ કામોનું નિવારણ ન કરનારો સાધુ સાધુતાપાલક ન જ બને..)

પ્રશ્ન : શા માટે એ સાધુપણું ન કરી શકે ? એમાં કારણ શું ?

ઉત્તર : "પ્રાયઃ કરીને તમામે તમામ વિભક્તિઓ નિમિત્ત, કારણ અને હેતુ અર્થમાં વાપરી શકાય છે. અર્થાત્ આ ત્રણેય અર્થોમાં વિભક્તિઓનું દર્શન થાય છે" આ વચનને અનુસારે અહીં કારણને દેખાડે છે. વિસીદંતો... પહલીવિભક્તિ છે. પણ એ કારણ અર્થમાં છે, એટલે એ પ્રમાણે અર્થ કરવો.)

પદે પદે વિષાદ પામતો, સંકલ્પને વશ થયેલો તે સાધુ સાધુપણું ન પાળી શકે.

હવે આ વિભક્તિ કારણ અર્થમાં છે, એટલે એનો અર્થ આ પ્રમાણે થશે કે એ સાધુએ કામોને અટકાવ્યા નથી, એટલે ઈન્દ્રિયવગેરે અપરાધપદોની અપેક્ષાએ એ પદે પદે = તે તે અપરાધપદોમાં વિષાદ પામે છે, એ સંકલ્પવશ થાય છે, એ કારણસર એ સાધુપણું ન પાળી શકે.

(નિમિત્ત, કારણ અને હેતુમાં શું ભેદ છે ? એ સામાન્યથી વિચારીએ. પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્માં ધૂમ એ વહ્નિને જણાવનાર હેતુ છે. વહ્નિ એ ધૂમને ઉત્પન્ન કરનાર કારણ છે. નિમિત્તનાં બે અર્થ સંભવી શકે છે. વહ્નિને ધૂમ ઉત્પન્ન કરવામાં આર્દ્રેન્ધ્રનની જરૂર પડે છે, તો એ નિમિત્ત ગણાય. ટુંકમાં ઉપાદાનકારણ વિનાનાં કારણો નિમિત્તકારણ ગણાય. અથવા તો “સાધુઓ મોક્ષનિમિત્તે આરાધના કરે છે...” વગેરેમાં નિમિત્ત એટલે કાર્ય, ઉદ્દેશ... અર્થ થાય.

પ્રસ્તુતમાં પ્રથમાવિભક્તિ કારણ અર્થમાં છે...)

સંકલ્પ એટલે અપ્રશસ્તઅધ્યવસાય.

આ પ્રમાણે સૂત્રનો સંક્ષેપથી અર્થ કહ્યો.

અવયવાર્થ તું સૂત્રસ્પર્શનિર્યુક્ત્યા પ્રતિપાદયતિ-તત્રાપિ શેષપદાર્થાન્ પરિત્યજ્ય કામપદાર્થસ્ય હેયતયોપયોગિત્વાત્સ્વરૂપમાહ-

નામંઠવણાકામા દલ્લકામા ય ભાવકામા ય । एसो खलु कामाणं निक्खेवो चउविहो होइ ॥૧૬૧॥

અવયવોના અર્થને તો સૂત્રસ્પર્શનિર્યુક્તિ દ્વારા ભદ્રબાહુસ્વામી જ કહે છે. તેમાં પણ બીજા પદાર્થોને છોડીને કામપદાર્થ હેય તરીકે = ત્યાજ્ય તરીકે ઉપયોગી હોવાથી તેનું સ્વરૂપ કહે છે.

નિર્યુક્તિ-૧૬૧ ગાથાર્થ : નામકામ, સ્થાપનાકામ, દ્રવ્યકામ અને ભાવકામ... કામોનાં આ ચાર પ્રકારનો નિક્ષેપ થાય છે.

વ્યાખ્યા-નામસ્થાપનાકામા इत्यत्र कामशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते, द्रव्यकामाश्च भावकामाश्च, चशब्दौ स्वगतानेकभेदसमुच्चयार्थौ, एष खलु कामानां निक्षेपश्चतुर्विधो भवतीति गार्थः ॥૧૬૧॥

ટીકાર્થ : નામસ્થાપનાકામા: એમ કામ શબ્દ દરેક શબ્દ સાથે જોડવો. એટલે નામકામ, સ્થાપનાકામ... એમ અર્થ થશે. તથા દ્રવ્યકામ અને ભાવકામ આ કામનો ચારપ્રકારનો નિક્ષેપ છે. ગાથામાં જે બે ચ છે, એ દ્રવ્યકામ અને ભાવકામનાં અનેક પેટાભેદોનો સમુચ્ચય કરવા માટે છે. (સ્વગત = દ્રવ્યકામાદિમાં પોતાનામાં જ રહેલા...)

તત્ર નામસ્થાપને ક્ષુણ્ણત્વાદનાદૃત્ય દ્રવ્યકામાન્ પ્રતિપાદયન્નાહ-

સદ્દરસરૂવગંધાપાસા ઉદયંકરા ય જે દવ્વા । દુવિહા ય ભાવકામા ઇચ્છાકામા મયણકામા ॥૧૬૨॥

તેમાં નામ અને સ્થાપના પ્રસિદ્ધ હોવાથી તેનો આદર ન કરીને દ્રવ્યકામોનું પ્રતિપાદન કરતાં કહે છે કે -

નિર્યુક્તિ-૧૬૨ ગાથાર્થ : શબ્દ, રસ, રૂપ, ગંધ અને સ્પર્શ તથા ઉદયને કરનારા જે દ્રવ્યો તે દ્રવ્યકામ, ભાવકામ બે પ્રકારે છે. ઈચ્છાકામ અને મદનકામ.

વ્યાખ્યા-શબ્દરસરૂપગન્ધસ્પર્શાઃ મોહોદયાભિભૂતૈઃ સત્ત્વૈઃ કામ્યન્ત ઇતિ કામાઃ, મોહોદયકારીણિ ચ યાનિ દ્રવ્યાણિ સંઘાટકવિકટમાંસાદીનિ તાન્યપિ મદનકામાઘ્યભાવકામહેતુત્વાદ્દ્રવ્યકામા ઇતિ, ભાવકામાનાહ-‘દ્વિવિદ્યાશ્ચ’ દ્વિપ્રકારાશ્ચ ભાવકામાઃ, ઇચ્છાકામા મદનકામાશ્ચ, તત્રૈષણમિચ્છા સૈવ ચિત્તાભિલાષરૂપત્વાત્કામા ઇતીચ્છાકામાઃ, મદયતીતિ તથા મદનઃ-ચિત્રો મોહોદયઃ સ એવ કામપ્રવૃત્તિહેતુત્વાત્કામા મદનકામા ઇતિ ગાથાર્થઃ ॥૧૬૨॥

ટીકાર્થ : શબ્દાદિપંચક એ કામ છે. કેમકે મોહોદયથી અભિભૂત થયેલા જીવો એ શબ્દાદિની કામના કરે છે, એટલે તે દ્રવ્યકામ કહેવાય.

તથા મોહોદય કરનારા જે સંઘાટક, વિકટ (દારૂ), માંસાદિ-દ્રવ્યો છે, તે પણ મદનકામ નામના ભાવકામનું કારણ હોવાથી દ્રવ્યકામ છે.

હવે ભાવકામોને દર્શાવે છે.

બે પ્રકારનાં ભાવકામ છે. (૧) ઈચ્છાકામ (૨) મદનકામ.

તેમાં ઈચ્છવું એ ઈચ્છા. તે પોતે જ ચિત્તનાં અભિલાષરૂપ હોવાથી કામ છે, એટલે એ ઈચ્છાકામ કહેવાય. જ્યારે જે જીવને મદવાળો કરે તે મદન. એટલે કે ચિત્રમોહોદય તે પોતે જ કામપ્રવૃત્તિનું હેતુ હોવાથી કામ છે એટલે કે તે મદન-કામ છે.

ઇચ્છાકામાન્ પ્રતિપાદયતિ-

ઇચ્છા પસત્થમપસત્થિગા ય મયણંમિ વેયઽવઓગો । તેણહિગારો તસ્સ ડ વયંતિ ધીરા નિરુત્તમિણં ॥૧૬૩॥

હવે ઈચ્છાકામનું પ્રતિપાદન કરે છે.

નિર્યુક્તિ-૧૬૩ ગાથાર્થ : ઈચ્છા પ્રશસ્ત અને અપ્રશસ્ત છે. મદનમાં વેદોપયોગ છે.

તેનાથી અધિકાર છે. ધીરપુરુષો તેનો નિરુક્તાર્થ આ કહે છે.

વ્યાખ્યા-ઇચ્છા પ્રશસ્તા અપ્રશસ્તા ચ, અનુસ્વારોડલાક્ષણિકઃ સુખમુખોચ્ચારણાર્થઃ, તત્ર પ્રશસ્તા ધર્મેચ્છા મોક્ષેચ્છા, અપ્રશસ્તા યુદ્ધેચ્છા રાજ્યેચ્છા, ઉક્તા ઇચ્છાકામાઃ, મદનકામાનાહ-‘મદને’ ઇતિ ઉપલક્ષણાર્થત્વાન્મદનકામે નિરૂપ્યે કોડસાવિત્યત આહ-‘વેદોપયોગઃ’ વેદ્યત ઇતિ વેદઃ- સ્ત્રીવેદાદિસ્તદુપયોગઃ- તદ્વિપાકાનુભવનમ્, તદ્વ્યાપાર ઇત્યન્યે, યથા સ્ત્રીવેદોદયેન પુરુષં પ્રાર્થયત ઇત્યાદિ, ‘તેનાધિકાર’ ઇતિ મદનકામેન, શેષા ઉચ્ચારિતસદૃશા ઇતિ પ્રરૂપિતાઃ, ‘તસ્ય તુ’ મદનકામસ્ય વદન્તિ ‘ધીરાઃ’ તીર્થંકરગણધરા, નિરુક્તમ્, ‘હૃદં’ વક્ષ્યમાણલક્ષણમિતિ ગાથાર્થઃ ॥૧૬૩॥

ટીકાર્થ : ઈચ્છા બે પ્રકારની છે. પ્રશસ્ત અને અપ્રશસ્ત. (ગાથામાં રહેલો પસત્યમ એમાં મ = અનુસ્વારે અલાક્ષણિક = અર્થહીન છે, માત્ર આ ગાથા સુખેથી મુખથી ઉચ્ચારણ કરી શકાય તે માટે વચ્ચે મ મુકેલો છે. તેમાં ધર્મની ઈચ્છા, મોક્ષની ઈચ્છા પ્રશસ્ત છે. યુદ્ધની ઈચ્છા, રાજ્યની ઈચ્છા અપ્રશસ્ત છે.

ઈચ્છાકામ કહેવાઈ ગયાં.

હવે મદનકામોને કહે છે.

ગાથામાં મદને લખેલું છે, એ ઉપલક્ષણાર્થવાળું પદ હોવાથી મદનકામે સમજી લેવું. ટુંકમાં મદનકામનું નિરૂપણ કરવાનું હોય, તેમાં સ્ત્રીવેદાદિનો વિપાકાનુભવ એ વેદ છે. એજ મદનકામ છે.

બીજાઓ ‘વેદોદયનો વ્યાપાર મદનકામ છે’ એમ જણાવે છે. જેમ સ્ત્રી સ્ત્રીવેદોદયથી પુરુષની પ્રાર્થના કરે... આ વેદોદયનો વ્યાપાર એ મદનકામ છે.

અહીં મદનકામનો અધિકાર છે.

બાકીનાં કામો ઉચ્ચારિતસદૃશ છે એટલે પ્રરૂપણા કરેલા છે. (કામ શબ્દનો ઉચ્ચાર ગાથામાં કરેલો છે, એનાથી ખરેખર તો મદનકામ જ લેવાય. પણ ઈચ્છાકામાદિ પણ કામ તો કહેવાય જ છે. એટલે ઉચ્ચારણ કરાયેલ કામ ને તુલ્ય જ આ બીજા બધા કામ છે, એટલે એમની પણ પ્રરૂપણા કરી.)

તીર્થંકરો અને ગણધરો. મદનકામનો નિરુક્ત અર્થ આ (વક્ષ્યમાણ) કહે છે.

વિસયસુહેસુ પસતં અબુહજનં કામરાગપટિબદ્ધં । ઉક્કામયંતિ જીવં ધમ્માઓ તેણ તે કામા

॥૧૬૪॥

નિર્યુકિત-૧૬૪ ગાથાર્થ : વિષયસુખોમાં આસક્ત, અબુધજનવાળા, કામરાગપ્રતિબદ્ધજીવને ધર્મમાંથી ઉત્કામિત કરે છે. દૂર કરે છે તે કારણથી તે કામ છે.

વ્યાખ્યા-વિષીદન્તિ-અવબદ્ધ્યન્તે એતેષુ પ્રાણિન ઇતિ વિષયાઃ-શબ્દાદયઃ તેભ્યઃ સુખાનિ તેષુ પ્રસક્તઃ-આસક્તસ્તં, જીવમિતિ યોગઃ, સ એવ વિશેષ્યતે-અબુધઃ-અવિપશ્ચિજ્જનઃ-પરિજનો यस્ય સઃ અબુધજનસ્તમ્, અકલ્યાણમિત્રપરિજનમિત્યર્થઃ, અનેન બાહ્યં વિષયસુખપ્રસક્તિहेतुमाह, 'કામરાગપ્રતિબદ્ધ' મિતિ કામા-મદનકામાસ્તેભ્યો રાગા-વિષયાભિષ્વઙ્ગાસ્તૈઃ પ્રતિબદ્ધો-વ્યાપ્તસ્તમ્, અનેન ત્વાન્તરં વિષયસુખપ્રસક્તિहेतुमाह, તત્તશ્ચાબુધજનત્વાત્કામરાગપ્રતિબદ્ધત્વાચ્ચ વિષયસુખેષુ પ્રસક્તમિતિ ભાવઃ, કિમ્ ?-નિરુક્તવૈચિત્ર્યાદાહ-તત્પ્રત્યનીકત્વાદુત્ક્રામયન્તિ-અપનયન્તિ જીવમનન્તરવિશેષિતમ્, કુતો ? ધર્માત્, યત્તદોર્નિત્યાભિસંબન્ધાત્ યેન કારણેન તેન (તે) સામાન્યેનૈવ કામરાગઃ કામા ઇતિ ગાથાર્થઃ ॥ અન્યે પઠન્તિ-ઉત્ક્રામયન્તિ યસ્માદિતિ, અત્ર ચાબુધજન એવ વિશેષ્યઃ, શેષં પૂર્વવત્ ॥૧૬૪॥

ટીકાર્થ : જેમાં જીવો વિષાદ પામે = બંધાય તે વિષય. તે શબ્દાદિ છે. તેના દ્વારા જે સુખો મળે, તેમાં આસક્ત એવા જીવને આ મદનરાગ ધર્મમાંથી ઉખેડી નાંખે છે, એ જીવનું જ વિશેષણ દર્શાવે છે કે મુગ્ધલોકો એ પરિવાર છે જેનો તેવો આ જીવ છે. અર્થાત્ અકલ્યાણમિત્રોનાં પરિવારવાળો આ જીવ છે.

આ વિશેષણ દ્વારા વિષયસુખાસક્તિનું બાહ્યકારણ કહ્યું. (જીવનો પરિવાર અકલ્યાણમિત્રો છે, એ નિમિત્તે જીવ વિષયસુખલંપટ બને છે.)

આ જીવનું વિશેષણ જ દર્શાવે છે કે કામરાગપ્રતિબદ્ધમ્ મદનકામો થકી જે વિષયરાગો જાગે છે. તેનાથી વ્યાપ્ત બનેલો આ જીવ છે.

આ વિશેષણ દ્વારા વિષયસુખાસક્તિનું આન્તરિકકારણ કહ્યું. (અંદર વેદોદય છે, માટે જ જીવ વિષયસુખોમાં લંપટ બને છે.)

સાર એ કે અબુધજનવાળો હોવાથી અને કામરાગપ્રતિબદ્ધ હોવાથી વિષયસુખોમાં લંપટ બનેલા જીવને મદનરાગ ધર્મમાંથી ભ્રષ્ટ કરે છે, તે કારણથી તે કામ કહેવાય છે.

(અહીં કમ્ ધાતુ ઉપરથી કામ શબ્દ બને છે, આ ધાતુ તો “ઈચ્છા કરવી” એ અર્થમાં છે. જ્યારે અહીં કમ્ ને બદલે ક્રમ ધાતુ પ્રમાણે અર્થ કરવામાં આવે છે, અને

એ રીતે કામ શબ્દનો અર્થ દેખાડાય છે. આ જ નિરુક્ત = વ્યુત્પત્તિ અર્થની વિચિત્રતા કહેવાય. એટલે જ વૃત્તિકાર કહે છે કે) નિરુક્તિની વિચિત્રતાનાં કારણે કહે છે કે મદનરાગ જીવનો શત્રુ હોવાથી = ધર્મનો શત્રુ હોવાથી હમણાં જ દર્શાવેલા વિશેષણોથી વિશિષ્ટ જીવને ધર્મમાંથી દૂર કરે છે.

હવે ગાથામાં તેણ એમ તત્ સર્વનામનો પ્રયોગ છે. પણ યત્ નો પ્રયોગ નથી. જ્યારે યત્ તત્નો તો નિત્ય સંબંધ છે. એટલે યત્ નો પ્રયોગ સમજી લેવો. એટલે આ પ્રમાણે અર્થ થશે કે જે કારણથી કામરાગ જીવને ધર્મથી દૂર કરે છે, તે કારણથી જ તે કામ કહેવાય છે.

અહીં કામરાગ તરીકે સામાન્યથી જ કામરાગ લેવો. (અર્થાત્ સ્ત્રીનો પુરુષ પ્રત્યેનો કે પુરુષનો સ્ત્રી પ્રત્યેનો... વગેરે કોઈપણ કામરાગ માટે આ અર્થ લગાડવો.)

કેટલાંકો અહીં ઉક્ક્રામયંતિ જમ્હા - ઉત્ક્રામયન્તિ યસ્માત્ એ પ્રમાણે પાઠાન્તર કહે છે. એમના પ્રમાણે તો અબુધજન શબ્દ જ વિશેષ્ય બને. બાકી બધું તો પૂર્વવત્ સમજવું.

(ભાવાર્થ : આપણો પાઠ અક્રામયન્તિ જીવં છે. કેટલાકોનો પાઠ જીવં ને બદલે યસ્માત્ છે. આમાં આપણા પાઠમાં જીવં એ વિશેષ્ય સ્પષ્ટ છે, એટલે અબુધજનં શબ્દ વિશેષણ જ ગણવું પડે. એટલે જ એનો બહુવ્રીહિસમાસ કરેલો છે. પણ આપણે યસ્માત્ બહારથી તો લાવવું જ પડે.

પાઠાન્તરમાં જીવં શબ્દ ન હોવાથી વિશેષ્ય તરીકે અબુધજનં શબ્દ આવે. તેમાં એમણે બહુવ્રીહિ સમાસ ન કરવો પડે. કામરાગ અબુધજનને ધર્મથી દૂર કરે છે... એમ સીધો જ અર્થ આવી જાય. આટલો બેમાં ફરક છે.)

અન્નંપિયં સે નામં કામા રોગતિ પંડિયા બિંતિ । કામે પત્યેમાણો રોગે પત્યેઈ ખલુ જંતૂ ॥૧૬૫॥

નિર્યુક્તિ-૧૬૫ ગાથાર્થ : તેનું બીજું પણ નામ છે. “કામ એટલે રોગ” એમ પંડિતો કહે છે ખરેખર કામોની પ્રાર્થના કરતો જીવ રોગોને પ્રાર્થે છે.

વ્યાખ્યા-અન્યદપિ ચ ‘एषां’ कामानां नाम, किंभूतमित्याह-कामा रोगा ‘इति’ एवं पण्डिता ब्रुवते, किमित्येतदेवमत आह-कामान् प्रार्थयमानः-अभिलषन् रोगान् प्रार्थयते खलु जन्तुः, तद्रूपत्वादेव, कारणे कार्योपचारादिति गार्थार्थः ॥१६५॥

ટીકાર્થ : આ કામોનું બીજું પણ એક નામ છે.

પ્રશ્ન : શું નામ છે ? ઉત્તર : પંડિતો કહે છે કે કામ એટલે રોગ ?

પ્રશ્ન : કામનો અર્થ રોગ શી રીતે થાય ?

ઉત્તર : કામોને ઈચ્છતો જન્તુ રોગોને જ ઈચ્છે છે. કેમકે કામો રોગરૂપ જ છે.

પ્રશ્ન : કામો રોગનું કારણ ભલે હોય, પણ સ્વયં રોગરૂપ શી રીતે ?

ઉત્તર : કામરૂપી કારણમાં રોગરૂપી કાર્યનો ઉપચાર કરીએ એટલે કામ પોતે જ રોગ કહેવાય.

इत्थं पूर्वोद्धे सूत्रस्पर्शिकनिर्युक्तिमभिधायाधुनोत्तरार्थे पदावयवमधिकृत्याह-

णामपयं ठवणपयं दव्वपयं चेव होइ भावपयं । एक्केकंपिय एत्तो णेगविहं होइ नायव्वं

॥૧૬૬॥

આ પ્રમાણે પૂર્વાર્ધમાં સૂત્રસ્પર્શિકનિર્યુક્તિને કહીને હવે ઉત્તરાર્ધમાં પદે પદે = પદ અવયવને આશ્રયીને સૂત્રસ્પર્શિકનિર્યુક્તિને કહે છે.

નિર્યુક્તિ-૧૬૬ ગાથાર્થ : નામપદ, સ્થાપનાપદ, દ્રવ્યપદ અને ભાવપદ છે. આ ચારમાંથી એકે એક પદ અનેકપ્રકારનું જાણવું.

व्याख्या-नामपदं स्थापनापदं द्रव्यपदं चैव भवति भावपदम्, एकैकमपि च 'अत' एतेभ्योऽनेकविधं भवति ज्ञातव्यमिति गाथासमासार्थः ॥૧૬૬॥

ટીકાર્થ : (ગાથાર્થવત્ સ્પષ્ટ જ છે.)

अवयवार्थं तु नामस्थापने क्षुण्णत्वादनादृत्य द्रव्यपदमभिधित्सुराह-

आउट्टिमउक्किन्नं उण्णेज्जं पीलमं च रंगं च । गंथिमवेढिमपूरिम वाइमसंघाइमच्छेज्जं ॥૧૬૭॥

હવે અવયવાર્થ કહેવાનો છે, એમાં નામ, સ્થાપના પ્રસિદ્ધ હોવાથી એનો આદર ન કરીને દ્રવ્યપદને કહેવાની ઈચ્છાવાળા કહે છે કે -

નિર્યુક્તિ-૧૬૭ ગાથાર્થ : આકુટ્ટિમ, ઉત્કીર્ણ, ઉપનેય, પીડાવત્, રંગ, ગ્રથિમ, વેદિમ, પૂરિમ, વાતવ્ય, સંઘાત્ય, છેદ. (આ બધા દ્રવ્યપદ છે.)

व्याख्या-आकोट्टिमं जहा रुवओ हेद्वा वि उवरिं पि मुहं काऊण आउडिज्जति,

ઉત્કીર્ણ શિલાદિષુ નામકાદિ, તદ્વા બડલાદિપુષ્પસંઠાનાણિ ચિક્ષિખલ્લમય-
પડિબિંબ્રગાણિ કાઠં પચ્વંતિ, તઓ તેસુ વગ્ધારિતા મયણં છુબ્ધતિ, તઓ મયણમયા
પુષ્પા હવન્તિ, એતદુપનેયમ્, પીડાવચ્ચ-સંવેષ્ટિતવસ્ત્રભઙ્ગાવલીરૂપં, રક્તાવયવચ્ચ-
વિવિચિત્તરૂપં રઙ્ગં, ચઃ સમુચ્ચયે, 'ગ્રથિતં' માલાદિ, 'વેષ્ટિમં' પુષ્પમયમુકુટરૂપં,
ચિક્ષિખલ્લમયં કુણ્ડિકારૂપં અણેગચ્છિદં પુષ્પથામં પૂરિમં, વાતવ્યં
કુવિન્દૈર્વસ્ત્રવિનિર્મિતમશ્વાદિ, સંઘાત્યં-કશ્ચુકાદિ, છેદ્યં-પત્રચ્છેદ્યાદિ । પદતા ચાસ્ય
પદ્યતેજનેત્યર્થયોગાત્, દ્રવ્યતા ચ તદ્રૂપત્વાદિતિ ગાથાર્થઃ ॥૧૬૭॥ ઉક્તં દ્રવ્યપદમ્,

ટીકાર્થ :

(૧) આકુટ્તિમ : જેમ રૂપિયાનાં નીચે અને ઉપર પણ મુખને કરીને = ચિહ્ન તૈયાર કરીને પછી એને કુટવામાં આવે છે. અર્થાત્ ઉપર નીચે એમાં કાંટા-છપ્પાદિની છાપ કુટી કુટીને ઉપસાવવામાં આવે છે.

(૨) ઉત્કીર્ણ : પથર વગેરેમાં નામ વગેરે કોતરવામાં આવે તે ઉત્કીર્ણ.

(૩) ઉપનેય : બકુલાદિપુષ્પોનાં આકારવાળા કાદવમય પ્રતિબિંબો = ચીકણી, ભીની માટીનાં પુષ્પાદિ આકારનાં પ્રતિબિંબો તૈયાર કરી એ પકાવવામાં આવે, ત્યારપછી મીણને ગરમ કરી ઓગાળી આ પુષ્પો ઉપર નાંખવામાં આવે, એ સુકાઈ જાય એટલે મીણનાં બનેલા પુષ્પો થાય. આ ઉપનેય છે.

(૪) પીડાવત્ : વીંટાળાયેલા વસ્ત્રની ભંગાવલિ રૂપ. (વસ્ત્રને જ ધીરે ધીરે એવું વીંટાળવામાં આવે કે એમાંથી ઢીંગલી વગેરે આકારો તૈયાર થાય..)

(૫) રંગ : લાલ છે અવયવોની કાંતિ જેની, એવું વિચિત્રરૂપ એ રંગ.

(૬) ગ્રથિત : પુષ્પમાળા વગેરે.

(૭) વેષ્ટિમ : પુષ્પમય મુગટ વગેરે.

(૮) પૂરિમ : ચીકણી-ભીનીમાટીનું બનેલું, કુંડારૂપ, અનેક છિદ્રવાળું, પુષ્પોનું સ્થાન. (પુષ્પોના કુંડાઓ... પાણી નીકળી શકે, એ માટે એમાં કાણાં પણ રાખવામાં આવે છે.)

(૯) વાતવ્ય : વણકરોએ વસ્ત્રમાંથી બનાવેલ અશ્વ વગેરે. (ઘણીવાર બેન્ડવાળાઓ આ ઘોડાદિનાં આકારવાળા વાજાંત્રો વગાડે છે, જે અંદરથી પોલા હોય છે...)

(૧૦) સંઘાત્ય : કંચુક વગેરે. (બે ભાગો સીવીને આ વસ્ત્ર બનાવાય, એટલે

સંધાત્ય.)

(૧૧) છેઘ : પત્ર છેઘ વગેરે. (સ્ત્રીઓ હાથ-હથેળી વગેરે ઉપર વિશિષ્ટ ભૂષા કરવા માટે જાત જાતની રચનાઓ કરે છે, જેમ મહેંદી પુરવા માટેની ડીઝાઈનવાળા સાધનો હોય... તેવાપ્રકારનું કંઈક આમાં વપરાય છે.)

પ્રશ્ન : આ બધું પદ કેમ કહેવાય ?

ઉત્તર : પદ્યતે - સંપદ્યતે - થવું એ પદ. આ બધી વસ્તુઓ થાય છે, બને છે... એટલે એ પદ છે.

પ્રશ્ન : આ બધું દ્રવ્ય કેમ કહેવાય ? (દ્રવ્યપદનાં જ આ દષ્ટાન્ત છે ને ?)

ઉત્તર : દ્રવ્યરૂપ હોવાથી આ બધું દ્રવ્ય કહેવાય.

દ્રવ્યપદ કહ્યું.

અધુના ભાવપદમાહ-

ભાવપયંપિ ય દુવિહં અવરાહપયં ચ નો ય અવરાહં । નોઅવરાહં દુવિહં માઝાનોમાઝાં
ચેવ ॥૧૬૮॥

હવે ભાવપદ કહે છે.

નિર્યુકિત-૧૬૮ ગાથાર્થ : ભાવપદ પણ બે પ્રકારે છે. અપરાધપદ અને નો-અપરાધપદ. નો-અપરાધપદ બે પ્રકારે છે. માતૃકાપદ અને નોમાતૃકાપદ.

વ્યાખ્યા-ભાવપદમપિ ચ દ્વિવિધમ્, દ્વૈવિધ્યમેવ દર્શયતિ-અપરાધહેતુભૂતં પદમપરાધપદમ્-ઇન્દ્રિયાદિ વસ્તુ, ચશબ્દઃ સ્વગતાનેકભેદસમુચ્ચયાર્થઃ, 'નોઅવરાહં'તિ ચશબ્દસ્ય વ્યવહિતોપન્યાસાન્નોઅપરાધપદં ચ, ચઃ પૂર્વવત્, નોઅપરાધમિતિ-નોઅપરાધપદં દ્વિવિધમ્-'માઝા નોમાઝાં ચેવ'તિ માતૃકાપદં નોમાતૃકાપદં ચ, તત્ર માતૃકાપદં-માતૃકાક્ષરાણિ, માતૃકાભૂતં વા પદં માતૃકાપદં, યથા દૃષ્ટિવાદે "ઉપ્પન્ને ઇ વા" ઇત્યાદિ, નોમાતૃકાપદં ત્વનન્તરગાથયા વક્ષ્યતીતિ ગાથાર્થઃ ॥૧૬૮॥

ટીકાર્થ : ભાવપદ પણ બે પ્રકારે છે. એ બે પ્રકારને જ દેખાડે છે કે અપરાધનાં હેતુભૂત પદ એ અપરાધ પદ. એ ઈન્દ્રિયાદિ વસ્તુ છે. ચ શબ્દ અપરાધપદનાં પોતાના જ અનેકભેદોનો સમુચ્ચય કરવા માટે છે.

ગાથામાં નો ય અવરાહં લખેલું છે. એમાં ય = ચ નો વ્યવહિતોપન્યાસ છે, એટલે

કે એનું ખરુંસ્થાન અવરાહં પછી છે. એટલે ભાવપદનો બીજો ભેદ નો-અપરાધપદ છે. ચ-શબ્દ પૂર્વવત્ સમજવો. (સ્વગત અનેકભેદોનો સમુચ્ચય કરવા માટે છે.) નો-અપરાધપદ બે પ્રકારે છે.

(૧) માતૃકાપદ એટલે માતૃકાક્ષરો અ,આ,ઇ,ઈ વગેરે. (ભાષાની માતા તો આ જ અક્ષરો છે. એટલે એ માતારૂપ અક્ષરો કહેવાય.)

અથવા તો માતૃકાભૂત એવું પદ તે માતૃકાપદ. જેમકે દૃષ્ટિવાદમાં ઉપ્પન્ને ઇ વા વગેરે પદો છે, તે. (દાદશાંગીની ઉત્પત્તિ ઉપ્પન્ને ઇ વા વગેરે ત્રણપદોથી થઈ. એટલે એ બધા માતૃકારૂપ પદો છે...)

નોમાતૃકાપદ અનન્તરગાથા દ્વારા = ૧૬૯મી ગાથાથી કહેશે.

નોમાડગંપિ દુવિહં ગહિયં ચ પઙ્ગયં ચ બોદ્ધવ્વં । ગહિયં ચઉપ્પયારં પઙ્ગયં
હોઇ(અ)ળેગવિહં ॥૧૬૯॥

નિર્યુક્તિ-૧૬૯ ગાથાર્થ : નોમાતૃકપદ પણ બે પ્રકારે ગ્રથિત અને પ્રકીર્ણક જાણવું. ગ્રથિત ચારપ્રકારે છે. પ્રકીર્ણક અનેકપ્રકારે છે.

વ્યાખ્યા-‘નોમાડયંપિ’ ત્તિ નોમાતૃકાપદમપિ દ્વિવિધમ્, કથમિત્યાહ-‘ગ્રથિતં ચ પ્રકીર્ણકં ચ બોદ્ધવ્યમ્’ ગ્રથિતં રચિતં બદ્ધમિત્યનર્થાન્તરમ્, અતોડન્યત્પ્રકીર્ણકં-પ્રકીર્ણકકથોપયોગિજ્ઞાનપદમિત્યર્થઃ, ગ્રથિતં ચતુષ્પ્રકારં-ગદ્યાદિભેદાત્, પ્રકીર્ણકં ભવત્યનેકવિધમ્, ઉક્તલક્ષણત્વાદેવેતિ ગાથાર્થઃ ॥૧૬૯॥

ટીકાર્થ : નોમાતૃકાપદ પણ બે પ્રકારે છે.

પ્રશ્ન : કયા બે પ્રકારે ?

ઉત્તર : ગ્રથિત અને પ્રકીર્ણક.

ગ્રથિત એટલે રચિત, બદ્ધ આ બધા સમાનાર્થી શબ્દો છે.

એ સિવાયનું બીજું જે હોય તે પ્રકીર્ણક છે. એટલે કે પ્રકીર્ણકકથામાં ઉપયોગી જ્ઞાનપદ છે. (જુદી જુદી જે કથાઓ, વાતો, પદાર્થો, તેમાં ઉપયોગી જ્ઞાનપદ રૂપ એ પ્રકીર્ણકપદ છે. એમાં જુદા જુદા પદાર્થો આવતા હોય છે.)

ગ્રથિત ગદ્યાદિ ભેદથી ચારપ્રકારે છે.

પ્રકીર્ણક અનેકપ્રકારે છે.

પ્રશ્ન : તે કેમ અનેકપ્રકારે છે ?

ઉત્તર : તે ઉક્તલક્ષણવાળું હોવાથી જ અનેકપ્રકારે છે. (આશય એ છે કે જુદા જુદા પદાર્થોમાં ઉપયોગી જ્ઞાનપદરૂપ તે છે. જુદા જુદા પદાર્થો તો ઘણાં હોય, તો એ પ્રમાણે પ્રકીર્ણકપદ પણ અનેકપ્રકારનું થવાનું જ છે.)

ગ્રથિતમભિધાતુકામ આહ-

ગજ્જં પજ્જં ગેયં ચુણ્ણં ચ ચઙ્ગિહં તુ ગહિયપયં । તિસમુદ્ધાણં સવ્વં ઇદં ભેતિ સલક્ખણા
કઙ્ગો ॥૧૭૦॥

મહુરં હેઝનિજુત્તં ગહિયમપાયં વિરામસંજુત્તં । અપરિમિયં ચઽવસાણે કવ્વં ગજ્જં તિ નાયવ્વં
॥૧૭૧॥

પજ્જં તુ હોઇ તિવિહં સમમદ્ધસમં ચ નામ વિસમં ચ । પાણ્હિં અવ્વરોહં ય એવ વિહિણ્ણુ
કઈં ભેતિ ॥૧૭૨॥

તંતિસમં તાલસમં વણ્ણસમં ગહસમં લયસમં ચ । કવ્વં તુ હોઇ ગેયં પંચવિહં ગીયસન્નાણ
॥૧૭૩॥

અત્થબહુલં મહત્થં હેઝનિવાઓવસગ્ગંભીરં । બહુપાયમવોચ્છિન્નં ગમણયસુદ્ધં ચ ચુણ્ણપયં
॥૧૭૪॥ નોઅવરાહપયં ગયં

ગ્રથિતપદને કહેવાની ઈચ્છાવાળા નિર્યુક્તિકાર કહે છે.

નિર્યુક્તિ-૧૭૦ ગાથાર્થ : ગદ્ય, પદ્ય, ગેય અને ચૌર્ણ એમ ચારપ્રકારે ગ્રથિતપદ છે.
લક્ષણવાળા કવિઓ આ પ્રમાણે કહે છે કે બધું ત્રણવસ્તુથી ઉત્પન્ન થનાર છે.

નિર્યુક્તિ-૧૭૧ ગાથાર્થ : ગદ્યકાવ્ય આ પ્રમાણે જાણવું કે તે મધુર, હેતુનિયુક્ત,
ગ્રથિત, અપાદ, વિરામસંયુક્ત અવસાનમાં અપરિમિત હોય છે.

નિર્યુક્તિ-૧૭૨ ગાથાર્થ : પદ્ય ત્રણ પ્રકારે છે, પદોથી અને અક્ષરોથી સમ, અર્ધસમ,
વિષમ. આમ વિવિધ કવિઓ કહે છે.

નિર્યુક્તિ-૧૭૩ ગાથાર્થ : ગેયકાવ્ય ગીતસંજ્ઞાથી પાંચપ્રકારે છે. તંતિસમ, તાલસમ,
વર્ણસમ, ગ્રહસમ, લયસમ.

નિર્યુક્તિ-૧૭૪ ગાથાર્થ : ચૌર્ણપદ અર્થબહુલ, મહાર્થ, હેતુ-નિપાત, ઉપસર્ગોથી
ગંભીર, બહુપાદ, અવ્યવચ્છિન્ન, ગમ-નયથી શુદ્ધ હોય છે.

વ્યાખ્યા-ગદ્યં પદ્યં ગેયં ચૌર્ણં ચ ચતુર્વિધમેવ ગ્રથિતપદમ્, એભિરેવ પ્રકારૈર્ગ્રથનાત્, એતદ્વ ત્રિભ્યો ધર્માર્થકામેભ્યઃ સમુત્થાનં-તદ્વિષયત્વેનોત્પત્તિરસ્યેતિ ત્રિસમુત્થાનં 'સર્વ' નિરવશેષમ્, આહ-એવં મોક્ષસમુત્થાનસ્ય ગદ્યાદેરભાવપ્રસક્તઃ, ન, તસ્ય ધર્મસમુત્થાન એવાન્તર્ભાવાત્, ધર્મકાર્યત્વાદેવ મોક્ષસ્યેતિ, લૌકિકપદલક્ષણમેવૈતદિત્યન્યે, અતન્નિસમુત્થાનં સર્વમ્, 'હુ' એવં બ્રુવતે 'સલક્ષણા' લક્ષણજ્ઞાઃ કવચ ઇતિ ગાથાર્થઃ ॥૧૭૦॥

ટીકાર્થ : ગ્રથિતપદ ચારપ્રકારે જ છે. (૧) ગદ્ય (૨) પદ્ય (૩) ગેય (૪) ચૌર્ણ. કેમકે એ આ જ પ્રકારોથી ગુંથવામાં આવે છે. આ ગદ્યપદ ધર્મ, અર્થ અને કામ આ ત્રણ દ્વારા ઉત્પત્તિ પામનાર છે.

પ્રશ્ન : એ 'વળી શી રીતે ?

ઉત્તર : આ ગ્રથિતપદ ધર્માદિવિષયક હોવાથી તેનાથી ઉત્પન્ન થનાર કહેવાય. આશય એ છે કે કોઈક ગ્રથિતપદ ધર્મરૂપી વિષયનું નિરૂપણ કરનાર હોય, તો એ ધર્મથી ઉત્પન્ન થયેલ ગણાય, એમ કામનિરૂપક ગ્રથિતપદ કામનું નિરૂપણ કરનાર હોવાથી કામથી ઉત્પન્ન થયેલ ગણાય...

પ્રશ્ન : આ રીતે જો ગ્રથિતપદ ત્રિસમુત્થાન હોય, તો પછી મોક્ષથી ઉત્પન્ન થનાર ગ્રથિતપદનો અભાવ જ થઈ જવાની આપત્તિ આવે. કેમકે તમે મોક્ષસમુત્થાન ગ્રથિતપદ તો દર્શાવ્યું જ નથી.

ઉત્તર : ના. મોક્ષસમુત્થાન ગ્રથિતપદનો ધર્મસમુત્થાનમાં જ અન્તર્ભાવ થઈ જવાથી એનો અભાવ થવાની આપત્તિ ન આવે.

પ્રશ્ન : એનો આમાં અંતર્ભાવ શી રીતે થાય ?

ઉત્તર : મોક્ષ ધર્મનું કાર્ય હોવાથી જ મોક્ષસમુત્થાનનો ધર્મસમુત્થાનમાં અંતર્ભાવ થઈ જાય.

અન્યલોકો એમ કહે છે કે આ લૌકિક ગ્રથિતપદનું જ લક્ષણ છે, એટલે એમાં મોક્ષસમુત્થાન ગ્રથિતપદ આવે જ નહિ. આથી બધું ગ્રથિત ત્રિસમુત્થાન કહ્યું છે.

આમ ગ્રથિતનાં લક્ષણને જાણનારા કવિઓ કહે છે કે ગ્રથિતપદ ત્રણ પ્રકારે છે. (મોક્ષનિરૂપક ગ્રથિતપદનો ધર્મનિરૂપક ગ્રથિતપદોમાં જ અંતર્ભાવ સમજી લેવો. લૌકિકપદો પણ જોકે મોક્ષનિરૂપક હોઈ શકે છે, છતાં એ વાસ્તવિક મોક્ષ દર્શાવનારા ન હોવાથી એમનામાં મોક્ષસમુત્થાન છે જ નહિ, એમ અન્ય નો અભિપ્રાય જાણવો.)

ગદ્યલક્ષણમાહ-‘મધુર’ સૂત્રાર્થોભયૈઃ શ્રવ્યમ્ ‘હેતુનિયુક્ત’ સોપપત્તિકમ્ ‘ગ્રથિત’
 બદ્ધમાનુપૂર્વ્યા ‘અપાદ’ વિશિષ્ટચ્છન્દોરચનાયોગાત્પાદવર્જિતમ્ વિરામઃ-અવસાનં
 તત્સંયુક્તમર્થતો ન તુ પાઠતઃ इत्येके, જહા-જિણવરપાદારવિદસંદાણિઠરુણિમ્મલ્લસહસ્સ
 એવમાદિ અસમાણિઠં ન ચિદ્વૃદ્ધિં યતિવિશેષસંયુક્તં અન્યે, અપરિમિતં ચાવસાને
 બૃહદ્ભવતીત્યેકે, અન્યે ત્વપરિમિતમેવ ભવતિ બૃહદિત્યર્થઃ, અવસાને મૃદુ પદ્યત ઇતિ
 શેષઃ, કાવ્યં ગદ્યમ્, ‘ઇતિ’ એવંપ્રકારં જ્ઞાતવ્યમિતિ ગાથાર્થઃ ॥૧૭૧॥

ગદ્યનું લક્ષણ કહે છે.

(૧) ગદ્ય ગ્રથિતપદ : મધુર હોય = સૂત્ર, અર્થ અને તદુભયથી સાંભળવું ગમે તેવું
 હોય. યુક્તિયુક્ત હોય. આનુપૂર્વીથી = ક્રમશઃ બંધાયેલું હોય. ક્રમભંગ ન હોય. તથા
 એમાં વિશિષ્ટ છંદરચના ન હોવાથી એ પાદ વર્જિત હોય. (શ્લોકરૂપ હોય તો ચાર પાદ
 વગેરે હોય. પણ એવું આમાં નથી. તથા એ વિરામ = અવસાનવાળું હોય. આમાં
 કેટલાંકો કહે છે કે એ અર્થથી વિરામવાળું હોય, પાઠથી વિરામવાળું ન હોય.

દા.ત. જિનવરનાં પદક્રમણમાં બંધાયેલા = સ્થાપિત કરાયેલા હજારો નિર્મલ ઉર...
 વગેરે સમાપ્ત કર્યા વિના ગદ્યપદ અટકે નહિ. અર્થાત્ આ રીતે અધુરો અર્થ ન છોડે.
 અર્થ સંપૂર્ણ હોય.

કેટલાંકો કહે છે કે અવસાનયુક્ત એટલે એક વિશેષપ્રકારનાં વિરામથી યુક્ત.

તથા આ ગદ્ય અવસાનમાં અપરિમિત હોય છે એટલે કે મોટું હોય છે.

કેટલાકો અપરિમિતં ચાવસાને એ ભેગું ગણે છે. જ્યારે અન્યલોકો આ પ્રમાણે અર્થ
 કરે છે કે ગદ્યપદ અપરિમિત જ = મોટું હોય છે. અને અવસાનમાં = અંતમાં મૃદુ, કોમળ
 બોલાય છે. મૃદુ પદ્યતે એ શેષ તરીકે લાવવું. આમ અપરિમિત અને અવસાને નો જુદો
 જુદો અર્થ લે છે.

ટુંકમાં ગદ્યકાવ્ય આવાપ્રકારનું જાણવું.

અધુના પદ્યમાહ-પદ્યં તુ, તુશબ્દો વિશેષણાર્થઃ, ભવતિ ‘ત્રિવિધં’ ત્રિપ્રકારં,
 સમમર્ધસમં ચ નામ વિષમં ચ, કૈઃ સમમિત્યાદિ ? અત્રાહ-પાદૈરક્ષરૈશ્ચ, પાદૈઃ
 ચતુઃપાદાદિભિરક્ષરૈઃ ગુરુલઘુભિઃ, અન્યે તુ વ્યાચક્ષતે-સમં યત્ર ચતુર્ધ્વપિ પાદેષુ
 સમાન્યક્ષરાણિ, અર્ધસમં યત્ર પ્રથમતૃતીયયોર્દિવતીયચતુર્થયોશ્ચ સમાન્યક્ષરાણિ, વિષમં તુ

સર્વપાદેષ્વેવ વિષમાક્ષરમિત્યેવં 'વિધિજ્ઞાઃ' છન્દઃપ્રકારજ્ઞાઃ કવયો બ્રુવત્ત્વમિતિ ગાથાર્થઃ
॥૧૭૨॥

હવે પદ્યપદને કહે છે.

(૨) પદ્યગ્રથિતપદ : પદ્યપદ ત્રણપ્રકારે છે. સમ, અર્ધસમ, વિષમ.

પ્રશ્ન : શેનાથી સમ, અર્ધસમાદિ છે ?

ઉત્તર : પાદોથી અને અક્ષરોથી સમાન, અર્ધસમ વગેરે રૂપ છે. એમાં પાદ એટલે ચાર પાદ વગેરે સમજવા. અક્ષરો એટલે ગુરુ-લઘુ અક્ષરો સમજવા. (આશય એ છે કે એમાં ૬૦ શ્લોક હોય, તો દરેકમાં ચાર પાદો હોય, દરેકમાં અમુક અક્ષરો ગુરુ અને અમુક લઘુ હોય... આમ આ પાદોથી અને અક્ષરોથી સમ કહેવાય. જે અક્ષર દીર્ઘ હોય અથવા તો જેની પછી સંયુક્તવ્યંજન હોય તે ગુરુ અક્ષર કહેવાય. જે અક્ષર સ્વયં હ્રસ્વ હોય, જેની પછી સંયુક્તવ્યંજન ન હોય તે લઘુ કહેવાય. જે પદ્ય આખું અનુષ્ટુપ્ છન્દમાં લખાયેલું હોય તે આ સમપદ્ય કહેવાય... આને અનુસારે અર્ધસમાદિ પણ સમજી લેવા...)

અન્યલોકો કહે છે કે જેમાં ચારેય પાદોમાં સરખા અક્ષરો હોય તે સમ. જેમાં પહેલા અને ત્રીજા પાદમાં સમાનઅક્ષરો તથા બીજા અને ચોથા પાદમાં સમાનઅક્ષરો હોય તે અર્ધસમ. વિષમ તો બધાજ પાદોમાં વિષમઅક્ષરવાળું હોય છે. (કોઈપણ અનુષ્ટુપ્ છન્દ સમ ગણાય ભક્તામરાદિ પણ સમ ગણાય. કેમકે એના દરેક પાદમાં ચૌદ અક્ષર છે... એ રીતે અર્ધસમાદિ શોધી લેવા.)

છન્દનાં પ્રકારને જાણનારા કવિઓ ઉપર પ્રમાણે કહે છે.

અધુના ગેયમાહ-તન્ત્રીસમં તાલસમં વર્ણસમં ગ્રહસમં લયસમં ચ કાવ્યં તુ ભવતિ, તુશબ્દોઽવધારણાર્થ એવ, ગીયત્ત્વમિતિ ગેયં, 'પદ્યવિધમ્' ઉક્તૈર્વિધિભિઃ 'ગીતસંજ્ઞાયાં' ગેયાઽધ્યાયામ્, તત્ર તન્ત્રીસમં વીણાદિતન્ત્રીશબ્દેન તુલ્યં મિલિતં ચ, એવં તાલાદિષ્વપિ યોજનીયમ્, નવરં તાલા-હસ્તગમાઃ, વર્ણા-નિષાદપદ્મમાદયઃ, ગ્રહા-ઉત્ક્ષેપાઃ, પ્રારમ્ભરસવિશેષા इत्यन्ये, લયાઃ-તન્ત્રીસ્વનવિશેષાઃ । તત્થ કિલ કોણાણ તંતી છિપ્પદ્ તઓ ણહેહિ અણુમજ્જિજ્જદ્, તત્થ અણ્ણારિસો સરો ઉદ્દેદ્, સો લયો ત્તિ ગાથાર્થઃ
॥૧૭૩॥

હવે ગેયને કહે છે.

(૩) ગેય ગ્રથિતપદ : જે ગવાય તે ગેય. એની જ ગીતસંજ્ઞા છે. એમાં પાંચ ભેદ છે. તન્ત્રીસમ... વગેરે. તેમાં વીણા વગેરે તન્ત્રીનાં શબ્દની સાથે જે સમાન હોય, મળેલું હોય તે તન્ત્રીસમ. એ પ્રમાણે તાંલાદિમાં પણ જોડવું. માત્ર એટલું સમજવું કે તાલ એટલે હાથનાં ગમ = હાથની તાળીઓ દ્વારા જે ગેયમાં સુર પુરાવાતો હોય.. વર્ણ એટલે નિષાદ, પંચમ વગેરે. ગ્રહ એટલે ઉત્ક્રેષ્ઠો, કેટલાંકો પ્રારંભરસવિશેષને ગ્રહ કહે છે. લય એટલે તન્ત્રીનાં વિશેષપ્રકારનાં અવાજો. તેમાં કોણાવડે તંત્રી સ્પર્શાય છે, નખોથી અનુમર્દન કરાય છે, દબાવાય છે. તેમાં કંઈક અન્યપ્રકારનો સ્વર ઉત્પન્ન થાય છે. તે લય કહેવાય છે. (તંબુરો વગાડે, એમાં નીચે લાકડાની એક પટ્ટીનાં કોણાથી તારને હલાવવામાં આવે અને ઉપરની બાજુમાં આંગળીઓનાં નખથી તારનો ઝણઝણાટ કરાય... એ રીતે સ્વર ઉત્પન્ન કરાય...)

(ગેય = ગીતસંબંધી વિશેષબાબતો સંગીતકારો પાસેથી જાણી શકાય.)

સામ્પ્રતં ચૌર્ણ પદમાહ-અર્થો બહુલો યસ્મિંસ્તદર્થબહુલમ્, 'ક્વચિત્પ્રવૃત્તિઃ ક્વચિદપ્રવૃત્તિઃ, ક્વચિદ્વિભાષા ક્વચિદન્યદેવ । વિધેર્વિધાનં બહુધા સમીક્ષ્ય, ચતુર્વિધં બાહુલકં વદન્તિ ॥૧॥' તતશ્ચૈભિઃ પ્રકારૈર્બહુર્થમ્, મહાન્-પ્રધાનો હેયોપાદેયપ્રતિ-પાદકત્વેનાર્થો યસ્મિંસ્તન્મહાર્થમ્, 'હેતુનિપાતોપસર્ગૌર્ગંભીરમ્' તન્નાન્યથાઽનુપપત્તિલક્ષણો હેતુઃ, યથા-મદીયોઽયમશ્ચો વિશિષ્ટચિહ્નોપલક્ષિતત્વાત્, ચવાચ્ચલ્વાદયો નિપાતાઃ, પર્યુતસમવાદય ઉપસર્ગાઃ, એભિરગાધમ્, 'બહુપાદમ્' અપરિમિતપાદમ્ 'અવ્યવચ્છિન્નં' શ્લોકવદ્ધિરામરહિતમ્, ગમનયૈઃ શુદ્ધમ્, ગમાઃ-તદક્ષરોચ્ચારણપ્રવણા ભિન્નાર્થાઃ, યથા ઇહ ચ્ચલુ છજ્જીવણિયાં કયરા ચ્ચલુ સા છજ્જીવણિયાં' इत्यादि, नया-नैगमादयः प्रतीताः, तुरवधारणे, गमनयशुद्धमेव चौर्ण पदं बह्वचर्याध्ययनपदवदिति गाथार्थः ॥१७४॥ उक्तं ग्रथितं, प्रकीर्णकं लोकादवसेयम्, उक्तं नोअपराधपदम् ।

હવે ચૌર્ણ ગ્રથિતપદને કહે છે.

(૪) ચૌર્ણ ગ્રથિતપદ : જેમાં ઘણો અર્થ હોય તે અર્થબહુલ.

આમાં બહુલતા ચારપ્રકારે થાય છે. કહ્યું છે કે “ક્યાંક પ્રવૃત્તિ, ક્યાંક અપ્રવૃત્તિ, ક્યાંક વિભાષા, ક્યાંક કંઈક જુદું જ... એમ વિધિનું અનેકપ્રકારે વિધાન જોઈને શાસ્ત્રકારો ચારપ્રકારનું બાહુલક કહે છે.” (“આમ કરવું જોઈએ” એ પ્રવૃત્તિનું વિધાન છે. “આમ ન કરવું જોઈએ” એ અપ્રવૃત્તિનું વિધાન છે. “આ વસ્તુ અપેક્ષાએ કરાય,

અપેક્ષાએ ન કરાય..." એ વિકલ્પાવસ્થા એ વિભાષાનું વિધાન છે. એ સિવાય બીજા પણ વિધાનો સંભવિત છે. ચૌર્ણપદમાં આ બધું જ આવે,) એટલે એ આ બધા પ્રકારોથી અર્થબહુલ હોય છે.

તથા જેમાં પ્રધાન અર્થ હોય તે મહાર્થ. ચૌર્ણપદ હોય અને ઉપાદેયપદાર્થોનું પ્રતિપાદક છે. આ પદાર્થો પ્રધાન છે, માટે એ મહાર્થ કહેવાય.

ચૌર્ણપદ હેતુ, નિપાત અને ઉપસર્ગોથી ગંભીર હોય છે.

તેમાં હેતુ એ અન્યથાઅનુપપત્તિ લક્ષણવાળો છે. અન્યથા = સાધ્ય ન હોય તો અનુપપત્તિ = હેતુનું ન સંભવવું એ અન્યથાઅનુપપત્તિનો અર્થ છે. (જે વસ્તુ સાધ્ય વિના ન જ રહે તે હેતુ બની જાય.) દા.ત. આ અશ્વ મારો છે. કેમકે વિશિષ્ટચિહ્નથી ઉપલક્ષિત છે. (કોઈકનાં ઘોડા ચોક્કસપ્રકારની નિશાની હોય તો એ નિશાનીનાં આધારે એ અશ્વને પોતાના તરીકે ઓળખી શકે છે. આમાં મદીયત્વ સાધ્ય છે, મદીયત્વ = મારાપણું જે ન હોય, તો આ વિશિષ્ટચિહ્ન પણ ન હોય એટલે આ વિશિષ્ટચિહ્નોપલક્ષિતત્વ એ હેતુ બને છે.

ચ, વા, યલુ વગેરે નિપાતો છે.

પરિ, ઉત્ત, સમ્, અવ વગેરે ઉપસર્ગો છે.

ચૌર્ણપદ આ બધાથી અગાધ હોય છે.

તથા એ અપરિમિતપાદવાળું હોય છે. એ શ્લોકની જેમ વિરામવાળું હોતું નથી. એ ગમ અને નયોથી શુદ્ધ હોય છે.

એમાં ગમ એટલે તે અક્ષરોનાં ઉચ્ચારણમાં પ્રવણ એવા ભિન્નઅર્થો. અર્થાત્ શબ્દો એકના એકજ બોલવાના, છતાં અર્થો બદલાતા જાય. દા.ત. **ઇહ યલુ છજ્જીવણિયા...** એ આખો પાઠ કુલ ત્રણવાર આવે છે. એમાં **ઇહ, કયરા, ઇમા** એમ ત્રણ શબ્દો જ બદલાય છે. બાકી આખો પાઠ એકજ હોય છે... (આ જ ગ્રન્થનાં ચોથા અધ્યયનમાં આનો ખ્યાલ આવશે. એમ પડ્ધિસૂત્રમાં પણ આલાવાઓ લગભગ સરખા આવે, માત્ર અમુક શબ્દ ફેરવાય એટલે એ અનુસારે થોડો ઘણો અર્થ બદલાતો રહે.)

નયો તો નૈગમ વગેરે પ્રસિદ્ધ જ છે.

તુ શબ્દ અવધારણમાં છે. ટુંકમાં ગમ અને નયથી શુદ્ધ એવું જ ચૌર્ણપદ હોય છે. દા.ત. ઉત્તરાધ્યયનમાં દર્શાવેલું બ્રહ્મચર્યઅધ્યયનપદ. (આ અધ્યયનમાં પણ શરુઆતમાં બ્રહ્મચર્યની નવ વાડો માટેનાં ત્રણ આલાવાઓ લગભગ સરખા છે. એ પછી નવે

નવવાડોનાં વર્ણનમાં પણ તે તે વાડો નહિ પાળનારા ને શું શું નુકસાન થાય... એનું વર્ણન પણ એક સરખું છે... આમ એ ચૌર્ણપદ બને.)

(સાર : ઉપર પ્રમાણે જો વિચારીએ તો

(૧) વૃત્તિઓ, ચૂર્ણિઓ, આચારાંગાદિ તે તે સૂત્રો... ગદ્યપદ બને.

(૨) શ્લોકાત્મક રચનાઓ, અનુષ્ટુપ, સ્ત્રગ્ધરા-શિખરીણી વગેરે છન્દરચનાઓ પદ બને.

(૩) જે ગીતરૂપે ગવાય... એ બધું સંગીતશાસ્ત્રમાન્ય ગેય બને.

(૪) સરખા આલાવાઓવાળી રચનાઓ ચૌર્ણપદ ગણાય. દષ્ટિવાદ, પદ્મિનસૂત્ર વગેરે...)

આમ પ્રાચિત નો-અપરાધપદ કહેવાઈ ગયું.

પ્રકીર્ણક નો-અપરાધપદ લોકથી જાણી લેવું.

નો-અપરાધપદ કહેવાઈ ગયું.

અધુના અપરાધપદમાહ-

ઈન્દિયવિસયકસાયા પરીસહા વેયણા ય ઉવસગ્ગા । એ અવરાહપયા જત્થ વિસીયંતિ
દુમ્મેહા ॥૧૭૫॥

હવે અપરાધપદ કહે છે.

નિયુક્તિ-૧૭૫ ગાથાર્થ : ઈન્દ્રિયો, વિષયો, કષાયો, પરીષદો, વેદના, ઉપસર્ગો આ અપરાધપદો છે. જેમાં દુર્બુદ્ધિવાળાઓ સીધાય છે.

વ્યાખ્યા-ઇન્દ્રિયાણિ-સ્પર્શનાદીનિ વિષયાઃ-સ્પર્શાદયઃ કષાયાઃ-ક્રોધાદયઃ
ઇન્દ્રિયાણિ ચેત્યાદિદ્વન્દ્વઃ, 'પરીષદાઃ' ક્ષુત્પિપાસાદયઃ 'વેદના' અસાતાનુભવલક્ષણા
ઉપસર્ગા-દિવ્યાદયઃ, એતાનિ 'અપરાધપદાનિ' મોક્ષમાર્ગ પ્રત્યપરાધસ્થાનાનિ, 'યત્ર'
યેષ્વિન્દ્રિયાદિષુ સત્સુ 'વિષીદન્તિ' આ(અવ)બદ્ધ્યન્તે, કિં સર્વ એવ ?, નેત્યાહ-દુર્મેધસઃ
ક્ષુલ્લકવત્, કૃતિનસ્તુ એભિરેવ કારણભૂતૈઃ સંસારકાન્તારમુત્તરન્તીતિ ગાથાર્થઃ ॥૧૭૫॥
ક્ષુલ્લકસ્તુ પદે પદે વિષીદન્ સંકલ્પસ્ય વશં ગતઃ, કોઽસૌ ખુલ્લઓ ત્તિ ?, કહાણયં-
કુંકુણઓ જહા એગો ઁંતો સપુત્તો પવ્વઙ્ગઓ, સો ય ચેલ્લઓ તસ્સ અઙ્ગેવ ઙ્ગો, સ સીયમાણો
ય ઁંતો ઁંતો ! ણ સક્કેમિ અણુવાહણો હિંડિં, અણુકંપાએ ઁંતેણ દિણ્ણાઓ

ઠવાહણાઓ, તાહે ભણઇ-ઝવરિતલા સીણં ફડુંતિ, ખલ્લિતા સે કયાઓ, પુણો ભણઇ-સીસં મે અઈવ ડજ્ઝઇ, તાહે સીસદુવારિયા સે અણુણાયા, તાહે ભણઇ-ણ સક્કેમિ ભિક્ખું હિંડિં, તો સે પડિસા ઠિયસ્સ આણેઇ, એવં ણ તરામિ ઘંત ! ભૂમિએ સુવિં, તાહે સંથારો સે અણુણાઓ, પુણો ભણઇ-ણ તરામિ ઘંત ! લોયં કાં, તો ખુરેણ પકિજ્જિયં, તાહે ભણઇ-અણ્ણાણયં ન સક્કેમિ, તઓ સે ફાસુયપાણેણ કપ્પો દિજ્જઇ, આયરિયપાઝગં વત્થજુલયં ધિપ્પઇ, એવં જં જં ભણઇ તં તં સો ઘંતો ણેહપડિબદ્ધો તસ્સણુજાણઇ, એવં કાલે ગચ્છમાણે પભ્ભણિઓ-ન તરામિ અવિરઙ્ગાએ વિણા અચ્છિં ઘંતંતિ, તાહે ઘંતો ભણઇ-સદ્ધો, અજોગ્ગોત્તિ કાઠુણ પડિસયાઓ ણિપ્પેડિઓ, કમ્મં કાં ણ યાણેઇ, અયાણંતો ઘણસંઘડીએ ધાણિ કાં અજિણ્ણેણ મઓ, વિસયવિસદ્ધો મરિં મહિસો આયાઓ, વાહિજ્જઇ ય, સો ય ઘંતો સામણ્ણપરિયાગં પાલેઠુણ આઝ્ઠુએ કાલગઓ દેવેસુ ઝવવણ્ણો, ઓહિં પઝંજઇ, ઓહિણા આખોએઝણ તં ચેલ્લયં તેણ પુવ્વણેહેણં તેસિં મોહાણં હત્થઓ કિણઇ, વેઝવ્વિયભંડીએ જોઇ, વાહેઇ ય ગરુગં, તં અતરંતો વોદું તોત્તેણ વિઘેઝં ભણઇ-ણ તરામિ ઘંતા ! ભિક્ખું હિંડિં, એવં ભૂમિએ સયણં લોયં કાં એવં તાણિ વયણાનિ સવ્વાણિ ઝચ્ચારેઇ જાવ અવિરયયાએ વિણા ન તરામિ ઘંતંતિ, તાહે એવં ભણંતસ્સ તસ્સ મહિસસ્સ ઇમં ચિત્તં જાયં-કહિં ઇરિસં વઠ્ઠં સુઅં તિ ?, તાહે ઈહાવુહમગ્ગણગવેસણં કરેઇ, એવં ચિતયંતસ્સ તસ્સ જાઈસરણં સમુપ્પન્નં, દેવેણ ઓહી પઝ્ઠા, સંબુદ્ધો, પચ્છ ભત્તં પચ્ચક્ખાઇતા દેવલોગં ગઓ । એવં પા પા વિસીદન્તો સંકપ્પસ્સ વસં ગચ્છઇ, જમ્હા એસ દોસો તમ્હા અઢારસસીલંગસહસ્સાણં સારણાણિમિત્તં એ અવરાહપા વજ્જેજ્જ ।

ટીકાર્થ : સ્પર્શાદિ પાંચ ઈન્દ્રિયો, સ્પર્શ વગેરે વિષયો, ક્રોધાદિ કષાયો, ભુખ-તરસાદિ પરીષદો, અશાતાના અનુભવરૂપ વેદના, દેવસંબંધી વગેરે ઉપસર્ગો... આ બધા અપરાધપદો છે, એટલે કે મોક્ષમાર્ગ પ્રત્યે આ અપરાધનાં સ્થાનો છે, કે જે ઈન્દ્રિયાદિ હોતે છતે જીવો એમાં બંધાય છે.

પ્રશ્ન : શું બધા જ જીવો બંધાય છે ?

ઉત્તર : ના. દુષ્ટબુદ્ધિવાળાઓ કુલ્લકસાધુની જેમ આ અપરાધસ્થાનોમાં બંધાય છે.

સુંદરબુદ્ધિવાળાઓ તો આ જ પદાર્થોને સંસારનાશનું કારણ બનાવીને કારણભૂત એવા આ બધાથી સંસારઅટવીને ઉતરે છે.

શુલ્લક તો પટે પટે = એકેએક અપરાધપદોમાં સીદાતો, સંકલ્પને વશ પડેલો બન્યો.

પ્રશ્ન : આ શુલ્લક કોણ છે ?

ઉત્તર : એક કથાનક છે.

કોંકણ દેશનાં એક પિતાએ પુત્ર સહિત દીક્ષા લીધી. તે પુત્ર પિતાને અત્યંત ઈષ્ટ હતો. સીદાતો પુત્ર કહે છે કે “બાપા ! જોડા વિના ચાલવા માટે હું સમર્થ નથી.” પિતાએ અનુકંપાથી જોડા આપ્યા. ત્યારે પુત્ર કહે છે કે “મારા પગનાં ઉપરનાં તળીયા ઠંડીથી ફાટે છે” પિતાએ એને ખલ્લા કરી આપી. (ચામડાનું બનેલું એક પ્રકારનું સાધન ખલ્લા કહેવાય. એ પગની ઉપરબાજુનાં તળીયાની રક્ષા માટે બંધાય. સૌથી નીચે તો જોડા છે જ.)

ફરી પાછો પુત્ર કહે છે કે “મારું મસ્તક અત્યંત બળે છે” ત્યારે તેને શીર્ષદ્વારિકા (માથા ઉપર ઢાંકી શકાય એવા પ્રકારનું છત્ર જેવું સાધનવિશેષ...) ની રજા આપી. ત્યારે કહે છે કે “હું ગોચરી ફરવા સમર્થ નથી” પિતા એને ઉપાશ્રયમાં જ રાખીને બધું લાવી આપે છે. એમ દીકરો કહે છે કે “હું જમીન ઉપર ઉઘવા માટે સમર્થ નથી.” ત્યારે પિતાએ સંથારાની રજા આપી. ફરી પુત્ર કહે છે કે “હું લોચ કરવા સમર્થ નથી.” તો પિતાએ અસ્ત્રાથી મુંડન કરાવ્યું. ત્યારે પુત્ર કહે છે કે “હું સ્નાન કર્યા વિના નહિ રહી શકું.” ત્યારે પિતાએ અચિત-નિર્દોષ પાણીથી ભીનું વસ્ત્ર કરી શરીર સ્વચ્છ કરવા દીધું. એમ આચાર્યપ્રયોગ્ય બે વસ્ત્રો પણ ગ્રહણ કર્યા. આમ એ જે જે કહે છે સ્નેહથી બંધાયેલ પિતા એ બધાની રજા આપે છે. આમ કાલ પસાર થાય છે. એકવાર એ કહે છે કે “બાપા ! હું સ્ત્રી વિના રહેવા માટે સમર્થ નથી...” ત્યારે પિતા કહે છે કે “તું લુચ્ચો, અયોગ્ય છે” પિતાએ એને ઉપાશ્રયમાંથી કાઢી મુક્યો.

હવે એ પુત્ર તો કંઈપણ કામ કરવાનું જાણતો જ નથી. અજ્ઞાની એવો તે કોઈ મહોત્સવનાં જમણવારમાં ખૂબ ભોજન કરીને, અજીર્ણ થવાથી મરી ગયો. વિષયસુખનાં આર્તધ્યાનને લીધે તે મરીને પાડો થયો. લોકો એને વહન કરે છે.

તે પિતા સાધુપર્યાય પાળીને આયુષ્યનો ક્ષય થવાથી કાલ પામી દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થયો. અવધિજ્ઞાનનો ઉપયોગ મૂકે છે, અવધિજ્ઞાનથી તે પુત્રને જાણીને તે જ પૂર્વનાં સ્નેહને લીધે તે ગોધ-પાડાને વહન કરનારાઓનાં હાથમાંથી તેને ખરીદીને લઈ લે છે. વૈકિય ગાડું બનાવી તેમાં એને જોડે છે. પુષ્કળભાર વહન કરાવે છે. પેલો પાડો વહન

કરવા અસમર્થ બને છે. ત્યારે તોત્રક (એક પ્રકારનું પાડાને મારવાનું શસ્ત્ર) થી પાડાને વીંધીને કહે છે કે “પિતાજી ! ગોચરી ફરવા હું સમર્થ નથી. એમ ભૂમિ પર ઊંઘવા, લોચ કરવા સમર્થ નથી...” આમ તે બધા જ વચનો ઉચ્ચારે છે... છેક છેલ્લે આ વચન પણ ઉચ્ચારે છે કે “હું સ્ત્રી વિના રહી શકીશ નહિ.” દેવ આ બધું બોલે છે, એ સાંભળીને તે પાડાને આવો વિચાર આવ્યો કે “આવું વાક્ય ક્યાંક, કોઈક રીતે સાંભળેલું છે.” ત્યારે તે ઈહા-અપોહ-માર્ગણ-ગવેષણા (ઊંડાણપૂર્વક ખૂબ વિચારણા) કરે છે. આ પ્રમાણે વિચારતા તેને જાતિસ્મરણ થયું. દેવે અવધિજ્ઞાનનો ઉપયોગ મુક્યો. પેલો પાડો બોધ પામ્યો, પછી અનશન કરીને દેવલોકમાં ગયો.

આમ અપરાધપદોમાં સીદાતો જીવ સંકલ્પને વશ થાય છે. આ દોષ છે, માટે જ ૧૮ હજાર શીલાંગોની રક્ષા માટે, સ્મરણ માટે આ અપરાધપદોને છોડી દેવા જોઈએ.

તથા चाह-

अद्वारस उ सहस्सा सीलंगाणं जिणेहिं पन्नत्ता । तेसिं पडि(रि)रक्खणद्धा अवराहपए उ वज्जेज्जा ॥१७६॥

આ જ વાત કરે છે કે

નિર્યુક્તિ-૧૭૬ ગાથાર્થ : જિનેશ્વરોએ ૧૮ હજાર શીલાંગો કહ્યા છે, તેની રક્ષા કરવા માટે અપરાધપદોને છોડી દેવા.

व्याख्या-अष्टादश सहस्राणि, तुरवधारणे, अष्टादशैव, शीलं-भावसमाधिलक्षणं तस्याङ्गानि-भेदाः कारणानि वा शीलाङ्गानि तेषां ‘जिनैः’ प्राग्निरूपितशब्दार्थैः ‘प्रज्ञप्तानि’ प्ररूपितानि, ‘तेषां’ शीलाङ्गानां ‘परिरक्षणार्थं’ परिरक्षणनिमित्तम् ‘अपराधपदानि’ प्राग्निरूपितस्वरूपाणि ‘वर्जयेत्’ जह्यादिति गार्थार्थः ॥१७६॥

ટીકાર્થ : શીલ એટલે ભાવસમાધિ. તેના અંગો-ભેદો જિનેશ્વરોએ ૧૮૦૦૦ જ બતાવેલા છે. અંગનો અર્થ કારણ પણ થાય. તે શીલાંગોની રક્ષા માટે દશવિલા સ્વરૂપવાળા અપરાધપદોને ત્યાગી દેવા જોઈએ.

साम्प्रतं शीलाङ्गसहस्रप्रतिपादनोपायभूतमिदं गाथासूत्रमाह-

જોઈ કરણે સન્ના ઇંદિય મોમાઈ સમણધમ્મે ય । સીલંગસહસ્સાણં અદ્વારસગસ્સ નિપ્ફત્તી ॥૧૭૭॥ સામણ્ણપુવ્વચનિજ્જુત્તી સમત્તા ॥૨॥

હવે ૧૮૦૦૦ શીલાંગોનાં પ્રતિપાદન માટેનાં ઉપાયભૂત આ ગાથાસૂત્રને કહે છે. (અર્થાત્ ૧૮૦૦૦ શીલાંગો શી રીતે બને એ દર્શાવે છે.)

નિયુક્તિ-૧૭૭ ગાથાર્થ : યોગ, કરણ, સંજ્ઞા, ઇન્દ્રિય, પૃથ્વીાદિ, શ્રમણધર્મમાં ૧૮૦૦૦ શીલાંગોની નિષ્પત્તિ થાય છે.

વ્યાખ્યા-તત્થ તાવ જોગો તિવિહો, કાયેણ વાયાએ મણેણં તિ, કરણં તિવિહં-કયં કારિયં અણુમોઙ્ગયં, સન્ના ચઝવ્વિહા, તંજહા-આહારસણ્ણા ભયસણ્ણા મેહુણસણ્ણા પરિગ્ગહસણ્ણા, ઙ્ગંદિએ પંચ, તંજહા-સોઙ્ગંદિએ ચર્ક્કિંખદિએ ઘાણિંદિએ જિભ્ભિંદિએ ફાસિંદિએ, પુઢવિકાઙ્ગયાઙ્ગયા પઙ્ગ, બેઙ્ગંદિયા જાવ પંચેંદિયા અજીવનિકાયપંચમા, સમણધમ્મો દસવિહો, તંજહા-ખંતી મુત્તી અજ્જવે મહવે લાઘવે સચ્ચે તવે સંજમે ય આર્કિંચણયા બંભચેરવાસે । એસા ઠાણપરૂવણા, ઙ્ગયાણિં અદ્ધારસણ્ણં સીલંગસહસ્સાણં સમુક્કિત્તણા-કાણં ન કરેમિ આહારસન્નાપડિવિરે સોઙ્ગંદિયપરિસંવુડે પુઢવિકાય-સમારંભપડિવિરે ઁતિસંપજુત્તે, એસ પઢમો ગમઓ ૧, ઙ્ગયાણિં બિઙ્ગઓ ભણ્ણઙ્ગ-કાણં ન કરેમિ આહારસણ્ણાપડિવિરે સોઙ્ગંદિયપરિસંવુડે પુઢવિકાયસમારંભપડિવિરે મુત્તિસંપજુત્તે, એસ બીઙઓ ગમઓ, ઙ્ગયાણિં તઙ્ગઓ એવં એણ કમેણ જાવ દસમો ગમઓ બંભચેરસંપઝત્તો, એસ દસમઓ ગમઓ । એ દસ ગમા પુઢવિકાયસંજમં અમુંચમાણેણ લઢ્ઢા, એવં આઝકાણવિ દસ ચેવ, એવં જાવ અજીવકાણવિ દસ ચેવ, એવમેયં અણૂણં સયં ગમયાણં સોઙ્ગંદિયસંવુડં અમુંચમાણેણ લઢ્ઢં, એવં ચર્ક્કિંખદિએણવિ સયં, ઘાણિંદિએણવિ સયં, જિભ્ભિંદિએણવિ સયં, ફાસિંદિએણવિ સયં, એવમેયાણિ પંચ ગમસયાણિ આહારસણ્ણાપડિવિરયમમુંચમાણેણં લઢ્ઢાણિ, એવં ભયસણ્ણાએવિ પંચ સયાણિ, મેહુણસણ્ણાએવિ પંચસયાણિ, પરિગ્ગહસણ્ણાએવિ પંચ સયાણિ, એવમેયાણિ વીસં ગમસયાણિ ન કરેમિ અમુજ્જમાણેણ લઢ્ઢાણિ, એવં ન કારવેમિત્તિ વીસં સયાણિ, કરંતંપિ અન્નં ન સમણુજાણામિત્તિ વીસં સયાણિ, એવમેયાણિ છ સહસ્સાણિ કાયં અમુંચમાણેણ લઢ્ઢાણિ, એવં વાયાએવિ છ સહસ્સાણિ, એવં મણેણવિ છ સહસ્સાણિ । એવમેતેન પ્રકારેણ શીલાઙ્ગસહસ્સાણામષ્ટાદશકસ્ય નિષ્પત્તિર્ભવતીતિ ગાથાર્થઃ ॥૧૭૭॥

ટીકાર્થ : તેમાં યોગ ત્રણપ્રકારે છે. કાયાથી, વચનથી, મનથી.

કરણ ત્રણપ્રકારે છે. કૃત, કારિત, અનુમોદિત.

સંજ્ઞા ચારપ્રકારે છે. આહાર, ભય, મૈથુન, પરિગ્રહ.

ઈન્દ્રિય પાંચ છે. શ્રોત્ર, ચક્ષુ, શ્રાણ, જીભ, સ્પર્શન.

પૃથ્વીદિ દસ છે. પૃથ્વી, અપ્, તેઉ, વાયુ, વનસ્પતિ, બેઈ., તેઈ., ચઉ., પંચે., અજીવ.

શ્રમણધર્મ દસ છે. ક્ષમા, મુક્તિ, સરળતા, મૃદુતા, લાઘવ, સત્ય, તપ, સંયમ, આર્કિયન્ય, બ્રહ્મચર્ય.

(બેઈન્દિયા જાવ પંચેન્દિયા એ કુલ ચાર છે. એમાં અજીવનિકાય પાંચમો છે. પૃથ્વી વગેરે પાંચ કલ્યા જ છે. એમ કુલ ૧૦ થાય.)

આ સ્થાન પ્રરૂપણા કરી. (જે સ્થાનોથી શીલાંગો બને છે, તે સ્થાન દર્શાવ્યા) હવે ૧૮૦૦૦ શીલાંગોનું કથન કરાય છે.

(૧) આહારસંજ્ઞાવિરતિવાળો, શ્રોત્રેન્દ્રિયસંવરવાળો, પૃથ્વીકાયસમારંભવિરતિવાળો, ક્ષમાવાળો હું કાયાથી પાપ કરીશ નહિ. આ પહેલો ભેદ છે. હવે બીજો કહે છે.

(૨) આહાર સંજ્ઞાવિરતિવાળો... મુક્તિવાળો હું કાયાથી પાપ કરીશ નહિ. આમ ત્રીજો... આમ આ ક્રમથી બ્રહ્મચર્યવાળો એમ દસમો ભેદ થશે.

આ દસભેદ પૃથ્વીકાયસંયમને છોડ્યા વિના મળ્યા. એજ પ્રમાણે અપ્કાયથી પણ દસ. એમ અજીવકાયથી પણ દસ. આમ આ સંપૂર્ણ ૧૦૦ ભેદ શ્રોત્રેન્દ્રિય સંવરને છોડ્યા વિના મળ્યા. એમ ચક્ષુથી પણ ૧૦૦, શ્રાણથી પણ ૧૦૦, જીભથી પણ ૧૦૦, સ્પર્શનથી પણ ૧૦૦, એમ આ ૫૦૦ ભેદો આહારસંજ્ઞાની વિરતિને છોડ્યા વિના મળ્યા. એ પ્રમાણે ભયસંજ્ઞાથી પણ ૫૦૦ મળે. મૈથુન સંજ્ઞાથી પણ ૫૦૦ મળે, પરિગ્રહસંજ્ઞાથી પણ ૫૦૦ મળે.

આમ આ ૨૦૦૦ ભાંગા થયા.

આ બધા ન કરેમિ ને છોડ્યા વિના મળ્યા. એમ જ કારવેમિનાં પણ ૨૦૦૦ અને કરંતપિ અન્નં ન સમણુજાણામિ ના પણ ૨૦૦૦ એમ કુલ ૬૦૦૦ ભાંગા થયા.

આમ આ ૬૦૦૦ ભાંગા શરીરને છોડ્યા વિના મળ્યા. એ રીતે વચનથી પણ ૬૦૦૦ અને મનથી પણ ૬૦૦૦ થાય.

આમ આ પ્રકારે ૧૮૦૦૦ શીલાંગોની નિષ્પત્તિ થાય.

(આ પ્રથમગાથાનો ભાવાર્થ આ છે કે (૧) જે શબ્દાદિ કામોને ન અટકાવે તે (૨) ઈન્દ્રિય, કષાય, ઉપસર્ગાદિ પદોમાં સીદાય (૩) તે છેલ્લે કામવિકારાદિ સંકલ્પને વશ થાય. (૪) તે સાધુપણું પાળી ન શકે...)

ન કેવલમયમધિકૃતસૂત્રોક્તઃ ઉક્તવચ્છ્રમણ્યાકરણાદશ્રમણઃ કિન્ત્વાજીવિકાદિ-
ભયપ્રવ્રજિતઃ સંક્લિષ્ટચિત્તો દ્રવ્યક્રિયાં કુર્વન્નપ્યશ્રમણ એવ-અત્યાગ્યેવ, કથમ્, યત આહ
સૂત્રકાર:-

વત્થગંધમલંકારં, ઇત્થીઓ સયણાણિ ય । અચ્છંદા જે ન ભુંજંતિ, ન સે
ચાઈત્તિ વુચ્ચઈ ॥૨॥

માત્ર આ પહેલાસૂત્રમાં કહેલો સાધુ જ દર્શાવ્યા પ્રમાણે સાધુપણું ન પાળવાથી
અશ્રમણ છે. એમ નહિ, પરંતુ આજીવિકાદિનાં ભયથી પ્રવ્રજિત થાયેલો,
સંક્લિષ્ટચિત્તવાળો સાધુ દ્રવ્યક્રિયાને કરતો હોય તો પણ અશ્રમણ જ છે, અત્યાગી જ છે.

પ્રશ્ન : એવું શી રીતે ?

ઉત્તર : કેમકે સૂત્રકાર કહે છે કે

દશવૈકાલિક-૨ ગાથાર્થ : અસ્વવશ જેઓ વસ્ત્ર, ગંધ, અલંકાર, સ્ત્રી, સ્વજનોને
ભોગવતા નથી. તે ત્યાગી કહેવાતા નથી.

અસ્ય વ્યાખ્યા-‘વસ્ત્રગન્ધાલંકારાણિ’તિ, અત્ર વસ્ત્રાણિ-ચીનાંશુકાદીનિ ગન્ધા-
કોષ્ઠપુટાદયઃ અલંકારાઃ-કટકાદયઃ, અનુસ્વારોડલાક્ષણિકઃ, સ્ત્રિયોડનેકપ્રકારાઃ,
‘શયનાણિ’ પર્યંકાદીનિ, ચણ્ડ આસનાદ્યનુક્તસમુચ્ચયાર્થઃ, એતાનિ વસ્ત્રાદીનિ કિમ્ ?,
‘અચ્છંદાઃ’ અસ્વવશા યે કેચન ‘ન ભુંજંતે’ નાસેવન્તે, કિં બહુવચનોદેશેડ્યેકવચનનિર્દેશઃ ?,
વિચિત્રત્વાત્સૂત્રગતેર્વિપર્યયશ્ચ ભવત્યેવેતિકૃત્વા, આહ-‘નાસૌ ત્યાગીત્યુચ્યતે’
સુબન્ધુવન્નાસૌ શ્રમણ ઇતિ સૂત્રાર્થઃ ॥૨॥

ટીકાર્થ : વસ્ત્ર એટલે ચીનાંશુક વગેરે. (તે નામના તે કાળમાં પ્રસિદ્ધ સારાવસ્ત્રો)

ગન્ધ એટલે કોષ્ઠપુટ વગેરે. (ચંદનનું ચૂર્ણ વગેરે...)

અલંકાર એટલે કટક વગેરે. (કડા, મુગટ વગેરે...)

ગાથામાં મ કાર નિરર્થક છે.

સ્ત્રીઓ અનેકપ્રકારની હોય છે.

શયન એટલે પલંગ વગેરે.

ચ શબ્દ આસન વગેરે નહિ કહેવાયેલી વસ્તુઓનાં સમુચ્ચય માટે છે.

જે કોઈ જીવો અસ્વવશ છે, એટલે કે જેઓની પાસે આ બધી વસ્તુઓ છે જ નહિ, અને માટે જેઓ આ બધી વસ્તુઓને ભોગવતા નથી તેઓ ત્યાગી ન કહેવાય.

પ્રશ્ન : અસ્વવશાઃ ચે... આમ બહુવચનથી ઉદ્દેશ કર્યા બાદ પણ ન સે=સ એમ એકવચનનો નિર્દેશ શા માટે ?

ઉત્તર : સૂત્રની ગતિ વિચિત્ર હોવાથી વિપર્યય = ફેરફાર થઈ જ શકે છે. એટલે એમાં કોઈ દોષ નથી. એજ કહે છે કે આ સાધુ “ત્યાગી” એ શબ્દથી ઓળખાવી ન શકાય. અર્થાત્ સુબન્ધુની જેમ આ સાધુ શ્રમણ ન કહેવાય.

કઃ પુનઃ સુબન્ધુરિતિ ?, અત્ર કથાનકમ્-જયા ણંદો ચંદગુત્તેણ ણિચ્છુદ્ધો, તયા તસ્સ દારેણ નિગચ્છંતસ્સ દુહિયા ચંદગુત્તે દિટ્ઠિં બંધેઙ્ગ, એવં અવ્ઘાણયં જહા આવસ્સાણ જાવ બિંદુસારો રાયા જાઓ, ણંદસંતિઓ ચ સુબંધૂ ણામ અમચ્છો, સો ચાણક્કસ્સ પદોસમાવણ્ણો છિદ્ધાણિ મગ્ગઙ્ગ, અણ્ણયા રાયાણં વિણ્ણવેઙ્ગ-જઙ્ગિ તુમ્હે અમ્હં વિત્તં ણ દેહ તહાવિ અમ્હેહિં તુમ્હં હિયં વત્તવ્વં, ભણિયં ચ-તુમ્હં માયા ચાણક્કેણ મારિયા, રણ્ણા ધાઈ પુચ્છિયા, આમંતિ, કારણં ણ પુચ્છિયં, કેણવિ કારણેણ રણ્ણો ચ સગાસં ચાણક્કો આગઓ, જાવ દિટ્ઠિં ન દેઙ્ગ તાવ ચાણક્કો ચિંતેઙ્ગ-રુદ્ધો એસ રાયા, અહં ગયાઽઓત્તિકાઽં દવ્વં પુત્તપુત્તાણં દારુણં સંગોવિત્તા ચ ગંધા સંજોઙ્ગા, પત્તયં ચ લિહિરુણ સોઽવિ જોગો સમુગ્ગે છૂદ્ધો, સમુગ્ગો ચ ચઽસુ મંજૂસાસુ છૂદ્ધો, તાસુ છુખિત્તા પુણો ગન્ધોવરણ છૂદ્ધો, તં બહૂંહિં કીલિયાહિં સુધડિયં કરેત્તા દવ્વજાયં ણાતિવગ્ગં ચ ધમ્મે ણિઓઙ્ગા અઙ્ગીણ ગોકુલદ્વાણે ઙ્ગિણિમરણં અભ્બુવગઓ, રણ્ણા ચ પુચ્છિયં-ચાણક્કો કિં કરેઙ્ગ ?, ધાઈ ચ સે સવ્વં જહાવત્તં પરિકહેઙ્ગ, ગહિયપરમત્થેણ ચ ભણિયં-અહો મયા અસમિક્ખિયં કયં, સવ્વંતેરજોહબલસમગ્ગો રામેઽં નિગ્ગઓ, દિટ્ઠો અણેણ કરીસમજ્ઞાદિઓ, રામિયં સબહુમાણં, ભણિઓ અણેણ-ગગરં વચ્ચામો, ભણઙ્ગ-મણ સવ્વપરિચ્છાઓ કઓત્તિ । તઓ સુબંધુણા રાયા વિણ્ણવિઓ-અહં સે પૂયં કરેમિ અણુજાણહ, અણુણ્ણા ધૂવં ડહિરુણ તંમિ ચેવ ઇગ્ગણ્ણેસે કરીસસ્સોવરિ તે અંગારે પરિટ્ઠવેઙ્ગ, સો ચ કરીસો પલિત્તો, દટ્ઠો ચાણક્કો, તાહે સુબંધુણા રાયા વિણ્ણવિઓ-ચાણક્કસ્સ સંતિયં ઘરં મમં અણુજાણહ, અણુણ્ણા ગઓ, પચ્ચુવિક્કમાણેણ ચ ઘરં દિટ્ઠો અપવરઓ ઘટ્ઠિઓ, સુબંધૂ ચિંતેઙ્ગ-

કિમવિ. ઇત્યત્તિ કવાડે ભંજિત્તા ઝઘાડિઓ, મંજૂસં પાસડ, સાવિ ઝઘાડિયા, જાવ સમુગં પાસડ, મધમઘંતં ગંધં સપત્તયં પેચ્છડ, તં પત્તયં વાણ્ડ, તસ્સ ય પત્તગસ્સ एसो અત્થો-જો એયં ચુણ્ણયં અઘાડ સો જડ ણ્હાડ વા સમાલભડ વા અલંકારેડ સીડડં પિવડ મહ્ઠ્ઠે સેજ્જાણ સુવડ જાણેણ ગચ્છડ ગંધવ્વં વા સુણેડ એવમાઈ અણ્ણે વા ઇડ્ઠે વિસણ સેવેડ જહા સાહુણો અચ્છંતિ તહ સો જડ ણ અચ્છેડ તો મરડ, તાહે સુબંધુણા વિણ્ણાસણત્થં અણ્ણો પુરિસો અઘાવિત્તા સદ્દાડ્ઠણો વિસણ ભુંજાવિઓ મઓ ય, તઓ સુબંધૂ જીવિયડ્ઠી અકામો સાહુ જહા અચ્છંતોવિ ણ સાહુ । એવમધિકૃતસાધુરપિ ન સાધુઃ, અતો ન ત્યાગીત્યુચ્ચતે, અધિધેયાર્થાભાવાત્ ।

પ્રશ્ન : આ સુબંધુ કોણ છે ?

ઉત્તર : આમાં કથાનક છે.

જ્યારે નંદને ચંદ્રગુપ્તે કાઢી મુક્યો. ત્યારે બારણામાંથી (નગરના દ્વારમાંથી) નીકળતા તે નંદની દીકરી ચંદ્રગુપ્ત ઉપર દષ્ટિ બાંધે છે... આ વાર્તા જે રીતે આવશ્યકમાં છે, એ રીતે સમજવી. યાવત્ ચંદ્રગુપ્તનો પુત્ર બિંદુસાર રાજા થયો. તે વખતે સુબંધુ નામનો નંદસંબંધી મંત્રી હતો. (નંદ ગયા બાદ પણ એ મંત્રી તરીકે ચાલુ જ હતો.) તે ચાણક્ય ઉપર દ્વેષી બનેલો, ચાણક્યનાં દોષો શોધે છે. એકવાર રાજાને કહે છે કે “જો કે તમે અમને ધન આપતા નથી, તો પણ અમારે તમારું હિત કરવું જોઈએ.” પછી કહ્યું કે “તમારી માતાને ચાણક્યે મારી નાંખી હતી.”

રાજાએ ધાવમાતાને પૃચ્છા કરી. તેણે “હા” પાડી. પણ “ચાણક્યે શા માટે માતાને મારેલી” એ કારણની પૃચ્છા ન કરી. આ બાજુ ચાણક્ય કોઈપણ કારણસર રાજાની પાસે આવ્યો. રાજા એની સામું જોતો નથી, એટલે ચાણક્ય વિચારે છે કે “આ રાજા ગુસ્સે થયો છે, મારું આયુષ્ય પૂર્ણ થયું છે.” એટલે ઘરે જઈને ધન પુત્ર-પૌત્રોને આપી દઈને અને છુપાવી દઈને ગંધર્વવ્યો ભેગા કર્યા. એ એક દાબડામાં મુક્યા. એક પત્ર લખીને તે પણ દાબડામાં મુક્યો. એ દાબડો ચાર પેટીઓમાં મુક્યો. (એક પેટીમાં બીજી પેટી, બીજીમાં ત્રીજી, ત્રીજીમાં ચોથી એમાં દાબડો...) તેમાં નાંખીને પછી ગંધનાં ઓરડામાં નાંખ્યો. (એટલે કે એ મોટીપેટી ગંધર્વ રાખવાનાં ઓરડામાં મુકી.) તેને ઘણાં ખીલાઓથી સુઘટિત કરીને ધન અને સ્વજનોને ધર્મમાં જોડીને જંગલમાં ગોકુલસ્થાને ઈગિનીમરણ અણસણ સ્વીકારી લીધું

રાજાએ પૃચ્છા કરી કે “ચાણક્ય શું કરે છે ?” ત્યારે ધાવમાતાએ (બધી વાત

જાણ્યા બાદ) રાજાને બધી જ સાચી વાત જણાવી. (આવશ્યકમાં એ વાત આવી ગઈ છે.) સાચીવાત જાણ્યા બાદ રાજાએ કહ્યું કે “અરેરે ! મેં વિચાર્યા વિના કામ કર્યું.” પછી આખા અંતઃપુર, યોદ્ધાઓનાં સૈન્ય સાથે ચાણક્યની ક્ષમા માંગવા નીકળ્યો. રાજાએ ચાણક્યને છાણનાં ઢગલાની ઉપર બેઠેલો જોયો. રાજાએ બહુમાનપૂર્વક ક્ષમા માંગી. રાજાએ કહ્યું “ચાલો, આપણે નગરમાં જઈએ.” ચાણક્ય કહે છે કે “મેં બધાનો ત્યાગ કર્યો છે.”

પછી સુબંધુએ રાજાને વિનંતિ કરી કે “હું ચાણક્યની પૂજા કરીશ, મને રજા આપો.” રાજાએ રજા આપી, એટલે મંત્રીએ ધૂપ બાળીને ત્યાંજ એક ભાગમાં છાણની ઉપર તેના અંગારાઓ નાંખી દીધા. તે છાણ બળવા લાગ્યા. ચાણક્ય બળ્યો.

પછી સુબંધુએ રાજાને વિનંતિ કરી કે “ચાણક્યનું ઘર મને આપો.” રાજાએ રજા આપી, એટલે તે ચાણક્યનાં ઘરે ગયો. ઘરમાં તપાસ કરતાં એણે બંધ ઓરડો જોયો. સુબંધુ વિચારે છે “કંઈક હશે” એટલે બારણું તોડીને ઓરડો ઉઘાડ્યો. પેટીને જુએ છે, તે પણ ઉઘાડે છે... એમ દાબડો જુએ છે. એમાં પત્ર સહિતની મધમધતી ગંધને જુએ છે. તે પત્રને વાંચે છે. તે પત્રનો આ અર્થ છે કે “જે આ ચૂર્ણને સુંઘશે, તે જો સ્નાન કરશે કે મૈથુન સેવન કરશે કે અલંકારો પહેરશે કે કાચું પાણી પીશે કે મોટી શય્યા ઉપર ઉઘશે કે વાહનવડે જશે કે ગંધર્વસંગીતને સાંભળશે. વગેરે કે બીજા પણ ઈષ્ટવિષયોને સેવશે... ટુંકમાં જેમ સાધુઓ રહે છે તેમ જો નહિ રહે તો એ મરી જશે.”

ત્યારે સુબંધુએ આ વાત સાચી છે કે ખોટી એની તપાસ કરવા માટે બીજા પુરુષને એ ચૂર્ણ સુંઘાડીને શબ્દાદિ ભોગો ભોગવડાવ્યા. અને પેલો માણસ મરી ગયો. ત્યારપછી સુબંધુ જીવવાની ઈચ્છાથી ઈચ્છા વિના જ સાધુની જેમ રહેવા લાગ્યો. પણ જેમ આ રીતે એ સાધુની જેમ રહેતો હોવા છતાં સાધુ ન ગણાય. તેમ આ ગાથામાં દર્શાવેલા પ્રકારનો સાધુ પણ સાધુ ન ગણાય. માટે જ તે ત્યાગી એમ ન કહેવાય કેમકે “ત્યાગી” શબ્દનો જે અર્થ છે કે સ્વાધીન એવા ભોગસુખોને ન ભોગવવા... એ અર્થનો જ આમાં અભાવ છે. આ તો ભોગસુખ નથી, માટે ભોગવતો નથી...

यथा चोच्यते तथाऽभिधातुकाम आह-

जे य कंते पिए भोए, लब्धे विपिट्ठिकुव्वइ । साहीणे चयई भोए, से हु चाइत्ति वुच्चई ॥३॥

જે રીતે એ સાધુ કહેવાય, તે રીતે કહેવાની ઈચ્છાવાળા કહે છે કે
 દશવૈકાલિક-૩ ગાથાર્થ : જે કાંત, પ્રિય, લબ્ધ ભોગોને છોડે છે, સ્વાધીન ભોગોને
 છોડે છે, તે ખરેખર “ત્યાગી” એ પ્રમાણે કહેવાય.

અસ્યવ્યાખ્યા-ચશબ્દસ્યાવધાર(પાર્થ)ત્વાત્ ય એવ ‘કાન્તાન્’ કમનીયાન્
 શોભનાનિત્યર્થઃ પ્રિયાન્ ઇષ્ટાન્, ઇહ કાન્તમપિ કિञ્ચિત્ કસ્યચિત્
 કુતશ્ચિન્નિમિત્તાન્તરાદપ્રિયં ભવતિ, યથોક્તમ્-“ચર્હિ ઠાળેહિં સંતે ગુણે ણાસેજ્જા, તંજહા-
 રોસેણં પડિનિવેસેણં અકયણ્ણુયાએ મિચ્છતાભિનિવેસેણં” અતો વિશેષણં પ્રિયાનિતિ,
 ‘ભોગાન્’ શબ્દાદીન્ વિષયાન્ ‘લબ્ધાન્’ પ્રાપ્તાન્ ઉપનતાનિતિયાવત્, ‘વિપિટ્ઠિકુલ્લ્લ’ત્તિ
 વિવિધમ્-અનેકૈઃ પ્રકારૈઃ શુભભાવનાદિભિઃ પૃષ્ઠતઃ કરોતિ, પરિત્યજતીત્યર્થઃ, સ ચ ન
 બન્ધનબદ્ધઃ પ્રોષિતો વા કિન્તુ ? ‘સ્વાધીનઃ’ અપરાયત્તઃ સ્વાધીનાનેવ ત્યજતિ ભોગાન્,
 પુનસ્ત્યાગગ્રહણં પ્રતિસમયં ત્યાગપરિણામવૃદ્ધિસંસૂચનાર્થમ્, ભોગગ્રહણં તુ
 સંપૂર્ણભોગગ્રહણાર્થ-ત્યક્તોપનતભોગસૂચનાર્થ વા, તતશ્ચ ય ઈદૃશઃ
 હુશબ્દસ્યાવધારણાર્થત્વાત્ સ એવ ત્યાગીત્યુચ્યતે, ભરતાદિવદિતિ । અત્રાહ-જહ
 ભરહજંબુનામાઇણો જે સંતે ભોએ પરિચ્ચયંતિ તે પરિચ્ચાઇણો, એવં તે ભેગંતસ્સ અયં દોસો
 હવહ-જે કેઽવિ અત્થસારહીણા દમગાઇણો પવ્વહકુણ ભાવઓ અહિંસાઇગુણજુત્તે-સામણ્ણે
 અભ્બુજ્જુયા તે કિં અપરિચ્ચાઇણો હવંતિ ?, આયરિય આહ-તેઽવિ તિણિણ રયણકોડીઓ
 પરિચ્ચહકુણ પવ્વહયા-અગ્ગી ઉદયં મહિલા તિણિણ રયણાણિ લોગસારાણિ પરિચ્ચહકુણ
 પવ્વહયા, દિહંતો-એગો પુરિસો સુધમ્મસામિણો સયાસે કઢ્ઢહારઓ પવ્વહઓ, સો ખિવ્વહં
 હિંહંતો લોએણ ભણ્ણહ-એસો કઢ્ઢહારઓ પવ્વહઓ, સો સેહત્તેણ આયરિયં ભણ્ણહ-મમં
 અણ્ણત્થ ણેહ, અહં ન સક્કેમિ અહિયાસેત્તએ, આયરિએહિં અભઓ આપુચ્છિઓ-
 વચ્ચામોત્તિ, અભઓ ભણ્ણહ-માસકપ્પપાઝગં ચિત્તં કિં એયં ન ભવહ ? જેણ અત્થક્કે
 અણ્ણત્થ વચ્ચહ ?, આયરિએહિં ભણિયં-જહા સેહનિમિત્તં, અભઓ ભણ્ણહ-અચ્છહ
 વીસત્થા, અહમેયં લોગં ઉવાએણ નિવારેમિ, ઠિઓ આયરિઓ । બિહએ દિવસે તિણિણ
 રયણકોડીઓ ઠવિયાઓ, ઉઘોસાવિયં નગરે-જહા અભઓ દાણં દેહ, લોગો આગઓ,
 ભણિયં ચઽણેણ-તસ્સાહં એયાઓ તિણિણ કોડિઓ દેમિ જો એયાહં તિણિણ પરિહરહ-
 અગ્ગી પાણિયં મહિલિયં ચ, લોગો ભણ્ણહ-એહિં વિણા કિં સુવન્નકોડિહિં ?, અભઓ
 ભણ્ણહ-તા કિં ભણહ-દમઓત્તિ પવ્વહઓ, જોહવિ ણિરત્થઓ પવ્વહઓ તેણવિ એયાઓ

તિણિણ સુવન્નકોડીઓ પરિચ્ચત્તાઓ, સચ્ચં સામિ ! ઠિઓ લોગો પત્તીઓ । તમ્હા અત્થપરિહીણોઽવિ સંજમે ઠિઓ તિણિણ લોગસારાણિ અગ્ગી ઉદયં મહિલાઓ ય પરિચ્ચયંતો ચાઇત્તિ લબ્ભઇ । કૃતં પ્રસજ્ઞેનેતિ સૂત્રાર્થઃ ॥૩॥

ટીકાર્થ : ચ શબ્દ અવધારણ અર્થવાળો હોવાથી આ પ્રમાણે અર્થ કરવો કે ય એવ જે સારા, ઈષ્ટ, પ્રાપ્ત ભોગેને છોડી દે છે... તે ત્યાગી એમ કહેવાય છે.

અહીં ભોગનાં બે વિશેષણો છે, કાન્ત અને પ્રિય એમાં કોઈક વસ્તુ કાન્ત = સારી હોય તો પણ કોઈકને કોઈક બીજા કારણસર અપ્રિય હોય એ શક્ય છે, સ્થાનાંગસૂત્રમાં કહ્યું છે કે ચારસ્થાનોથી જીવ વિઘ્નમાન ગુણોનો નાશ કરી દે છે. તે આ પ્રમાણે (૧) ક્રોધથી (૨) પ્રતિનિવેશથી (૩) અકૃતજ્ઞતાથી (૪) મિથ્યાત્વાભિનિવેશથી. (જેના ઉપર ક્રોધ હોય, એના ગુણો પણ દોષ લાગે. પ્રતિનિવેશ = ઈર્ષ્યા. જેના પ્રત્યે ઈર્ષ્યા હોય તેના ગુણો પણ દોષ લાગે. જો કૃતજ્ઞતા ન હોય તો ઉપકારીએ કરેલા ઉપકાર રૂપ ગુણને પણ જીવ ભૂલી જાય - દોષ માને. જો મિથ્યાત્વનો કદાગ્રહ હોય તો એ તે તે ગુણોને દોષરૂપ જ માનતો હોય એટલે એ રીતે તે ગુણોનો નાશ કરે. જેમ સંસારત્યાગને કાયરતા ગણનારા નાસ્તિકવાદીઓ દીક્ષા લેનારાનાં વૈરાગ્યગુણને કાયરતારૂપે ગણે છે...)

આમ સારી વસ્તુ પણ કોઈકને અપ્રિય હોઈ શકે છે, એટલે જ પ્રિય વિશેષણ મુકેલું છે. (અર્થાત્ અપ્રિય કાન્તભોગોને ત્યાગે તે સાધુ નહિ. પરંતુ પ્રિયકાન્તભોગોને ત્યાગે તે સાધુ)

વિપિઢિકુલ્લઇ નો અર્થ : વિ- વિવિધ-શુભભાવનાદિરૂપ અનેકપ્રકારોથી જેઓ ભોગોને છોડી દે.

આ ત્યાગ કરનાર પણ કોઈ બંધનમાં બંધાયેલો કે પરદેશ ગયેલો અને માટે ભોગ ન ભોગવનારો નથી લેવાનો, પરંતુ જે સ્વાધીન છે, એટલે કે ભોગો ભોગવવાની સંપૂર્ણ અનુકૂળતાવાળો છે, એવો જે આત્મા સ્વાધીન એવા જ ભોગોને ત્યાગે છે તે ત્યાગી કહેવાય છે.

પ્રશ્ન : વિપિઢિકુલ્લઇમાં એકવાર તો ત્યાગ બતાવી દીધો, પછી ચયઇ દ્વારા બીજીવાર ત્યાગનું ગ્રહણ શા માટે કર્યું ?

ઉત્તર : ફરીથી ત્યાગનું ગ્રહણ “એ આત્માનાં ત્યાગ પરિણામ પ્રતિસમયે વૃદ્ધિ પામી રહ્યા છે.” એ સુચવવા માટે છે.

પ્રશ્ન : ગાથામાં બે વાર મ્હો શબ્દ લેવાની શી જરૂર ?

ઉત્તર : “તમામે તમામ ભોગો લઈ લેવા છે.” એ માટે બે વાર ભોગ શબ્દ લીધો છે. અથવા તો પહેલો ભોગ શબ્દ પ્રિય,કાન્ત, પ્રાપ્ત ભોગોને દર્શાવનાર છે. અને બીજો ભોગ શબ્દ જે ભોગો ત્યજી દીધેલા અને પાછા પ્રાપ્ત થયેલા હોય એ ભોગોને સુચવનાર છે. (જે શબ્દાદિનો આ જીવે પૂર્વે ત્યાગ કરેલો હોય, એ જ શબ્દાદિ આને દીક્ષાનો નિર્ણય લીધા બાદ પાછા પ્રાપ્ત થાય, તો એનો પણ આ જીવે ત્યાગ કરવાનો છે... એમાં લપેટાઈ જવાનું નથી. જેમ ચાણક્યને બિંદુસારે ફરીથી મંત્રીપદ સ્વીકારવાની વિનંતિ કરી. તો એ મંત્રીસંબંધી ભોગો ત્યક્તોપનત બનેલા કહેવાય. ચાણક્યે એનો સ્વીકાર ન કર્યો...)

જે આવો હોય, તે જ ભરતચક્રી વગેરેની જેમ ત્યાગી કહેવાય. હુ શબ્દ અવધારણાર્થવાળો હોવાથી “તે જ ” એમ અર્થ લીધો છે.

અહીં કોઈ પ્રશ્ન કરે છે કે જો ભરત, જંબુ વગેરે જેઓએ વિદ્યમાન ભોગોને ત્યાગ્યા છે તેઓ જ ત્યાગી હોય, તો આવું બોલનારા તમને આ દોષ છે કે જે કોઈક ધનરૂપ સારથી હીન ભિખારી વગેરે દીક્ષા લઈને અહિંસાદિગુણવાળા ધર્મમાં ભાવથી ઉદ્યમવાળા બન્યા છે. તે શું અપરિત્યાગી છે ? (તમારા કહેવા પ્રમાણે તો એ અપરિત્યાગી જ બનશે.)

આચાર્ય કહે છે કે તેઓ પણ કરોડની કિંમતવાળા ગણરત્નોને ત્યાગીને જ દીક્ષિત થયા છે (૧) અગ્નિ (૨) પાણી (૩) સ્ત્રી. લોકમાં સારભૂત આ ગણ રત્નોને ત્યાગીને જ દીક્ષિત થયા છે. માટે તેઓ પણ ત્યાગી કહેવાય.

આમાં એક દૃષ્ટાંત છે.

એક કઠિયારા પુરુષે સુધર્મસ્વામીની પાસે દીક્ષા લીધી. ભિક્ષા માટે ફરતાં તેને લોકો કહે છે.” આ કઠિયારો દીક્ષિત થયો.” તે કઠિયારો નૂતનદીક્ષિત હોવાથી (આ બધું સહન ન થવાના કારણે) આચાર્યને કહે છે કે “મને અન્યસ્થાને લઈ જાઓ. હું આ સહન કરવા સમર્થ નથી.” આચાર્યે અભયને પૃચ્છા કરી કે “અમે જઈએ છીએ.” અભય કહે “શું આ ક્ષેત્ર માસકલ્પ પ્રાયોગ્ય નથી, કે જેથી તમે અકાળે જ અન્યસ્થાને જાઓ છો.” આચાર્યે કહ્યું “નૂતનને માટે જવું પડે છે.” અભય કહે “તમે નિઃશંક, વિશ્વસ્ત બનીને રહો. હું આ લોકોને ઉપાય દ્વારા (જેમ તેમ બોલતાં) અટકાવું છું.

આચાર્ય રોકાયા

બીજાદિવસે અભયે ૧-૧ કરોડની ગણ રત્નઢગલીઓ સ્થાપી. નગરમાં ઘોષણા

કરવી કે “અભય દાન આપે છે” લોકો આવ્યા. અભયે કહ્યું કે “તેને હું આ ત્રણકરોડ આપીશ કે જે આ ત્રણ વસ્તુ છોડી દે અગ્નિ-પાણી-સ્ત્રી.” લોકો કહે કે “આ ત્રણ ન હોય તો પછી આ ત્રણકરોડ સુવર્ણથી શું કામ ?” અભય કહે કે “તો પછી એવું કેમ બોલો છો કે આ કઠિયારો ભિખારી હતો માટે દીક્ષા લીધી છે જો ધનહીન પણ દીક્ષા લે છે તે પણ આ ત્રણકરોડ સુવર્ણનો તો ત્યાગી છે જ.” લોકો નિંદા કરતાં અટક્યા. “સ્વામીની વાત સાચી છે” એ વાત સ્વીકારી.

તેથી ધનહીન પણ જો સંયમમાં સ્થિર હોય તો લોકમાં સારભૂત ત્રણવસ્તુઓનો ત્યાગ કરનાર છે, માટે ત્યાગી કહેવાય છે.

પ્રસંગથી સંયુ.

સમાઙ પેહાઙ પરિવ્વયંતો, સિયા મણો નિસ્સરઈં બહિદ્ધા ।

ન સા મહં નોવિ અહંપિ તીસે, ઇચ્ચેવ તાઓ વિણઙ્જ રાગં ॥૪॥

દશવૈકાલિક ૪ ગાથાર્થ : સમાન દૃષ્ટિથી સંયમમાં વર્તતા સાધુનું મન કદાચ બહાર નીકળી જાય તો સ્ત્રીમાં થયેલા રાગને આ પ્રમાણે તેમાંથી દૂર કરવો કે “તે મારી નથી. હું પણ તેનો નથી.”

તસ્યૈવં ત્યાગિનઃ ‘સમયા’ આત્મપરતુલ્યયા પ્રેક્ષ્યતેજનયેતિ પ્રેક્ષા-દૃષ્ટિસ્તયા પ્રેક્ષયા-દૃષ્ટયા પરિ-સમન્તાદ્ વ્રજતો-ગચ્છતઃ પરિવ્રજતઃ, ગુરુપદેશાદિના સંયમયોગેષુ વર્તમાનસ્યેત્યર્થઃ, ‘સ્યાત્’ કદાચિદચિન્ત્યત્વાત્ કર્મગતેઃ મનો નિઃસરતિ ‘બહિર્ધા’ બહિઃ ભુક્તભોગિનઃ પૂર્વક્રીડિતાનુસ્મરણાદિના અભુક્તભોગિનસ્તુ કુતૂહલાદિના મનઃ-અન્તઃકરણં નિઃસરતિ-નિર્ગચ્છતિ બહિર્ધા-સંયમગેહાદ્બહિરિત્યર્થઃ । એત્થ ઉદાહરણમ્-જહા ઇયો રાયપુત્તો બાહિરિયાએ ઉવઙ્ગણસાલાએ અભિરમંતો અચ્છઙ્ગ, દાસી ય તેણ અંતેણ જલભરિયઘડેણ વોલેઙ્ગ, તઓ તેણ તીએ દાસીએ સો ઘડો ગોલિયાએ ભિન્નો, તં ચ અધિઙ્ગ કરિંતિં દઙ્ગણ પુણરાવત્તી જાયા, ચિંતિયં ચ - જે ચેવ રક્ષણા તે ચેવ લોલગા કથ્થ કુવિઙ્ગં સક્કા ? । ઉદગાઙ સમુજ્જલિઓ અગ્ગી કિહ વિજ્ઞવેયવ્વો ॥૧॥ પુણો ચિક્ષલગોલણેણ તક્ષણા એવ લહુહત્થયાએ તં ઘડછિઙ્ગં ઢક્કિયં । એવં જઙ્ગ સંજયસ્સ સંજમં કરેંતસ્સ બહિયા મણો ણિગગચ્છઙ્ગ તત્થ યસથેણ પરિણામેણ તં અસુહસંકપ્પછિઙ્ગં ચરિત્તજલરક્ષણઙ્ગાએ ઢક્કેયવ્વં । કેનાલમ્બનેનેતિ ?, યસ્યાં રાગ ઉત્પન્નસ્તાં પ્રતિ

ચિન્તનીયમ્-ન સા મમ નાપ્યહં તસ્યાઃ, પૃથક્કર્મફલભુજો હિ પ્રાણિન ઇતિ, એવં તતસ્તસ્યાઃ સકાશાદ્વ્યપનયેત રાગં, તત્ત્વદર્શિનો હિ સન્નિવર્તન્ત (સ નિવર્તન્તે) એવ, અતસ્ત્વદર્શનનિમિત્તત્વાત્તસ્યેતિ । તત્થ ન સા મહં ણોઽવિ અહંવિ તીસેત્તિ, એત્થ ઉદાહરણં-એગો વાણિયદારઓ, સો જાયં ઝઙ્ઘાત્તા પવ્વહો, સો ય ઓહાણુપ્પેહી ભૂઓ, ઇમં ન ઘોસેહ-ન સા મહં ણોવિ અહંપિ તીસે, સો ચિંતેહ-સાવિ મમં અહંપિ તીસે, સા મમાણુરત્તા કહમહં તં છહેહામિત્તિકાઠં ગહિયાયારભંડગણેવત્થો ચેવ સંપટ્ઠિઓ । ગઓ અ તં ગામં જત્થ સા, સો હ (ય) ણિવાણતઠં સંપત્તો, તત્થ ય સા પુવ્વજાયા પાણિયસ્સ આગયા, સા ય સાવિયા જાયા પવ્વહુકામા ય, તાએ સો ણાઓ, ઇયરો તં ન યાણહ, તેણ સા પુચ્છિયા-અમુગસ્સ ધૂયા કિં મયા જીવહ વા ?, સો ચિંતેહ-જહ સાસહરા તો ઉપ્પવ્વયામિ, ઇયરહા ણ, તાએ ણાયં-જહા એસ પવ્વજ્જં પયહિહુકામો, તો દોવિ સંસારે ભમિસ્સામિ (મો) ત્તિ, ભણિયં ચણાએ-સા અણ્ણસ્સ ધિણ્ણા, તઓ સો ચિંતિત્તમારદ્ધો-સચ્ચં ભગવંતેહિં સાહુહિં અહં પાઠિઓ-જહા ણ સા મહં ણોવિ અહંપિ તીસે, પરમસંવેગમાવણ્ણો, ભણિયં ચણોણ-પઠિણિયત્તામિ, તીએ વેરગ્ગપઠિઓત્તિ ણાઠ્ઠણ અણુસાસિઓ 'અણિચ્ચં જીવિયં કામભોગા ઇત્તરિયા' એવં તસ્સ કેવલિપત્તંતં ધમ્મં પઠિકહેહ, અણુસિટ્ઠો જાણાવિઓ ય પઠિગઓ આયરિયસગાસં પવજ્જાએ થિરીભૂઓ । એવં અપ્પા સાહારેતવ્વો જહા તેણંતિ સૂત્રાર્થઃ ॥૪॥

ટીકાર્થ : જેનાથી પદાર્થો જોવાય તે પ્રેક્ષા, અર્થાત્ દષ્ટિ.

સમાં=તુલ્ય=આત્મા અને પર બંનેમાં તુલ્ય એવી દષ્ટિ.

આવી સમાનદષ્ટિથી ચાલતાં એટલે કે ગુરુનાં ઉપદેશાદિ પ્રમાણે સંયમયોગોમાં વર્તતા એવા સાધુને ક્યારેક એવું બને કે મન સંયમરૂપી વરમાંથી બહાર નીકળી જાય.

પ્રશ્ન : સારા સાધુનું મન પણ સંયમવરમાંથી બહાર નીકળી જાય ખરું ?

ઉત્તર : હા ! કેમકે કર્મની ગતિ અચિન્ત્ય છે.

એમાં જે સાધુ પૂર્વે ભોગો ભોગવીને આવેલો હોય તેને પૂર્વકીડિતનાં અનુસ્મરણાદિ દ્વારા મન બહાર નીકળી જાય. જ્યારે જેણે પૂર્વે ભોગો ન ભોગવ્યા હોય એનું મન સ્ત્રી પ્રત્યેનાં કુતૂહલાદિનાં કારણે બહાર નીકળી જાય.

અહીં એક દષ્ટાન્ત છે.

એક રાજપુત્ર બાહ્ય ઉપસ્થાનશાળામાં રમતો હતો. દાસી તે જ સ્થાનેથી પાણી

ભરેલો ઘડો લઈને પસાર થાય છે. ત્યારે રાજપુત્રે તે દાસીનાં તે ઘડાને ગોળીથી ભાંગી નાંખ્યો. દાસી દુઃખી થઈ ગઈ. અને દુઃખી જોઈને રાજપુત્રને પશ્ચાત્તાપ થયો. એણે વિચાર્યું કે “જે રક્ષકો છે, તેઓજ જો લુંટારા બને, તો પછી લોકો ક્યાં ફરિયાદ કરી શકશે ? જો પાણીમાંથી જ આગ પ્રગટે તો એ શી રીતે બુઝવવો ?” એટલે તરત ચીકણી માટીનાં ગોળાથી તે જ ક્ષણે લઘુહસ્તતાથી = હાથથી ઝડપી કામ કરવાની કળાથી ઘડાનું કાણું ઢાંકી દીધું.

એમ જો સંયમને પાળતા સંયમીનું મન બહાર નીકળી જાય, તો ત્યાં પ્રશસ્ત પરિણામથી તે એ અનુભવસંકલ્પ રૂપી કાણું ચારિત્ર રૂપી પાણીના રક્ષણ માટે ઢાંકી દેવું.

પ્રશ્ન : કયા આલેબનથી આમ કરી શકાય ? અર્થાત્ એવો કયો વિચાર કરવો કે જેથી આ અશુભ સંકલ્પ ઢંકાઈ જાય...

ઉત્તર : જે સ્ત્રીમાં રાગ ઉત્પન્ન થયો હોય તે સ્ત્રી પ્રત્યે જ વિચાર કરવો કે “તે મારી નથી. હું પણ તેનો નથી. જીવો જુદા જુદા કર્મનાં ફલને ભોગવનારા છે.” આ પ્રમાણે તે સ્ત્રીમાંથી રાગને દૂર કરવો. જે તત્ત્વદર્શી હોય, તેનો રાગ દૂર થાય જ. કેમકે રાગ અતત્ત્વદર્શનરૂપ નિમિત્તથી જ થાય છે.

ગાથામાં કહ્યું કે ન સા મહં... એમાં એક કથાનક છે.

એક વણિકપુત્ર પત્નીને ત્યાગીને દીક્ષિત થયો. અને પછી દીક્ષા છોડવાની ઈચ્છાવાળો થયો. બીજા બાજુ આ ગાથાનો પાઠ કરે છે કે “ન સા મહં..” તે મનમાં વિચારે છે કે “તે સ્ત્રી પણ મારી છે, હું પણ તેનો છું. તે મારા પણ અનુરાગી છે. હું શી રીતે તેને છોડું ?” એમ વિચારી આચારભંડક = સાધ્વાચાર માટેનાં ઉપકરણો અને નેપથ્ય, સાધુવેષ સાથે જ પત્નીને મળવા ચાલ્યો. તે ગામમાં પહોંચ્યો, જ્યાં તે સ્ત્રી હતી તે કુવાનાં તટ પાસે પહોંચ્યો. ત્યાં તેની પૂર્વની પત્ની પાણી લેવા આવેલી. તે શ્રાવિકા બનેલી, દીક્ષાની ઈચ્છાવાળી હતી. તેણે આ સાધુને ઓળખી લીધો. સાધુ તેને જાણતો નથી. સાધુએ તેને પૃચ્છા કરી કે “અમુકની દીકરી મરી ગઈ કે જીવે છે ?” સાધુ વિચારે છે કે “જો એ શ્વાસને ધારણ કરતી હોય એટલે કે જીવતી હોય તો દીક્ષા છોડું. નહિ તો ન છોડું” પેલી સમજી ગઈ કે “આ દીક્ષા છોડવાની ઈચ્છાવાળો છે, જો એમ થશે તો અમે બંને સંસારમાં ભ્રમશું.” એટલે એણે કહ્યું કે “તે સ્ત્રી તો બીજા પુરુષને આપી દેવાઈ છે.” (અર્થાત્ એના અન્યની સાથે લગ્ન થઈ ગયા છે.)

પેલો સાધુ વિચારવા લાગ્યો કે સાધુ ભગવંતોએ મને સાધુ ભણાવેલું કે “તે મારી

નથી, હું પણ તેનો નથી.” એ પરમસંવેગને પામ્યો. એણે કહ્યું કે “હું પાછો ફરું છું” સ્ત્રીએ જાણ્યું કે “એ વૈરાગ્ય પામ્યો છે.” એટલે હિતશિક્ષા આપી કે “જીવન અનિત્ય છે, કામભોગ ઈત્વરિક = અલ્પકાલીન છે” આ પ્રમાણે સાધુને કેવલિપ્રજ્ઞાત ધર્મનો ઉપદેશ આપે છે. પછી જણાવી દે છે કે “હું જ એ સ્ત્રી છું...” પેલો આચાર્ય પાસે પાછો ગયો, દીક્ષામાં સ્થિર થયો.

આમ જે રીતે એણે પોતાના આત્માને સંસારમાં પડતો અટકાવ્યો, એ રીતે આત્માને ધારી રાખવો.

एवं तावदान्तरो मनोनिग्रहविधिरुक्तः, न चायं बाह्यविधिमन्तरेण कर्तुं शक्यते
अतस्तद्विधानार्थमाह-

आयावयाहि चय सोगमल्लं, कामे कमाही कमियं खु दुक्खं ।

छिंदाहि दोसं विणएज्ज रागं, एवं सुही होहिसि संपराए ॥५॥

આ પ્રમાણે મનનો નિગ્રહ કરવાની આંતરિકવિધિ દર્શાવી. પણ આ આંતરિકવિધિ બાહ્યવિધિ વિના કરવી શક્ય નથી. એટલે બાહ્યવિધિને દેખાડવા માટે કહે છે કે -

દશવૈકાલિક ૫ ગાથાર્થ : આતાપના કર, સુકુમારતાને ત્યાગ. કામોને ઉલ્લંઘી જા. દુઃખ ઉલ્લંઘાઈ જાય. દ્વેષને છેદ, રાગને દૂર કર. આ પ્રમાણે તું સંસારમાં સુખી થઈશ.”

अस्य व्याख्या-संयमगेहान्मनसोऽनिर्गमनार्थम् ‘आतापय’ आतापनां कुरु, ‘एकग्रहणे तज्जातीयग्रहण’-मिति न्यायाद्यथानुरूपमूनोदरतादेरपि विधिः अनेनात्मसमुत्थदोषपरिहारमाह, तथा ‘त्यज सौकुमार्यं’ परित्यज सुकुमारत्वम्, अनेन तूभयसमुत्थदोषपरिहारम्, तथाहि-सौकुमार्यात्कामेच्छा प्रवर्तते योषितां च प्रार्थनीयो भवति, एवमुभयासेवनेन ‘कामान्’ प्राग्निरूपितस्वरूपान् ‘क्राम’ उल्लङ्घय, यतस्तैः क्रान्तैः क्रान्तमेव दुःखं, भवति इति शेषः, कामनिबन्धनत्वाद्दुःखस्य, खुशब्दोऽवधारणे, अधुनाऽऽन्तरकामक्रमणविधिमाह-छिन्धि द्वेषं व्यपनय रागं सम्यग्ज्ञानबलेन विपाकालोचनादिना, क्व ?, कामेष्विति गम्यते, शब्दादयो हि विषया एव कामा इतिकृत्वा । एवं कृते फलमाह- ‘एवम्’ अनेन प्रकारेण प्रवर्तमानः किम् ?-सुखमस्यास्तीति सुखी भविष्यसि, क्व ?-‘संपराये’ संसारे, यावदपवर्गं न प्राप्स्यसि तावत्सुखी भविष्यसि, ‘संपराये’ परीषहोपसर्गसंग्राम इत्यन्ये । कृतं प्रसङ्गेनेति सूत्रार्थः

॥૫॥

ટીકાર્થ : સંયમધરમાંથી મન બહાર ન નીકળે એ માટે તું આતાપના કર.

પ્રશ્ન : શું માત્ર આતાપના કરવાનું જ વિધાન કર્યું ?

ઉત્તર : “એકનાં ગ્રહણમાં તજજાતીયનું ગ્રહણ થઈ જાય” એ ન્યાયપ્રમાણે યથાનુરૂપ ઉણોદરતાદિનું પણ વિધાન સમજી લેવું. (યથાનુરૂપં નો ભાવ એ છે કે મન કામવિકારોવાળું બનતું અટકાવવા માટેનાં જે જે બાહ્યઉપાયો હોય, તે બધા જ સમજી લેવા.)

આતાપના કરવાનું વિધાન કરવા દ્વારા આત્મસમુત્થદોષનો પરિહાર કહ્યો. (સાધુને પોતાને જ જે વિકાર જાગે, એ આત્મસમુત્થ છે, આતાપનાદિ દ્વારા એ દોષનો પરિહાર કરી શકાય છે.)

“સુકુમારતાને છોડી દે”

આ કહેવા દ્વારા ઉભય સમુત્થદોષનો પરિહાર કહ્યો. તે આ પ્રમાણે સુકુમારતાથી કામેચ્છા પ્રવેર્ત છે. અને સુકુમારતાનાં લીધે સાધુ સ્ત્રીઓને પ્રાર્થનીય બને છે. (સાધુ અત્યંતસુકુમાર હોય, તો સ્ત્રીઓને તે ખૂબ પ્રિય લાગે. આમ સુકુમારતા સાધુમાં પણ વિકાર જન્માવે અને સ્ત્રીમાં - પરમાં પણ વિકાર જન્માવે, સાધુ સુકુમારતા છોડી દે તો ઉભયદોષનો પરિહાર થાય.)

આ રીતે આતાપના + સુકુમારતાત્યાગ આ બે વસ્તુનાં આસેવન દ્વારા તું પૂર્વે દર્શાવેલા સ્વરૂપવાળા કામોને = વિષયસુખોને ઉલ્લંઘી જા. કેમકે તેનું ઉલ્લંઘન થયું એટલે દુઃખોનું ઉલ્લંઘન થઈ જ ગયું સમજો. “દુઃખં ક્રાન્તં ભવતિ” એમ ભવતિ પદ શેષ છે. (બહારથી લાવવું.)

પ્રશ્ન : કામ જાય, એટલે દુઃખ જાય જ એવું કેમ ?

ઉત્તર : કેમકે દુઃખ કામરૂપ કારણથી જ થાય છે.

ઋ શબ્દ અવધારણમાં છે. (ક્રાન્તમેવ એમ એનો અર્થ જોડી દીધો છે.)

હવે કામનું ઉલ્લંઘન કરવાની આંતરિકવિધિને બતાવે છે. (અથવા તો આંતરિક જે કામ છે, તેનું ઉલ્લંઘન કરવાનું વિધાન = કથન કરે છે.)

દ્વેષને છેદો. રાગને દૂર કરો.

પ્રશ્ન : આ બે ને શી રીતે દૂર કરવા ?

ઉત્તર : સમ્યગ્જ્ઞાનનાં બલથી વિપાકોનું ચિંતન કરવાદિ દ્વારા આ બે ને દૂર કરવા.
(રાગદ્વેષનાં વિપાકો વિચારવાથી એ દૂર થાય)

પ્રશ્ન : એ રાગદ્વેષ શેમાં દૂર કરવા ?

ઉત્તર : “કામસુખોમાં” એ શબ્દ સમજી લેવો શબ્દ વગેરે વિષયો જ કામ છે એટલે તેમાં જે રાગ અને દ્વેષ થાય છે એને છેદવાના છે.

આ પ્રમાણે કરાય, તો તેનું જે ફલ મળે તે કહે છે કે આ પ્રકારે વર્તતો તું સંસારમાં સુખી થઈશ. જ્યાં સુધી તું મોક્ષ નહિ પામે, ત્યાંસુધી સુખી થઈશ.

કેટલાંકો સંપરાય = પરીષહ-ઉપસર્ગો સાથેનો સંગ્રામ એવો અર્થ કરે છે.

પ્રસંગથી સર્વું.

किं च संयमगेहान्मनस एवानिर्गमनार्थमिदं चिन्तयेत्, यदुत-
पक्खंदे जलियं जोइं, धूमकेउं दुरासयं । नेच्छन्ति वंतयं भोक्तुं, कुले जाया
अगंधणे ॥६॥

વળી સંયમઘરમાંથી મનનું જ નિર્ગમન ન થાય એ માટે જ આ વિચારવું કે (પૂર્વે મનનાં અનિર્ગમનની જ વિધિ બતાવી, અહીં પણ મનનાં જ અનિર્ગમનની વિચારણા છે)

દશવૈકાલિક ૬ ગાથાર્થ : ધૂમરૂપી ચિહ્નવાળા, દુઃખોથી આશ્રય કરી શકાય એવા, બળતાં અગ્નિને ઈચ્છે છે. પણ અગંધનકુલમાં ઉત્પન્ન થયેલા નાગો વમેલાને ખાવા ઈચ્છતાં નથી.

अस्य व्याख्या-‘प्रस्कन्दन्ति’ अध्यवस्यन्ति ‘ज्वलितं’ ज्वालामालाकुलं न मुर्मुरादिरूपं, कम् ?-‘ज्योतिषम्’ अग्निं ‘धूमकेतुं’ धूमचिह्नं धूमध्वजं नोत्कादिरूपं ‘दुरासदं’ दुःखेनासाद्यतेऽभिभूयत इति दुरासदस्तं, दुरभिभवमित्यर्थः, चशब्दलोपात् न चेच्छन्ति-न च वाञ्छन्ति ‘वान्तं भोक्तुम्’ परित्यक्तमादातुं, विषमिति गम्यते, के ?-नागा इति गम्यते, किंविशिष्टा इत्याह-कुले ‘जाताः’ समुत्पन्ना अगन्थने । नागानां हि भेदद्वयं-गन्थनाश्चागन्थनाश्च, तत्थ गंधणा गाम जे डसिए मंतेहि आकड्डिया तं विसं वणमुहाओ आवियंति, अगंधणाओ अवि मरणमज्झवस्संति ण य वंतमावियंति । उदाहरणं द्रुमपुष्पिकायामुक्तमेव । उपसंहारस्त्वेवं भावनीयः-यदि तावत्तिर्यञ्चोऽप्यभिमानमात्रादपि

જીવિતં પરિત્યજન્તિ ન ચ વાન્તં ભુક્ષ્ણતે તત્કથમહં જિનવચનાભિજ્ઞો વિપાકદારૂણાન્
વિષયાન્ વાન્તાન્ ભોક્ષ્યે ? इति सूत्रार्थः ॥ અસ્મિન્નેવાર્થે દ્વિતીયમુદાહરણમ્-યદા કિલ
અરિદ્વળેમી પવ્વહ્મિઓ તયા રહણેમી તસ્સ જેદ્ધો ભાઉઓ રાહમહં ઉવચરહ, જહ્મિ ણામ એસા
મમં ઇચ્છિજ્જા, સાવિ ભગવદ્દં નિલ્લિણ્ણકામભોગા, ણાયં ચ તીએ-જહ્મિ એસો મમ
અજ્ઞોવવણ્ણો, અણ્ણયા ય તીએ મહુઘયસંજુત્તા પેજ્જા પીયા, રહનેમી આગઓ,
મયણફલં મુહે કાકુણ ય તીએ વંતં, ભણિયં ચ-એયં પેજ્જં પિયાહિ, તેણ ભણિયં-કહં
વન્તં પિજ્જહ્મિ ? , તીએ ભણિઓ-જહ્મિ ન પિજ્જહ્મિ વંતં તઓ અહંપિ અરિદ્વળેમિસામિણા વંતા
કહં પિવિઝમિચ્છસિ ? ।

ટીકાર્થ : જવાણાઓની પંક્તિથી વ્યાપ્ત, નહિ કે મુર્મુરાદિરૂપ, તથા ધૂમરૂપી
ચિહ્નવાળો, નહિ કે ઉલ્કાદિરૂપ, તથા જેનો અભિભવ દુઃખેથી કરી શકાય તેવા અગ્નિને
અંગધનકુળમાં જન્મેલા સર્પો ઈચ્છે. પરંતુ વમેલા વિષને ફરી ખાવાને ન ઈચ્છે.

(ઉપર રાખ હોય નીચે સામાન્યઅગ્નિનાં તણખા હોય એવો અગ્નિ મુર્મુરાદિ
કહેવાય. ગાથામાં ચ શબ્દનો લોપ થયો છે. એટલે જ ન ચેચ્છન્તિ એ પ્રમાણે ચ લઈને
અર્થ કર્યો છે.)

નાગોની બે જાતિ છે. (૧) ગન્ધન (૨) અગન્ધન.

તેમાં ગંધનનાગો તે કહેવાય કે જેઓ ડંસ તો મારી દે પણ પછી મંત્રોથી પાછા
ખેંચાઈ આવે તો ઘાનાં મુખ ભાગમાંથી તે ઝેર પી છે. જ્યારે અગંધનનાગો તો મરણ
પામવા તૈયાર થાય પરંતુ વમેલા ઝેરને પાછું ન પીએ.

ઉદાહરણ દુમપુષ્પિકામાં કહ્યું જ છે. (નાગદત્તકુમારનાં દષ્ટાન્તમાં)

ઉપસંહાર આ પ્રમાણે વિચારવો કે જો “તિર્યચો પણ માત્ર અભિમાનના કારણે પણ
જીવન ત્યજી દે. પણ વમેલું ન ખાય, તો પછી જિનપ્રવચનનો જ્ઞાતા હું વિપાકમાં દારૂણ,
વમેલા વિષયને શી રીતે ભોગવું ?”

આ અર્થમાં બીજું દષ્ટાન્ત કહે છે કે

જ્યારે અરિષ્ટનેમિએ દીક્ષા લીધી, ત્યારે તેમના મોટાભાઈ રથનેમિ રાજમતીને
પુશ કરવાના પ્રયત્ન કરે છે કે “કદાચ એ મને ઈચ્છે.” તે ભગવતી પણ કામભોગથી
વૈરાગ્ય પામેલી. તેણે જાણ્યું કે “આ મારા પર રાગી છે.” એકવાર એણે ધી-ખાંડવાળી
રાબ પીધી, રથનેમિ આવ્યો, રાજમતીએ મીઠણને મોઢામાં મૂકી ઉલટી કરી. કહ્યું કે “આ
રાબ તું પી” રથનેમિ કહે “ઉલટી શી રીતે પીવાય ?” તેણી કહે “જો ઉલટી ન પીવાય,

તો હું પણ સ્વામી અરિષ્ટનેભિવડે વમાયેલી છું, તું મને પીવાને (ભોગવવાને) કેમ ઈચ્છે છે ?”

તથા હ્યધિકૃતાર્થસંવાદેવાહ-

ધિરત્યુ તે જસોકામી, જો તં જીવિયકારણા । વંતં ઇચ્છસિ આવેડં, સેયં તે મરણં ભવે ॥૭॥

આ પ્રસ્તુતઅર્થને સંગત થાય એ જ વાત હવે કહે છે કે -

દશવૈકાલિક ૭ ગાથાર્થ : અપયશકામી ! ધિક્કાર હો કે જે તું ભોગજીવનને માટે વમેલું પીવાને ઈચ્છે છે (તેના કરતાં તો) તારું મરણ કલ્યાણકારી છે.

વ્યાખ્યા-તત્ર રાજીમતિઃ કિલૈવમુક્તવતી-‘ધિગસ્તુ’ ધિક્શબ્દઃ કુત્સાયામ્ ‘અસ્તુ’ ભવતુ ‘તે’ તવ, પૌરુષમિતિ ગમ્યતે, હે યશસ્કામિન્નિતિ સાસૂયં ક્ષત્રિયામન્ત્રણમ્, અથવા અકારપ્રશ્લેષાદયશસ્કામિન્ !, ધિગસ્તુ તવ યસ્ત્વં ‘જીવિતકારણાતુ’ અસંયમજીવિતહેતોઃ વાન્તમિચ્છસ્યાપાતું-પરિત્યક્તાં ભગવતા અભિલષસિ ભોક્તુમ્, અતઃ ઉત્ક્રાન્તમર્યાદસ્ય ‘શ્રેયસ્તે મરણં ભવેતુ’ શોભનતરં તવ મરણં, ન પુનરિદમકાર્યાસેવનમિતિ સૂત્રાર્થઃ । તઓ ધમ્મો સે કહિઓ, સંબુદ્ધો પવ્વઙ્ગો ય, રાઈમઈવિ તં બોહેઠ્ઠણં પવ્વઙ્ગા । પચ્છા અન્નયા કયાઙ્ગ સો રહનેમી બારવઈં અપ્પિયં હિંદિઠ્ઠણં સામિસગાસમાગચ્છન્તી વાસવહલણ અભ્માહઓ એકં ગુહં અણુપ્પવિદ્ધો । રાઈમઈવિ સામિણો વંદનાં ગયા, વંદિત્તા પઢિસસયમાગચ્છઙ્ગ, અંતરે ય વરિસિઉમાઢત્તો, તિંતા ય (ભિન્ના) તમેવ ગુહમણુપ્પવિદ્ધો જત્થ સો રહનેમી, વત્થાણિ વ પવિસારિયાણિ, તાહે તીં અંગપચ્ચંગં દિદ્ધં, સો રહણેમી તીં અજ્ઞોવવન્નો, દિદ્ધો અણાં ઇંગિયાગારકુસલાં ય ણાઓ અસોહણો ભાવો એયસ્સ ।

ટીકાર્થ : તેમાં રાજીમતી આ પ્રમાણે બોલી કે “તારા પુરુષત્વને ધિક્કાર હો.”

આમાં ધિગ્ શબ્દ કુત્સા, નિંદા, તિરસ્કાર અર્થ દર્શાવવામાં છે. પૌરુષમ્ શબ્દ સમજી લેવો. (ધિક્ અવ્યય સાથે દ્વિતીયાન્ત શબ્દ જોઈએ. પણ અહીં તો તે-તવ છઠ્ઠીવિભક્તિનો શબ્દ છે. એટલે પૌરુષમ્ દ્વિતીયાન્ત શબ્દ બહારથી લાવવો.)

હે યશસ્કામિન્ આ અસૂયાપૂર્વકનું - ગુસ્સા, કટાક્ષપૂર્વકનું ક્ષત્રિયને કરાતું આમંત્રણ છે. (રથનેમિ ધોર અપયશ થાય તેવું કામ કરવા જાય છે, એટલે ગુસ્સા,

કટાક્ષમાં રાજમતી જ આવું વચન બોલે છે.)

અથવા તો અ કારનો ઉમેરો કરવાથી હે અયશકામી ! એ પ્રમાણે અર્થ થશે.

(એને ધિક્કાર કરવાનું કારણ કહે છે કે) જે તું અસંયમજીવનને માટે વમેલું પીવાને ઈચ્છે છે. અર્થાત્ ભગવાનથી ત્યજાયેલી એવી મને ભોગવવાને ઈચ્છે છે. આથી મર્યાદા ઉલ્લંઘી ચૂકેલા તારું મરણ વધુ સારું. પણ આ અકાર્યઆસેવન સારું નહિ.

આ પ્રમાણે સુગ્રાથ છે.

ત્યારબાદ તેને ધર્મ કહ્યો. રથનેમિ બોધ પામ્યા, દીક્ષા લીધી. રાજમતીએ પણ તેને બોધ પમાડીને દીક્ષા લીધી. પછી એકવાર તે રથનેમિ દ્વારકામાં ભિક્ષા ફરીને સ્વામીની પાસે આવતાં હતા, ત્યારે વરસાદ વરસવાથી પરેશાન થયેલા એક ગુફામાં પ્રવેશ્યા. રાજમતી પણ સ્વામીને વંદન કરવા ગયેલા, વંદન કરીને ઉપાશ્રયે જતાં હતાં, રસ્તામાં વરસાદ શરૂ થયો. ભીનાં થયા અને તે જ ગુફામાં પ્રવેશ્યા, જ્યાં તે રથનેમિ હતાં. અજાણ રાજમતીએ વસ્ત્રો સુકવવા વિસ્તાર્યા. ત્યારે રથનેમિએ તેમના અંગ, પ્રત્યંગ જોયા. તે રથનેમિ તેમાં રાગી બન્યા. ઈગિતાકારકુશલ રાજમતીએ એમને જોયા, એમનો ખરાબ ભાવ જાણ્યો.

તત્તોઽસાવિદમવોર્ચત-

અહં ચ ભોગરાયસ્સ, તં ચઽસિ અંધગવણિહણો । મા કુલે ગંધણા
હોમો, સંજમં નિહુઓ ચર ॥૮॥ જઇ તં કાહિસિ ભાવં, જા જા
દિચ્છસિ નારીઓ । વાયાવિબ્ધુવ્વ હડો, અટ્ઠિઅપ્પા ભવિસ્સસિ ॥૯॥
તીસે સો વચણં સોચ્ચા, સંજયાઇ સુભાસિયં । અંકુસેણ જહા નાગો,
ધમ્મે સંપડિવાઇઓ ॥૧૦॥ એવં કરંતિ સંબુદ્ધા, પંડિયા
પવિયક્ખણા । વિણિયટ્ઠંતિ ભોગેસુ, જહા સે પુરિસુત્તમો ॥૧૧॥
તિબેમિ ॥ સામન્નપુવ્વિયજ્ઞયણં સમત્તં ॥૧૨॥

ત્યારબાદ રાજમતીજી આ વચન બોલ્યા કે -

દશવૈકાલિક ૮ થી ૧૧ ગાથાર્થ : દીકાર્થ પ્રમાણે જાણવો.

અહં ચ ભોગરાજઃ- ઉગ્રસેનસ્ય, દુહિતેતિ ગમ્યતે, ત્વં ચ ભવસિ અન્થકવૃષ્ણો:-
સમુદ્રવિજયસ્ય, સુત ઇતિ ગમ્યતે, અતો મા એકૈકપ્રધાનકુલે આવાં ગન્ધનૌ ભૂવ, ઉક્તં

ચ- 'જહ ન સપ્પતુલ્લા હોમુત્તિ ભણિયં હોઇ' અતઃ સંયમં નિભૂતશ્ચર-સર્વદુઃખનિવારણં ક્રિયાકલાપમવ્યાક્ષિપ્તઃ કુર્વિતિ સૂત્રાર્થઃ ॥૮॥ કિન્ન-ચદિ ત્વં કરિષ્યસિ ભાવમ-અભિપ્રાયં પ્રાર્થનામિત્યર્થઃ, ક્વં ?-યા યા દ્રક્ષ્યસિ નારીઃ-સ્ત્રિયઃ, તાસુ તાસુ એતાઃ શોભના એતાશ્ચાશોભના અતઃ સેવે કામમિત્યેવંભૂતં ભાવં યદિ કરિષ્યસિ તતો વાતાવિદ્ઘ્ન ઇવ હઠઃ- વાતપ્રેરિત ઇવાબદ્ધમૂલો વનસ્પતિવિશેષઃ અસ્થિતાત્મા ભવિષ્યસિ, સકલદુઃખક્ષાયનિબન્ધનેષુ સંયમગુણેષ્વ(પ્રતિ)બદ્ધમૂલત્વાત્ સંસારસાગરે પ્રમાદપવનપ્રેરિત ઇતશ્ચેતશ્ચ પર્યટિષ્યસીતિ સૂત્રાર્થઃ ॥૯॥ 'તસ્યાઃ' રાજીમત્યા 'અસૌ' રથનેમિઃ 'વચનમ્' અનન્તરોદિતં 'શ્રુત્વા' આકર્ણ્ય, કિંવિશિષ્ટાયાસ્તસ્યાઃ ?- 'સંયતાયાઃ' પ્રવ્રજિતાયા इत्यર્થઃ, કિંવિશિષ્ટં વચનમ્ ?- 'સુભાષિતં' સંવેગનિબન્ધનમ્, અદ્ભુતેન યથા 'નાગો' હસ્તી એવં ધર્મે સંપ્રતિપાદિત ધર્મે સ્થાપિત इत्यર્થઃ, કેન ?-અદ્ભુતશતુલ્યેન વચનેન ।

ટીકાર્થ : હું ભોગરાજ ઉગ્રસેનની પુત્રી છું, તું અંધકવૃષ્ણિ સમુદ્રવિજયનો પુત્ર છે. આથી એક એક પ્રધાનકુલમાં થયેલા આપણે ગંધનકુલનાં નાગ ન બનીએ. કહ્યું છે કે “જે રીતે સર્પતુલ્ય ન થઈએ” એમ અર્થ થાય. આથી સ્થિર થયેલા = અવ્યાક્ષિપ્ત તમે સર્વદુઃખોનું નિવારણ કરનાર ક્રિયાકલાપરૂપ સંયમને આચરો.

વળી જે જે નારીઓને તમે જોશો, તે તે નારીઓમાં “આ સારી છે, આ ખરાબ છે, આથી કામને સેવું” એવા પ્રકારનાં ભાવને = પ્રાર્થનાને જો તમે કરશો તો તમે પવનથી પ્રેરાયેલા જમીનમાં નહિ બંધાયેલા મૂળવાળી એક વનસ્પતિવિશેષની માફક અસ્થિત = અસ્થિર ચંચળ બનશો. અર્થાત્ તમામ દુઃખોનાં ક્ષયનું કારણ એવા સંયમગુણોમાં તમારું મૂળ બંધાયેલ ન હોવાથી પ્રમાદપવનથી પ્રેરાયેલા તમે સંસારસાગરમાં આમથી તેમ ભટકશો.

રથનેમિ સાધ્વી રાજીમતીનાં ઉપર જણાવેલા, સંવેગનાં કારણભૂત વચનને સાંભળીને ધર્મમાં સ્થાપિત થયા. જેમ અંકુશથી હાથી સ્થાપિત કરાય, સ્થિર કરાય તેમ.

'અદ્ભુતેન જહા નાગો'ત્તિ, એત્થ ઉદાહરણં-વસંતપુરં નયરં, તત્થ એગા ઇભ્મખ્હુયા નદીએ પહાડ, અન્નો ય તરૂણો તં દદ્દૂણ ભણઇ-સુણ્હાયં તે પુચ્છઇ એસા નડ પવરસોહિયતરઙ્ગા । એ ય નદીરુક્ષા અહં ચ પાણસુ તે પડિઓ ॥૧॥ તાહે સા પડિભણઇ-સુહયા હોડ નડ્ડિતે ચિરં ચ જીવંતુ જે નડ્ડિરુક્ષા । સુણ્હાયપુચ્છયાણં ઘત્તીહામો પિયં કાડં ॥૧॥' સો ય તીસે ઘરં વા દારં વા ણ યાણડ, તીસે ય બિત્તિજ્જિયાણિ

ચેડરૂવાણિ રુક્ષે પલોયંતાણિ અચ્છંતિ, તેણ તાણં પુષ્પફલાણિ સુબહૂણિ દિષ્ણાણિ
 પુચ્છ્યાણિ ય-કા એસા?, તાણિ ભણન્તિ-અમુગસ્સ સુણ્હા, સો ય તીએ વિરહં ન લહતિ,
 તઓ પરિવ્વાઙ્યં ઓલગ્ગિઅમાઢત્તો, ભિક્ષુ દિન્ના, સા તુદ્ધા ભણઇ-કિં કરેમિ ઓલગ્ગાએ
 ફલં ?, તેણ ભણિયા-અમુગસ્સ સુણ્હં મમ કાએ ભણાહિ, તીએ ગન્તૂણ ભણિયા-અમુગો
 તે એવંગુણજાતીઓ પુચ્છઈ, તાએ રુદ્ધાએ પઝ્જાણિ ધોવન્તીએ મસિલિત્તએણ હત્થેણ પિટ્ઠીએ
 આહયા, પંચંગુલિયં ઉદ્ઘિયં, અવદારેણ નિચ્છુદ્ધા, ગયા તસ્સ સાહઇ-ણામં પિ સા તવ ણ
 સુણેઇ, તેણ ણાયં-કાલપંચમીએ અવદારેણ અઙ્ગંતવ્વં, અઙ્ગઓ ય, અસોગવણિયાએ
 મિલિયાણિ સુત્તાણિ ય, જાવ પસ્સવણાગાએણ સસુરેણ દિદ્ધાણિ, તેણ ણાયં-ણ એસ મમ
 પુત્તો, પારદારિઓ કોઇ, પચ્છા પાયાઓ તેણ ણેઝં ગહિયં, ચેઙ્ગયં ચ તીએ, સો ભણિઓ-
 ણાસ લહું, આવઙ્કાલે સાહેજ્જં કરેજ્જાસિ, ઇયરી ગંતૂણ ભત્તારં ભણઇ-એત્થ ઘમ્મો
 અસોયવણિયં વચ્ચામો, ગંતૂણ સુત્તાણિ, ય્વણમેત્તં સુવિઝ્ઞાણં ભત્તારં ઉદ્ધવેઇ ભણઇ ય-
 એયં તુજ્ઞ કુલાણુરૂવં ? જં ણં મમ પાયાઓ સસુરો ણેઝં કહ્ઠ્ઠઇ, સો ભણઇ-સુવસુ પભાએ
 લભ્ભિહિત્તિ, પભાએ થેરેણં સિદ્ધં, સો ય રુદ્ધો ભણઇ-વિવરીઓ થેરોત્તિ, થેરો ભણઇ-મયા
 દિદ્ધો અન્નો પુરિસો, વિવાએ જાએ સા ભણઇ-અહં અપ્પાણં સોહયામિ ?, એવં કરેહિ, તઓ
 ણ્હાયા કયબલિકમ્મા ગયા જક્ખઘરં, તસ્સ જક્ખસ્સ અંતરેણં ગચ્છંતો જો કારગારી સો
 લગ્ગઇ, અકારગારી નીસરઇ, તઓ સો વિડપિયતમો પિસાયરૂવં કાઠુણ ણિરંતરં ઘણં
 કંઠે ગિણ્હઇ, તઓ સા ગંતૂણ તં જક્ખં ભણઇ-જો મમ માયાપિઠિદિન્નઓ ભત્તારો તં ચ
 પિસાયં મોત્તૂણ જઇ અન્નં પુરિસં જાણામિ તો મે તુમં જાણિજ્જસિતિ, જક્ખો વિલક્ખો
 ચિંતેઇ-એસ ય (પાસ) કેરિસાઇં ધુત્તી મંતેઇ ?, અહંપિ વંચિઓ તીએ, ણત્થિ સઙ્ગત્તં
 યુ ધુત્તીએ, જાવ જક્ખો ચિંતેઇ તાવ સા ણિપ્પિક્કિયા, તઓ સો થેરો સવ્વલોગેણ
 વિલક્ખીકઓ હીલિઓ ય । તઓ થેરસ્સ તીએ અધિઈએ ણિદ્ધા ણદ્ધા, રન્નો ય કન્ને ગયં,
 રન્ના સદ્ધાવિઝ્ઞાણ અંતેરવાલઓ કઓ, અભિસેક્કં ચ હત્થિરયણં વાસઘરસ્સ હેદ્ધા બદ્ધં
 અચ્છઇ, ઇઓ ય એગા દેવી હત્થિમિંઠે આસત્તા, ણવરં હત્થી ચોંવાલયાઓ હત્થેણ
 અવતારેઇ, પભાએ પઢિણીણેઇ, એવં વચ્ચઇ કાલો । અન્નયા ય એગાએ રયણીએ ચિરસ્સ
 આગયા હત્થિમિંઠેણ રુદ્ધેણ હત્થિસંકલાએ આહયા, સા ભણઇ-એયારિસો તારિસો ય ણ
 સુવ્વઇ, મા મજ્ઞ રૂસહ, તં થેરો પિચ્છઇ, ચિંતિયં ચ ણેણ-એવંપિ રક્ખિજ્જમાણીઓ
 એયાઓ એવં વવહરંતિ, કિં પુણ તાઓ સદા સચ્છંદાઓ ત્તિ ? સુત્તો, પભાએ સવ્વલોગો

ઝટ્ટિઓ, સો જ ઝડેડ, રત્નો કહિયં, રત્ના ભણિયં-સુવડ, ચિરસ્સ ય ઝટ્ટિઓ પુચ્છિઓ ય, કહિયં સવ્વં, ભણઇ-જહા એગા દેવી જ યાણામિ કયરાવિ, તઓ રાડણા ભંડહત્થી કારાવિઓ, ભણિયાઓ-એયસ્સ અચ્ચણિયં કાઠુણં ઓલંડેહ, તઓ સવ્વાહિં ઓલંડિઓ, એગા જેચ્છઇ, ભણઇ ય-અહં બીહેમિ, તઓ રત્ના ઉપ્પલેણ આહયા, મુચ્છિયા પડિયા, રત્ના જાણિયં-એસા કારિત્તિ, ભણિયં ચણેજ-મત્તગયં આરુહંતીએ ભંડમયસ્સ ગયસ્સ બીહીહિ । તત્થ ન મુચ્છિય સંકલાહયા, એત્થ મુચ્છિય ઉપ્પલાહયા ॥૧॥ તઓ સરીરં જોડયં જાવ સંકલાપહારો દિટ્ઠો । તઓ પરુટ્ટેણ રણ્ણા દેવી મિંઠો હત્થી ય તિણ્ણિવિ છિત્તકડાએ ચડાવિયાણિ, ભણિયો ય મિંઠો-એત્થં વાહેહિ હત્થિ, દોહિ ય પાસેહિ તે(વે)લુગ્ગાહા ઝટ્ટિયા, જાવ એગો પાઓ આગાસે ઠવિઓ, જણો ભણઇ-કિં એસ તિરિઓ જાણઇ ?, એયાણિ મારિયવ્વાણિ, તહવિ રાયા રોસં ન મુયઇ, જાવ તિણ્ણિ પાયા આગાસે કયા, એજેણ ઠિઓ, લોજેણ કઓ અક્કન્દો-કિમેયં હત્થિયરયણં વિણાસિજ્જઈ ?, રણ્ણા મિંઠો ભણિઓ-તરસિ ણિયત્તેડં ?, ભણઇ-જઇ દુયગાણંપિ અભયં દેસિ, દિણ્ણં, તઓ તેજ અંકુસેણ નિયત્તિઓ હત્થિત્તિ । દાઘ્ઠાન્તિકયોજના કૃતૈવેતિ સૂત્રાર્થઃ ॥૧૦॥

“અદ્ભુતેન જહા નાગો” એ જે વાત કરી. એમાં ઉદાહરણ આ છે.

વસંતપુર નગર છે. તેમાં વાણિયાની એક પુત્રવધુ નદીમાં સ્નાન કરે છે. બીજો યુવાન તેને જોઈને બોલે છે કે “ઉત્તમ-શોભિત તરંગોવાળી આ નદી તને પુછે કે તે બરાબર સ્નાન કર્યું ? અને આ નદીવૃક્ષો પણ સુસ્નાત પૂછે છે. હું તારા પગમાં પડેલો છું.”

ત્યારે તે પ્રતિવચન બોલે છે કે “નદીનું કલ્યાણ થાઓ, જે નદીવૃક્ષો છે, તે ચિરકાળ જીવો. સુસ્નાતની પૃથ્થા કરનારાઓનું પ્રિય કરવાને ઈચ્છુ છું.”

તે યુવાન તે સ્ત્રીનાં ઘરને કે બારણાંને જાણતો નથી. તે સ્ત્રીની સાથે આવેલા નાના છોકરાઓ વૃક્ષોને જોતાં ઉભા છે. યુવાને તેઓને ઘણાં બધા પુષ્પ, ફલો આપ્યા અને પૃથ્થા કરી કે “આ કોણ છે ?” તેઓ કહે છે કે “અમુકની પુત્રવધુ છે” યુવાન તેણીનાં વિરહને સહન કરી શકતો નથી. તેથી પરિવ્રાજિકાની સેવા કરવા લાગ્યો. તેને ભિક્ષા આપી. ખુશ થયેલી તે કહે- “સેવાનું ફલ શું કરું ? (આપું ?)” તેણે કહ્યું કે “અમુકની પુત્રવધુને મારા માટે વાત કર.” પરિવ્રાજિકાએ જઈને કહ્યું કે આવા પ્રકારનાં ગુણજાતિવાળો અમુક પુરુષ તારા માટે પૂછે છે.” વાસણો ધોતી તે પુત્રવધુએ ગુસ્સે થઈને મધીથી લેપાયેલા (ધૂળ-રાખાદિથી લેપાયેલા) હાથથી પરિવ્રાજિકાની પીઠ ઉપર ધબ્બો

માર્ગો, ત્યાં પાંચ આંગળ ઉપસી આવી. પછી એને પાછલા બારણાંથી કાઢી. પેલી ગઈ, યુવાનને કહે છે કે “તે તો તારું નામ પણ સાંભળતી નથી. તે ચતુર યુવાન સમજી ગયો કે “વદપાંચમે પાછલા બારણે આવવું એવું એણે જણાવ્યું છે.” યુવાન વદપાંચમે પાછલા બારણેથી આવ્યો. (પાંચ આંગળીનો કાળો ધબ્બો પડેલો. કાળાશ પરથી વદ અને પાંચ આંગળ ઉપરથી પાંચમ જાણી.) અશોકવનમાં બે મળ્યા, સુતા આ બાજુ એનો સસરો માત્રુ કરવા ત્યાં આવ્યો, એણે બંનેને જોયા. એ જાણી ગયો કે “આ મારો પુત્ર નથી. આ તો કોઈ પારદારિક છે.” પછી તેના પગમાંથી ઝાંઝર લઈ લીધું. પેલી આ વાત જાણી ગઈ. તેણે યુવાનને કહ્યું કે “જલ્દી ભાગી જા. આપત્તિકાળે મને સહાય કરજે.” સ્ત્રી જઈને પતિને કહે છે કે “અહીં બફારો છે, ચાલો, અશોકવનમાં જઈએ.” બે ત્યાં જઈને સૂતા. ક્ષણવાર ઉઘીને પતિને ઉઠાડે છે અને કહે છે કે “શું આ તમારા કુલને અનુરૂપ છે ? કે સસરા મારા પગમાંથી ઝાંઝર કાઢી લે.” તે કહે છે કે “અત્યારે ઊંઘી જા. સવારે મળી જશે.” સવારે વૃદ્ધ દીકરાને વાત કરી. ગુસ્સે થયેલો દીકરો કહે કે “બાપા ખોટા છે, ઉંઘા છે” વૃદ્ધ કહે કે “મેં બીજા પુરુષને જોયો છે.” આમ વિવાદ થયો ત્યારે સ્ત્રી કહે “હું મારી જાતને શુદ્ધ કરીશ.” સસરા અને પુત્રે કહ્યું કે “એમ કર” પછી સ્નાન કરી, બલિકર્મ કરી તે યક્ષનાં મંદિરે ગઈ. તે યક્ષનાં અંદરથી (બે પગની વચ્ચેથી) પસાર થનારો જો અપરાધી હોય તો ત્યાં જ ચોંટી જાય. સામેની બાજુ ન નીકળી શકે. જો નિરપરાધી હોય તો નીકળી જાય. પછી તે વિલાસી પ્રિયતમ ગાંડાનું રૂપ કરીને રસ્તામાં ગાઢ રીતે, નિરંતર રીતે એને ગળે વળગે છે. પછી તે સ્ત્રી જઈને તે યક્ષને કહે છે કે “માતાપિતાએ મને જે પતિ આપ્યો છે તે અને તે ગાંડાને છોડીને જો હું બીજા પુરુષને જાણતી હોઉં તો તું મને (અપરાધિની) જાણજે.” વિલખો પડેલો યક્ષ વિચારે છે કે આ ધુતારી કેવાપ્રકારની લુચ્ચાઈ કરે છે ? આ તો મને પણ ઠગી ગઈ. અરેબર આ ધુતારી સતી નથી... યક્ષ વિચાર કરે છે, ત્યાં સુધીમાં તો તે ધુતારી બે પગ વચ્ચેથી નીકળી ગઈ. પછી બધા લોકોએ વૃદ્ધ સસરાને વિલખો પાડ્યો, એની હીલના કરી. તેથી વૃદ્ધની તે આઘાતનાં કારણે ઉંઘ ખતમ થઈ ગઈ. આ વાત રાજાનાં કાને પહોંચી. રાજાએ એને બોલાવીને અંતઃપુરનો પાલક બનાવ્યો. આ બાજુ અભિષેક કરાયેલું હસ્તિરત્ન અંતઃપુરની નીચે જ બંધાયેલું રહે છે. એક રાણી હાથીનાં મહાવતમાં આસક્ત હતી. હાથી સુંઢ દ્વારા ઉપરનાં માળેથી રાણીને નીચે ઉતારે છે, સવારે ઉપર મૂકે છે. આ પ્રમાણે કાળ પસાર થાય છે. એકવાર તે રાણી રાત્રે મોડી આવી, એટલે ગુસ્સે થયેલા મહાવતે હાથીની સાંકળથી એને મારી તે કહે છે કે “અંતઃપુરનો પાલક આવાપ્રકારનો, તેવાપ્રકારનો છે.

એ ઉંઘતો નથી. મારા પર ક્રોધ ન કર.” વૃદ્ધ સસરો આ બધું જુએ છે. તે વિચારે છે કે “આટલી બધી સારીરીતે રક્ષા કરાતી એવી પણ આ રાણીઓ જો આ પ્રમાણે વર્તન કરનારી હોય, તો જે સદા સ્વચ્છંદ મારી પુત્રવધુ વગેરેની તો વાત જ શી કરવી ?”

આ વિચારથી તે સુઈ ગયો. સવારે બધા લોકો ઉઠ્યા, પણ તે ન ઉઠ્યો. રાજાને આ વાત કહેવાઈ. રાજા કહે “ભલે ઉંઘે” લાંબાકાળે ઉઠ્યો, ત્યારે રાજાએ પૃચ્છા કરી. એણે બધી વાત કરી કે “એક રાણી આવી છે. પણ કોણ છે ? એ જાણતો નથી.”

પછી રાજાએ માટીનો હાથી કરાવ્યો. રાણીઓને કહ્યું કે “આની પૂજા કરીને એને ઓળંગી જાઓ.” પછી બધાએ હાથીને ઓળંગ્યો. પણ એક રાણી ઈચ્છતી નથી. કહે છે કે “હું ગભરાઉં છું.” પછી રાજાએ એને કમળ માર્યું, પછી મૂર્છા પામીને પડી ગઈ. રાજાએ જાણ્યું કે “આ અપરાધિની છે” રાજાએ કહ્યું કે “મદમસ્ત હાથી ઉપર ચડનારી તું માટીનાં બનેલા હાથીથી ગભરાય છે. ત્યાં સાંકળનાં માર ખાઈને પણ મૂર્છા ન પામી અને અહીં કમળનાં મારથી જ મૂર્છા પામી.” પછી એનું શરીર જોયું તો સાંકળનો પ્રહાર દેખાયો.

પછી ગુસ્સે થયેલા રાજાએ દેવી, મહાવત અને હાથી ત્રણેયને છિન્નકટકમાં (એકબાજુ તૂટી ગયેલા મોટા ઉંચા પત્થરની ટોચ ઉપર) ચડાવ્યા. “મહાવતને કહ્યું કે “આ હાથીને આગળ લઈ જા” બે બાજુ શસ્ત્રધારીઓ ઉભા રહ્યા. હાથીએ એક પગ આકાશમાં અદ્ધર સ્થાપ્યો. લોકો કહે છે કે “બિચારો આ પશુ શું જાણે ? આ બેને મારવા જોઈએ. તો પણ રાજા ક્રોધને છોડતો નથી. ક્રમશઃ હાથીએ ત્રણ પગ આકાશમાં અદ્ધર કર્યા. એક પગે સ્થિર ઉભો રહ્યો. લોકોએ આકંઠ કર્યો કે “શા માટે આ હસ્તિરત્નનો વિનાશ કરાય છે...” રાજાએ મહાવતને કહ્યું કે “આને પાછો વાળી શકીશ ? મહાવત કહે કે “જો અમને બંનેને અભય આપો તો...” રાજાએ અભય આપ્યું.

પછી મહાવતે અંકુશથી હાથીને પાછો વાળ્યો. આ દૃશ્યંત પ્રમાણે દાર્ષાન્ટિકયોજના તો કરી જ દીધી છે.

एवं कुर्वन्ति ‘संबुद्धा’ बुद्धिमन्तो बुद्धाः सम्यग्दर्शनसाहचर्येण दर्शनैकीभावेन वा बुद्धाः संबुद्धा-विदितविषयस्वभावाः, सम्यग्दृष्टय इत्यर्थः, त एव विशेष्यन्ते-पण्डिताः प्रविचक्षणाः, तत्र पण्डिताः- सम्यग्ज्ञानवन्तः प्रविचक्षणाः-चरणपरिणामवन्तः, अन्ये तु व्याचक्षते-संबुद्धा सामान्येन बुद्धिमन्तः पण्डिता वान्तभोगासेवनदोषज्ञाः प्रविचक्षणा अवद्यभीरव इति, किं कुर्वन्ति ?-‘विनिवर्तन्ते भोगेभ्यः’ विविधम्-अनेकैः

પ્રકારૈરનાદિભવાભ્યાસબલેન કદર્થ્યમાના અપિ મોહોદયેન (વિ)નિવર્તન્તે ભોગેભ્યો-
વિષયેભ્યઃ, યથા ક ઇત્યત્રાહ-યથાઽસૌ 'પુરુષોત્તમઃ' રથનેમિઃ । આહ - કથં તસ્ય
પુરુષોત્તમત્વં, યો હિ પ્રવ્રજિતોઽપિ વિષયાભિલાષીતિ ? ઉચ્યતે, અભિલાષેઽપ્યપ્રવૃત્તેઃ,
કાપુરુષસ્ત્વભિલાષાનુરૂપં ચેષ્ટત એવેતિ । અપરસ્ત્વાહ-દશવૈકાલિકં નિયતશ્રુતમેવ, યત
ઉક્તમ્-“જ્ઞાયજ્ઞયજ્ઞાહરણા ઇસિભાસિયમો યદ્વિચયસુયા ય । એ હોતિ અણિયયા ણિયયં
પુણ સેસમુસ્સન્નં ॥૧॥” તત્કથમભિનવોત્પન્નમિદમુદાહરણં યુજ્યતે ઇતિ ?, ઉચ્યતે,
એવમ્ભૂતાર્થસ્યૈવ નિયતશ્રુતેઽપિ ભાવાદ્, ઉત્સન્નગ્રહણાચ્ચાદોષઃ, પ્રાયો નિયતં ન તુ સર્વથા
નિયતમેવેત્યર્થઃ । ભવીમીતિ ન સ્વમનીષિકયા કિન્તુ તીર્થકરગણધરોપદેશેન ।
ઉક્તોઽનુગમો, નયાઃ પૂર્વવદિતિ ॥

સંબુદ્ધ, પંડિતો, પ્રવિચક્ષણો આ પ્રમાણે કરે છે.

એમાં સમ્યક્બોધ પામેલા હોય એટલે કે સમ્યગ્દર્શન સાથે હોવાથી અથવા
સમ્યગ્દર્શન સાથે એકરૂપ થયા હોવાથી જેઓ બોધ પામેલા હોય એટલે કે જેઓ
વિષયસુખોનો સ્વભાવ જાણી ચૂકેલા હોય અર્થાત્ જેઓ સમ્યગ્દષ્ટિ હોય.

પંડિત એટલે સમ્યગ્જ્ઞાનવાળા.

પ્રવિચક્ષણ એટલે ચારિત્રપરિણામવાળા.

કેટલાંકો આ પ્રમાણે કહે છે કે સંબુદ્ધ એટલે સામાન્યથી બુદ્ધિવાળા, પંડિત એટલે
વમેલા ભોગોનું આસેવન કરવામાં લાગનારા દોષોને જાણનારા, પ્રવિચક્ષણ એટલે
પાપભીરું.

પ્રશ્ન : તેઓ શું કરે છે ?

ઉત્તર : તેઓ ભોગોમાંથી પાછા ફરે છે. અનેક પ્રકારે અનાદિભવોના અભ્યાસના
બળથી મોહોદય દ્વાર પરેશાન કરાતા એવા પણ આ જીવો ભોગોથી પાછા ફરે છે.

પ્રશ્ન : કોની જેમ ?

ઉત્તર : જેમ રથનેમિ પાછા ફર્યા તેમ.

પ્રશ્ન : તમે પુરુષોત્તમ તરીકે રથનેમિ લીધા ? એને પુરુષોત્તમ શી રીતે કહેવાય
કે સાધુ બનવા છતાં વિષયસુખોનાં અભિલાષી છે.

ઉત્તર : વિષયસુખોની અભિલાષા થવા છતાં પણ એમણે વિષયસુખોમાં પ્રવૃત્તિ
નથી કરી, માટે જ તે પુરુષોત્તમ છે. ખરાબપુરુષ તો અભિલાષ પ્રમાણે ચેષ્ટા કરી જ

બેસે.

બીજા કોઈ વળી પ્રશ્ન કરે છે કે દશવૈકાલિક તો નિયતશ્રુત જ છે. (સર્વકાલભાવી શ્રુત છે.) કેમકે કહ્યું છે કે “જ્ઞાતાધ્યયનનાં દષ્ટાન્તો, ઋષિભાષિતો, પ્રકીર્ણકશ્રુતો આ અનિયતશ્રુતો છે. બાકીનું બધું શ્રુત પ્રાયઃ નિયત=શાશ્વત છે” તો પછી આ નવું ઉત્પન્ન થયેલ દષ્ટાન્ત શી રીતે દશવૈ.માં ઘટે ?

(દશવૈકાલિક તો સદામાટે સમાન હોય છે. રથનેમિનો પ્રસંગ તો આ જ કાળમાં બનેલો છે, તો આ પ્રસંગ સર્વકાલભાવી નિત્યશ્રુતમાં શી રીતે ઘટે ?)

એનો ઉત્તર એ કે આવાપ્રકારનાં અર્થનો જ નિત્યશ્રુતમાં પણ સદ્ભાવ હોવાથી કોઈ દોષ નથી. (આશય એ કે દર વખતે આવા જ કોઈ ને કોઈ પ્રસંગો બને જ, માત્ર નામ બદલાય. પદાર્થ ન બદલાય. એટલે પદાર્થની દૃષ્ટિએ આ શ્રુત નિયતશ્રુત છે, અને એમાં આ દષ્ટાન્ત હોય તો કોઈજ વાંધો નથી.)

વળી તમે દર્શાવેલી ગાથામાં ઉત્સન્ન=પ્રાયઃ શબ્દ છે. એટલે પણ કોઈ દોષ નથી. (પ્રાયઃનો અર્થ એ જ કે મોટાભાગનું નિયત છે, થોડું ઘણું અનિયત પણ હોય. એટલે આ દષ્ટાન્ત અનિયત તરીકે ગણી શકાય.) આ પ્રાયઃ નિયત છે, સર્વથા નિયત જ છે એવું નથી.

બ્રવીમિ શબ્દથી એ જણાવ્યું કે હું મારી બુદ્ધિથી આ વાત નથી કરતો, પરંતુ તીર્થંકર અને ગણધરનાં ઉપદેશથી આ વાત કરું છું.

અનુગમ કહેવાઈ ગયો.

નયો પૂર્વની જેમ સમજવા.

इत्याचार्यश्रीहरिभद्रसूरिविरचितायां दशवैकालिकटीकायां द्वितीयं

श्रामण्यपूर्वकाध्ययनं सम्पूर्णम् ॥२॥

આ પ્રમાણે આચાર્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરિવડે રચાયેલી દશવૈકાલિકટીકામાં શ્રામણ્યપૂર્વકઅધ્યયન સંપૂર્ણ થયું.

इति श्रीदशवैकालिके द्वितीयाध्ययनं सवृत्तिकं समाप्तम् ॥

॥ અથ તૃતીયાધ્યયનં ક્ષુલ્લિકાચારકથાઋચં ॥

વ્યાખ્યાતં શ્રામણ્યપૂર્વકાધ્યયનમિદાનીં ક્ષુલ્લિકાચારકથાઋચનારમ્યતે, અસ્ય ચાયમભિસમ્બન્ધઃ, ઇહાનન્તરાધ્યયને ધર્માભ્યુપગમે સતિ મા ભૂદભિનવપ્રવ્રજિતસ્યાધૃતેઃ સંમોહ ઇત્યતો ધૃતિમતા ભવિતવ્યમિત્યુક્તં, ઇહ તુ સા ધૃતિરાચારે કાર્યા નત્વનાચારે, અયમેવાત્મસંયમોપાય ઇત્યેતદુચ્યતે, ઉક્તશ્ચ-“તસ્યાત્મા સંયતો યો હિ, સદાચારે રતઃ સદા । સ એવ ધૃતિમાન્ ધર્મસ્તસ્યૈવ ચ જિનોદિતઃ ॥૧॥” ઇત્યનેનાભિસમ્બન્ધેનાયાતસ્યા-સ્યાધ્યયનસ્ય ચત્વાર્યનુયોગદ્વારાણિ પૂર્વવત્, નામનિષ્પન્ને નિક્ષેપે ક્ષુલ્લિકાચારકથેતિ નામ, તત્ર ક્ષુલ્લકનિક્ષેપઃ કાર્યઃ, આચારસ્ય કથાયાશ્ચ, મહદપેક્ષયા ચ ક્ષુલ્લકમિત્યત-શ્ચિત્રન્યાયપ્રદર્શનાર્થમપેક્ષણીયમેવ મહદભિધિત્સુરાહ-

નામંઠવણાદવિષ્ણુ સ્થેતે કાલે પહાણ પડિભાવે । એસિ મહંતાણં પડિવક્ષે ખુડુયા હોતિ ॥૧૭૮॥

પડિખુડુણ પગયં આચારસ્સ ડ ચડકનિક્ષેવો । નામંઠવણાદવિષ્ણુ ભાવાચારે ય બોદ્ધવ્વે ॥૧૭૯॥

નામણધાવણવત્સણસિલ્લાવણસુકરણાવિરોહીણિ । દવ્વાણિ જાણિ લોએ દવ્વાચારં વિચાણાહિ ॥૧૮૦॥

ક્ષુલ્લિકાચારકથા નામનું તૃતીય અધ્યયન

શ્રામણ્યપૂર્વક અધ્યયનનું વ્યાખ્યાન થઈ ગયું. હવે ક્ષુલ્લિકાચારકથા નામનું અધ્યયન શરુ કરાય છે. આનો આ સંબંધ છે કે અહીં બરાબર પૂર્વનાં (બીજા) અધ્યયનમાં એ વાત કહી કે “ચારિત્રધર્મનો સ્વીકાર કર્યા બાદ નૂતનદીક્ષિતને અધૃતિનાં કારણે સંમોહ ન થાઓ. એ માટે ધૃતિ = દઢતાવાળા બનવું.”

આ અધ્યયનમાં એ વાત કહેવાય છે કે “તે ધૃતિ આચારમાં કરવી, અનાચારમાં નહિ. આચાર જ આત્મસંયમનો ઉપાય છે.”

કહ્યું છે કે “તેનો આત્મા સંયત છે. જે સદા આચારમાં રત છે. તે જ ધૃતિવાળો છે, જિનોદિત ધર્મ તેની જ પાસે છે.” આ સંબંધથી આવેલા આ અધ્યયનના ચાર અનુયોગદ્વારો પૂર્વની જેમ સમજી લેવા.

એમાં નામનિષ્પન્નનિક્ષેપ આવે, તેમાં ક્ષુલ્લિકાચારકથા એ નામ છે. તેમાં

શુલ્લકનો, આચારનો અને કથાનો નિક્ષેપ કરવાનો છે. હવે શુલ્લકવસ્તુ તો મહદ્વસ્તુની અપેક્ષાએ જ હોય. એટલે જાતજાતનાં ન્યાયનું પ્રદર્શન કરવા માટે શુલ્લકમાટે અપેક્ષાશીય એવા જ મહત્ત્વને કહેવાની ઈચ્છાવાળા કહે છે કે (નિક્ષેપ શુલ્લકનો કરવાનો છે. છતાં શુલ્લક મહદ્ની અપેક્ષાએ હોય છે. એટલે મહત્ત્વનો નિક્ષેપ બતાવવો. આ પણ એક પ્રકારનો ન્યાય છે. આ દર્શાવવા માટે મહદ્નું વર્ણન કરે છે.)

નિર્યુક્તિ-૧૭૮ ગાથાર્થ : નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, પ્રધાન, પ્રતિ, ભાવ આ આઠ મહદ્નાં પ્રતિપક્ષમાં શુલ્લકો હોય છે.

નિર્યુક્તિ-૧૭૯ ગાથાર્થ : પ્રતિશુલ્લકનો અધિકાર છે. આચારનો ચારપ્રકારનો નિક્ષેપ છે. નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવાચાર જાણવો.

નિર્યુક્તિ-૧૮૦ ગાથાર્થ : નામન, ધાવન, વાસન, શિક્ષાપન, સુકરણને અવિરોધી જે દ્રવ્યો લોકમાં છે તેને દ્રવ્યાચાર જાણો.

નામમહન્મહદિતિ નામ, સ્થાપનામહન્મહદિતિ સ્થાપના, દ્રવ્યમહાનચિત્તમહાસ્કન્ધઃ, ક્ષેત્રમહ્લોકાલોકાકાશમ્, કાલમહાનતીતાદિભેદઃ સમ્પૂર્ણઃ કાલઃ, પ્રધાનમહત્ત્રિવિધમ્-સચિત્તાચિત્તમિશ્રભેદાત્, સચિત્તં ત્રિવિધમ્- દ્વિપદચતુષ્પદાપદભેદાત્, તત્ર દ્વિપદાનાં તીર્થકરઃ પ્રધાનઃ ચતુષ્પદાનાં હસ્તી અપદાનાં પનસઃ અચિત્તાનાં વૈદૂર્યરત્નં મિશ્રાણાં તીર્થકર એવ વૈદૂર્યાદિવિભૂષિતઃ પ્રધાન इत्यત એવ ચૈતેષાં મહત્ત્વમિતિ, પ્રતીત્યમહદ્-આપેક્ષિકમ્, તદ્વથા-આમલકં પ્રતીત્ય મહત્ બિલ્વં બિલ્વં પ્રતીત્ય કપિત્થમિત્યાદિ, ભાવમહત્ત્રિવિધં-પ્રાધાન્યતઃ કાલત આશ્રયતશ્ચેતિ, પ્રાધાન્યતઃ ક્ષાયિકો મહાન્ મુક્તિહેતુત્વેન તસ્યૈવ પ્રધાનત્વાત્, કાલતઃ પારિણામિકઃ, જીવત્વાજીવત્વ-પરિણામસ્યાનાદ્યપર્યવસિતત્વાન્ન કદાચિજ્જીવા અજીવતયા પરિણમન્તે અજીવાશ્ચ જીવતયેતિ, આશ્રયતસ્ત્વૌદયિકઃ, પ્રભૂત (સંસારિ) સત્ત્વાશ્રયત્વાત્ સર્વસંસારિણામેવાસૌ વિદ્યત इति,

ટીકાર્થ : (૧) મહત્ એ પ્રમાણે નામ તે નામમહત્.

(૨) મહત્ એ પ્રમાણે સ્થાપના તે સ્થાપનામહત્.

(૩) અચિત્તમહાસ્કન્ધ (સૌથી મોટામાં મોટો પુદ્ગલસ્કન્ધ) દ્રવ્યમહત્ કહેવાય.

(૪) લોકાલોકાકાશ ક્ષેત્રમહત્.

(૫) અતીત, અનાગતાદિ ભેદવાળો સંપૂર્ણકાળ એ કાલમહત્.

(૬) પ્રધાનમહત્ ત્રણપ્રકારે છે. સચિત્, અચિત્, મિશ્ર.

સચિત્ પ્રધાનમહત્ દ્વિપદ, ચતુષ્પદ, અપદ ભેદથી ત્રણપ્રકારે છે.

તેમાં દ્વિપદોમાં તીર્થંકર પ્રધાનસચિત્મહત્ છે.

ચતુષ્પદોમાં હાથી પ્રધાનસચિત્મહત્ છે.

અપદોમાં પનસ પ્રધાનસચિત્મહત્ છે.

અચિત્તમાં પ્રધાનમહત્ વૈદુર્યરત્ન.

મિશ્રપ્રધાનમહત્ વૈદુર્યાદિથી વિભૂષિત તીર્થંકર જ પ્રધાન છે, માટે જ એનાથી વિભૂષિતતીર્થંકર મિશ્રપ્રધાન મહત્ છે.

(૭) પ્રતીત્યમહદ્ એટલે અપેક્ષાએ થયેલું મહત્ તે આ પ્રમાણે-આમળાંની અપેક્ષાએ બિલ્વફળ મહત્ છે. બિલ્વની અપેક્ષાએ કપિત્થફળ (કોહું ?) મહત્ છે...વગેરે

(૮) ભાવમહત્ ત્રણ પ્રકારે છે. પ્રાધાન્યથી, કાલથી અને આશ્રયથી.

પ્રાધાન્યથી ક્ષાયિકભાવ ભાવમહત્ છે. કેમકે તે મુક્તિનું કારણ હોવાથી તે જ પ્રધાન છે.

કાલથી પારિણામિકભાવ ભાવમહત્ છે. કેમકે જીવત્વ, અજીવત્વરૂપ પારિણામિકભાવ અનાદિ-અનંત છે. ક્યારેય જીવો અજીવરૂપે પરિણમતા નથી અને અજીવો જીવરૂપે પરિણમતા નથી. (તે અનાદિકાળથી જીવ કે અજીવરૂપ જ છે, અને અનંતકાળ સુધી જીવ કે અજીવ રૂપ જ રહેવાના છે.)

આશ્રયથી ઔદયિકભાવ ભાવમહત્ છે. કેમકે તે તમામ સંસારીજીવોરૂપી આશ્રયમાં રહેનારો છે. તમામ સંસારીને આ હોય છે. (જોકે પારિણામિકભાવ પણ તમામ સંસારીઓને, ઉપરાંત સિદ્ધોને ઉપરાંત અજીવોને પણ હોય છે. એટલે આશ્રયથી પણ ખરેખર તો પારિણામિકભાવ જ મહત્ બને, પરંતુ એ કાલથી ગણી લીધો છે. એટલે વિવક્ષા પ્રમાણે આ ઔદયિકભાવ આશ્રયાપેક્ષયા ભાવમહત્ સમજવો.)

'एतेषाम्' अनन्तरोदितानां महतां प्रतिपक्षे क्षुल्लकानि भवन्ति, 'अभिधेयवलिङ्गवचनानि भवन्ती'ति न्यायात् यथार्थं क्षुल्लकलिङ्गवचनमिति, तत्र नामस्थापने क्षुण्णे, द्रव्यक्षुल्लकः परमाणुः, द्रव्यं चासौ क्षुल्लकश्चेति, क्षेत्रक्षुल्लक आकाशप्रदेशः, कालक्षुल्लकः समयः, प्रधानक्षुल्लकं त्रिविधम्-सचित्ताचित्तमिश्रभेदात्, सचित्तं त्रिविधम्-द्विपदचतुष्पदापदभेदात्, द्विपदेषु क्षुल्लकाः प्रधानाश्चानुत्तरसुराः,

શરીરેષુ ક્ષુલ્લકમાહારકમ્, ચતુષ્પદેષુ પ્રધાનઃ ક્ષુલ્લકશ્ચ સિંહઃ, અપદેષુ જાતિકુસુમાનિ, અચિત્તેષુ વજ્રં પ્રધાનં ક્ષુલ્લકં ચ, મિશ્રેષ્વનુત્તરસુરા એવ શયનીયગતાં ઇતિ, પ્રતીત્યક્ષુલ્લકં તુ કપિત્થં પ્રતીત્ય બિલ્વં ક્ષુલ્લકં બિલ્વં પ્રતીત્યામલકમિત્યાદિ, ભાવક્ષુલ્લકસ્તુ ક્ષાયિકો ભાવઃ સ્તોકજીવાશ્રયત્વાદિતિ ગાથાર્થઃ । ઇત્થં ક્ષુલ્લકનિક્ષેપમભિધાયાધુના પ્રકૃતયોજનાપુરઃસરમાચારનિક્ષેપમાહ-પ્રતીત્ય યત્ ક્ષુલ્લકમુપદિષ્ટં તેનાત્રાધિકારઃ, યતો મહતોં ચલ્વાચારકથા ધર્માર્થકામાધ્યયનં તદપેક્ષયા ક્ષુલ્લિકેયમિતિ ।

હમણાં જ ઉપર બતાવેલા ૮ પ્રકારનાં મહત્ત્વનાં પ્રતિપક્ષમાં કુલ્લકો થાય છે.

પ્રશ્ન : તમે ક્ષુલ્લકાનિ એમ નપુંસકલિંગ કરેલું છે, મૂળમાં ચુડુગા એમ પુલ્લિંગ કરેલું છે. ખરેખર તો નપુંસકલિંગ જ થવું જોઈએ ને ? વળી એકવચનને બદલે બહુવચનનો પ્રયોગ શા માટે ?

ઉત્તર : એવો ન્યાય છે કે અભિધેયને અનુસારે લિંગ અને વચન થાય. પ્રસ્તુતમાં ક્ષુલ્લકશબ્દથી અભિધેય પદાર્થો ઘણાં છે એટલે બહુવચન કરેલું છે અને બધા પુલ્લિંગરૂપે છે, એટલે મૂળમાં પુલ્લિંગ કરેલું છે. આમ લિંગ અને વચન યથાર્થ જ છે.

તેમાં (૧) નામ અને (૨) સ્થાપના કુલ્લક સ્પષ્ટ જ છે. •

(૩) દ્રવ્યકુલ્લક પરમાણુ છે દ્રવ્યં ચ તત્ ક્ષુલ્લકશ્ચ એમ સમાસ કરવો.

(૪) ક્ષેત્રકુલ્લક એક આકાશપ્રદેશ.

(૫) કાલકુલ્લક એક સમય.

(૬) પ્રધાનકુલ્લક ત્રણ પ્રકારે છે. સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્ર.

સચિત્ત ત્રણપ્રકારે છે. દ્વિપદ, ચતુષ્પદ અને અપદ.

દ્વિપદોમાં કુલ્લક અને પ્રધાન અનુત્તરસુરો. (અડધા હાથનો જન્મેલો બાળક પણ હોય, એ દ્વિપદમાં કુલ્લક છે, પણ એ પ્રધાન નથી. તીર્થકરો પ્રધાન છે, પણ એક હાથ જેટલાં કુલ્લક નથી. એટલે અનુત્તરદેવો લીધા છે. એમાં કુલ્લકતા અને પ્રધાનતા બંને સંભવે છે.)

શરીરોમાં કુલ્લક અને પ્રધાન આહારકશરીર. (નિગોદાદિશરીર કુલ્લક ખરા, પણ પ્રધાન નથી.)

(દ્વિપદમાં જ આ શરીરકુલ્લકની ગણતરી કરવી.)

ચતુષ્પદોમાં પ્રધાન અને કુલ્લક સિંહ છે. (હરણાદિ કુલ્લક ખરા, પણ પ્રધાન નથી.

હાથી વગેરે પ્રધાન ખરા, પણ કુલ્લક નથી.)

અપદોમાં કુલ્લક અને પ્રધાન જાતિપુષ્પ.

(આ બધા સચિત્તપ્રધાનકુલ્લકનાં ભેદો દર્શાવ્યા.)

અચિત્તોમાં વજ્ર પ્રધાન છે અને કુલ્લક છે.

મિશ્રોમાં શય્યામાં રહેલા અનુત્તરસુરો જ કુલ્લક અને પ્રધાન છે. (શય્યા અચિત્ત, દેવો સચિત્ત.. એમ મિશ્ર.)

(૭) પ્રતીત્યકુલ્લક : કપિત્થની અપેક્ષાએ બિલ્વ કુલ્લક છે, બિલ્વની અપેક્ષાએ આમળો કુલ્લક છે.

(૮) ભાવકુલ્લક : ક્ષાયિકભાવ ભાવકુલ્લક છે. કેમકે એ થોડાક જ જીવોમાં રહેનારો છે. (અહીં આશ્રયની અપેક્ષાએ સમજવું. જોકે ક્ષાયિકભાવ અનંતા સિદ્ધોમાં છે, ઔપશમિકભાવ અસંખ્યજીવોમાં જ હોય છે, એટલે એ રીતે તો ઔપશમિકભાવ જ ભાવકુલ્લક બને. પરંતુ અહીં સંસારીજીવોની જ અપેક્ષાએ આ વાત કરી છે, એમ સમજવું.)

આ પ્રમાણે કુલ્લકનો નિક્ષેપ કહીને હવે પ્રસ્તુતમાં એનો સંબંધ જોડવાપૂર્વક આચારનાં નિક્ષેપને કહે છે કે જે પ્રતીત્યકુલ્લક બતાવ્યું, તેનો અહીં અધિકાર છે.

પ્રશ્ન : તે શી રીતે ?

ઉત્તર : આ જ ગ્રન્થમાં ધર્માર્થકામનામનું છઠ્ઠું અધ્યયન મોટી આચારકથા છે. તેની અપેક્ષાએ આ આચારકથા નાની છે. એટલે આ આપેક્ષિક કુલ્લક = પ્રતીત્યકુલ્લક છે.

આચારસ્ય તુ ચતુષ્કો નિક્ષેપઃ, સ ચાયમ્-નામાચારઃ સ્થાપનાચારો દ્રવ્યાચારો ભાવાચારશ્ચ બોદ્ધવ્યં ઇતિ ગાથાક્ષરાર્થઃ ॥ ભાવાર્થં તુ વક્ષ્યતિ, તત્ર નામસ્થાપને ક્ષુણ્ણે, અતો દ્રવ્યાચારમાહ-નામનધાવનવાસનશિક્ષાપનસુકરણાવિરોધીનિ દ્રવ્યાણિ યાનિ લોકે તાનિ દ્રવ્યાચારં વિજાનીહિ । અયમત્ર ભાવાર્થઃ- આચરણં આચારઃ દ્રવ્યસ્યાચારો દ્રવ્યાચારઃ, દ્રવ્યસ્ય યદાચરણં તેન તેન પ્રકારેણ પરિણમનમિત્યર્થઃ, તત્ર નામનમવનતિકરણમુચ્યતે, તત્પ્રતિ દ્વિવિધં દ્રવ્યં ભવતિ-આચારવદનાચારવચ્ચ, તત્પરિણામયુક્તમયુક્તં ચેત્યર્થઃ, તત્ર તિનિશલતાદિ આચારવત્, ઇરણ્ડાદ્યનાચારવત્, એતદુક્તં ભવતિ-તિનિશલતાદ્યાચરતિ તં ભાવં-તેન રૂપેણ પરિણમતિ ન ત્વેરણ્ડાદિ, एवं સર્વત્ર ભાવના કાર્યા, નવરમુદાહરણાનિ પ્રદર્શ્યન્તે-ધાવનં પ્રતિ હરિદ્રારક્તં વસ્ત્રમાચારવત્

સુખેન પ્રક્ષાલનાત્, કૃમિરાગરક્તમનાચારવત્ તદ્વસ્મનોઽપિ રાગાનપગમાત્, વાસનં પ્રતિ કવેલુકાદ્યાચારવત્ સુખેન પાટલાકુસુમાદિભિર્વાસ્યમાનત્વાત્, વૈદૂર્યાદિનાચારવત્ અશક્યત્વાત્, શિક્ષણં પ્રત્યાચારવચ્છુકસારિકાદિ સુખેન માનુષભાષાસમ્પાદનાત્, અનાચારવચ્છકુન્તાદિ તદનુપપત્તેઃ, સુકરણં પ્રત્યાચારવત્ સુવર્ણાદિ સુખેન તસ્ય તસ્ય કટકાદેઃ કરણાત્, અનાચારવત્ ઘણ્ટાલોહાદિ તત્રાન્યસ્ય તથાવિધસ્ય કર્તુમશક્યત્વાદિતિ, અવિરોધં પ્રત્યાચારવન્તિ ગુહદધ્યાદીનિ રસોત્કર્ષાદુપભોગગુણાઞ્ચ, અનાચારવન્તિ તૈલક્ષીરાદીનિ વિપર્યયાદિતિ, એવમ્ભૂતાનિ દ્રવ્યાણિ યાનિ લોકે તાન્યેવ તસ્યાચારસ્ય તદ્દ્રવ્યાવ્યતિરેકાદ્દ્રવ્યાચારસ્ય ચ વિવક્ષિતત્વાત્તથાઽઽચરણપરિણામસ્ય ભાવત્વેઽપિ ગુણાભાવાદ્દ્રવ્યાચારં વિજાનીહિ-અવબુધ્યસ્વેતિ ગાથાર્થઃ ॥ ઉક્તો દ્રવ્યાચારઃ,

આચારનો ચારપ્રકારે નિક્ષેપ છે. તે આ છે. નામાચાર, સ્થાપનાચાર, દ્રવ્યાચાર અને ભાવાચાર.

આ ગાથાનો અક્ષરાર્થ છે. ભાવાર્થ આગળ કહેશે.

તેમાં નામ અને સ્થાપના તો સ્પષ્ટ જ છે. એટલે દ્રવ્યાચારને કહે છે.

નામન, ધાવન, વાસન, શિક્ષાપન, સુકરણ અને અવિરોધવાળા, જે દ્રવ્યો આ લોકમાં છે, તે દ્રવ્યાચાર જાણો.

અહીં આ ભાવાર્થ છે.

દ્રવ્યનો આચાર એ દ્રવ્યાચાર.

દ્રવ્યનો આચાર એટલે દ્રવ્યનું તે તે પ્રકારે પરિણમવું તે.

તેમાં

(૧) નામન : નમાવવું તે. તેને આશ્રયીને બે પ્રકારનું દ્રવ્ય હોય. આચારવાળું અને અનાચારવાળું. એટલે કે જે દ્રવ્ય નમી જવાના પરિણામવાળું હોય તે આચારવદ્. જે દ્રવ્ય નમી જવાના પરિણામવાળું ન બને તે નામનની અપેક્ષાએ અનાચારવાળું કહેવાય. તેમાં તિનિશલતાદિ (નેતર) આચારવાળા છે, એરંડાદિ અનાચારવાળા છે. કહેવાનો ભાવ એ છે કે તિનિશલતાદિ (નેતર) દ્રવ્યો નામનરૂપ પરિણામને આચરે છે = નમે છે, વળી જાય છે. પરંતુ એરંડાદિ નહિ.

એમ ધાવનાદિ દરેકમાં આ પ્રમાણે વિચારી લેવું. માત્ર અહીં ઉદાહરણો

દેખાડાય છે.

(૨) ધાવન : ધાવન પ્રત્યે આચારવદ્ દ્રવ્ય હળદરથી રંગાયેલું વસ્ત્ર છે. કેમકે એનું સુખેથી પ્રક્ષાલન થઈ શકે છે. પરંતુ કૃમિરાગથી રંગાયેલું વસ્ત્ર અનાચારવાળું છે. કેમકે એ વસ્ત્ર બાળી નાંખીએ તો એની રાખનો પણ રંગ જતો નથી. (મનુષ્યનાં લોહીમાંથી તૈયાર થતો એક પ્રકારનો રંગ એ કૃમિરાગ છે. અચ્ચંકારી ભટ્ટા નામની સતી સ્ત્રીનાં કથાનકમાં આનું વર્ણન જોવા મળે છે.)

(૩) વાસન પ્રત્યે આચારવદ્ દ્રવ્ય કવેલુકાદિ (?) છે, કેમકે એ સુખેથી પ્રાટલાપુષ્પાદિ દ્વારા વાસિત કરી શકાય છે. જ્યારે વૈડુર્યાદિ એ અનાચારવાળા છે. કેમકે એમાં વાસન અશક્ય છે.

(૪) શિક્ષણ પ્રત્યે આચારવદ્ દ્રવ્ય પોપટ, મેન્તા વગેરે છે. કેમકે એમને સુખેથી મનુષ્યની ભાષા શીખવાડી શકાય છે. જ્યારે શકુન્તાદિ (કાગડા વગેરે પક્ષીઓ) અનાચારવાળા છે. કેમકે એમાં મનુષ્યભાષાનું સંપાદન ઘટતું નથી.

(૫) સુકરણ પ્રત્યે આચારવદ્ દ્રવ્ય સુવર્ણાદિ છે. કેમકે સુખેથી સુવર્ણમાંથી કટકાદિ તે તે દ્રવ્યો બનાવી શકાય છે. જ્યારે ઘંટાલોહાદિ અનાચારવાળા છે. કેમકે તેમાં બીજી કોઈ તેવાપ્રકારની વસ્તુ કરવી અશક્ય છે.

(૬) અવિરોધ પ્રત્યે આચારવદ્ દ્રવ્ય ગોળ-દહીં વગેરે છે. કેમકે આ બે ભેગા થાય તો રસની વૃદ્ધિ થાય અને એ વાપરવાથી શરીરને લાભ થાય. આમ બે દ્રવ્યો પરસ્પર વિરોધવાળા નથી. જ્યારે તેલ-દૂધ વગેરે દ્રવ્યો પરસ્પર વિરોધવાળા છે કેમકે એમાં ઉંધુ થાય છે. એટલે કે એમાં રસની હાનિ થાય અને વાપરવાથી શરીરને નુકસાન થાય.

આવાપ્રકારનાં તે તે આચારવાળા = પરિણામવાળા દ્રવ્યો દ્રવ્યાચાર જાણો.

પ્રશ્ન : તે તે દ્રવ્યોનો આચાર દ્રવ્યાચાર કહેવાય. પરંતુ તે દ્રવ્યો પોતે જ શી રીતે દ્રવ્યાચાર કહેવાય ?

ઉત્તર : એના કારણો એ કે

(૧) તે નામનાદિરૂપ આચારનો તિનિશલતાદિ દ્રવ્યો સાથે અભેદ છે, એટલે આચારથી અભિન્ન એવા દ્રવ્યો દ્રવ્યાચાર કહી શકાય.

(પ્રશ્ન : પણ દ્રવ્યોનો આચારથી અભેદ હોય તો દ્રવ્યને માટે માત્ર આચાર શબ્દ જ વાપરોને ? દ્રવ્યાચાર શબ્દ શા માટે ?)

ઉત્તર : અહીં દ્રવ્યાચાર વિવક્ષિત છે એટલે માત્ર આચાર ન કહેતાં દ્રવ્યાચાર શબ્દ

વાપરેલો છે. તિનિશલતાદિ એ દ્રવ્ય છે, અને નામનાદિ આચારથી અભિન્ન છે, માટે આચાર છે. એટલે એ દ્રવ્યાચાર કહેવાય.

પ્રશ્ન : તિનિશલતાદિમાં જે નામનાદિ આચાર છે, એ હકીકતમાં તો તે તે દ્રવ્યોનો પર્યાય, પરિણામ છે, એટલે એ તો ભાવ જ કહેવાય ને ? તો આને દ્રવ્યાચાર કેમ કહેવાય ? આ તો ભાવાચાર જ કહેવો જોઈએ ને ?”

ઉત્તર : તથા આચરણપરિણામ = નામનાદિ પરિણામ ભાવરૂપ છે, તો પણ જ્ઞાનાદિ ગુણો જ ભાવાચારરૂપ ગણેલા હોવાથી અને એ ગુણોનો આ દ્રવ્યોમાં અભાવ હોવાથી એને ભાવાચાર ન કહેવાય, પરંતુ દ્રવ્યાચાર જ કહેવાય. (અથવા તો દ્રવ્યમાં ગુણ અને પર્યાય બે વસ્તુ હોય છે. તિનિશલતાદિમાં જે નામનાદિ આચાર છે, એ પરિણામ = પર્યાયરૂપ હોવાથી ભાવાત્મક છે, છતાં એ ગુણરૂપ નથી. દ્રવ્યમાં જે સદા રહે તે ગુણ કહેવાય. નામનાદિ આચારો તિનિશલતાદિમાં સદા નથી રહેતાં. એટલે એ ગુણરૂપ નથી. અત્રે ગુણ ન હોવારૂપ અપેક્ષાએ એ ભાવરૂપ નથી, માટે એ દ્રવ્યાચાર કહેવાય....)

દ્રવ્યાચાર કહ્યો.

સામ્પ્રતં ભાવાચારમાહ-

દંસણનાણચરિતે તવઆચારે ય વીરિયાચારે । एसो भावाचारो पंचविहो होइ नायव्वो ॥૧૮૧॥ નિસ્સંકિય નિક્કંઠિય નિવ્વિતિગિચ્છા અમૂઢદિટ્ઠી અ । ઉવવૂહ થિરીકરણે વચ્છલ્લપભાવણે અટ્ટ ॥૧૮૨॥ અહિસેસહિદ્ધિયાચરિયવાહધમ્મકહીંસમગનેમિત્તી । વિજ્જારાયાગણસંમયા ય તિત્થં પર્માવિતિ ॥૧૮૩॥ કાલે વિણે બહુમાણે ઉવંહાણે તહ ય અનિપ્પહવણે । વંજણઅત્થતદુભણે અટ્ટવિહો નાણમાચારો ॥૧૮૪॥ પણિહાણજોગજુત્તો પંચહિં સમિર્ઠિહિં તિહિ ય ગુત્તીહિં । एस चरित्ताचारो अट्टविहो होई नायव्वो ॥૧૮૫॥ બારસવિહમ્મિવિ તવે સંભિતરબાહિરે કુસલદિટ્ઠે । અગિલાહિ અણાજીવી નાયવ્વો સો તવાચારો ॥૧૮૬॥ અણિગૂહિયબલવિરિયો પરક્કમહિં જો જહુત્તમાઉત્તો । जुंजइ अ जहाथामं नायव्वो वीरियाचारो ॥૧૮૭॥

હવે ભાવાચાર કહે છે.

નિર્યુક્તિ-૧૮૧ ગાથાર્થ : દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર, તપાચાર, વીર્યાચાર આ પાંચપ્રકારનો ભાવાચાર જાણવો.

નિર્યુક્તિ-૧૮૨ ગાથાર્થ : નિઃશંકિત, નિષ્કાંક્ષિત, નિર્વિચિકિત્સક, અમૂઢદષ્ટિ, ઉપર્બુહણા, સ્થિરીકરણ, વાત્સલ્ય, પ્રભાવના એ આઠ (દર્શનાચાર છે.)

નિર્યુક્તિ-૧૮૩ ગાથાર્થ : અતિશયી, ઋદ્ધિ, આચાર્ય, વાદી, ધર્મકથી, ક્ષપક, નૈમિત્તિક, વિદ્યાધર, રાજસંમત, ગણસંમત તીર્થની પ્રભાવના કરે છે.

નિર્યુક્તિ-૧૮૪ ગાથાર્થ : કાલ, વિનય, બહુમાન, ઉપધાન, અનિહ્વન, વ્યંજન, અર્થ, તદુભય આઠ પ્રકારનો જ્ઞાનાચાર છે.

નિર્યુક્તિ-૧૮૫ ગાથાર્થ : પાંચસમિતિ અને ત્રણગુપ્તિથી પ્રણિધાનયોગવાળો આ ચારિત્રાચાર આઠ પ્રકારનો છે.

નિર્યુક્તિ-૧૮૬ ગાથાર્થ : અભયન્તર અને બાહ્ય સહિત, સર્વજદષ્ટ બારેય પ્રકારનાં તપમાં ગ્લાનિરહિત અનાજીવી. તે તપાચાર જાણવો.

નિર્યુક્તિ-૧૮૭ ગાથાર્થ : બલ-વીર્યનાં નિગૂહનરહિત આયુક્ત જે યથોક્ત રીતે પરાક્રમ કરે છે અને શક્તિ પ્રમાણે જોડે છે, તે વીર્યાચાર જાણવો.

વ્યાખ્યા-દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાદિષ્વાચારશબ્દઃ પ્રત્યેકમભિસમ્બધ્યતે, દર્શનાચારો જ્ઞાનાચારશ્ચારિત્રાચારસ્તપ-આચારો વીર્યાચારશ્ચેતિ, તત્ર દર્શનં સમ્યગ્દર્શનમુચ્યતે, ન ચક્ષુરાદિદર્શનં, તત્ત્વં ક્ષાયોપશમિકાદિરૂપત્વાદ્વાવ એવ, તતશ્ચ તદાચરણં દર્શનાચાર ઇત્યેવં શેષેષ્વપિ યોજનીયં, ભાવાર્થં તુ વક્ષ્યતિ-એષ ભાવાચારઃ પદ્મવિધો ભવતિ જ્ઞાતવ્યઃ, ઇતિ ગાથાક્ષરાર્થઃ । અધુના ભાવાર્થં ઉચ્યતે-તત્ર 'યથોદ્દેશં નિર્દેશ' ઇત્યાદૌ દર્શનાચારભાવાર્થઃ, દર્શનાચારશ્ચાષ્ટઘા,

ટીકાર્થ :

દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર એ દરેકમાં આચાર શબ્દ જોડવો. એટલે દર્શનાચાર, જ્ઞાનાચાર, ચારિત્રાચાર, તપાચાર અને વીર્યાચાર એમ અર્થ થશે.

તેમાં દર્શન એટલે સમ્યગ્દર્શન લેવું. ચક્ષુદર્શનાદિ નહિ લેવા. તે સમ્યગ્દર્શન ક્ષાયોપશમિકવગેરે રૂપ હોવાથી ભાવ જ છે. તેથી તેનું આચરણ એ દર્શનાચાર છે.

આ પ્રમાણે બાકીનાં ચારમાં પણ જોડી દેવું.

ભાવાર્થ કહેશે.

આ પાંચપ્રકારનો ભાવાચાર જાણવો.

આ ગાથાનો અક્ષરાર્થ થયો.

તેમાં ઉદ્દેશ પ્રમાણે નિર્દેશ હોય એટલે શરુઆતમાં દર્શનાચારનો ભાવાર્થ કહેવાય

દર્શનાચાર આઠપ્રકારનો છે.

120

સુલસા જં અરહા પુચ્છેઃ, તઓ અમ્બડેણ પરિક્ષણાણિમિત્તં સા ભત્તં મગ્ગિયા, તાણ ણ દિત્તં, તઓ તેણ બહૂણિ રૂવાણિ વિઠ્ઠિયાણિ, તહવિ ણ દિત્તં, ણ ય સંમૂઢા, તહ કુતિત્થિયરિદ્ધીઓ દદ્દુણ અમૂઢદિટ્ઠિણા ભવિયવ્વં ૪। એતાવાન્ ગુણિપ્રધાનો દર્શનાચારનિર્દેશઃ, અધુના ગુણપ્રધાનઃ 'ઉપબંહણસ્થિરીકરણે' ઇતિ, ઉપબંહણં ચ સ્થિરીકરણં ચ ઉપબંહણસ્થિરીકરણે, તત્રોપબંહણં નામ સમાનધાર્મિકાણાં સદ્ગુણપ્રશંસનેન તદ્વદ્ધિકરણમ્, સ્થિરીકરણં તુ ધર્માદ્વિષીદતાં સતાં તત્રૈવ સ્થાપનં । ઉવવૂહણાણે ઉદાહરણં જહા રાયગિહે નયરે સેણિઓ રાયા, ઇઓ ય સક્કો દેવરાયા સમ્પત્તં પસંસઈ । ઇઓ ય એગો દેવો અસદ્દહંતો નગરબાહિં સેણિયસ્સ ણિગ્ગયસ્સ ચેલ્લયરૂવં કારુણં અણિમિસે ગેણહઈ, તાહે તં નિવારેઈ, પુણરવિ અણ્ણતથ સંજઈ ગુલ્લિણી પુરઓ ઠિયા, તાહે અપવરગે ઠવિઠ્ઠણ જહા ણ કોઈ જાણઈ તહા સૂઢગિહં કારવેઈ, જં કિંચિ સુઢકમ્મં તં સયમેવ કરેઈ, તઓ સો દેવો સંજઈરૂવં પરિચ્ચઈઠ્ઠણ દિવ્વં દેવરૂવં દરિસેઈ, ભણઈ ય-મ્મો સેણિય ! સુલદ્ધં તે જમ્મજીવિયસ્સ ફલં જેણ તે પવયણસ્સુવરિં એરિસી ભત્તી ભવઈત્તિ ઉવવૂહેઠ્ઠણ ગઓ । એવં ઉવવૂહિયવ્વા સાહમ્મિયા ॥ સ્થિરીકરણે ઉદાહરણં જહા ઉજ્જેણીએ અજ્જાસાહો કાલં કરેતે સંજાએ અપ્પાહેઈ-મમ દરિસાવં દિજ્જહ, જહા ઉત્તરજ્ઞયણેસુ એતં અવ્ખાણયં સવ્વં તહેવ, તમ્મા જહા સો અજ્જાસાહો ધિરો કઓ એવં જે ભવિયા તે ધિરીકરેયવ્વા । તથા 'વાત્સલ્યપ્રભાવના' ઇતિ વાત્સલ્યં ચ પ્રભાવના ચ વાત્સલ્યપ્રભાવને, તત્ર વાત્સલ્યં-સમાનધાર્મિકપ્રીત્યુપકારકરણં પ્રભાવના-ધર્મકથાદિભિસ્તીર્થચ્છ્યાપનેતિ, તત્ર વાત્સલ્યે ઉદાહરણં અજ્જવહરા, જહા તેહિં દુબ્ભિક્ષે સંધો નિત્થારિઓ એયં સવ્વં જહા આવસ્સાએ તહા નેયં, પમાવણાણે ઉદાહરણં તે ચેવ અજ્જવહરા જહા તેહિં અગ્ગિસિહાઓ સુહુમકાઈઆઈ આણેઠ્ઠણ સાસણસ્સ ઉબ્માવણા કયા એયમવ્ખાણયં જહા આવસ્સાએ તહા કહેયવ્વં, એવં સાહુણાવિ સવ્વપયત્તેણ સાસણં ઉબ્માવેયવ્વં । અષ્ટાવિત્યષ્ટપ્રકારો દર્શનાચારઃ, પ્રકારાશ્ચોક્તા એવ નિઃશક્લિતાદયઃ, ગુણપ્રધાનશ્ચાયં નિર્દેશો ગુણગુણિનોઃ કથંચિદ્વેદચ્છ્યાપનાર્થઃ, એકાન્તાભેદે તન્નિવૃત્તો ગુણિનોઽપિ નિવૃત્તેઃ શૂન્યતાપત્તિરિતિ ગાથાર્થઃ ।

એની ૪ ગાથા કહે છે.

(૧) નિઃશક્લિત : શકા એટલે શક્લિત. જેમાંથી શક્લિત- શંકા નીકળી ગઈ છે એ નિઃશક્લિત કહેવાય. અર્થાત્ દેશશંકા અને સર્વશંકાથી રહિત જીવ. તે નિઃશક્લિત.

તેમાં દેશશંકા આ પ્રમાણે કે બધા જીવોમાં જીવત્વ સમાન હોવા છતાં એવું શા માટે કે એક ભવ્યજીવ અને બીજો અભવ્યજીવ... આ પ્રમાણે શંકા કરે. (અહીં જીવત્વ માન્યું છે, એટલે એની શંકા નથી. પણ ભવ્યત્વાદિની શંકા છે, એટલે આ દેશશંકા છે.)

સર્વશંકા આ પ્રમાણે કે દ્વાદશાંગીરૂપ આખુંય શ્રુત પ્રાકૃતભાષામાં ગુંથાયેલ હોવાથી એ કાલ્પનિક હશે. (જો શ્રુતનાં બનાવનાર વિદ્વાન હોત તો સંસ્કૃત જેવી ઊંચીભાષામાં જ શ્રુતરચના કરત ને ? આવી સામાન્ય લોકભોગ્ય ભાષામાં શ્રુતની રચના કરી છે. એટલે લાગે છે કે એ માણસ કોઈ જ્ઞાની નહિ હોય, પણ માત્ર કલ્પનાઓ દ્વારા આ શ્રુતની રચના કરી હશે.. આમાં આખીય દ્વાદશાંગી ખોટી હોવાની શંકા છે. એટલે આ સર્વશંકા કહેવાય.)

આ શંકા કરનારો વિચારતો નથી કે પદાર્થો બે પ્રકારનાં છે. હેતુગ્રાહ્ય અને અહેતુગ્રાહ્ય. તેમાં જીવનું અસ્તિત્વ વગેરે પદાર્થો હેતુગ્રાહ્ય છે. યુક્તિ દ્વારા એ પદાર્થો સિદ્ધ થઈ શકે છે. જ્યારે ભવ્યત્વ વગેરે પદાર્થો હેતુગ્રાહ્ય નથી.

(પ્રશ્ન : કેમ ! શા માટે એ પદાર્થો હેતુગ્રાહ્ય નથી ? શું આ પદાર્થોની સિદ્ધિ માટેનાં કોઈ હેતુ જ નથી ?)

ઉત્તર : (ના, ના, એના હેતુ તો છે. પરંતુ) ભવ્યત્વાદિ પદાર્થોની સિદ્ધિ કરનારા જે હેતુઓ છે. તે આપણાં બધાનાં જ્ઞાન કરતાં ઊંચાજ્ઞાનનો વિષય બનનારા છે. એટલે એ પદાર્થો આપણે હેતુથી જાણી શકતા નથી. (ટુંકમાં એ હેતુઓ છે તો ખરા, પણ કેવલજ્ઞાનાદિ દ્વારા જ એ જાણી શકાય. એટલે આપણે માટે તો ભવ્યત્વાદિપદાર્થો શ્રદ્ધાગ્રાહ્ય છે. યુક્તિગ્રાહ્ય નથી.)

તથા દ્વાદશાંગીનું પ્રાકૃતભાષામાં ગુંથન કરેલ છે, એ પણ એટલા માટે કે એ બાલાદિસાધારણ છે. (અર્થાત્ જો સંસ્કૃતાદિભાષામાં એની રચના કરે, તો બાલજીવો એને જલ્દી સમજી ન શકે, અને તો પછી એમના ઉપર ઉપકાર ન થઈ શકે. જ્યારે આ દ્વાદશાંગી તો બાલાદિ બધા જીવોને ઉપયોગી બને એ માટે છે. એટલે એની રચના પ્રાકૃતભાષામાં કરી છે. એ વખતની લોકભાષા પ્રાકૃત હતી, એટલે બાલ, સ્ત્રી વગેરે માટે આ ગ્રંથો ઉપકારી બની રહ્યા.)

કહ્યું છે કે “બાલ, સ્ત્રી, મૂઢ અને મૂર્ખ અને જે ચારિત્રેચ્છાવાળા જીવો છે, તેઓ ઉપર ઉપકાર કરવા માટે તત્ત્વજોએ પ્રાકૃતસિદ્ધાન્ત બનાવ્યો છે.”

એટલે પ્રાકૃતભાષામાં હોવા માત્રથી એ કાલ્પનિક - અસત્ ન મનાય.

વળી આ સિદ્ધાન્ત દષ્ટ-અવિરુદ્ધ અને ઈષ્ટ-અવિરુદ્ધ છે, એટલે પણ એ કાલ્પનિક નથી. પરંતુ વાસ્તવિક છે. સાચો છે એમ માનવું.

(ભાવાર્થ : સિદ્ધાન્તમાં જે પદાર્થો પ્રરૂપેલા છે, એનાથી વિરુદ્ધ કશું પ્રત્યક્ષથી દેખાતું નથી. દા.ત. જો શાસ્ત્રમાં કીડીને પાંચઈન્દ્રિય કહી હોત તો કીડીમાં પ્રત્યક્ષથી ત્રણ જ ઈન્દ્રિયો અનુભવાય છે, એટલે શાસ્ત્રવચન પ્રત્યક્ષવિરુદ્ધ = દષ્ટવિરુદ્ધ બનત. પણ આવું કોઈપણ વચન નથી.

ઈષ્ટ - અવિરુદ્ધ એટલે જિનાગમોનાં કોઈપણ બે વચનો પરસ્પર વિરોધી નથી. એક વચનનો બીજા વચન સાથે વિરોધ આવતો નથી. દા.ત. “કોઈપણ જીવોને મારવા નહિ.” એમ વચન છે, અને જો “યજ્ઞમાં ૫૦૦ બકરા કાપી નાંખવા” એવું પણ વચન હોત તો આ બીજા વચન સાથે પહેલા વચનને વિરોધ આવે છે. એટલે તે ઈષ્ટવિરુદ્ધ બની જાય. ઈષ્ટ=શાસ્ત્રનું જ અન્ય વચન. પરંતુ જિનાગમો આવા ઈષ્ટ-વિરુદ્ધ નથી. ભલે આપણને તે તે બે વચનો વચ્ચે વિરોધ દેખાય, પણ સ્યાદ્વાદનો બોધ હોય તો એ બે વચનો વચ્ચે અવિરોધ સમજાય.)

શંકા નુકસાનકારી છે, એ સંબંધમાં પેય-અપેય દષ્ટાન્ત છે. તે આવશ્યકમાં જે પ્રમાણે કહ્યું છે, તે પ્રમાણે સમજી લેવું.

આમ નિઃશંકિત જીવ પોતે જ અરિહંતશાસનને પામેલો છતોં દર્શનનું આચરણ કરતો હોવાથી દર્શનાચારની પ્રધાનતાની વિવક્ષા દ્વારા દર્શનાચાર કહેવાય છે.

(ભાવાર્થ : જીવ પોતે દર્શનાચારવાળો છે, દર્શનાચાર નથી. છતાં અહીં તો જીવને જ દર્શનાચાર કહ્યો છે. એનું કારણ એ કે એ દર્શનાચાર પાળે તો છે જ, અને એટલે અહીં દર્શનાચારને મુખ્ય તરીકે ગણી એની જ વિવક્ષા કરી આ જીવને જ દર્શનાચાર કહી દીધો છે.)

દર્શનવાળાને જ દર્શનરૂપ - દર્શનાચારરૂપ દર્શાવવા દ્વારા દર્શન અને દર્શનીનો અભેદ જણાવ્યો છે. જો તે બે વચ્ચે એકાન્તે ભેદ માનો તો અદર્શનીને જેમ દર્શનનું ફલ નથી મળતું. એમ દર્શનીને પણ દર્શનનું ફલ ન મળે અને તો પછી મોક્ષનો અભાવ જ થઈ જાય.

(મિથ્યાત્વીને સમ્યક્ત્વનું ફળ નથી મળતું, કેમકે મિથ્યાત્વી સમ્યક્ત્વથી એકાંતે જુદો છે. તો હવે જો સમ્યક્ત્વીને પણ સમ્યક્ત્વથી એકાંતે જુદો માનો, તો મિથ્યાત્વીની જેમ સમ્યક્ત્વીને પણ ફળ ન મળે. આ આપત્તિ ન આવે એ માટે સમ્યક્ત્વી અને સમ્યક્ત્વનો

પરસ્પર કથંચિત્ અભેદ માનવો જોઈએ.)

આ રીતે બાકીનાં પદોમાં પણ (નિષ્કાંક્ષિત... આદિ ગ્રણ) વિચારી લેવું. (એમાં પણ આચારવાળા જીવને જ આચારરૂપ કહી દીધો છે, એટલે એ બધામાં ઉપરની યુક્તિઓ જોડી દેવી.)

(૨) નિષ્કાંક્ષિત : દેશકાંક્ષા અને સર્વકાંક્ષારહિત હોય તે નિષ્કાંક્ષિત કહેવાય.

દેશકાંક્ષા આ પ્રમાણે કે દિગંબરાદિ કોઈક એક દર્શનની ઈચ્છા કરે.

સર્વકાંક્ષા આ પ્રમાણે કે બધા જ દર્શનની ઈચ્છા કરે. (બધા ધર્મોની આરાધના કરું એટલે મને બધા ફળો મળે...)

આ કાંક્ષાવાળો જીવ એમ ન વિચારે કે અન્યદર્શનમાં તો ષડ્જીવનિકાયની હિંસા છે. અને અસત્પ્રરૂપણા છે. એમ બૌદ્ધાદિ સર્વમતમાં આ બંને વસ્તુ છે.

દેશ-સર્વકાંક્ષાસંબંધમાં રાજા અને મંત્રીનું ઉદાહરણ આવશ્યકનિર્યુક્તિમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે જણાવું.

(૩) વિચિકિત્સા : મતિનો વિભ્રમ એ વિચિકિત્સા, જેમનામાંથી મતિવિભ્રમ નીકળી ગયો છે, તે નિર્વિચિકિત્સ કહેવાય.

એ મતિવિભ્રમ આવો હોય કે “જિનદર્શન તો સાચું જ છે. પરંતુ એમાં પ્રવૃત્તિ કરનારા એવા પણ મને આ જિનદર્શન દ્વારા ફલ મળશે કે નહિ ? કેમકે ખેડૂત વગેરેમાં કિયાની બંને બાબતોની ઉપલબ્ધિ થાય છે. એટલે કે ખેડૂતો ખેતીકિયા કરે, તો એમાં કોઈકને ફળ મળે છે, કોઈકની ખેતી નિષ્ફળ જાય છે. તો એ રીતે મારી પણ આ કિયાઓ નિષ્ફળ તો નહિ જાય ને ?”

આવાપ્રકારનાં મતિવિભ્રમથી રહિત હોય તે નિર્વિચિકિત્સ.

એને આવો નિશ્ચય હોય કે “અવિકલ = સંપૂર્ણ ઉપાય ઉપેયવસ્તુ = સાધ્યવસ્તુને અપાવડાવનાર ન બને એવું ન બને. અર્થાત્ ખેડૂતોને જો ખેતી કરવામાં પાણી, સારુંબીજ, મહેનત વગેરે બધા ઉપાયો પ્રાપ્ત થાય તો અવશ્ય ફળ મળે જ છે. જ્યાં ખેતી નિષ્ફળ થઈ છે, ત્યાં કોઈકને કોઈક કારણોની ગેરહાજરી જ કામ કરી ગઈ છે. એટલે સંપૂર્ણ ઉપાય હોય, તો ફલ મળે જ.”

(ન હાવિકલ્પ ઉપાય : એ પ્રમાણે પાઠ છે. પરંતુ અવિકલ પાઠ વાસ્તવિક લાગે છે. છતાં જો છપાયેલા પાઠ પ્રમાણે જ અર્થ કરવો હોય તો આ પ્રમાણે વિકલ્પ=ઉપર દર્શાવેલ મતિવિભ્રમ આવા મતિવિભ્રમરહિત ઉપાય કાર્યસાધક બને જ અથવા તો

અવિકલ્પ=નિશ્ચિત=સાયો ઉપાય ફલસાધક બને જ...)

આમાં ઉદાહરણ વિદ્યાસાધક છે, જેમ આવશ્યકમાં દર્શાવેલ છે, એમ સમજી લેવું.
અથવા તો

નિર્વિજ્જુગુપ્સ: એમ શબ્દ લો. એટલે કે સાધુની જુગુપ્સાથી રહિત.

આમાં ઉદાહરણ શ્રાવકપુત્રી છે, તે પણ આવશ્યકમાં જ જેમ દર્શાવેલ છે, તેમ સમજવું.

(૪) **અમૂઢદષ્ટિ :** બાલતપસ્વીનાં તપ, વિદ્યાનાં અતિશયનાં દર્શન દ્વારા જેની દષ્ટિ (=સમ્યક્ત્વ) સ્વરૂપમાંથી ચલિત નથી થઈ તે અમૂઢદષ્ટિ. (અર્થાત્ મિથ્યાત્વીઓનાં તપાદિ જોઈને પણ જે જૈનદર્શનમાં શ્રદ્ધા ગુમાવતો નથી તે અમૂઢદષ્ટિ)

આમાં ઉદાહરણ સુલસા શ્રાવિકા છે.

તે આ પ્રમાણે - લૌકિકઋષિ (પરિવ્રાજક) અંબડ રાજગૃહ નગરીમાં જતો હતો, ત્યારે પ્રભુએ ઘણાં ભવ્યજીવોને સ્થિર કરવા માટે એને કહ્યું કે “સુલસાને પૃચ્છા કરજે.” અંબડ વિચારે છે કે “સુલસા પુણ્યશાળી છે કે અરિહંત એની પૃચ્છા કરે છે.” પછી અંબડે પરીક્ષા માટે તેની પાસે ભોજનની માંગણી કરી. તેણે ન આપ્યું. ત્યારબાદ તેણે ઘણાં બ્રહ્માદિરૂપો વિકુર્વા. તો પણ તેણે ન આપ્યું. એ સંમોહન ન પામી.

આ રીતે કુતીર્થિકોની ઋદ્ધિ જોઈને મૂઢદષ્ટિવાળા ન થવું.

આટલો દર્શનાચારનિર્દેશ ગુણીપ્રધાન કર્યો. અર્થાત્ દર્શનાચારવાળાને = ગુણીને જ ગુણ = આચાર રૂપ દર્શાવ્યો. હવે ગુણપ્રધાન દર્શનાચારનિર્દેશ કરે છે. ઉપર્બુહણા...વગેરે.

તેમાં ઉપર્બુહણા એટલે સમાન ધર્મવાળાઓનાં સદ્ગુણોની પ્રશંસા દ્વારા તે સદ્ગુણોની વૃદ્ધિ કરવી. સ્થિરીકરણ એટલે ધર્મમાંથી સીદાતા જીવોને ધર્મમાં જ સ્થાપવા.

ઉપર્બુહણામાં ઉદાહરણ આ પ્રમાણે છે કે રાજગૃહ નગરમાં શ્રેણિક રાજા છે. આ બાજુ શક દેવરાજ તેના સમ્યક્ત્વની પ્રશંસા કરે છે. એક દેવ એની શ્રદ્ધા નથી કરતો. એ નગરની બહાર નીકળેલા શ્રેણિકની આગળ નૂતનસાધુનું રૂપ કરીને માછલાઓ પકડે છે. ત્યારે શ્રેણિક તે સાધુને અટકાવે છે. વળી અન્યસ્થાને શ્રેણિકની આગળ ગર્ભવતી સાધ્વીજી ઉપસ્થિત થયા, ત્યારે શ્રેણિક એમને ઓરડામાં રાખીને જેમ કોઈ ન જાણે એ રીતે સૂતિગૃહ કરાવે છે. પછી જે કંઈપણ સૂતિકર્મ છે. તે બધું જ જાતે જ કરે છે. ત્યારપછી તે દેવ સાધ્વીના રૂપને ત્યાગીને દિવ્ય દેવસ્વરૂપ દેખાડે છે અને કહે છે કે “શ્રેણિક ! તને

જન્મજીવનનું ફલ સુલબ્ધ છે. (અર્થાત્ તારો જન્મ સફળ થયો.) કે જે તારી પ્રવચનની ઉપર આટલી ભક્તિ છે.” આ પ્રમાણે પ્રશંસા કરીને દેવ ગયો.

આ રીતે સાધર્મિકોની ઉપબૃહણા કરવી જોઈએ.

સ્થિરીકરણમાં ઉદાહરણ આ પ્રમાણે છે કે ઉજ્જૈનીમાં આર્ય અષાઢાચાર્ય કાલ કરનારા સાધુઓને સંદેશો આપે છે = શીખવાડે છે કે “દેવ થઈને તમે મને દર્શન આપજો...” આ આખું કથાનક જે રીતે ઉત્તરાધ્યયનમાં કહ્યું છે, તે આખું જ એ જ પ્રમાણે સમજવું.

જે રીતે તે આર્ય અષાઢ સ્થિર કરાયા, એમ જે ભવ્યજીવો હોય તેને સ્થિર કરવા.

(૭) વાત્સલ્ય : વાત્સલ્ય એટલે સાધર્મિકો ઉપર પ્રીતિ અને ઉપકાર કરવો.

(૮) પ્રભાવના : ધર્મકથાદિ દ્વારા જિનશાસનની પ્રસિદ્ધિ કરવી.

તેમાં વાત્સલ્યમાં ઉદાહરણ આર્યવજ્રસ્વામી છે. એમણે દુકાળમાં સંઘને ત્યાંથી બહાર કાઢ્યો... એ બધું જ આવશ્યકાનુસારે જાણી લેવું.

પ્રભાવનામાં તે આર્યવજ્રસ્વામી જ દૃષ્ટાન્ત છે. એમણે અગ્નિશિખાથી (સ્થળવિશેષ) સૂક્ષ્મકાયિકોને = પુષ્પોને લાવીને શાસનની પ્રભાવના કરી... આ કથાનક આવશ્યકાનુસારે કહેવું.

આ પ્રમાણે સાધુએ પણ સર્વપ્રયત્નથી શાસનની પ્રભાવના કરવી.

આ આઠપ્રકારનો દર્શનાચાર છે. આઠપ્રકારો તો નિઃશંકિત વગેરે કહી જ દીધા છે.

પ્રશ્ન : આ છેલ્લા આચારોનો નિર્દેશ ગુણપ્રધાન છે. એમાં ઉપબૃહણાદિ ગુણોને જ પ્રધાન રાખીને એને આચાર કહ્યા છે. એવું શા માટે ?

ઉત્તર : ગુણ અને ગુણી વચ્ચે અપેક્ષાએ ભેદ છે, એવું દર્શાવવા માટે ગુણપ્રધાન આ નિર્દેશ કરેલો છે. જો બંને વચ્ચે એકાન્તે અભેદ માનીએ, તો ગુણનો નાશ થાય એટલે ગુણીનો પણ નાશ થાય એમ જ માનવું પડે. અને એ રીતે તો બધું શૂન્ય થઈ જવાની આપત્તિ આવે. (આત્માનાં જ્ઞાનોપયોગાદિ કોઈક ગુણનો નાશ થાય એટલે એનાથી એકાન્તે અભિન્ન એવા આત્માનો પણ નાશ થાય. એટલે બધા જ આત્મા નાશ પામી જાય એટલે ક્રમશઃ આખું જગત આત્મા વિનાનું થઈ જવાની આપત્તિ આવે.)

સ્વપરોપકારિણી પ્રવચનપ્રભાવના તીર્થકરનામકર્મનિબન્ધનં ચેતિ મ્હેદેન

પ્રવચનપ્રભાવકાનાહ-અતિશયી-અવધ્યાદિજ્ઞાનયુક્તઃ ઋદ્ધિગ્રહણાદામર્ષૌષ-

ધ્યાદિઋદ્ધિપ્રાપ્તઃ ઋદ્ધિ(મત્)પ્રવ્રજિતો વા આચાર્યવાદિધર્મકથિક્ષપકનૈમિત્તિકાઃ

પ્રકટાર્થાઃ વિદ્યાગ્રહણાદ્ વિદ્યાસિદ્ધઃ આર્યખપુટવત્ સિદ્ધમન્ત્રઃ 'રાયગણસંમયા' રાજગણસંમતાશ્ચેતિ રાજસંમતા-મન્ત્ર્યાદયઃ ગણસંમતા-મહત્તરાદયઃ ચ શબ્દાદ્વાનશ્રાદ્ધકાદિપરિગ્રહઃ, એતે તીર્થ-પ્રવચનં પ્રભાવયન્તિ-સ્વતઃ પ્રકાશસ્વભાવમેવ સહકારિતયા પ્રકાશયન્તીતિ ગાથાર્થઃ । ઉક્તો દર્શનાચારઃ,

આ આઠ દર્શનાચારોમાં પ્રવચનપ્રભાવના એ સ્વ અને પર બંનેને ઉપકાર કરનારી છે અને તીર્થકર નામકર્મનું કારણ છે એટલે એ આઠમાં આચારની મુખ્યતા હોવાથી ભેદથી પ્રવચનપ્રભાવકોને બતાવે છે. (બાકીના સાત દર્શનાચારોનાં કોઈ દષ્ટાન્તાદિ નિર્યુક્તિકારે નથી બતાવ્યા. જ્યારે છેલ્લા આચારને સાતથી જુદા પાડી ખુદ નિર્યુક્તિકાર એમનું કથન કરે છે...)

- અતિશયી એટલે અવધિવગેરે જ્ઞાનવાળો.
- ઋદ્ધિશબ્દથી આમર્થ્યધિવગેરે ઋદ્ધિને પામેલો લેવો. અથવા તો ગૃહસ્થપણામાં જે ખૂબ ઋદ્ધિવાળો હોય અને એણે દીક્ષા લીધી હોય તે લેવો.
- આચાર્ય, વાદી, ધર્મકથક, તપસ્વી, નૈમિત્તિક પ્રગટ અર્થવાળા છે.
- વિદ્યાશબ્દથી આર્યખપુટની જેમ મંત્રને સિદ્ધ કરી ચૂકેલાઓ લેવા.
- રાજસંમત મંત્રીવગેરે. ગણસંમત મહત્તરવગેરે. ચ શબ્દથી દાનશ્રાદ્ધકાદિ લેવા.

આ બધા જીવો પ્રવચનની પ્રભાવના કરે છે એટલે કે સ્વતઃ પ્રકાશ પામવાના સ્વભાવવાળા એવા જ પ્રવચનને સહકારિકારણ બનીને પ્રકાશિત કરે છે.

(આ બધા દીક્ષા લે કે વિશિષ્ટ પૂજા, તપ વિ. કરે તો હજારો લોકો જૈનધર્મ પામે... જે દાનમાં શ્રદ્ધાવાળો હોવાથી ખૂબ જ દાનાદિ કરતો હોય અને એ દ્વારા સર્વત્ર દાનશ્રાદ્ધક તરીકે પ્રસિદ્ધ બનેલો હોય...)

દર્શનાચાર કહેવાઈ ગયો.

સામ્પ્રતં જ્ઞાનાચારમાહ- 'કાલ' ઇતિ, યો યસ્યાઙ્ગપ્રવિષ્ટાદેઃ શ્રુતસ્ય કાલ ઉક્તઃ તસ્ય તસ્મિન્નેવ કાલે સ્વાધ્યાયઃ કર્તવ્યો નાન્યદા, તીર્થકરવચનાત્, દૃષ્ટં ચ કૃષ્યાદેરપિ કાલગ્રહણે ફલં વિપર્યયે ચ વિપર્યય ઇતિ, અત્રોદાહરણમ્-એકો સાહુ પાદોસિયં કાલં ઘેત્તૂળ અઙ્કંતાં એવિ પઢમપોરિસીં અણુવઓગેણ પઢઙ કાલિયં સુયં, સમ્પદ્વિટ્ટી દેવયા ચિંતેઙ-મા અણ્ણા પંતદેવયા છલિજ્જજ્ઞિત્તિકાઉં તક્કં કુંડે ઘેત્તૂળં તક્કં તક્કંતિ તસ્સ પુરઓ અધિક્કણં અધિક્કણં આગયાગયાઙં કરેઙ, તેણ ચ ચિરસ્સ સજ્ઝાયાયસ્સ વાધાયં

करेइत्ति, भणिआ य-अयाणिए ! को इमो तक्कस्स विक्कणकालो ?, वेलं ता पलोएह,
 तीएवि भणियं - अहो को इमो कालियसुअस्स य सज्झायकालोत्ति, तओ साहुणा
 णायं-जहा ण एसा पागइत्थित्ति उवउत्तो, णाओ अड्डुरत्तो, दिण्णं मिच्छादुक्कडं, देवयाए
 भणियं-मा एवं करेज्जासि, मा पंता छलेज्जा, तओ काले सज्झाइयव्वं ण उ अकालेत्ति
 । तथा श्रुतग्रहणं कुर्वता गुरोर्विनयः कार्यः विनयः- अभ्युत्थानपादधावनादिः,
 अविनयगृहीतं हि तदफलं भवति, इत्थ उदाहरणं सेणिओ राया भज्जाए भण्णइ-
 ममेगखंभं पासायं करेहि, एवं दुमपुप्फियज्झयणे वक्खाणिंयं, तम्हा विणएण
 अहिज्झियव्वं णो अविणएण । तथा श्रुतग्रहणोद्यतेन गुरोर्बहुमानः कार्यः, बहुमानो
 नामाऽऽन्तरो भावप्रतिबन्धः, एतस्मिन् सत्यक्षेपेणाधिकफलं श्रुतं भवति,
 विणयबहुमाणेसु चउभंगा-एगस्स विणओ ण बहुमाणो अवरस्स बहुमाणो ण विणओ
 अण्णस्स विणओऽवि बहुमाणोऽवि अन्नस्स ण विणओ ण बहुमाणो । एत्थ दोणहवि
 विसेसोवदंसणत्थं इमं उदाहरणं-एगंमि गिरिकंदरे सिवो, तं च बंभणो पुलिंदो य
 अच्चंति, बंभणो उवलेवणसम्मज्जणावरिसे य पयओ सूईभूओ अच्चित्ता थुणइ
 विणयजुत्तो, ण पुण बहुमाणेण, पुलिंदो पुण तंमि सिवे भाक्खडिबद्धो गल्लोदएण
 ण्हावेइ, ण्हविकुण उवविट्ठो, सिवो य तेण समं आलावसंलावकहाहिं अच्छइ, अण्णया
 य तेसिं बंभणेणं उल्लावसदो सुओ, तेण पडियरिकुण उवलद्धो-तुमं एरिसो चेव
 कडपूयणसिवो जो एरिसेण उच्छिद्वएण समं मंतेसि, तओ सिवो भणइ-एसो मे
 बहुमाणेइ, तुमं पुणो ण तहा, अण्णया य अच्छीणि उक्खणिऊण अच्छइ सिवो, बंभणो
 अ आगंतुं रडिउमुवसंतो, पुलिंदो य आगओ सिवस्स अर्च्छि ण पेच्छइ, तओ अप्पणयं
 अर्च्छि कंडफलेण ओक्खणित्ता सिवस्स लाएइ, तओ सिवेण बंभणो पत्तियाविओ, एवं
 णाणमंतेसु विणओ बहुमाणो य दोऽवि कायव्वाणि । तथा श्रुतग्रहणमभीप्सतोपधानं
 कार्यं, उपदधातीत्युपधानं-तपः, तद्धि यद्यत्राध्ययने आगाढादि-योगलक्षणमुक्तं तत्तत्र
 कार्यं, तत्पूर्वकश्रुतग्रहणस्यैव सफलत्वात्, अत्रोदाहरणम्-एगे आवरिया, ते वायणाए
 संता परितंता सज्झाएऽवि असज्झाइयं घोसेउमारद्धा, णाणंतरायं बंधिऊण कालं
 काऊण देवलोकं गया, तओ देवलोगाओ आउक्खएण चुया आहीरकुले पच्चायाया
 भोगे भुंजंति, अन्नया य से धूया जाया, सा य अईव रूवस्सिणी, ताणि य पच्चंतयाणि
 गोचारणणिमित्तं अन्नत्थ वच्चंति, तीए दारियाए पिउणो सगडं सव्वसगडाणं पुरओ

गच्छइ, सा य दारिया तस्स सगडस्स धुरतुंडे ठिया वच्चइ, तरुणइत्तेहि चित्तिं-समाइं काउं सगडाइं दारियं पेच्छामो, तेहि सगडाओ उप्पहेण खेडिया. विसमे आवडिया समाणा भग्गा, तओ लोएण तीए दारियाए णामं कयं असगडत्ति, ताए दारियाए असगडाए पिया असगडपियत्ति, तओ तस्स तं चेव वेरगं जायं, तं दारियं एगस्स दाऊण पव्वइओ जाव चाउरंगिज्जं ताव पढिओ, असंखए उद्दिट्ठे तं णाणावरणिज्जं से कम्मं उदिन्नं, पढंतस्सऽवि किंचि ण ठाइ, आयरिया भणंति, छट्ठेणं ते अणुन्नवइत्ति, तओ सो भणइ-एयस्स केरिसो जोओ ? आयरिया भणंति-जाव ण ठाइ ताव आयंबिलं कायव्वं, तओ सो भणइ-तो एवं चेव पढामि, तेण तहा पढंतेण बारस रूवाणि बारससंवच्छेहि अहियाणि, ताव से आयंबिलं कयं, तओ णाणावरणिज्जं कम्मं खीणं, एवं जहाऽसगडपियाए आगाढजोगो अणुपालिओ तहा सम्मं अणुपालियव्वं, उवहाणेत्ति गयं । तथा 'अनिणहवणि'त्ति गृहीतश्रुतेनानिहवः कार्यः, यद्यस्य सकाशेऽधीतं तत्र स एव कथनीयो नान्यः, चित्तकालुष्यापत्तेरिति, अत्र दृष्टान्तः-एगस्स ण्हावियस्स खुरभंडं विज्जासामत्थेण आगासे अच्छइ, तं च एगो परिव्वायगो बहूहि उवसंपज्जणाहि उवसंपज्जिऊण, तेण सा विज्जा लब्धा, ताहे अन्नत्थ गंतुं तिदंडेण आगासगएण महाजणेण पूइज्जइत्ति, रत्ता य पुच्छिओ-भयवं ! किमेस विज्जाइसयो उय तवाइसओ त्ति ?, सो भणइ-विज्जाइसओ, कस्स सगासाओ गहिओ ?, सो भणइ - हिमवंते फलाहारस्स रिसिणो सगासे अहिज्जिओ, एवं तु वुत्ते समाणे संकिलेसदुट्ठयाए तं तिदंडं खडत्ति पडियं, एवं जो अप्पागमं आयरियं निणहवेऊण अन्नं कहेइ तस्स चित्तसंकिलेसदोसेणं सा विज्जा परलोए ण हवइत्ति, अनिणहवणित्ति गयं । तथा व्यञ्जनार्थतदुभयान्याश्रित्य भेदो न कार्य इति वाक्यशेषः, एतदुक्तं भवति-श्रुतप्रवृत्तेन तत्फलमभीप्सता व्यञ्जनभेदोऽर्थभेद उभयभेदश्च न कार्य इति, तत्र व्यञ्जनभेदो यथा- 'धम्मो मंगलमुक्किट्ठ'मिति वक्तव्ये 'पुण्णं कल्लणमुक्कोस'मिति, अर्थभेदस्तु यथा 'आवन्ती केयावन्ती लोगंसि विप्परामुसन्ती'त्यत्राचारसूत्रे यावन्तः केचन लोके-अस्मिन् पाखण्डिलोके विपरामृशन्तीत्येवंविधार्थाभिधाने अवन्तिजनपदे केया-रज्जुर्वान्ता-पतिता लोकः परामृशति कूप इत्याह, उभयभेदस्तु द्वयोरपि याथात्योपमर्देन यथा- 'धर्मो मङ्गलमुत्कृष्टः अहिंसा पर्वतमस्तक' इत्यादि, दोषश्चात्र व्यञ्जनभेदेऽर्थभेदस्तद्भेदेक्रियाया भेदस्तद्भेदे मोक्षाभावस्तदभावे च निरर्थिका दीक्षेति, उदाहरणं चात्रांधीयतां कुमार इति

સર્વત્ર યોજનીયં, ક્ષુણ્ણત્વાદનુયોગદ્વારેષુ ચોક્તત્વાન્નેહ દર્શિતમિતિ । અષ્ટવિધઃ -
અષ્ટપ્રકારઃ કાલાદિભેદદ્વારેણ જ્ઞાનાચારો-જ્ઞાનાસેવનાપ્રકાર ઇતિ ગાથાર્થઃ । ઉક્તો
જ્ઞાનાચારઃ,

હવે જ્ઞાનાચારને કહે છે.

કાલ : અંગપ્રવિષ્ટ, અંગબાહ્ય વગેરે જે જે શ્રુતનો અભ્યાસ માટેનો જે જે શાસ્ત્રીયકાળ હોય, તે તે શ્રુતનો તે તે કાળમાં જ સ્વાધ્યાય કરવો અન્યકાળે નહિ. કેમકે એ તીર્થંકરની આજ્ઞા છે. વળી ખેતી વગેરે પણ કાળમાં કરીએ તો ફલ અને અકાળે કરીએ તો ફલાભાવ દેખાય જ છે.

આમાં કથાનક આ છે કે

એક સાધુ સાંજનું કાલગ્રહણ લઈને પહેલો પ્રહર પસાર થઈ ગયા બાદ પણ ઉપયોગ ન રહેવાથી કાલિક શ્રુતનો પાઠ કરે છે, સમ્યગ્દષ્ટિ દેવતા વિચારે છે કે “બીજો હલકો દેવતા આ સાધુને હેરાન ન કરે !..” એટલે કુંડમાં છાસ લઈને “છાશ લો, છાશ લો” એમ તે સાધુની આગળ વારંવાર ગમનાગમન કરે છે. તેના દ્વારા લાંબોકાળ સુધી સાધુને સ્વાધ્યાયનો વ્યાધાત કરે છે.

સાધુએ કહ્યું કે “અણપઢ ! આ વળી કયો છાસ વેંચવાનો કાળ છે ? સમય તો જો.” દેવતાએ પણ કહ્યું કે “અહો ! આ કયો કાલિકશ્રુતનો સ્વાધ્યાય કરવાનો કાળ છે.” પછી સાધુએ જાણ્યું કે “આ સામાન્ય સત્રી નથી” એટલે એણે ઉપયોગ મુક્યો. ખબર પડી કે અડધીરાત થઈ છે. એણે મિ.દુ. આપ્યું. દેવતાએ કહ્યું કે આવું ન કરીશ. એવું ન બને કે હલકાં દેવતા પરેશાન કરે. તેથી કાલમાં સ્વાધ્યાય કરવો, અકાલમાં નહિ.

(૨) વિનય : શ્રુતગ્રહણ કરનારાએ ગુરુનો વિનય કરવો. વિનય એટલે ઉભા થવું, ગુરુના પગ ધોવા વગેરે. અવિનયથી ગ્રહણ કરેલું શ્રુત નિષ્ફળ બને છે. આમાં ઉદાહરણ — શ્રેણિકરાજાને પત્ની ચેલ્લણા કહે છે કે “એક થાંભલાવાળો પ્રાસાદ કરો...” દ્રુમપુષ્પિકા અધ્યયનમાં આ કથાનક કહી દીધું છે. તેથી વિનયથી ભણવું, અવિનયથી નહિ.

(૩) બહુમાન : શ્રુતગ્રહણમાં ઉઘમી બનેલાએ ગુરુ ઉપર બહુમાન કરવું. બહુમાન એટલે ગુરુ પ્રત્યે આંતરિક ભાવપ્રતિબન્ધ = અનુરાગ, સદ્ભાવ. બહુમાન હોય તો શ્રુત બહુ જ ઝડપથી અધિકફલ આપનારું બને.

વિનય અને બહુમાનમાં ચતુર્ભંગી છે.

. (૧) એકને વિનય છે, બહુમાન નથી. (૨) બીજાને બહુમાન છે, વિનય નથી.

(૩) ત્રીજાને વિનય પણ છે, બહુમાન પણ છે. (૪) ચોથાને વિનય પણ નથી, બહુમાન પણ નથી.

આમાં વિનય એ બહુમાન એ બંનેમાં જે ભેદ છે, તે દેખાડવા માટે આ દૃષ્ટાન્ત છે. પર્વતની એક ગુફામાં શિવ છે. તેને બ્રાહ્મણ અને ભીલ પૂજે છે. બ્રાહ્મણ છાણનો લેપ, ઝાડું મારવું, પોતું કરવું... વગેરેમાં યત્નવાળો છે અને પવિત્ર થઈને પૂજા કરે છે, પછી વિનયપૂર્વક સ્તુતિ કરે છે. પરંતુ બહુમાન નથી. ભીલ તે શિવને વિશે ભાવથી પ્રતિબદ્ધ છે, અને ગળાનાં પાણીથી એને નવડાવે છે. (મોઢામાં પાણી ભરી લાવે અને એ શિવલિંગ પર નાંખે. વિશેષ સમજણ ન હોવાથી આવું કરે...) નવડાવીને બેસે. શિવ તેની સાથે આલાપ, સંલાપ, કથાદિ કરે. (એકવાર બોલવું તે આલાપ, વારંવાર બોલવું તે સંલાપ...)

એકવાર બ્રાહ્મણે તે બેની વાતચીતનો શબ્દ સાંભળ્યો. તેણે શિવની સેવા કરીને ઠપકો આપ્યો કે “તું આવો જ કટપૂતનાશિવ છે. કે જે તું આવા એંઠા પાણીથી નવડાવનારાની સાથે વાતો કરે છે.” પછી શિવ કહે છે કે “આ મને બહુ માને છે તું એ રીતે બહુમાનવાળો નથી.”

એકવાર શિવ પોતાની આંખો કાઢી નાંખીને રહ્યો છે, બ્રાહ્મણ આવ્યો, રડીને શાંત થયો. ભીલ આવ્યો, શિવની આંખ ન દેખાઈ એટલે પોતાની આંખો બાણનાં અણિદાર ભાગથી ઉખેડી નાંખીને શિવને લગાડી દે છે. પછી શિવે બ્રાહ્મણને પ્રતીતિ કરાવી (કે આનું બહુમાન જોરદાર છે...)

આમ જ્ઞાનવાળાઓમાં વિનય અને બહુમાન બંને કરવા.

(૪) ઉપધાન : શ્રુતગ્રહણ ઈચ્છનારાએ ઉપધાન કરવા. જે જ્ઞાનાગુણોને આત્માની નજીકમાં ધારી આપે = ઉપકાર કરે તે ઉપધાન. અહીં ઉપધાન એટલે તપ. જે અધ્યયનમાં આગાધયોગાદિ જે ઉપધાન કહ્યાં હોય, તે અધ્યયનમાં તે તપ કરવો. ઉપધાનપૂર્વક શ્રુતગ્રહણ જ સફળ થાય.

આમાં ઉદાહરણ આ છે - એક આચાર્ય હતા. તે વાયના આપવાથી ખૂબ થાકેલા હતા. એટલે તે સજ્જાયમાં પણ ખોટે ખોટી અસજ્જાયની ઘોષણા કરવા માંડ્યા. આ રીતે જ્ઞાનાંતરાય બાંધીને કાલ કરીને દેવલોકમાં ગયા. તે દેવલોકમાંથી આયુઃ ક્ષય થવાથી અવ્યયા, ભરવાડનાં કુલમાં આવ્યા. ભોગો ભોગવે છે. એમને એક દીકરી થઈ.

તે અત્યંત રૂપવતી હતી. તે બધા ગાયોને ચરાવવા માટે અન્યત્ર પ્રત્યન્ત ગામોમાં = સામાન્યગામોમાં જાય છે. તે છોકરીનાં પિતાનું ગાડું બધા ગાડાઓની આગળ ચાલે છે. તે છોકરી તે ગાડાનાં આગળનાં ભાગમાં = મુખ ઉપર બેઠેલી હોય છે. યુવાનોએ વિચાર્યું કે “પાછળ રહેલા આપણાં ગાડા છોકરીનાં ગાડાની સમાન કરીને છોકરીને જોઈએ.” તેઓએ આગળ જવા માટે ગાડાઓને ઉન્માર્ગે આગળ વધાર્યા. ત્યાં વિષમસ્થાનોમાં એ ગાડાઓ આમ તેમ પડીને ભાંગી ગયા. તેથી લોકોએ તે સ્ત્રીનું નામ અશકટા પાડ્યું. તે છોકરીનાં પિતાનું નામ અશકટપિતા થયું. તે પિતાને આ પ્રસંગ જ વૈરાગ્ય કરનારો બન્યો. તે છોકરી એક પુરુષને પરણાવીને એણે દીક્ષા લીધી, છેક ઉત્તરાધ્યયનમાં **ચત્તારિ પરમંગાણિ** એ ત્રીજું અધ્યયન સુધી ભણી લીધું. ચોથા અસંખ્યઅધ્યયનનો ઉદ્દેશો થયો, ત્યારે પૂર્વભવનું જ્ઞાનાવરણીયકર્મ ઉદયમાં આવ્યું. સાધુ ભણે છે, છતાં કંઈ યાદ રહેતું નથી. આચાર્યે કહ્યું કે “છઠ્ઠ કરી લે, તને આની અનુજ્ઞા કરાવી દઉં.” (આ અપવાદમાર્ગ હતો.) તે સાધુ કહે “આનો જોગ કેવાપ્રકારનો છે?” આચાર્ય કહે “(ઉત્સર્ગમાર્ગ તો) જ્યાંસુધી આ અધ્યયન ન ભણાય ત્યાંસુધી આંબિલ કરવા પડે.” તે કહે “હું આ રીતે જ ભણીશ.” આ રીતે ભણતા એણે ૧૨ વર્ષે બાર શ્લોક મોઢે કર્યા. ત્યાં સુધી આંબિલ કર્યું. (અધ્યયનનાં કુલ ૧૩ શ્લોક છે.) ત્યારે તેનું જ્ઞાનાવરણીયકર્મ ક્ષય પામ્યું. આમ જે રીતે અશકટપિતાએ આગાધયોગ પાળ્યો, તે રીતે સમ્યક્રીતે યોગ પાળવો જોઈએ.

ઉપધાનદ્વાર પૂર્ણ થયું.

(૫) **અનિહ્યવન** : શ્રુતને ગ્રહણ કરી ચૂકેલાએ વિદ્યાગુરુનો નિહ્યવ ન કરવો. જે શ્રુત જેની પાસે ભણ્યું હોય, ત્યાં તેનું જ નામ લેવું. બીજાનું નહિ. જો બીજાનું નામ આપે તો ચિત્તની મલિનતા પ્રાપ્ત થાય.

આમાં દૃષ્ટાન્ત છે - એક હજામની અસ્ત્રાની સામગ્રી વિદ્યાનાં સામર્થ્યથી આકાશમાં અદ્ધર રહે છે. એક પરિવ્રાજક તેને ઘણી સેવાઓથી સેવીને તેની પાસેથી તે વિદ્યા મેળવી પછી અન્યસ્થાને જઈને પોતાના ત્રિદંડને આકાશમાં રાખે છે, એના કારણે મહાજન એની પૂજા કરે છે. રાજાએ પૂછ્યું કે “ભગવાન ! શું આ વિદ્યાનો અતિશય છે ? કે તપનો અતિશય છે ?” તે કહે છે કે “વિદ્યાનો અતિશય છે.” રાજાએ પૂછ્યું “કોની પાસેથી આ મેળવ્યો ?” તે કહે છે કે “હિમાલય ઉપર ફલાહાર કરનારા ઋષિની પાસેથી મેં આ મેળવી છે.” આ પ્રમાણે એ બોલ્યો કે તરત જ સંકલેશની દુષ્ટતાનાં કારણે તે ત્રિદંડ ધડકરતું પડી ગયું.

આ પ્રમાણે જે આત્મા અલ્પજ્ઞાનવાળા આચાર્યનો અપલાપ કરી (એમનું નામ

છુપાવીને) બીજાનું નામ કહે છે તેને ચિત્તસંક્લેશરૂપ દોષને કારણે તે વિદ્યા પરલોકને માટે થતી નથી. (અર્થાત્ પરલોકમાં એનું હિત થતું નથી...)

(૬-૭-૮) સૂત્ર, અર્થ અને તદુભયને આશ્રયીને ભેદ-ફેરફાર ન કરવો. કહેવાનો ભાવ એ છે કે શ્રુત માટે પ્રયત્ન કરતાં, શ્રુતના ફલને ઈચ્છતાં વ્યક્તિએ સૂત્રભેદ, અર્થભેદ અને ઉભયભેદ ન કરવો.

તેમાં વ્યંજનભેદ આ પ્રમાણે કે ધર્મો મંગલમુક્ષિદું આવું બોલવાનું હોય ત્યાં, એના સમાનાર્થી શબ્દો બેલે કે પુણ્યં કલ્લાણમુક્ષોસં

અર્થભેદ આ પ્રમાણે કે “આવન્તી કેયાવન્તી લોગંસિ વિપ્પરામુસન્તિ” આવું આચારાંગનું સૂત્ર છે. એનો ખરો અર્થ એ છે કે “જેટલા કોઈક લોકો આ પાંખડિલોકમાં વિપરામર્શ કરે છે...” એને બદલે કોઈક આમાં સૂત્ર બદલ્યા વિના જ અર્થ બદલી નાંખે છે કે આવન્તી- અવંતિદેશમાં કેયા- દોરડી વાન્તા- પડી ગઈ. લોક વિચારે છે કે “કુવામાં પડી છે.”

ઉભયભેદ તો સૂત્ર અને અર્થ બંનેનાં યાથાત્મ્યનો = વાસ્તવિકસ્વરૂપનો નાશ કરવાથી થાય. તે આ પ્રમાણે : ધર્મો મઙ્ગલમુક્ષુઃ અર્હિસા પર્વતમસ્તકે” આમાં સૂત્રનો ભેદ પણ થાય અને અર્થનો ભેદ પણ થાય છે.

આમાં દોષ એ છે કે વ્યંજનનો ભેદ થાય એટલે અર્થનો ભેદ થાય. અર્થનો ભેદ થાય એટલે ક્રિયાનો ભેદ થાય અને ક્રિયાનો ભેદ થાય એટલે મોક્ષનો અભાવ થાય, મોક્ષનો અભાવ થાય એટલે દીક્ષા નકામી બને.

આમાં ઉદાહરણ અંધોયતાં કુમારઃ છે. સૂત્રભેદ, અર્થભેદ, ઉભયભેદ આ ત્રણેયમાં આ જ દષ્ટાન્ત ઘટાડી દેવું. આ દષ્ટાન્ત પ્રસિદ્ધ હોવાથી અને અનુયોગ દ્વારોમાં કહેલું હોવાથી અહીં એ દેખાડેલ નથી.

આમ કાલાદિ ભેદ દ્વારા આઠપ્રકારનો જ્ઞાનાચાર-જ્ઞાનની આસેવનાનો પ્રકાર છે. જ્ઞાનાચાર કહેવાઈ ગયો.

સામ્પ્રતં ચારિત્રાચારમાહ-પ્રણિધાનં-ચેતઃસ્વાસ્થ્યં તત્પ્રધાના યોગા-
વ્યાપારાસ્તૈર્યુક્તઃ-સમન્વિતઃ પ્રણિધાનયોગયુક્તઃ, અયં ચૌઘતોઽવિરતસમ્યગ્દૃષ્ટિરપિ
ભવત્યત આહ-પચ્છભિઃ સમિતિભિસ્તિસૂભિશ્ચ ગુપ્તિભિર્યઃ પ્રણિધાનયોગયુક્તઃ,
એતદ્યોગયુક્ત એતદ્યોગવાનેવ, અથવા પચ્છસુ સમિતિસુ તિસૂષુ ગુપ્તિષ્વસ્મિન્ વિષયે-એતા

આશ્રિત્ય પ્રણિધાનયોગયુક્તો ય એષ ચારિત્રાચારઃ, આચારાચારવતોઃ કથંચિદવ્યતિરેકાદષ્ટવિધો ભવતિ જ્ઞાતવ્યઃ, સમિતિગુપ્તિયોગભેદાત્, સમિતિગુપ્તિરૂપં ચ શુભં પ્રવીચારાપ્રવીચારરૂપં યથા પ્રતિક્રમણે ઇતિ ગાથાર્થઃ ॥ ઉક્તશ્ચારિત્રાચારઃ,

હવે ચારિત્રાચારને કહે છે.

પ્રણિધાન એટલે ચિત્તની સ્વસ્થતા. તેની પ્રધાનતાવાળા જે પ્રતિલેખનાદિ યોગો, તેનાથી યુક્ત જીવ પ્રણિધાનયોગયુક્ત કહેવાય.

આ તો સામાન્યથી અવિરતસમ્યગ્દષ્ટિ પણ હોય. એટલે કહે છે કે પાંચસમિતિ અને ત્રણગુપ્તિઓ દ્વારા પ્રણિધાનયોગયુક્ત જે હોય તે ચારિત્રાચાર કહેવાય. (અવિરતસમ્યગ્દષ્ટિ પાંચસમિતિ વગેરેવાળો ન હોવાથી એ હવે ન લઈ શકાય.)

ટુંકમાં પ્રણિધાનયોગયુક્ત પંચસમિતિ ત્રણગુપ્તિનાં યોગવાળો જ લેવો. એટલે અવિરતસમ્યક્ત્વી ન આવે. અથવા તો પાંચસમિતિમાં અને ત્રણગુપ્તિમાં આ વિષયમાં પ્રણિધાન યોગવાળો સાધુ ચારિત્રાચાર છે. (અહીં સાતમી વિભક્તિ લીધી છે.)

આચાર અને આચારવાળાનો કથંચિત્ અભેદ હોવાથી આચારવાળાને જ ચારિત્રાચાર કહી દીધો છે. એ આઠપ્રકારનો જાણવો. પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિ એ રીતે ૮ ભેદ થાય છે. સમિતિ અને ગુપ્તિનું સ્વરૂપ તો જે રીતે સામાયિકઅધ્યયનમાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે સમજી લેવું કે સમિતિ શુભપ્રવીચાર = પ્રવૃત્તિરૂપ છે. ગુપ્તિ શુભપ્રવીચાર અને શુભઅપ્રવીચાર = નિવૃત્તિરૂપ છે.

ચારિત્રાચાર કહ્યો.

સામ્પ્રતં તપઆચારમાહ-દ્વાદશવિધેઽપિ તપસિ-પ્રથમાધ્યયનોક્તસ્વરૂપે સામ્યન્તરબાહ્યેઽનશનાદિપ્રાયશ્ચિત્તાદિલક્ષણે કુશલદૃષ્ટે-તીર્થકરોપલબ્ધે અગ્લાન્યા ન રાજવેષ્ટિકલ્પેન યથાશક્ત્યા વા અનાજીવિકો-નિઃસ્પૃહઃ ફલાન્તરમધિકૃત્ય યો જ્ઞાતવ્યોઽસૌ તપઆચારઃ, આચારતદ્વતોરભેદાદિતિ ગાથાર્થઃ ॥ ઉક્તસ્તપઆચારઃ,

હવે તપાચારને કહે છે.

પહેલાઅધ્યયનમાં જેનું સ્વરૂપ દર્શાવી દીધું છે તેવા અભ્યન્તર અને બાહ્ય એવા બે ભેદવાળા, અનશન વગેરે બાહ્ય અને પ્રાયશ્ચિત્તાદિ અભ્યન્તરરૂપ એવા તથા તીર્થકરોથી જોવાયેલા એવા તપમાં ગ્લાનિ વિના નિઃસ્પૃહ આત્મા (સમ્યક્પ્રકારે વર્તે) તે તપાચાર જાણવો.

અહીં ગ્લાનિ વિના પ્રવૃત્તિ કરવાની છે. પણ જેમ નોકર રાજાનું કોઈ કામ આવે તો વેઠ ઉતારતો હોય એમ ઉલ્લાસ વિના કરે એ રીતે સાધુએ તપ કરવાનો નથી. તથા અનાજીવિક કહ્યું છે. એનો અર્થ એ સમજવો કે તપ કરવામાં નિર્જરા વગેરે શુભફળની અપેક્ષા રાખે તો તો વાંધો નથી. પરંતુ એ સિવાયનાં ખરાબ ફળોની અપેક્ષા રાખે એ ન ચાલે. એટલે ફલાન્તરની અપેક્ષાએ એ નિઃસ્પૃહ હોવો જોઈએ.

તથા આ તપકર્તાને જ તપાચાર કહ્યો છે, એ આચાર અને આચારવાળાનો અભેદ હોવાથી કહ્યો છે એમ સમજવું.

તપાચાર કહેવાઈ ગયો.

અધુના વીર્યાચારમાહ-અનિગૃહિતબલવીર્યઃ-અનિહુતબાહ્યાભ્યન્તરસામર્થ્યઃ સન્ પરાક્રમતે-ચેષ્ટતે યો યથોક્તં ષટ્ત્રિંશલ્લક્ષણમાચારમાશ્રિત્યેતિ વાક્યશેષઃ, ષટ્ત્રિંશદ્વિધત્વં ચાચારસ્ય જ્ઞાનદર્શનચારિત્રાચારાણામષ્ટવિધત્વાત્તપઆચારસ્ય ચ દ્વાદશવિધત્વાચ્ચેતિ, ઉપયુક્ત ઇત્યનન્યચિત્તઃ, પરાક્રમતે ગ્રહણકાલે, તત ઋર્ધ્વં યુનક્તિ ચ યોજયતિ ચ-પ્રવર્તયતિ ચ યથોક્તં ષટ્ત્રિંશલ્લક્ષણમાચારમિતિ સામર્થ્યાદ્ગમ્યતે, યથાસ્થામં-યથાસામર્થ્યં યો જ્ઞાતવ્યોઽસૌ વીર્યાચારઃ આચારાચારવતોઃ કથચ્છિદવ્યતિરેકાદિતિ ગાથાર્થઃ ॥ અભિહિતો વીર્યાચારઃ, તદભિધાનાચ્ચાચાર ઇતિ,

હવે વીર્યાચારને કહે છે.

બાહ્ય અને આભ્યન્તર શક્તિ જેણે ગોપવી નથી એવો જે સાધુ ઉપર દર્શાવેલ ઉદ આચારોને આશ્રયીને પરાક્રમ કરે છે..

પ્રશ્ન : આચાર ઉદ શી રીતે થયા ?

ઉત્તર : જ્ઞાનનાં ૮, દર્શનનાં ૮, ચારિત્રનાં ૮ એમ ૨૪, તથા તપનાં ૧૨... એટલે ઉદ આચાર થાય.

એ પરાક્રમ કરે છે. તે ઉપયોગવાળો=બીજી કોઈ વસ્તુમાં ચિત્ત લગાવ્યા વિના કરે છે. આચારનાં અર્થાત્ પ્રવ્રજયા ગ્રહણ કરવાનાં કાળે એ આત્મા પરાક્રમ કરે અને ત્યારબાદ ઉપર બતાવેલ ઉદ આચારોને એ જોડે = પ્રવર્તવે = આદરે = પાળે.

આ પાલન પણ યથાશક્તિ કરે. શક્તિ ઓળંગીને કે ગોપવીને નહિ.

ગાથામાં આચારમ્ શબ્દ લખેલો નથી. પણ કોનું પાલન કરે ? એ પ્રશ્ન સહેજે થાય, અને અહીં આચારની જ વાત ચાલે છે એટલે સામર્થ્યથી સમજી શકાય છે કે આચારનું

પ્રવર્તન કરે.

(દીક્ષા લેવી એટલે પંચાચારનો સ્વીકાર કરવો. એ માટે પણ પરાક્રમ કરવું પડે. અને લીધા બાદ એને બરાબર પાળવા પડે. આમ બે વાત અહીં દર્શાવી છે.)

અહીં પણ આચાર અને આચારવાળાનો અભેદ હોવાથી આચારવાળાને જ વીર્યાચાર કહ્યો છે.

વીર્યાચાર કહેવાઈ ગયો.

એનું કથન થઈ ગયું એટલે આચાર પણ કહેવાઈ ગયો.

સામ્પ્રતં કથામાહ-

અત્યકહા કામકહા ધમ્મકહા ચેવ મીસિયા ય કહા । एतो एकेकावि य णेगविहा होइ नायव्वा ॥૧૮૮॥

વિજ્ઞા સિપ્પમુવાઓ અણિવેઓ સંચઓ ય દક્ખત્તં । સામં દંડો મેઓ ઉવપ્પયાણં ચ અત્યકહા ॥૧૮૯॥

સત્યાહસુઓ દક્ખત્તણેણ સેટ્ઠીસુઓ ય રૂવેણં । बुद्धीएँ अमच्चसुओ जीवइ पुत्रेहिं रायसुओ ॥૧૯૦॥

દક્ખત્તણયં પુરિસસ્સ પંચગં સઙ્ગમાહુ સુંદરં । बुद्धी पुण साहस्सा सयसाहस्साइं पुत्राइं ॥૧૯૧॥

હવે કથા કહે છે.

નિર્યુક્તિ-૧૮૮ ગાથાર્થ : અર્થકથા, કામકથા, ધર્મકથા અને મીશ્રિતકથા. એમાંની એકે એક કથા અનેકપ્રકારની જાણવી.

નિર્યુક્તિ-૧૮૯ ગાથાર્થ : વિદ્યા, શિલ્પ, ઉપાય, અનિર્વેદ, સંયય, દક્ષતા, સામ, દંડ, ભેદ, ઉપપ્રદાન એ અર્થકથા છે.

નિર્યુક્તિ-૧૯૦ ગાથાર્થ : સાર્થવાહપુત્ર દક્ષતાથી, શ્રેષ્ઠીપુત્ર રૂપથી, મંત્રીપુત્ર બુદ્ધિથી, રાજપુત્ર પુણ્યથી જીવે છે.

નિર્યુક્તિ-૧૯૧ ગાથાર્થ : પુરુષની દક્ષતા પાંચરૂપિયાની છે, સુંદરતા ૧૦૦ રૂપિયાની છે, બુદ્ધિ હજારરૂપિયાની છે, પુણ્ય ૧ લાખ રૂપિયાનું છે.

વ્યાખ્યા-‘અર્થકથે’તિ વિદ્યાદિરર્થસ્તત્રધાના કથાઽર્થકથા, एवं कामकथा

ધર્મકથા ચૈવ મિશ્રા ચ કથા, અત આસાં કથાનાં ચૈકૈકાપિ ચ કથા અનેકવિધા
ભવતિ જ્ઞાતવ્યેત્યુપન્યસ્તગાથાર્થઃ ।

ટીકાર્થ : વિદ્યા વગેરે અર્થ છે. તેની પ્રધાનતાવાળી કથા એ અર્થકથા કહેવાય. એ
પ્રમાણે કામકથા, ધર્મકથા અને મિશ્રકથા પણ સમજવી.

આ કથાઓમાંની એકે એક કથા અનેકપ્રકારની છે.

અધુનાઽર્થકથામાહ-વિદ્યાશિલ્પં ઉપાયોઽનિર્વેદઃ સઙ્ગયશ્ચ દક્ષત્વં સામ દળ્હો ભેદ
ઉપપ્રદાનં ચાર્થકથા, અર્થપ્રધાનત્વાદિત્યક્ષરાર્થઃ, ભાવાર્થસ્તુ વૃદ્ધવિવરણાદવસેયઃ,
તચ્ચેદમ્-વિજ્ઞં પદુચ્ચઽત્યકહા જો વિજ્ઞાએ અત્થં ઉવજ્જિણતિ, જા એગેણ વિજ્ઞા
સાહિયા સા તસ્સ પંચયં પડપ્પભાયં દેઙ્, જહા વા સચ્ચઇસ્સ વિજ્ઞાહરચક્કવટ્ટિસ્સ
વિજ્ઞાપભાવેણ ભોગા ઉવણયા, સચ્ચઇસ્સ ઉપ્પત્તી જહા ય સઙ્કુલેઽવત્થિતો જહા ય
મહેસરો નામં કયં એવં નિરવસેસં જહાવસ્સએ જોગસંગહેસુ તહા ભાણિયવ્વં વિજ્જન્તિ ગયં
। ઇયાણિં સિપ્પેત્તિ, સિપ્પેણત્થો ઉવજ્જિણઇ ત્તિ, એત્થ ઉદાહરણં કોઠ્ઠાસો જહાવસ્સએ,
સિપ્પેત્તિ ગયં, ઇયાણિં ઉવાએત્તિ, એત્થ દિદ્ધંતો ચાણક્કો, જહા ચાણક્કેણ નાણાવિહેહિં
ઉવાયેહિં અત્થો ઉવજ્જિઓ, કહં ?-દો મજ્ઞ ધાઝરત્તાઓ, એયંપિ અક્કખાણયં
જહાવસ્સએ તહા ભાણિયવ્વં । ઉવાએ ત્તિ ગયં, ઇયાણિં અણિવ્વેએ સંચએ ય એક્કમેવ
ઉદાહરણં મમ્મણવાણિઓ, સોવિ જહાવસ્સએ તહા ભાણિયવ્વો । સામ્પ્રતં દક્ષત્વં
તત્સપ્રસન્નમાહ-દક્ષત્વં પુરુષસ્ય સાર્થવાહસુતસ્ય પઙ્ગમમિતિ-પઙ્ગરૂપકફલં, શતિકં-
શતફલમાહુઃ સૌન્દર્યં શ્રેષ્ઠીપુત્રસ્ય, બુદ્ધિઃ પુનઃ સહસ્રવતી-સહસ્રફલા મન્નિપુત્રસ્ય,
શતસહસ્રાણિ પુણ્યાનિ-શતસહસ્રફલાનિ રાજપુત્રસ્યેતિ ગાથાક્ષરાર્થઃ । ભાવાર્થસ્તુ
કથાનકાદવસેયઃ, તચ્ચેદમ્-જહા બંભદત્તો કુમારો કુમારામચ્ચપુત્તો સેટ્ઠિપુત્તો
સત્થવાહપુત્તો, એ ચરોઽવિ પરોપ્પરં ઝલ્લાવેઙ્-જહા કો મે કેણ જીવઙ્ ?, તત્થ
રાયપુત્તેણ ભણિયં-અહં પુત્તેહિં જીવામિ, કુમારામચ્ચપુત્તેણ ભણિયં-અહં બુદ્ધીએ,
સેટ્ઠિપુત્તેણ ભણિયં-અહં રૂવસ્સિત્તણેણ, સત્થવાહપુત્તો મળઙ્-અહં દક્કલ્લણેણ, તે
મળંતિ-અત્તત્થ ગંતું વિન્નાણેમો, તે ગયા અન્નં ણયરં જત્થ ણ ણજ્જંતિ, ઉજ્જાણે
આવાસિયા, દક્કલ્લસ્સ આદેસો દિન્નો, સિગ્ધં મત્તપરિવ્વયં આણેહિ, સો વીહિં ગંતું એગસ્સ
થેરવાણિયયસ્સ આવણે ઠિઓ, તસ્સ બહુગા કઙ્કયા એતિ, તદ્દિવસં કોવિ ઝસવો, સો ણ
પહુપ્પતિ પુઙ્ગએ બંધેઝં, તઓ સત્થવાહપુત્તો દક્કલ્લણેણ જસ્સ જં ઉવઝ્જઙ્

लवणतेल्लघयगुडसुंठिमिरिय-एवमाइ तस्स तं देइ, अइविसिद्धो लाहो लब्धो, तुद्धो भणइ-
तुम्हेत्थ आगंतुया उदाहु वत्थव्वया ?, सो भणइ-आगंतुया, तो अम्ह गिहे असणपरिगहं
करेज्जह, सो भणइ-अन्ने मम सहाया उज्जाणे अच्छंति तेहिं विणा नाहं भुंजामि, तेण
भणियं-सव्वेऽवि एंतु, आगया, तेण तेसिं भत्तसमालहणतंबोलाइ उवउत्तं तं पञ्चणहं
रूवयाणं । बिइयदिवसे रूवस्सी वणियपुत्तो वुत्तो-अज्ज तुमे दायव्वो भत्तपरिव्वओ,
एवं भवउत्ति, सो उट्ठेऊण गणियापाडगं गओ अप्पयं मंडेउं, तत्थ य देवदत्ता नाम
गणिया पुरिसवेसिणी बहूहिं रायपुत्तसेट्ठिपुत्तादीहिं मगिया णेच्छइ, तस्स य तं
रूवसमुदयं दट्ठण खुब्भिया पडिदासियाए गंतूण तीए माऊए कहियं जहा दारिया
सुंदरजुवाणे दिट्ठिं देइ, तओ सा भणइ-भण एयं मम गिहमणुवरोहेण एज्जह इहेव
भत्तवेलं करेज्जह तहेवागया सइओ दव्ववओ कओ । तइयदिवसे बुद्धिमन्तो
अमच्चपुत्तो संदिद्धो अज्ज तुमे भत्तपरिव्वओ दायव्वो, एवं हवउत्ति, सो गओ
करणसालं, तत्थ य तईओ दिवसो ववहारस्स छिज्जंतस्स परिच्छेजं न गच्छइ, दो
सवत्तीओ, तासिं भत्ता उवरओ, एक्काए पुत्तो अत्थि एयरी अपुत्ता य, सा तं दारयं णेहेण
उवचरइ, भणइ य-मम पुत्तो, पुत्तमाया भणइ य-मम पुत्तो, तासिं णा परिछिज्जइ, तेण
भणियं-अहं छिंदांमि ववहारं, दारओ दुहा कज्जउ दव्वंमि दुहा एव, पुत्तमाया भणइ-
ण मे दव्वेण कज्जं दारगोऽवि तीए भवउ जीवन्तं पासिहामि पुत्तं, इयरी तुसिणिया
अच्छइ, ताहे पुत्तमायाए दिण्णो, तहेव सहस्सं उवओगो । चउत्थे दिवसे रायपुत्तो
भणिओ-अज्ज रायपुत्त ! तुम्हेहिं पुण्णाहिं जोगवहणं वहियव्वं, एवं भवउत्ति, तओ
रायपुत्तो तेसिं अंतियाओ णिगंतुं उज्जाणे ठियो, तंमि य णयरे अपुत्तो राया मओ,
आसो अहिवासिओ, जीए रुक्खछायाए रायपुत्तो णिवण्णो सा ण ओयत्तति, तओ
आसेण तस्सोवरि ठाइऊण हिंसितं, राया य अभिसित्तो, अणेगाणि सयसहस्साणि
जायाणि, एवं अत्थुप्पत्ती भवइ । दक्खत्तणं ति दारं गयं, इयाणि सामभेयदण्डु-
वप्पयाणेहिं चउहिं जहा अत्थो विट्ठप्पति, एत्थिमं उदाहरणं-सियालेण भमंतेण हत्थी
मओ दिट्ठो, सो चितेइ-लब्धो मए उवाएण ताव णिच्छएण खाइयव्वो, जाव सिंहो
आगओ, तेण चिन्तियं-सचिट्ठेण ठाइयव्वं एयस्स, सिंहेण भणियं - किं अरे !
भाइणेज्ज अच्छिज्जइ ?, सियालेण भणियं-आमंति माम !, सिंहो भणइ-किमेयं मयं
ति ?, सिंहालो भणइ-हत्थी, केण मारिओ ?-वग्घेण, सिंहो चितेइ-कहमहं

ઠગજાતિણ મારિયં ભક્ષામિ ?, ગઓ સિંહો, ણવરં વઘો આગઓ, તસ્સ કહિયં-સીહેણ મારિઓ, સો પાણિયં પાઠં ણિગગઓ, વઘો ણઢો, એસ ભેઓ, જાવ કાઓ આગઓ, તેણ ચિન્તિયં-જહુ એયસ્સ ણ દેમિ તઓ કાઠ કાઠત્તિ વાસિયસહેણં અણ્ણે કાગા એહિતિ, તેસિં કાગરહણસહેણં સિયાલાદિ અણ્ણે બહવે એહિતિ, કિત્તિયા વારેહામિ, તા એયસ્સ ઉવપ્પયાણં દેમિ, તેણ તઓ તસ્સ ઝંઢં છિત્તા દિણ્ણં, સો તં ઘેત્તૂણ ગઓ, જાવ સિયાલો આગઓ, તેણ ણાયમેયસ્સ હઠેણ વારણં કરેમિત્તિ મિહિં કાઠુણ વેગો દિણ્ણો, ણઢો સિયાલો, ઉત્તં ચ- “ઉત્તમં પ્રણિપાતેન, શૂરં ભેદેન યોજયેત્ । નીચમલ્પપ્રદાનેન, સદૃશં ચ પરાક્રમૈઃ ॥૧॥” इत्युक्तः कथागाथाया भावार्थः,

ઉત્તરાર્થકથા,

હવે અર્થકથા કહે છે. વિદ્યા, શિલ્પ, ઉપાય, અનિર્વેદ, સંયમ, દક્ષતા, સામ, દંડ, ભેદ, ઉપપ્રદાન આ અર્થકથા છે. કેમકે એ અર્થપ્રધાન છે. આ અક્ષરાર્થ છે. ભાવાર્થ તો વૃદ્ધવિવરણથી જાણવો. તે આ છે.

● વિદ્યાને આશ્રયીને અર્થકથા આ પ્રમાણે કે જે વિદ્યાર્થી ધનને ઉપાર્જન કરે છે. એકજણે જે વિદ્યા સાધી, તે (વિદ્યા) તેને દર સવારે પાંચરૂપિયા આપે છે. અથવા તો જેમ વિદ્યાધરોનાં ચકવર્તી સત્યકિએ વિદ્યાનાં પ્રભાવથી ભોગો મેળવ્યા. સત્યકિની ઉત્પત્તિ જે રીતે થઈ, જે રીતે તે શ્રાવકકુલમાં રહ્યો, જે રીતે મહેશ્વર એનું નામ કરાયું... આ બધું જે રીતે આવશ્યકમાં બત્તીસાહિં જોગસંગહેહિં સૂત્રનાં વર્ણનમાં દર્શાવેલું છે. એ પ્રમાણે અહીં કહેવું.

વિદ્યાદાર પૂર્ણ થયું.

● શિલ્પથી ધન મેળવાય છે. એમાં ઉદાહરણ કોકાસ નામનો શિલ્પી છે. એ આવશ્યક પ્રમાણે જાણવું.

● ઉપાય દ્વારા ધન મેળવાય છે. આમાં દષ્ટાન્ત ચાણક્ય છે જે રીતે ચાણક્યે જુદા જુદા ઉપાયોથી ધન મેળવ્યું.

પ્રશ્ન : કયા ઉપાયોથી ?

ઉત્તર : “મારે ધાતુથી રંગાયેલ બે...” આ પણ કથાનક જે રીતે આવશ્યકમાં છે, તે રીતે કહેવું.

● હવે અનિર્વેદ અને સંયમમાં એકજ ઉદાહરણ છે. મમ્મણ. તે પણ જે રીતે

આવશ્યકમાં છે, તે પ્રમાણે કહેવું.

(ધનોપાર્જનમાં કંટાળો ન આવવો જોઈએ તથા ઉપાર્જિતધન ધીમે ધીમે બચાવી બચાવીને ભેગું કરવું જોઈએ.)

● હવે દક્ષત્વનો અવસર છે. પ્રસંગપૂર્વક એ દક્ષત્વનું વર્ણન કરે છે કે સાર્થવાહપુત્રની દક્ષતા = કાર્યપણતા પાંચરૂપિયાનાં ફલવાળી થઈ. શ્રેષ્ઠિપુત્રનું સૌંદર્ય ૧૦૦રૂાનાં ફલવાળું થયું. મંત્રીપુત્રની બુદ્ધિ ૧૦૦૦રૂાનાં ફલવાળી થઈ. અને રાજપુત્રનું પુણ્ય લાખ રૂાનાં ફલવાળું થયું. આ પ્રમાણે ગાથાનો અક્ષરાર્થ છે. ભાવાર્થ કથાનકથી જાણવો. તે આ છે. બ્રહ્મદત્ત રાજકુમાર, કુમાર મંત્રીપુત્ર, શ્રેષ્ઠિપુત્ર, સાર્થવાહપુત્ર આ ચારેય પરસ્પર વાતચીત કરે છે “કોણ શેના આધારે જીવે છે ?” ત્યાં રાજપુત્રે કહ્યું “હું પુણ્યથી જીવું છું.” કુમાર મંત્રીપુત્રે કહ્યું કે “હું બુદ્ધિથી જીવું છું.” શ્રેષ્ઠિપુત્રે કહ્યું કે “હું રૂપથી જીવું છું.” સાર્થવાહપુત્રે કહ્યું કે “હું દક્ષતાથી જીવું છું.”

તેઓ કહે છે “અન્યસ્થાને જઈ આપણે આની પરીક્ષા કરીએ.”

તેઓ અન્યનગરમાં ગયા, કે જ્યાં કોઈ એમને ઓળખતું નથી. ઉદ્યાનમાં રહ્યા. દક્ષને આદેશ અપાયો કે જલ્દી ભોજન-પાણીનાં ખર્ચને લાવ. (અર્થાત્ ભોજનમાટે જરૂરી ધન લઈ આવ.) તે બજારમાં જઈને એક વૃદ્ધવણિકની દુકાને ઉભો રહ્યો. તેને ઘણાં શ્રાહકો આવે છે. તે દિવસે કોઈક ઉત્સવ છે. વણિક પડિકા બાંધવામાં પહોંચી વળતો નથી. પછી સાર્થવાહપુત્ર દક્ષતા હોવાથી જેને જે મીઠું, તેલ, ઘી, ગોળ, સુંઠ, મરચાં વગેરે ઉપયોગી હોય, તેને તે આપે છે. વણિકને ઘણો વધારે નફો થયો. ખુશ થયેલો તે બોલે છે કે “તમે આ નગરમાં બહારથી આવેલા છો કે અહીંના રહેવાસી છો ?” તે કહે છે કે “આગંતુક છીએ.” વણિક કહે કે “તો અમારા ઘરે ભોજનનો સ્વીકાર કરો.” તે કહે છે કે મારા બીજા મિત્રો ઉદ્યાનમાં છે. તેમના વિના હું ભોજન નહિ કરું.” તેણે કહ્યું કે “બધા જ આવો.” વણિયાએ તેઓનાં ભોજનદાન, તંબોલાદિમાં જેટલું વાપર્યું, એ પાંચરૂપિયાનું થયું.

બીજા દિવસે રૂપવાન્ વણિકપુત્રને કહેવાયું કે “આજે તારે ભોજનનો ખર્ચ આપવાનો છે.” વણિકપુત્રે કહ્યું “સારું” તે ઉભો થઈને વિભૂષિત થઈને વેશ્યાઓનાં વાડામાં ગયો. ત્યાં દેવદત્તા નામની વેશ્યા પુરૂષ ઉપર દ્વેષવાળી હતી. ઘણાં રાજપુત્રો વગેરેએ એની માંગણી કરી પણ એ કોઈને ઈચ્છતી નથી. તે વેશ્યા તે વણિકપુત્રનાં સુંદર રૂપસમુદાયને જોઈને ક્ષોભ પામી. એની પાસે રહેલી દાસીએ જઈને તેની માતાને કહ્યું કે “દેવદત્તા સુંદરયુવાન ઉપર દ્રષ્ટિ કરે છે.” તેથી તે કહે કે “તું એ યુવાનને કહે કે મારા

ઘરે કોઈપણ મુશ્કેલી-સંકોચ વિના આવો, અને અહીં જ ભોજન કરો.” એ ચારે મિત્રો એ જ રીતે આવ્યા અને ત્યાં ૧૦૦ રૂા.નો ખર્ચ થયો.

ત્રીજા દિવસે બુદ્ધિમાન્ મંત્રીપુત્રને સંદેશો અપાયો કે “આજે તું ભોજનખર્ચ આપ.” એ કહે “સારું” પછી તે અદાલત, ન્યાયાલયમાં ગયો. ત્યાં એક કેસ એવો હતો કે જેનો નિકાલ છેલ્લા ત્રણ દિવસથી આવતો ન હતો. તે કેસ આ પ્રમાણે હતો કે બે શોક્યો હતી. તેમનો પતિ મરી ગયો. એક શોક્યનો પુત્ર છે, એક શોક્ય પુત્રરહિત છે. તે છોકરાને સ્નેહથી સાચવે છે અને કહે છે કે “મારો પુત્ર છે” પુત્રની સગી માતા કહે છે કે “મારો પુત્ર છે” તે બે વચ્ચે ચુકાદો થતો નથી. મંત્રીપુત્રે કહ્યું કે “હું આ કેસનો નિકાલ કરી આપું.” છોકરાને બે ટુકડા કરો અને ધનનાં પણ બે ભાગ કરો.” પુત્રની માતા કહે છે કે “મારે ધનનું કામ નથી. છોકરો પણ તે શોક્યનો થાઓ. એ જીવતો હશે તો એનું દર્શન પામીશ.” બીજી શોક્ય મુંગી ઉભી રહે છે. ત્યારે મંત્રીપુત્રે એ બાળક ખરી પુત્રમાતાને સોંપ્યો. ત્યાં ૧૦૦૦ રૂા.નો ઉપયોગ થયો. એટલે કે મંત્રીપુત્રને ૧૦૦૦રૂા. મળ્યા.

ચોથા દિવસે રાજપુત્રને કહેવાયું કે “આજે પુણ્યનાં સ્વામી એવા તમારે ચારેયનું યોગવહન કરવાનું છે.” રાજપુત્રે કહ્યું “સારું.” પછી રાજપુત્ર તેમની પાસેથી નીકળીને ઉદ્યાનમાં ગયો. તે નગરમાં પુત્ર વિનાનો રાજા મૃત્યુ પામ્યો. અશ્વને અધિવાસિત કર્યો. જે વૃક્ષની છાયા નીચે રાજપુત્ર ઉઘેલો, તે છાયા દૂર થતી નથી. પછી અશ્વે તેની ઉપર રહીને હેસારવ કર્યો, એનો રાજા તરીકે અભિષેક કર્યો. અનેક લાખો રૂપિયા મળ્યાં. આ પ્રમાણે ધનની ઉત્પત્તિ થાય છે. દક્ષતાદ્વાર પૂર્ણ થયું.

હવે જે રીતે સામ, ભેદ, દંડ અને ઉપપ્રદાનથી ધન મેળવાય છે.. એ વાત કરે છે. એમાં આ ઉદાહરણ છે કે ભ્રમતાં શિયાળે એક મરેલા હાથીને જોયો. તે વિચારે છે કે “મેં આને મેળવ્યો. હવે હોંશિયારીપૂર્વક નક્કી મારે જ ખાવો છે. (બીજાને આપવો નથી.)” ત્યાં સિંહ આવ્યો. શિયાળે વિચાર્યું કે “આની સામે સારી ચેષ્ટાવાળા રહેવું” સિંહે કહ્યું કે “અરે, ભાણિયા ! કેમ ઉભો છે ?” શિયાળે કહ્યું “હાજી મામા !” સિંહ કહે છે “આ શું મરેલું છે ?” શિયાળ કહે “હાથી.” સિંહ કહે “કોણે માયો ?” શિયાળ કહે “વાઘે માર્યો.” સિંહ વિચારે છે કે “હું મારાથી નીચલી જાતિવાળાએ મારેલા પશુને કેવી રીતે ખાઉં ?” સિંહ જતો રહ્યો.

ત્યાં વાઘ આવ્યો. શિયાળે તેને કહ્યું કે “સિંહે આ હાથી માર્યો છે. તે પાણી પીવા ગયો છે.” વાઘ ભાગી ગયો. આ ભેદ છે.

ત્યાં કાગડો આવ્યો. શિયાળે વિચાર્યું કે જો આને માંસ નહિ આપું તો કા...કા શબ્દનો ફેલાવો કરશે, એ શબ્દથી બીજા પણ કાગડાઓ આવશે. તે બધા કાગડાઓનાં કા...કા રૂપ શબ્દથી બીજા પણ શિયાળાદિ આવશે. હું કેટલાને અટકાવીશ. તેથી આને કંઈક દાન કરું પછી શિયાળે તે મૃતકમાંથી એક ટુકડો છેદીને કાગડાને આપ્યો. તે એ લઈને જતો રહ્યો.

ત્યાં શિયાળ આવ્યો. આ શિયાળે વિચાર્યું કે “આને તો બળથી દૂર કરીશ” અને ભૂકૂટિ કરીને તેની તરફ દોટ મૂકી. પેલો શિયાળ ભાગી ગયો.

કહ્યું છે કે “ઉત્તમને પ્રશિષ્ટાતથી જોડવો. શૂરવીરને ભેદથી જોડવો. નીચેને અલ્પપ્રદાનથી જોડવો અને સમાનને પરાક્રમોથી જોડવો.” (અર્થાત્ ઉત્તમની સાથે નત્રતાપૂર્વક વ્યવહાર કરવો. શૂરવીરોમાં ભાગલા પડાવી સ્વાર્થ સાધવો. નીચ લોકોને થોડું થોડું આપીને શાંત રાખવા અને સરખે સરખા હોય એમને પરાક્રમથી ઠંડા પાડવા.)

કથાની ગાથાનો ભાવાર્થ કહ્યો.

અર્થકથા કહેવાઈ ગઈ.

સામ્પ્રતં કામકથામાહ-

રૂવં વઓ ય વેસો દક્ષત્તં સિક્ખિયં ચ વિસણ્સું । દિટ્ઠં સુયમણુભૂયં ચ સંથવો ચેવ કામકથા ॥૧૯૨॥

હવે કામકથા કહે છે.

નિર્યુક્તિ-૧૯૨ ગાથાર્થ : રૂપ, ઉંમર, વેષ, દક્ષતા, વિષયોમાં શિક્ષિત, દષ્ટ, શ્રુત, અનુભૂત, સંસ્તવ આ કામકથા છે.

વ્યાખ્યા-રૂપં સુન્દરં વયશ્ચોદગ્રં વેષઃ ઉજ્જવલઃ દાક્ષિણ્યં-માર્દવં, શિક્ષિતં ચ વિષયેષુ-શિક્ષા ચ કલાસુ, દૃષ્ટમદ્ભુતદર્શનમાશ્રિત્ય શ્રુતં ચાનુભૂતં ચ સંસ્તવશ્ચ-પરિચયશ્ચેતિ કામકથા । રૂપે ચ વસુદેવાદય ઉદાહરણં, વયસિ સર્વં એવ પ્રાયઃ કમનીયો ભવતિ લાવણ્યાત્, ઉક્તં ચ-“યૌવનમુદગ્રકાલે વિદધાતિ વિરૂપકેઽપિ લાવણ્યમ્ । દર્શયતિ પાકસમયે નિમ્બફલસ્યાપિ માધુર્યમ્ ॥૧॥” ઇતિ, વેષ ઉજ્જવલઃ કામાઙ્ગં, ‘યં કચ્છન ઉજ્જવલવેષં પુરુષં દૃષ્ટ્વા સ્ત્રી કામયતે’ ઇતિ વચનાત્, એવં દાક્ષિણ્યમપિ “પચ્છાલઃ સ્ત્રીષુ માર્દવમ્” ઇતિ વચનાત્, શિક્ષા ચ કલાસુ કામાઙ્ગં વૈદાધ્યાત્, ઉક્તં ચ- “કલાનાં ગ્રહણાદેવ, સૌભાગ્યમુપજાયતે । દેશકાલૌ ત્વપેક્ષ્યાસાં, પ્રયોગઃ સંભવેન્ન વા

॥૧॥” અન્યે ત્વત્રાચલમૂલદેવૌ દેવદત્તાં પ્રતીત્યેક્ષુચાચનાયાં પ્રભૂતાસંસ્કૃતસ્તોકસંસ્કૃત-
પ્રદાનદ્વારેણોદાહરણમભિદધતિ, દૃષ્ટમધિકૃત્ય કામકથા યથા નારદેન રુક્મિણીરૂપં
દૃષ્ટ્વા વાસુદેવે કૃતા, શ્રુતં ત્વધિકૃત્ય યથા પદ્મનાભેન રાજા નારદાદ્દ્રૌપદીરૂપમાકર્ણ્ય
પૂર્વસંસ્તુતદેવેભ્યઃ કથિતા, અનુભૂતં ચાધિકૃત્ય કામકથા યથા-તરઙ્ગવત્યા
નિજાનુભવકથને, સંસ્તવશ્ચ-કામકથાપરિચયઃ ‘કારણાની’તિકામસૂત્રપાઠાત્, અન્યે
ત્વભિદધતિ-‘સદ્દંસણાઠ પેમ્મં પેમાઠ રઈ રઈય વિસ્સંભો । વિસ્સંભાઓ પણઓ પજ્જવિહ
વઢ્ઢુણ પેમ્મં ॥૧॥” ઇતિ ગાથાર્થઃ ।

ઉક્તા કામકથા,

ટીકાર્થ : સુંદર રૂપ, ઉદગ્ર (ઉછળતી) ઉંમર, ઉજ્જવલ વેષ, મુદ્દુતા, કળાઓમાં
શિક્ષણ, અંદુભુતદર્શનને આશ્રયીને દષ્ટ, શ્રુત, અનુભૂત અને પરિચય આ બધી કામકથા
છે. (આ બધા પદાર્થોની પ્રરૂપણા કરવી એ કામકથા છે.)

રૂપમાં વસુદેવ વગેરે ઉદાહરણ છે.

યુવાનવયમાં પ્રાયઃ બધા જ કમનીય = ઈચ્છનીય હોય. કેમકે ત્યારે લાવણ્ય હોય
છે. કહ્યું છે કે “ઉદગ્રકાળમાં યૌવન વિરૂપમાં પણ લાવણ્યને કહે છે. યૌવન પાકસમયે
લીમડાનાં ફલની પણ મધુરતાને દેખાડે છે.”

(ઉદગ્રકાલીન યૌવન - ભરયૌવનકાળ સમજવો. લીમડાનાં ફલ જ્યારે પાકતાં હોય
ત્યારે એ મીઠા હોય છે.)

તથા ઉજ્જવલ વેષ કામનું અંગ છે. કેમકે સ્ત્રી “કોઈપણ ઉજ્જવલ વેષવાળા
પુરુષને જોઈને તેની ઈચ્છા કરે.” એવું છે. એ રીતે દાક્ષિણ્ય પણ કામનું અંગ છે. કેમકે
“પંચાલ કહે છે કે સ્ત્રીઓને વિશે મુદ્દુતા રાખવી એજ કામશાસ્ત્રનો સાર છે.” આ પ્રમાણે
વચન છે.

કળાઓમાં શિક્ષણ એ કામનું અંગ છે. કેમકે એ ચતુરાઈ = હોંશિયારી છે. કહ્યું
છે કે “કલાઓનું ગ્રહણ કરીએ, એટલા માત્રથી જ સૌભાગ્ય ઉત્પન્ન થઈ જાય. દેશકાળને
અપેક્ષીને એ કળાઓનો પ્રયોગ તો થાય કે ન પણ થાય.” (આશય એ છે કે શીખેલી
કળાઓ બીજાને દેખાડીએ ત્યારે જ લોકપ્રિયતા વધે એવું નથી. કલાનો પ્રયોગ કદાચ
તે તે દેશ-કાળની અપેક્ષાએ ન કર્યો હોય તો પણ કળાનું ગ્રહણ પણ કરેલું હોય તો
એનાથી લોકપ્રિયતા, સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થઈ જાય છે...)

અન્યલોકો વળી આ કલાસુ શિક્ષણ દ્વારમાં અચલ અને મૂલદેવને દૃષ્ટાન્ત તરીકે

નામ ॥૧૯૭॥ જા સસમણ પુર્વિ અક્ષવાયા તં હુભેજ્જ પરસમ્ । પરસાસણવક્ષેવા
 પરસ્સ સમયં પરિકહેઈ ॥૧૯૮॥ આયપરસરીગયા ઇહલોએ ચેવ તદ્ય પરલોએ । એસા
 ચઠ્ઠિહાં ખલુ કહાં ઉ સંવેયણી હોઈ ॥૧૯૯॥ વીરિયવિઠ્ઠવિણ્ઠી નાણચરણદંસણાણ તહ
 ઇટ્ઠી । ઉવઈસ્સઈ ખલુ જહિયં કહાઈ સંવેયણીઈ રસો ॥૨૦૦॥ પાવાણં કમ્માણં
 અસુભવિવાગો કહિજ્જંએ જત્થ । ઇહ ય પરત્થ ય લોએ કહાં ઉ ણિવ્વેયણી નામ ॥૨૦૧॥
 થોવંપિ પમાયકરયં કમ્મં સાહિજ્જંઈ જહિં નિયમા । પઠરાસુહપરિણામં કહાઈ નિવ્વેયણીઈ
 રસો ॥૨૦૨॥ સિદ્ધી ય દેવલોગો સુકુલુપ્પત્તી ય હોઈ સંવેગો । નરગો તિરિક્ખજોણી
 કુમાણુસત્તં ચ નિવ્વેઓ ॥૨૦૩॥ વેણઈયસ્સ (ય) પઠમયા કહાં ઉ અક્ષેવણી કહેયવ્વા
 । તો સસમયગહિયત્થો કહિજ્જ વિક્ષેવણી પચ્છ ॥૨૦૪॥ અક્ષેવણીઅક્ષિત્તા જે જીવા
 તે લભન્તિ સંમત્તં । વિક્ષેવણીએં ભજ્જં ગાઢતરાગં ચ મિચ્છત્તં ॥૨૦૫॥

ધર્મકથા કહે છે.

નિર્યુક્તિ-૧૯૩ ગાથાર્થ : ધર્મકથા ચારપ્રકારની ધીરપુરુષોથી કહેવાયેલી છે. (૧)
 આક્ષેપણી (૨) વિક્ષેપણી (૩) નિર્વેદ (૪) સંવેગ.

નિર્યુક્તિ-૧૯૪ ગાથાર્થ : આ આક્ષેપણી કથા ચારપ્રકારે છે. આચારમાં,
 વ્યવહારમાં, પ્રજ્ઞા અને દષ્ટિવાદ.

નિર્યુક્તિ-૧૯૫ ગાથાર્થ : જે કથામાં વિદ્યા, ચરણ, તપ, પુરુષાર્થ, સમિતિ-ગુપ્તિ
 ઉપદેશાય, તે આક્ષેપણીનો રસ છે.

નિર્યુક્તિ-૧૯૬ ગાથાર્થ : સ્વસમયને કહીને પરસમય કહે, અથવા ઉંધુ કહે. એજ
 પ્રમાણે મિથ્યાવાદ અને સમ્યગ્વાદમાં બે ભેદ થાય.

નિર્યુક્તિ-૧૯૭ ગાથાર્થ : જે કથા સ્વસમયરહિત હોય, લોકવેદસંયુક્ત હોય, અને
 જે પરસમયની કથા હોય, તે વિક્ષેપણીકથા.

નિર્યુક્તિ-૧૯૮ ગાથાર્થ : જે પૂર્વે સ્વસમયથી કહેવાયેલી હોય, તેને પરસમયમાં ફેંકે
 પરશાસનનાં વ્યાક્ષેપથી પરનાં સમયને કહે.

નિર્યુક્તિ-૧૯૯ ગાથાર્થ : આત્મશરીર અને પરશરીર સંબંધી, આલોકસંબંધી અને
 પરલોકસંબંધી આ ચારપ્રકારની સંવેદની કથા છે.

નિર્યુક્તિ-૨૦૦ ગાથાર્થ : વીર્ય, વૈકિયઋદ્ધિ, જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રની ઋદ્ધિ જે કથામાં
 ઉપદેશાય, તે સંવેદનીનો રસ છે.

નિર્યુક્તિ-૨૦૧ ગાથાર્થ : જેમાં અશુભકર્મોનો આલોકમાં અને પરલોકમાં અશુભ વિપાક-કહેવાય, તે નિર્વેદની કથા છે.

નિર્યુક્તિ-૨૦૨ ગાથાર્થ : જે કથામાં એવું કહેવાય કે થોડું પણ પ્રમાદકૃત કર્મ પુષ્કળ અશુભપરિણામવાળું બને છે. તે નિર્વેદની કથાનો રસ છે.

નિર્યુક્તિ-૨૦૩ ગાથાર્થ : સિદ્ધિ, દેવલોક, સુકુલમાં ઉત્પત્તિ, આનાથી સંવેગ થાય. નારક, તિર્યચ્યોનિ, કુમાનુષ્ય એનાથી નિર્વેદ થાય.

નિર્યુક્તિ-૨૦૪ ગાથાર્થ : વૈનયિકને પ્રથમ આક્ષેપણી કથા કહેવી. પછી સ્વસમયનો અર્થ ગ્રહણ કરી ચૂકેલા એમને વિક્ષેપણી કથા કહેવી.

નિર્યુક્તિ-૨૦૫ ગાથાર્થ : આક્ષેપણીથી ખેંચાયેલા જે જીવો હોય, તેઓ સમ્યક્ત્વ પામે. વિક્ષેપણી કથામાં ભજના છે. વધુ ગાઢમિથ્યાત્વ પણ પામે.

વ્યાખ્યા - ધર્મવિષયા કથા ધર્મકથા असौ बोद्धव्या चतुर्विधा धीरपुरुषप्रज्ञा-
तीर्थकरगणधरप्ररूपितेत्यर्थः, चातुर्विध्यमेवाह-आक्षेपणी विक्षेपणी संवेगश्चैव निर्वेद
इति, 'सूचनात्सूत्र'मितिन्यायात् संवेजनी निर्वेदनी चैवेत्युपन्यासगाथाक्षरार्थः ॥
भावार्थ त्वाह-आचारो-लोचास्त्रानादिः व्यवहारः-कथञ्चिदापन्नदोषव्यपोहाय
प्रायश्चित्तलक्षणः प्रज्ञप्तिश्चैव-संशयापन्नस्य मधुरवचनैः प्रज्ञापना दृष्टिवादश्च-श्रोत्रपेक्षया
सूक्ष्मजीवादिभावकथनं, अन्ये त्वभिदधति-आचारादयो ग्रन्था एव परिगृह्यन्ते,
आचाराद्यभिधानादिति, एषा-अनन्तरोदिता चतुर्विधा खलुशब्दो विशेषणार्थः
श्रोत्रपेक्षयाऽऽचारादिभेदानाश्रित्यानेकप्रकारेति कथा त्वाक्षेपणी भवति, तुरेवकारार्थः,
कथैव प्रज्ञापकेनोच्यमाना नान्येन, आक्षिप्यन्ते मोहात्तत्त्वं प्रत्यनया भव्यप्राणिन
इत्याक्षेपणी भवतीति गાથાર્થ : । इदानीमस्या रसमाह-विद्या-ज्ञानं
अत्यन्तापकारिभावतमोभेदकं चरणं-चारित्रं समग्रविरतिरूपं तपः-अनशनादि
पुरुषकारश्च-कर्मशत्रून् प्रति स्वीवीर्योत्कर्षलक्षणः समितिगुप्तयः-पूर्वोक्ता एव,
एतदुपदिश्यते खलु-श्रोतृभावापेक्षया सामीप्येन कथ्यते, एवं यत्र क्वचिदसावुपदेशः
कथाया आक्षेपण्या रसो-निष्पन्दः सार इति गાથાર્થ : । गताऽऽक्षेपणी,

ટીકાર્થ : ધર્મસંબંધી કથા એ ધર્મકથા. એ ચાર પ્રકારની તીર્થકર, ગણધરોએ પ્રરૂપેલી છે.

આ ચારભેદ જ બતાવે છે કે આક્ષેપણી-વિક્ષેપણી - સંવેગ અને નિર્વેદ.

(પ્રશ્ન : આક્ષેપણી એટલે આક્ષેપ કરનારી - ખેંચનારી કથા. વિક્ષેપણી એટલે વિક્ષેપ કરનારી કથા. પણ સંવેગ એ કંઈ કથા નથી, નિર્વેદ એ કંઈ કથા નથી. એ તો આત્મપરિણામ છે.)

ઉત્તર : “સૂત્રનું કામ સૂચન કરવાનું છે” એટલે અહીં સંવેગ = સંવેજની = સંવેગ ઉત્પન્ન કરનાર તથા નિર્વેદ = નિર્વેદની = વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરનાર એમ અર્થ લેવો.

આ ગાથાનો અક્ષરાર્થ થયો.

હવે ભાવાર્થ કહે છે.

આક્ષેપણીનાં ચારપ્રકારો છે.

એમાં આચાર એટલે લોચ, અસ્થાન વગેરે.

વ્યવહાર એટલે સાધુને કોઈપણ પ્રકારે કોઈક દોષ લાગી જાય તો એને દૂર કરવા પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું તે.

પ્રજ્ઞાપ્તિ એટલે સંશય પામેલા શિષ્યાદિને મધુરવચનોથી પદાર્થો કહેવા તે.

દૃષ્ટિવાદ એટલે જે શ્રોતા સમજી શકે એમ હોય, તેને સૂક્ષ્મજીવાદિ ભાવોનું કથન કરવું તે.

કેટલાંકો એમ કહે છે કે આચાર, વ્યવહાર... એમ જે ચાર નામ ગાથામાં લખ્યા છે, એનાથી તે તે નામવાળા શાસ્ત્રો જ લેવા. કેમકે તે તે શાસ્ત્રોમાં તેનું તેનું જ વર્ણન છે. દા.ત. આચારશાસ્ત્રમાં આચારનું, વ્યવહારશાસ્ત્રમાં વ્યવહારનું, પ્રજ્ઞાપ્તિમાં ઉપર દર્શાવેલી પ્રજ્ઞાપ્તિનું વર્ણન છે.

આ ચારપ્રકારે આક્ષેપણી છે.

ગાથામાં **ચતુ** શબ્દ વિશેષઅર્થ દર્શાવવા માટે છે. તે વિશેષઅર્થ એ છે કે શ્રોતાની અપેક્ષાએ આચારાદિ ભેદોને આશ્રયીને અનેકપ્રકારની છે. (જઘન્યશ્રોતાની અપેક્ષાએ ૪ ભેદ, મધ્યમશ્રોતાની અપેક્ષાએ ૪ ભેદ... એ રીતે અનેકપ્રકારો સંભવિત છે.)

તુ શબ્દ **અવકાર** અર્થવાળો છે. એનો ભાવ એ છે કે પ્રજ્ઞાપકવડે કહેવાતી આ કથા જ છે. પણ અન્ય વડે કહેવાતી આ કથા નથી. અર્થાત્ પ્રજ્ઞાપક જો આનો ઉપદેશ આપે તો જ એ કથા બને. (અપ્રજ્ઞાપક કદાચ આ કથા કરે, તો પણ એ અપ્રજ્ઞાપક છે, એનો અર્થ જ એ છે કે એને બરાબર પ્રરૂપણ કરતાં આવડતું નથી. એટલે એની કથાનો ચોક્કસપ્રકારનો લાભ નહિ થાય.. માટે એના થકી કહેવાતી કથા પણ કથાનાં ફલવાળી ન હોવાથી કથા ગણી નથી.)

આક્ષેપણીનો અર્થ આ પ્રમાણે છે કે જે કથા દ્વારા ભવ્યજીવો મોહમાંથી છૂટી તત્ત્વ તરફ = મોક્ષાદિ તરફ આકર્ષાય તે કથા આક્ષેપણી કથા છે.

હવે આક્ષેપણીનાં રસને જણાવે છે.

વિદ્યા = અત્યંત અપકારી એવા ભાવઅંધકારભૂત અજ્ઞાનનો નાશ કરનાર જ્ઞાન.

ચરણ = સમગ્રવિરતિરૂપ ચારિત્ર.

તપ = અનશનાદિ.

પુરુષાર્થ = કર્મશત્રુ પ્રત્યે પોતાના વીર્યનો ઉત્કર્ષ.

સમતિ, ગુપ્તિઓ પૂર્વે કહી જ દીધી છે.

આ બધું જ્યાં ક્યાંય પણ ઉપદેશ કરાય, તે આક્ષેપણી કથાનો રસ = નિષ્પન્દ = સાર છે.

ઉપદેશ એટલે શ્રોતાનાં ભાવ પ્રમાણે નજીકથી કથન. (શ્રોતાને જે પદાર્થો વધુ અસર કરે તે એના માટે ઉપદેશ રૂપ બને. એની યોગ્યતા સમ્યક્ત્વનાં પદાર્થોની હોય અને એને વિરતિનાં પદાર્થો કહેવાય તો એ એના ભાવની દૃષ્ટિએ દૂરનું કથન છે એટલે એ ઉપદેશ ન ગણાય. દુઃકમાં શ્રોતાનાં ભાવને જે જલ્દી અસર કરે, એ એના ભાવની અપેક્ષાએ નજીકનું કહેવાય. એનું કથન એ ઉપદેશ કહેવાય.)

આક્ષેપણી કહેવાઈ ગઈ.

વિક્ષેપણીમાહ-કથયિત્વા સ્વસમય-સ્વસિદ્ધાન્તં તતઃ કથયતિ પરસમય- પરસિદ્ધાન્તમિત્યેકો ભેદઃ, અથવા, વિપર્યાસાદુ-વ્યત્યયેન કથયતિ-પરસમયં કથયિત્વા સ્વસમયમિતિ દ્વિતીયઃ, મિથ્યાસમ્યગ્વાદયોરેવમેવ ભવતો દ્વૌ ભેદાવિતિ, મિથ્યાવાદં કથયિત્વા સમ્યગ્વાદં કથયતિ સમ્યગ્વાદં ચ કથયિત્વા મિથ્યાવાદમિતિ, एवं વિક્ષિપ્યતેન્યા સન્માર્ગાત્ કુમાર્ગે કુમાર્ગાદ્વા સન્માર્ગે શ્રોતેતિ વિક્ષેપણીતિ ગાથાક્ષરાર્થઃ । ભાવાર્થસ્તુ વૃદ્ધવિવરણાદવસેયઃ, તચ્ચેદમ્-વિક્ષેવણી સા ચઙ્ચિહા પત્રતા, તંજહા-સસમયં કહેત્તા પરસમયં કહેઙ્ ૧ પરસમયં કહેત્તા સસમયં કહેઙ્ ૨ મિચ્છાવાદં કહેત્તા સમ્માવાદં કહેઙ્ ૩ સમ્માવાદં કહેત્તા મિચ્છાવાયં કહેઙ્ ૪ તત્થ પુવ્વિં સસમયં કહેત્તા પરસમયં કહેઙ્-સસમયગુણે દીવેઙ્ પરસમયદોસે ઉવદંસેઙ્, એસા પઢમા વિક્ષેવણી ગયા । ઇયાણિં બિઙ્ગયા ભન્નઙ્-પુવ્વિં પરસમયં કહેત્તા તસ્સેવ દોસે ઉવદંસેઙ્, પુણો સસમયં કહેઙ્, ગુણે ય સે ઉવદંસેઙ્, એસા બિઙ્ગયા વિક્ષેવણી ગયા । ઇયાણિં તઙ્ગયા-પરસમયં

કહેતા તેસુ કેવ પરસમણસુ જે ભાવા જિણપ્પણીઈહિં ભાવેહિં સહ વિરુદ્ધા અસંતા કેવ વિચપ્પિયા તે પુર્વિં કહિતા દોસા તેસિં ભાવિકુણ પુણો જે જિણપ્પણીયભાવસરિસા ઘુણવ્વરમિવ કહવિ સોભણા ભણિયા તે કહયઈ, અહવા મિચ્છવાદો ણત્થિત્તં ભગ્ગઈ સમ્માવાદો અત્થિત્તં ભણ્ણતિ, તત્થ પુર્વિં ણાહિયવાઈણં દિટ્ઠીઓ કહિતા પચ્છા અત્થિત્તપવ્વવાઈણં દિટ્ઠીઓ કહેઈ, એસા તઈયા વિક્કલેવણી ગયા । ઇયાણિં ચરુત્થી વિક્કલેવણી, સા વિ એવં કેવ, ણવરં પુર્વિં સોભણે કહેઈ પચ્છા ઇયરેત્તિ, એવં વિક્કલેવતિ સોયારં તિ ગાથાભાવાર્થઃ । સામ્પ્રતમધિકૃતકથામેવ પ્રકારાન્તરેણાહ-યા સ્વસમયવર્જાં ખલુશબ્દસ્ય વિશેષણાર્થત્વાદત્યન્તં પ્રસિદ્ધનીત્યા સ્વસિદ્ધાન્તશૂન્યા, અન્યથા વિધિપ્રતિષેધદ્વારેણ વિશ્વવ્યાપકત્વાત્ સ્વસમયસ્ય તદ્વર્જાં કથૈવ નાસ્તિ, ભવતિ કથા 'લોકવેદસંયુક્તા' લોકગ્રહણાદ્રામાયણાદિપરિગ્રહઃ વેદાસ્તુ ઋગ્વેદાદય એવ, એતદુક્તા કથેત્યર્થઃ, પરસમયાનાં ચ સાઙ્ઘ્યશાક્યાદિસિદ્ધાન્તાનાં ચ કથા યા સા સામાન્યતો દોષદર્શનદ્વારેણ વા એષા વિક્ષેપણી નામ, વિક્ષિપ્યતેઽનયા સન્માર્ગાત્ કુમાર્ગે કુમાર્ગાદ્વા સન્માર્ગે શ્રોતેતિ વિક્ષેપણી, તથાહિ-સામાન્યત એવ રામાયણાદિકથાયા-મિદમપિ તત્ત્વમિતિ ભવતિ સન્માર્ગાભિમુખસ્ય ઋજુમતેઃ કુમાર્ગપ્રવૃત્તિઃ, દોષદર્શનદ્વારેણાપ્યેકેન્દ્રિયપ્રાયસ્યાહો મત્સરિણ એત ઇતિ મિથ્યાલોચનેનેતિ ગાથાર્થઃ । અસ્યા અકથને પ્રાપ્તે વિધિમાહ-યા સ્વસમયેન-સ્વસિદ્ધાન્તેન કરણભૂતેન પૂર્વમાખ્યાતા-આદૌ કથિતા તાં ક્ષિપેત્ પરસમયે ક્વચિદ્દોષદર્શનદ્વારેણ યથાઽસ્માકમર્હિસાદિલક્ષણો ધર્મઃ સાઙ્ઘ્યાદીનામપ્યેવં, 'હિંસા નામ ભવેદ્ધર્મો ન ભૂતો ન ભવિષ્યતિ' ઇત્યાદિવચનપ્રામાણ્યાત્, કિંત્વસાવપરિણામિન્યાત્મનિ ન યુજ્યતે, એકાન્તનિત્યાનિત્યયોર્હિંસાયા અભાવાદિતિ, અથવા પરશાસનવ્યાક્રેષ્ટાત્-'સુપાં સુપો ભવન્તિ' ઇતિ સમમ્યર્થે પચ્છમી, પરશાસનેન કથ્યમાનેન વ્યાક્રેષ્ટે-સન્માર્ગાભિમુખતાયાં સત્યાં પરસ્ય સમયં કથયતિ, દોષદર્શનદ્વારેણ કેવલમપીતિ ગાથાર્થઃ । ઉક્તા વિક્ષેપણી,

વિક્ષેપણી કહે છે.

(૧) સ્વસિદ્ધાન્તને કહીને પરસિદ્ધાન્તને કહે આ એક ભેદ.

(૨) પરસિદ્ધાન્તને કહીને સ્વસિદ્ધાન્તને કહે આ બીજો ભેદ. પહેલાભેદથી આ બીજો છે.

મિથ્યાવાદ અને સમ્યગ્વાદમાં પણ આ જ પ્રમાણે બે ભેદો પડે. તે આ પ્રમાણે.

(૩) મિથ્યાવાદને કહીને સમ્યગ્વાદને કહે.

(૪) સમ્યગ્વાદને કહીને મિથ્યાવાદને કહે.

જે કથા દ્વારા જીવ સન્માર્ગમાંથી કુમાર્ગમાં વિક્ષેપ કરાય કે કુમાર્ગમાંથી સન્માર્ગમાં વિક્ષેપ કરાય એ વિક્ષેપણીકથા છે.

આ ગાથાનો અક્ષરાર્થ કહ્યો.

ભાવાર્થ તો વૃદ્ધવિવરણથી જાણવો. તે વૃદ્ધવિવરણ આ છે. (વૃદ્ધવિવરણ એટલે શ્રી જિનદાસગણિમહત્તરની ચૂર્ણિ-)

વિક્ષેપણીકથા ચારપ્રકારની કહેવાયેલી છે.

તે આ પ્રમાણે

(૧) સ્વસમયને કહીને પરસમયને કહે.

(૨) પરસમયને કહીને સ્વસમયને કહે.

(૩) મિથ્યાવાદને કહીને સમ્યગ્વાદને કહે.

(૪) સમ્યગ્વાદને કહીને મિથ્યાવાદને કહે.

એનો ભાવાર્થ એ છે કે

(૧) પહેલા સ્વસમયને કહીને પરસમયને કહે. પોતાના શાસ્ત્રનાં ગુણોને પ્રગટ કરે અને પરશાસ્ત્રનાં દોષોને પ્રગટ કરે. આ પહેલી વિક્ષેપણીકથા છે.

(૨) હવે બીજી કહે છે. પહેલાં પરસમયને કહીને તેના જ દોષો દેખાડે પછી સ્વશાસ્ત્રને કહે અને તેના ગુણો દેખાડે. આ બીજી વિક્ષેપણીકથા છે.

(૩) હવે ત્રીજી કહે છે - પરસમયને કહીને તે જ પરસમયમાં જે પદાર્થો એવા હોય કે જે જિનેશ્વરોએ કહેલા પદાર્થોની સાથે વિરોધવાળા હોય, ખોટાં જ કહ્યેલા હોય, તે પદાર્થોને પહેલાં કહે, પછી તેના દોષો પણ દર્શાવે, પછી જે પદાર્થો જિનેશ્વરે કહેલા ભાવોની સાથે સરખા હોય, ઘુણાક્ષરની જેમ કોઈપણ રીતે સારા કહેવાઈ ગયા હોય, તેને કહે. (લાકડામાં ઉત્પન્ન થતાં એકપ્રકારનાં જીવો ઘુણ કહેવાય છે. તેઓ લાકડાંને અંદરથી ખાઈ જાય, ત્યારે ઘણીવાર ક, ખ, ગ... વગેરે અક્ષરોનાં આકાર પડી જાય. હવે ઘુણને કંઈ એવો ખ્યાલ નથી કે હું ક કોતરું, પણ છતાં એની મેળે એ ક કોતરાઈ જાય છે. એમ જૈનેતરોએ જે કંઈ સારાપદાર્થ કહ્યા છે. એ એમના અંદરના સારા ભાવોમાંથી પ્રગટેલા નથી. પણ બીજા પાસેથી સાંભળવાદિ દ્વારા જે પદાર્થો તેઓએ જાણ્યા એ જ પદાર્થો તેઓ પ્રરૂપી દે છે...)

અથવા તો મિથ્યાવાદ એટલે નાસ્તિકતા અને સમ્યગ્વાદ એટલે આસ્તિકતા કહેવાય. તેમાં પહેલાં નાસ્તિકવાદીઓની માન્યતાઓને કહી પછી અસ્તિત્વપક્ષવાદીઓની માન્યતા કહે. આ ત્રીજી વિક્ષેપણીકથા છે.

હવે ચોથી વિક્ષેપણીકથા કહે છે. તે પણ ઉપર પ્રમાણે જ છે પરંતુ એટલો ફરક કે પહેલા ઘુણાક્ષરતુલ્ય સારાભાવોને કહે અને પછી ખરાબભાવોને કહે. (ઉપર ત્રીજીકથા બે રીતે બતાવી છે એમાં પહેલામુકારમાં કમબદલી કરીને આ ચોથી દર્શાવી છે. બીજાપ્રકારને અહીં લીધો નથી. સમજી લેવો.) આ રીતે શ્રોતાને વિક્ષેપવાળો કરે. (વિક્ષેપવાળો કરવો એટલે એનું મન એક સ્થાનેથી ઉઠાડી દઈ અન્યસ્થાને લગાડી દેવું...)

હવે આ વિક્ષેપણીકથાને જ બીજાપ્રકારે કહે છે કે જે કથા સ્વસમયથી રહિત હોય એટલે કે જેમાં સ્વસમયમાં દર્શાવેલા પદાર્થો ન હોય...

ગાથામાં જે **સ્ખલુ** શબ્દ એ વિશેષઅર્થવાળો છે, એટલે આ પ્રમાણે વિશેષઅર્થ કરવો કે જે કથા અત્યંત પ્રસિદ્ધનીતિથી સ્વસિદ્ધાન્તશૂન્ય હોય તે... બાકી જો આમ ન કરો તો તો વાંધો એ આવે કે સ્વસમય વિધિ અને પ્રતિષેધ દ્વારા વિશ્વવ્યાપક હોવાથી સ્વસમયરહિત કોઈપણ કથા જ નથી. એટલે **સ્વસમયવર્જી કથા** જ ન મળે.

(ભાવાર્થ : અજૈનશાસ્ત્રોની એવી એકપણ વાત નથી કે જે જૈનશાસ્ત્રોમાં આવેલી ન હોય. ફરક માત્ર એટલો જ પડે કે જૈનશાસ્ત્રમાં જેની હા પાડી હોય, એની જ તેઓએ ના પાડી હોય. જૈનશાસ્ત્રોમાં જેની ના પાડી હોય એની જ તેઓએ હા પાડી હોય. દા.ત. “યજ્ઞાદિમાં પંચેન્દ્રિયવધ ન કરાય.” આ રીતે જૈનશાસ્ત્રમાં યજ્ઞહિંસાનું નિરૂપણ આવે છે, પણ એનો નિષેધ કરવામાં આવેલો છે. હવે અજૈનશાસ્ત્રમાં એમ લખેલું હોય કે “યજ્ઞમાં પશુઓની હિંસા કરવી.” તો આ વાત જૈનશાસ્ત્રમાં છે તો ખરી જ. પણ આટલું વિશેષ કહેલું હોય કે “આ માન્યતા ખોટી છે.” અજૈનશાસ્ત્રે એ જ વાતને કર્તવ્ય ગણી હોય. આમ ખરેખર તો એ અજૈનની વાત સાવ જ જૈનદર્શનરહિત નથી. એમાં જૈનદર્શનનું વાક્ય આવેલું જ છે.

એમ જૈનશાસ્ત્રે કહ્યું હોય કે “સ્વજનાદિનો ત્યાગ કરી દીક્ષા લેવી એ શૂરવીરતા છે.” તો અજૈનશાસ્ત્રે કહ્યું હોય કે “સ્વજનાદિનો ત્યાગ કરી દીક્ષા લેવી એ નિષ્કુરતા, કાયરતા છે.” આમાં જૈનશાસ્ત્રે જેની હા કહી, અજૈનશાસ્ત્રે તેની ના કહી. આમ દુનિયાનાં કોઈપણ પદાર્થો લાવો, એ જૈનશાસ્ત્રમાં છે જ, ફરક માત્ર આટલો પડે કે જૈનશાસ્ત્ર ઈતરશાસ્ત્રની માફક હા-ના પાડનાર નથી... પણ હવે સીધી રીતે જોવા જઈએ તો તો કોઈપણ કથા-વાક્ય જૈનસમયવર્જિત તો ન જ કહેવાય. એટલે અહીં ખુલાસો

આખો કે જૈનસમયવર્જિત કથા એ અત્યંતપ્રસિદ્ધ નીતિની અપેક્ષાએ જાણવી. અર્થાત્ “યજ્ઞમાં હિંસા કરવી એ જૈનો કદિ ન કહે.” એમ જ અત્યંતપ્રસિદ્ધ નીતિ છે. એટલે એ દૃષ્ટિએ તો આ કથા સ્વસમયવર્જિત છે જ.

આ પદાર્થ સૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી વિચારવો.

અથવા તો આનો બીજો અર્થ એ પણ થાય કે જિનશાસન સ્યાદાદરૂપ હોવાથી એણે કોઈપણ વસ્તુનું એકાન્તે વિધાન કે એકાન્તે નિષેધ કરેલો નથી. એણે તમામે તમામ બાબતનું અપેક્ષાએ વિધાન અને અપેક્ષાએ નિષેધ કરેલો છે. આમ જૈનશાસ્ત્ર વિધિ-પ્રતિષેધ દ્વારા વિશ્વવ્યાપક છે. એટલે એવું એકાન્તે તો ન જ કહેવાય કે “યાજ્ઞિકહિંસા જૈનદર્શનને એકાન્તે અમાન્ય છે.” એટલે કોઈપણ ઈતરદર્શનનું વાક્ય એ કોઈક અપેક્ષાએ તો જૈનદર્શનનું વાક્ય છે જ. પણ અત્યંતપ્રસિદ્ધ તો એ જ છે કે. “યાજ્ઞિકહિંસા જૈનોને માન્ય નથી.” એટલે એ દૃષ્ટિએ તો યાજ્ઞિકહિંસાનું પ્રતિપાદનકરનાર વાક્ય પ્રસિદ્ધનીતિ પ્રમાણે તો જૈનદર્શનવર્જિત કહેવાય...

તથા જે કથા લોક અને વેદથી સંયુક્ત હોય. અહીં લોકશબ્દના ગ્રહણથી રામાયણ વગેરે લેવા. વેદો તો ઋગ્વેદાદિ છે જ.

આમાં કહેવાયેલી કથા,

તથા સાંખ્ય, શાક્ય વગેરે સિદ્ધાન્તોની જે કથા તે સામાન્યથી કે દોષદર્શન દ્વારા કરાય તે વિક્ષેપણી કથા.

(ભાવાર્થ : જે કથા સ્વસમયવર્જિત હોય, લોક અને વેદમાં કહેવાયેલી હોય, સાંખ્યાદિ સિદ્ધાન્તોમાં કહેવાયેલી હોય તે કથાઓને સાધુ શ્રોતા આગળ બે રીતે કહે. કાં તો સીધે સીધી એ કથા- વાત કહી દે કે “વેદમાં આમ કહ્યું છે કે...” “રામાયણમાં આમ કહ્યું છે કે...” અથવા તો પછી એમાં દોષો દેખાડે કે “આ પ્રમાણે જે કહ્યું છે, તે માનવામાં કેવા કેવા દોષો આવે છે...” આમ સામાન્યથી કે દોષ દેખાડવા દ્વારા આ લોક, વેદ કે સાંખ્યશાસ્ત્રાદિનાં પદાર્થો કહેવા એ વિક્ષેપણીકથા છે.)

જે કથા દ્વારા શ્રોતા સન્માર્ગમાંથી કુમાર્ગમાં વિક્ષેપ પામે કે કુમાર્ગમાંથી સન્માર્ગમાં વિક્ષેપ પામે તે કથા વિક્ષેપણી કહેવાય.

(પ્રશ્ન : પણ ઉપર પ્રમાણે કથાઓ = પદાર્થનિરૂપણો કરવામાં આવો વિક્ષેપ શી રીતે સંભવે ?)

ઉત્તર : જો સામાન્યથી જ રામાયણાદિનાં પદાર્થો કહેવામાં આવે, એમાં દોષ

દેખાડવામાં ન આવે તો શ્રોતા તો એમ સમજે કે “આ પણ તત્ત્વ છે, સાચું છે...” આમ એને રામાયણાદિ સાચા લાગે. હવે એ જૈનદર્શનરૂપી સન્માર્ગ તરફ અભિમુખ થયેલો, પણ સરળમતિવાળો તે રામાયણાદિ શાસ્ત્રોને સાચા માની એ પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ કરવા લાગે. આમ એની કુમાર્ગમાં પ્રવૃત્તિ થાય.

હવે જો રામાયણાદિનાં દોષો દેખાડવાપૂર્વક રામાયણાદિનાં પદાર્થો કહો તો પણ જે શ્રોતા એકેન્દ્રિય જેવો હશે, એટલે કે રામાયણાદિમાં જડ મમત્વવાળો હશે એને એવો જ વિચાર આવશે કે “આ તો બધા ઈર્ષ્યાળુ-ક્રોધી છે.” અને આ ખોટા વિચારનાં કારણે જે કંઈ થોડો ઘણો પણ સન્માર્ગ તરફ વળેલો, તે પણ હવે વક્તા તરફ દ્વેષ થવાથી વધુ કુમાર્ગમાં દૃઢ બનશે.

(એકેન્દ્રિયપ્રાયસ્ય વિશેષણ લખવાનું કારણ એજ છે કે વક્તાએ ઈતરદર્શનનાં પદાર્થોમાં જે જે દોષો દર્શાવ્યા, એ તો સાચા જ હતાં. એમાં કંઈ જ ખોટું ન હતું. એટલે શ્રોતા જો વિચક્ષણ હોય તો એ કદાચ રામાયણાદિને માનનારો હોય તો પણ મધ્યસ્થ બનીને વિચારશે કે “રામાયણાદિમાં આ વક્તાએ દર્શાવેલા દોષો છે તો ખરા જ, એટલે એની પ્રામાણિકતા ન ગણાય...” આમ શ્રોતા જો બરાબર હોય તો એ ધર્મ પામે, પણ રામાયણાદિમાં જડરાગવાળો હોય તો એ એમ નહિ જ વિચારે કે “આ જે દોષો બતાવેલા છે, તે ખરેખર સાચા છે કે નહિ?” એ તો એટલું જ વિચારે કે “વક્તાએ મારા રામાયણને ખોટું કહ્યું જ કેમ? એણે એમાં દોષો બતાવ્યા જ શા માટે?”

(પ્રશ્ન : આમ વિક્ષેપણીકથામાં તો નુકસાન છે, તો પછી એનું કયન ન કરવું સારું ને?)

ઉત્તર : ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે તો આ વિક્ષેપણીકથા ન કરવી એમ નક્કી થયું, પણ જો વિધિપૂર્વક વિક્ષેપણીકથા કરાય તો વાંધો ન આવે. શાસ્ત્રકાર હવે વિક્ષેપણીકથા કરવાની વિધિ જ બતાવી રહ્યા છે.

સ્વસિદ્ધાન્તવડે પૂર્વે જે કથા કહેવાયેલી હોય, તે કથાને પરસમયમાં ફેંકે, પણ એ કામ પરસમયમાં કલંક દોષ દેખાડવાપૂર્વક કરે.

દા.ત. અમારા જૈનદર્શનમાં અહિંસા, સત્યાદિરૂપ ધર્મ છે. સાંખ્યો પણ આ જ પ્રમાણે ધર્મ માને છે. કેમકે એમનું વચન છે કે હિંસા નામનો ધર્મ થયો નથી કે થશે નહિ. (આમાં જૈન અને સાંખ્ય એ બંને ધર્મો એક સરખા પ્રરૂપાયા, એટલે “સાંખ્યો જૈનથી વધુ સારા.” એ બુદ્ધિ તો આના દ્વારા અટકી જ જવાની હવે “જૈનો સાંખ્યો કરતાં

વધુ સારા.” એ બુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરાવવા માટે આગળની વાત કરે છે કે) પરંતુ આ અહિંસાદિ ધર્મ અપરિણામી, એકાન્તનિત્ય કે એકાન્તઅનિત્ય આત્મામાં ઘટતો નથી. એનું કારણ એ છે કે એકાન્તનિત્ય અને એકાન્તઅનિત્ય આત્માની હિંસા જ થઈ ન શકે. હવે જો હિંસા જ ન થતી હોય તો પછી હિંસાનો ત્યાગ કરવારૂપ અહિંસા શી રીતે સંભવે ? (પૂર્વે એના ધર્મને સારો કહ્યો છે, એટલે વક્તા પ્રત્યે દ્વેષ નહિ જાગે, અને આ દોષો દેખાવાથી એ શ્રોતા સાંખ્યને જૈન કરતાં નીચો ધર્મ માનતો થઈ જ જવાનો...)

અથવા તો બીજી રીતે પણ આ વિક્ષેપણીકથા કહી શકાય છે. પરશાસનવ્યાકેષાત્ અહીં પંચમીવિભક્તિનો અર્થ તૃતીયામાં લેવો. આ રીતે વિભક્તિઓમાં ફેરફાર થઈ શકે છે. આશય એ છે વક્તા પરશાસનનું = ઈતરદર્શનનું નિરૂપણ કરે, એનાથી શ્રોતા સન્માર્ગ તરફ અભિમુખ થાય કે “જૈનો કેવા ઉદાર છે ! પોતાના દર્શનની વાત કરવાને બદલે આપણાં દર્શનની વાતો કરે છે...” આ રીતે શ્રોતા આકર્ષણ પામે તો પછી વક્તા જૈનદર્શનનાં પદાર્થો દર્શાવ્યા વિના એકલા ઈતરદર્શનને જ દેખાડે પણ એમાં એ દોષો દેખાડવાપૂર્વક જ ઈતરદર્શનને પ્રરૂપે.

વિક્ષેપણીકથા કહેવાઈ ગઈ.

અધુના સંવેજનીમાહ-આત્મપરશરીરવિષયા ઇહલોકે ચૈવ તથા પરલોકે- ઇહલોકવિષયા પરલોકવિષયા ચ ઇષા ચતુર્વિધા ખલુ અનન્તરોક્તેન પ્રકારેણ કથા તુ સંવેજની ભવતિ, સંવેજ્યતે-સંવેગં ગ્રાહ્યતેઽનયા શ્રોતેતિ સંવેજની, ઇષોઽધિકૃત-ગાથાક્ષરાર્થઃ । ભાવાર્થસ્તુ વૃદ્ધવિવરણાદવસેયઃ, તચ્ચદેમ્-સંવેયણી કહા ચઽઽવિહા, તંજહા-આયસરીરસંવેયણી પરસરીરસંવેયણી ઇહલોયસંવેયણી પરલોયસંવેયણી, તત્થ આયસરીરસંવેયણી જહા જમેયં અમ્હચ્ચયં સરીરયં एवं સુક્કસોણિયમંસવસામે-દમજ્જટ્ટિણહારુચમ્મકેસરોમણહદંતઅંતાદિસંઘાયણિપ્પક્કણત્તણેણ મુત્તપુરીસભાયણ-ત્તણેણ ય અસુઙ્ગિત્તિ કહેમાણો સોયારસ્સ સંવેગં ઉપ્પાણ્ણ, એસા આયસરીરસંવેયણી, एवं પરસરીરસંવેયણીવિ પરસરીરં ઇરિસં ચેવ અસુઙ્ગિ, અહવા પરસ્સ સરીરં વણ્ણેમાણો સોયારસ્સ સંવેગમુપ્પાણ્ણ, પરસરીરસંવેયણી ગયા, ઇયાણિ ઇહલોયસંવેયણી-જહા સચ્ચમેયં માણુસત્તણં અસારમધુવં કદલીથંભસમાણં ઇરિસં કહં કહેમાણો ધમ્મકહી સોયારસ્સ સંવેગમુપ્પાણ્ણ, એસા ઇહલોયસંવેયણી ગયા, ઇયાણિ પરલોયસંવેયણી જહા દેવાવિ ઇસ્સાવિસાયમયકોહલોહાણ્ણિ દુક્ખેહિં અભિભૂયા કિમંગ પુણ તિરિયનારયા ?, ઇયારિસં કહં કહેમાણો ધમ્મકહી સોયારસ્સ સંવેગમુપ્પાણ્ણ, એસા પરલોયસંવેયણી

ગયત્તિ ગાથાભાવાર્થઃ । સામ્પ્રતં શુભકર્મોદયાશુભકર્મક્ષયફલક-થનતઃ સંવેજ-
નીરસમાહ-‘વીર્યવૈક્રિયર્દ્ધિઃ’ તપઃસામર્થ્યોદ્ભવા આકાશગમનજહ્વા-ચારણાદિવીર્ય-
વૈક્રિયનિર્માણલક્ષણા ‘જ્ઞાનચરણદર્શનાનાં તથર્દ્ધિઃ’ તત્ર જ્ઞાનર્દ્ધિઃ ‘પથૂ ણં મંતે ! ચોદસપુલ્વી
ઘડાઓ ઘડસહસ્સં પડાઓ પડસહસ્સં વિઝલ્લિત્તે ? , હંતા પહૂ વિઝલ્લિત્તે’ તદ્દા-“જં
અન્નાણી કમ્પં યવેઙ્ગ બહુયાહિં વાસકોડીહિં । તં ણાણી તિહિં ગુત્તો યવેઙ્ગ ઝસાસમિત્તેણ
॥૧॥” ઇત્યાદિ, તથા ચરણર્દ્ધિઃ નાસ્ત્યસાધ્યં નામ ચરણસ્ય, તદ્વન્તો હિ દેવૈરપિ પૂજ્યન્ત
ઇત્યાદિ, દર્શનર્દ્ધિઃ પ્રશમાદિરૂપા, તથા-“સમ્પહિટ્ઠી જીવો વિમાણવજ્જં ણ બંધે આઠં ।
જઙ્ગિ ણ સમ્પત્તજહ્વો અહવ ણ બદ્ધાઝ્ઝો પુલ્લિ ॥૧॥” ઇત્યાદિ, ઉપદિશ્યતે-કથ્યતે યલુ
યત્ર પ્રક્રમે કથાયાઃ સંવેજન્યા રસો નિધ્યન્દ ઇષ ઇતિ ગાથાર્થઃ । ઉક્તા સંવેજની,

હવે સંવેજનીકથા કહે છે.

(૧) આત્મશરીરસંબંધી (૨) પરશરીરસંબંધી (૩) ઈહલોકસંબંધી (૪)
પરલોકસંબંધી. આ પ્રકારે સંવેજનીકથા ચારપ્રકારે છે. જે કથાથી શ્રોતા સંવેગ પામે એ
કથા સંવેજનીકથા.

આ અધિકૃતગાથાનો અક્ષરાર્થ કહ્યો.

ભાવાર્થ તો વૃદ્ધવિવરણથી જાણવો.

તે વૃદ્ધવિવરણ આ છે.

સંવેજનીકથા ચારપ્રકારની છે. (૧) આત્મશરીર સંવેજની (૨) પરશરીર સંવેજની
(૩) ઈહલોક સંવેજની (૪) પરલોક સંવેજની. તેમાં આત્મશરીર સંવેજની આ પ્રમાણે
કે “જે આ આપણું શરીર છે. એ વીર્ય લોહી, માંસ, ચરબી, મેદ, મજ્જા, હાડકાં,
સ્નાયુ, ચામડી, વાળ, રૂંવાટી, નખ, દાંત, આંતરડા વગેરેનાં સમુદયી બનેલું હોવાથી
અને મૂત્ર-સ્તંડિલનું ભાજન હોવાથી અશુચિ છે” આ પ્રમાણે કથાને કરતો સાધુ
શ્રોતાઓને સંવેગ ઉત્પન્ન કરાવે છે. આ આત્મશરીર સંવેજની છે. એજ પ્રમાણે પરશરીર
સંવેજની પણ સમજવી. પરશરીર પણ આવાપ્રકારનું જ અપવિત્ર છે. અથવા તો એમ
અર્થ કરવો કે પરના શરીરનું વર્ણન કરતો સાધુ શ્રોતાને સંવેગ ઉત્પન્ન કરાવે. પરશરીર
સંવેજની પૂર્ણ થઈ.

હવે ઈહલોકસંવેજની કહે છે. “આ આખું મનુષ્યપણું અસાર, અશાશ્વત, કેળનાં
થાંભલા જેવું છે.” આ પ્રમાણે કથા કહેતો ધર્મકથી શ્રોતાને સંવેગ ઉત્પન્ન કરાવે. આ
ઈહલોકસંવેજની પૂર્ણ થઈ. (કેળનો થાંભલો મોટો હોય, પણ એમાં સાર કંઈ ન હોય.

એક ઝાટકે એ કપાઈ જાય એવો તુચ્છ હોય છે. એમ મનુષ્યભાવ પણ ક્યારે કપાઈ જાય એ નિશ્ચિત નથી...)

હવે પરલોકસંવેજની કહે છે - “દેવો પણ ઈર્ષ્યા, વિષાદ, મદ, ક્રોધ, લોભ વગેરે દુઃખોથી પરાભવ પામેલા છે = પરેશાન થયેલા છે, તો પછી તિર્યચનારકોની તો શી વાત કરવી ?” આવાપ્રકારની કથા કહેતો ધર્મકથી શ્રોતાને સંવેગ ઉત્પન્ન કરી આપે છે. આ પરલોકસંવેજની પૂર્ણ થઈ.

હવે શુભકર્મનાં ઉદયનું અને અશુભકર્મનાં ક્ષયનું ફલ કહેવા દ્વારા સંવેજનીકથાનાં રસને કહે છે કે વીર્યવૈક્રિયઋદ્ધિ - તપનાં સામર્થ્યથી ઉત્પન્ન થયેલી આકાશગમન, જંઘાચારણાદિરૂપી વીર્યશક્તિ અને વૈક્રિય શરીરને બનાવવારૂપી વૈક્રિયશક્તિ.

જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રની ઋદ્ધિ.

એમાં જ્ઞાનઋદ્ધિ : “હે ભગવાન્ ! ચૌદપૂર્વી એક ઘડામાંથી એક હજાર ઘડા અને એક વસ્રમાંથી એક હજાર વસ્ર બનાવવા માટે સમર્થ છે ?” હા ! બનાવવા માટે સમર્થ છે.

તથા અજ્ઞાની ઘણાં કરોડ વર્ષ જે કર્મ ખપાવે, ત્રિગુણ્ણિથી ગુપ્ત જ્ઞાની ઉચ્છવાસમાત્રમાં તે કર્મને ખપાવી દે. આ બધી જ્ઞાનની ઋદ્ધિ છે.

ચારિત્રઋદ્ધિ : ચારિત્રને માટે કંઈપણ અસાધ્ય નથી. ચારિત્રવાળાઓને તો દેવો પણ પૂજે છે.

દર્શનઋદ્ધિ : પ્રશમાદિ એ દર્શનઋદ્ધિ છે.

તથા સમ્યગ્દષ્ટિજીવ વૈમાનિકદેવલોક સિવાયનું આયુષ્ય બાંધતો નથી. જો એ સમ્યક્ત્વભ્રષ્ટ ન થયો. હોય તો અથવા તો જો એ પૂર્વે આયુષ્ય બાંધી ચૂક્યો ન હોય તો. (સમ્યક્ત્વીજીવ સમ્યક્ત્વથી ભ્રષ્ટ થાય, તો તો વૈમાનિક આયુ. ન પણ બાંધે. એમ સમ્યક્ત્વીજીવ સમ્યક્ત્વ પામ્યા પૂર્વે આયુષ્ય બાંધી ચૂક્યો હોય તો પછી એ સમ્યક્ત્વ પામ્યા બાદ પણ વૈમાનિકદેવાયુષ્ય ન બાંધે.)

આ પણ દર્શનની ઋદ્ધિ છે.

જે પ્રસંગમાં આ બધું કહેવાય, એ સંવેજનીકથાનો રસ છે.

સંવેજની કહેવાઈ ગઈ.

નિર્વેદનીમાહ-પાપાનાં કર્મણાં ચૌર્યાદિકૃતાનામશુભવિપાક:-દારુણપરિણામ:

કથ્યતે યત્ર-યસ્યાં કથાયામિહ ચ પરત્ર ચ લોકે-ઇહલોકે કૃતાનિ કર્માણિ ઇહલોક
 એવોદીર્યન્તે ઇતિ, અનેન ચતુર્ભઙ્ગિકામાહ, કથા તુ નિર્વેદની નામ, નિર્વેદ્યતે ભવાદનયા
 શ્રોતેતિ નિર્વેદની એષ ગાથાક્ષરાર્થઃ । ભાવાર્થસ્તુ વૃદ્ધવિવરણાદવસેયઃ, તત્ત્વેદમ્-ઇયાણિ
 નિલ્લેયણી, સા ચત્ત્વિહા, તંજહા-ઇહલોએ દુચ્ચિણ્ણા કમ્મા ઇહલોએ ચેવ
 દુહવિવાગસંજુત્તા ભવન્તિત્તિ, જહા ચોરાણં પારદારિયાણં એવમાઇ એસા પઢમા નિલ્લેયણી,
 ઇયાણિ બિડયા, ઇહલોએ દુચ્ચિણ્ણા કમ્મા પરલોએ દુહવિવાગસંજુત્તા ભવન્તિ, કહં ?,
 જહા નેરડયાણં અન્નમ્મિ ભવે કયં કમ્મં નિરયભવે ફલં દેડ, એસા બિડયા નિલ્લેયણી
 ગયા, ઇયાણી તડયા, પરલોએ દુચ્ચિણ્ણા કમ્મા ઇહલોએ દુહવિવાગસંજુત્તા ભવન્તિ, કહં
 ?, જહા બાલપ્પમ્મિતિમેવ અંતકુલેસુ ઉપ્પન્ના ચ્ચકોઢાદીહિં રોગોહિં દારિદ્રેણ ચ અભિભૂયા
 દીસન્તિ, એસા તડયા નિલ્લેયણી, ઇયાણિ ચત્થી નિલ્લેયણી, પરલોએ દુચ્ચિણ્ણા કમ્મા
 પરલોએ ચેવ દુહવિવાગસંજુત્તા ભવન્તિ, કહં ?, જહા પુલ્લિ દુચ્ચિણ્ણોહિં કમ્મેહિં જીવા
 સંડાસતુંડેહિં પક્કીહિં ઉવવજ્જંતિ, તઓ તે ણરયપાઝગાણિ કમ્માણિ અસંપુણ્ણાણિ
 તાણિ તાએ જાતીએ પૂરિંતિ, પૂરિઠ્ઠણ નરયભવે વેદેન્તિ, એસા ચત્થા નિલ્લેયણી ગયા,
 એવં ઇહલોગો પરલોગો ત્વાં પપ્પણવયં પડુચ્ચ ભવડ, તત્થ પત્તવયસ્સ મણુસ્સભવો ઇહલોગો
 અવસેસાઓ તિણ્ણવિ ગડ્ડઓ પરલોગોત્તિ ગાથાભાવાર્થઃ ॥ ઇદાનીમસ્યા એવ રસમાહ-
 સ્તોકમપિ પ્રમાદકૃતમ્-અલ્પમપિ પ્રમાદજનિતં કર્મ-વેદનીયાદિ 'સાહિજ્જડ' તિ કથ્યતે
 યત્ર નિયમાત્-નિયમેન, કિંવિશિષ્ટમિત્યાહ-પ્રભૂતાશુભપરિણામં બહુતીવ્રફલમિત્યર્થઃ,
 યથા યશોધરાદીનામિતિ કથાયા નિર્વેદિન્યા રસઃ-એષ નિષ્વન્દ ઇતિ ગાથાર્થઃ
 સંક્ષેપતઃ ।

નિર્વેદનીકથા કહે છે. જે કથામાં ચૌયાદિથી કરાયેલા પાપકર્મોનો આ લોકમાં અને
 પરલોકમાં અશુભ વિપાક દર્શાવાય, તે નિર્વેદનીકથા છે.

અશુભવિપાક એટલે દારુણપરિણામ.

આનાથી ચતુર્ભંગી કહી.

જે કથાથી શ્રોતા સંસારથી વૈરાગ્ય પામે એ નિર્વેદનીકથા કહેવાય.

આ ગાથાનો અક્ષરાર્થ છે.

ભાવાર્થ તો વૃદ્ધવિવરણથી જાણવો.

તે વૃદ્ધવિવરણ આ છે.

હવે નિર્વેદનીકથા કહે છે. તે ચારપ્રકારે છે. તે આ પ્રમાણે ઈહલોકમાં ખરાબ કામોથી ભેગા કરેલાં કર્મો ઈહલોકમાં જ દુઃખનાં વિપાકવાળા થાય છે. દા.ત. ચોરો અને પરસ્ત્રીલંપટોને ચોરી અને વ્યભિચારનું ફલ ફાંસી વગેરે આ જ ભવમાં મળે છે. આ પહેલી નિર્વેદનીકથા થઈ.

હવે બીજી કથા કહે છે.

ઈહલોકમાં દુશ્ચરીર્ષકર્મો પરલોકમાં દુઃખવિપાકવાળા બને, એ શી રીતે ? એનો ઉત્તર આપે છે કે જેમ નારકજીવોએ અન્યભવમાં કરેલું કર્મ નારકભવમાં ફલ આપે છે. (નારકજીવો જ્યારે મનુષ્ય હતાં, ત્યારે આરંભ-પરિગ્રહાદિ કરીને નરકાયુષ્ય બાંધેલું. અહીં શાસ્ત્રકારભગવંત બોલે છે એટલે ઈહલોક તરીકે મનુષ્યભવ સમજવો. નરક એ પરભવ કહેવાય.) આ બીજી નિર્વેદની કથાપૂર્ણ થઈ.

હવે ત્રીજી કહે છે. પરલોકમાં દુશ્ચરીર્ષકર્મો આલોકમાં દુઃખ વિપાકવાળા બને છે. એ શી રીતે ? તે કહે છે કે હલકા કુલોમાં ઉત્પન્ન થયેલા બાલપણથી જ માંડીને ક્ષયકોઠાદિ રોગોથી અને ગરીબાઈથી પરેશાન થયેલા દેખાય છે. આ ત્રીજી નિર્વેદનીકથા ગઈ. (તિર્યચાદિભવોમાં જીવોએ પાપો કરેલા હોય, એનું ફળ આ મનુષ્યભવમાં મળે છે. એટલે આ રીતે આ ત્રીજી કથા સંગત થાય છે.)

હવે ચોથી નિર્વેદનીકથા કહે છે. પરલોકમાં દુશ્ચરીર્ષકર્મો પરલોકમાં જ દુઃખવિપાકવાળા બને છે. એ શી રીતે ? તે કહે છે કે જેમ પૂર્વે ખરાબ કામોથી એકઠા કરેલા કર્મો દ્વારા જીવ સાણસીનાં જેવા મોઢાવાળા પક્ષીઓમાં ઉત્પન્ન થાય છે. પછી તેઓ અસંપૂર્ણ એવા નરકપ્રાયોગ્ય કર્મોને તે પક્ષીજાતિમાં પૂર્ણ કરે છે. પૂરીને નરકભ્રાવમાં તેને ભોગવે છે. આ ચોથી નિર્વેદનીકથા પૂર્ણ થઈ. (દેવનાં ભવમાં ખૂબ પાપ કરે તો પણ નરકમાં જઈ શકાય એટલા પાપ ન કરી શકે, એટલે એ પક્ષી થાય, ત્યાં નરકમાં જવા માટે જે કર્મો ખુટતા હતાં, એ કર્મો ભેગા કરીને નારકમાં જતાં રહે. આમાં દેવ, તિર્યચ ભવરૂપી પરભવમાં ભેગા કરેલા કર્મો નારકભવરૂપી પરભવમાં અનુભવે છે... મનુષ્યભવ સિવાય બધા જ પરભવ છે... એ દૃષ્ટિએ આ પદાર્થ સમજવો...)

આ પ્રમાણે ઈહલોક કે પરલોક પ્રજાપક = વક્તાને આશ્રયીને થાય છે. તેમાં પ્રજાપક શાસ્ત્રકાર છે, એટલે એમને માટે મનુષ્યભવ ઈહલોક છે, બાકીની ત્રણેય ગતિઓ પરલોક છે. (જો આ બધી વાતો દેવ કરતો હોય તો એ દેવભવને ઈહલોક ગણશે, બાકીની ત્રણગતિ પરલોક બનશે...)

હવે આ નિર્વેદનીના જ રસને કહે છે.

જ્યાં એવું કહેવામાં આવે કે “થોડું પણ પ્રમાદથી કરેલું વેદનીયાદિ કર્મ ઘણાં તીવ્ર ફલવાળું થાય છે.” જેમકે યશોધર વગેરેને થયું...” તે નિર્વેદની કથાનો રસ - સાર-ઝરણું જાણવું.

(યશોધરે માતાનાં આગ્રહથી માત્ર લોટનાં બનેલા કુકડાદિ માર્યા, તો પણ એના પરિણામે એણે અનેક ભવોમાં દારુણ દુઃખો ભોગવવા પડ્યા.)

સંવેગનિર્વેદનિબન્ધનમાહ-સિદ્ધિશ્ચ દેવલોકઃ સુકુલોત્પત્તિશ્ચ ભવતિ સંવેગઃ, એતત્પ્રરૂપણં, સંવેગહેતુત્વાદિતિ ભાવઃ, एवं नरकस्तिर्यग्योनिः कुमानुषत्वं च निर्वेद इति गाथार्थः । આસાં કથાનાં યા યસ્ય કથનીયેત્યેતદાહ-વિનયેન ચરતિ વૈનયિકઃ-શિષ્યસ્તસ્મૈ પ્રથમતયા-આદિકથનેન કથા તુ આક્ષેપણી ઉક્તલક્ષણા કથયિતવ્યા, તતઃ સ્વસમયગૃહીતાર્થે સતિ તસ્મિન્ કથયેદ્ વિક્ષેપણી-ઉક્તલક્ષણામેવ પશ્ચાદિતિ ગાથાર્થઃ । કિમિત્યેતદેવમિત્યાહ-આક્ષેપણ્યા કથયા આક્ષિપ્તાઃ-આવર્જિતા આક્ષેપણ્યાક્ષિપ્તા યે જીવાસ્તે લભન્તે સમ્યક્ત્વમ્, તથા આવર્જનં શુભભાવસ્ય મિથ્યાત્વમોહનીય-ક્ષયોપશમોપાયત્વાત્, વિક્ષેપણ્યાં ભાજ્યં-સમ્યક્ત્વં કદાચિલ્લભન્તે કદાચિન્નેતિ તદ્વ્યવહારાત્તથાવિધપરિણામભાવાત્, ગાઢતરં વા મિથ્યાત્વં, જડમતેઃ પરસમયદોષાન-વબોધાન્નિન્દાકારિણ એતે ન દ્રષ્ટવ્યા इत्यभिनिवेशेनेति ગાથાર્થઃ ॥ ઉક્તા ધર્મકથા,

હવે સંવેગનું કારણ શું ? અને નિર્વેદનું કારણ શું ? એ પદાર્થ સંક્ષેપથી કહે છે. મોક્ષ, દેવલોક, સુકુલમાં ઉત્પત્તિ આ સંવેગ છે, એટલે કે આ પદાર્થોની પ્રરૂપણા સંવેગ છે.

(પ્રશ્ન : આ બધું તો સંવેગનું કારણ છે ને ? સંવેગ શી રીતે કહેવાય ?)

ઉત્તર : એ સંવેગનું કારણ હોવાથી જ કારણમાં કાર્યોપચાર કરીને એને સંવેગ કહ્યું છે.

એ રીતે નારક, તિર્યગ્યોનિ, કુમાનુષતા આ બધું નિર્વેદ છે. (આ બધાની પ્રરૂપણા નિર્વેદનું કારણ છે...)

આ ચારપ્રકારની કથાઓમાંથી જેને જે કથા કરવાની છે, તે કહે છે.

જે વિનયપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરે તે વૈનયિક. અર્થાત્ શિષ્ય ! એને સૌથી પહેલીવાર કથા કરવાની હોય તો આક્ષેપણીકથા કહેવી. એનાથી એને પોતાના સિદ્ધાન્તનાં પદાર્થો ગ્રહણ થઈ જાય. એટલે પૂર્વે કહેલા લક્ષણવાળી વિક્ષેપણીકથાને કહેવી.

પ્રશ્ન : આવું શા માટે ?

ઉત્તર : આક્ષેપણીકથાથી આકર્ષાયેલા જે જીવો હોય, તે સમ્યક્ત્વને પામે.

(પ્રશ્ન : એ શી રીતે ?)

ઉત્તર : આક્ષેપણી કથાથી એ જીવો આવર્જિત થાય એટલે એમને શુભભાવ પ્રગટે જ, અને એ શુભભાવ મિ.મોહનીયનાં ક્ષયોપશમનું કારણ છે. એટલે એ જીવો સમ્યક્ત્વ પામે.

જ્યારે વિક્ષેપણીકથામાં તો ભજના છે. કદાચ એ જીવો સમ્યક્ત્વ પામે, કદાચ ન પામે...

પ્રશ્ન : આવું બનવાનું શું કારણ ?

ઉત્તર : વિક્ષેપણીકથાનાં શ્રવણ દ્વારા તેવાપ્રકારનાં પરિણામ થતાં હોવાથી આ ભજના છે. (આશય એ કે જો સીધું પડી જાય, તો તો એ સમ્યક્ત્વ પામે. પણ જો એને એમ લાગે કે “આ બધા તો નિંદકો છે, ... તો મુશ્કેલી ઉભી થાય. એને ભાવ ન જાગે. આમ બંને પ્રકારનાં ભાવોનો સંભવ હોવાથી આ ભજના થાય છે.)

અથવા તો ક્યારેક એવું બને કે જીવ ગાઢતરમિથ્યાત્વ પામે. કેમકે જો શ્રોતા જડબુદ્ધિવાળો હોય તો વક્તાએ એને પરશાસ્ત્રમાં જે દોષો દર્શાવ્યા હોય, એ સમજી ન શકે. એટલે એને તો એમજ લાગે કે “પરદર્શનમાં કોઈ દોષ છે જ નહિ. આં લોકો ખોટી નિંદા કરે છે. આમનું મોઢું જ ન જોવું.” આમ આવા પ્રકારનાં અભિનિવેશને કારણે એ વધુ ગાઢમિથ્યાત્વ પામે.

ધર્મકથા કહી દીધી.

સામ્પ્રતં મિશ્રામાહ-

ધમ્મો અત્થો કામો ઉવ્વસ્સઇ જત્થ સુત્તકવ્વેસું । લોગે વેએ સમયે સાં ડ કહા મીસિયા
ણામ ॥૨૦૬॥ इत्थिकहा भक्तकहा रायकहा चोरजणवयकहा य । नडनट्टजल्लमुट्ठियकहा
उ एसा भवे विकहा ॥२०७॥ एया चेव कहाओ पत्रवगपरूवगं समासज्ज । अकहा कहा
य विकहा हविज्ज पुरिसंतरं पप्प ॥२०८॥ मिच्छतं वेयन्तो जं अन्नाणी कहं परिकहेइ ।
लिंगत्थो व गिही वा सा अकहा देसिया समए ॥२०९॥ तवसंजमगुणधारी जं चरणत्था
कहिति सम्भावं । सव्वजगज्जीवहियं सा उ कहा देसिया समए ॥२१०॥ जो संजओ
पमतो रागदोसवसगओ परिकहेइ । सा उ विकहा पवयणे पण्णत्ता धीरपुरिसेहि ॥२११॥

સિંગારસુત્તઇયા મોહકુવિયફુંફુગા સહાસિતિ (હસહસિતિ) । જં સુણમાણસ્સ કહં સમણેણ
 ણ સા કહેયવ્વા ॥૨૧૨॥ સમણેણ કહેયવ્વા તવનિયમકહા વિરાગમંજુતા । જં સોઠુણ
 મણુસ્સો વચ્ચઇ સંવેગનિવ્વેયં ॥૨૧૩॥ અત્થમહંતીવિ કહા અપરિકિલેસબહુલા કહેયવ્વા
 । હંદિ મહયા ચડગરત્તણેણ અત્થં કહા હણઇ ॥૨૧૪॥ છેત્તં કાલં પુરિસં સામત્થં ચડપ્પણો
 વિયાણેત્તા । સમણેણ ડ અણવજ્જા પગયંમિ કહા કહેયવ્વા ॥૨૧૫॥ તઇયજ્ઞયણનિજ્જુત્તી
 સમત્તા ॥

હવે મિશ્રકથા કહે છે.

નિયુક્તિ-૨૦૬ ગાથાર્થ : જે સૂત્ર, કાવ્યોમાં, લોકમાં, વેદમાં, સમયમાં ધર્મ, અર્થ
 અને કામનો ઉપદેશ અપાય તે મિશ્રિત કથા જાણવી.

નિયુક્તિ-૨૦૭ ગાથાર્થ : સ્ત્રીકથા, ભક્તકથા, રાજકથા, ચોરકથા, જનપદ કથા,
 નટ-નાટ્ય, જલ્લ, મુષ્ટિકકથા... આ વિકથા છે.

નિયુક્તિ-૨૦૮ ગાથાર્થ : આ જ કથાઓ પ્રજાપકપ્રરૂપકને આશ્રયીને અકથા, કથા
 અને વિકથા બને. તથા અન્ય પુરુષને પામીને અકથા, કથા કે વિકથા બને.

નિયુક્તિ-૨૦૯ ગાથાર્થ : મિથ્યાત્વને વેદતો સાધુ વેષધારી કે ગૃહસ્થ અજ્ઞાની જે કથા
 કહે, તે શાસ્ત્રમાં અકથા કહેવાયેલી છે.

નિયુક્તિ-૨૧૦ ગાથાર્થ : તપ-સંયમગુણધારક, ચારિત્રમાં રહેલા સાધુઓ
 સર્વજગતનાં જીવોને હિતકારી જે સદ્ભાવ કહે, તે શાસ્ત્રમાં કથા કહેવાયેલી છે.

નિયુક્તિ-૨૧૧ ગાથાર્થ : રાગદ્વેષને વશ થયેલો, પ્રમત સાધુ જે કથા કહે તે
 પ્રવચનમાં ધીરપુરુષો-વડે વિકથા કહેવાયેલી છે.

નિયુક્તિ-૨૧૨ ગાથાર્થ : જે કથાને સાંભળનારાને શૃંગારરસથી ઉત્તેજિત થયેલા
 મોહનીયકર્મનાં તણખાંઓ વિલાસ કરે, સાધુએ તે કથા ન કહેવી.

નિયુક્તિ-૨૧૩ ગાથાર્થ : સાધુએ વિરાગવાળી તપનિયમવાળી કથા કહેવી કે જે
 સાંભળીને મનુષ્ય સંવેગ-નિર્વેદ પામે.

નિયુક્તિ-૨૧૪ ગાથાર્થ : અર્થથી મહાન એવી પણ કથા પરિક્લેશ=કંટાળો ન
 થાય એ રીતે કહેવી. ખરેખર મોટા ચડકરથી = વિસ્તારથી કથા અર્થને હણી નાંખે
 છે.

નિયુક્તિ-૨૧૫ ગાથાર્થ : પ્રકૃતવસ્તુમાં ક્ષેત્ર, કાલ, પુરુષ અને પોતાનું સામર્થ્ય

જાણીને સાધુએ નિષ્પાપ કથા કહેવી.

ત્રીજા અધ્યયનની નિર્યુક્તિ સમાપ્ત થઈ.

વ્યાખ્યા-ધર્મ:-પ્રવૃત્તાદિરૂપ: અર્થો-વિદ્યાદિ: કામ:-ઈચ્છાદિ: ઉપદિશ્યતે-કથ્યતે
યત્ર 'સૂત્રકાવ્યેષુ' સૂત્રેષુ કાવ્યેષુ ચ-તલ્લક્ષણવત્સુ, ક્વેત્યત આહ-લોકે-રામાયણાદિષુ
વેદે-યજ્ઞક્રિયાદિષુ સમયે-તરંગવત્યાદિષુ સા પુન: કથા 'મિશ્રા' મિશ્રાનામ,
સંકીર્ણપુરુષાર્થાભિધાનાત્ इति ગાથાર્થ: । ઉક્તા મિશ્રકથા, તદભિધાનાચ્ચતુર્વિધા
કથેતિ ।

ટીકાર્થ : ધર્મ પ્રવૃત્તિ, નિવૃત્તિ વગેરેરૂપ છે. અર્થ એટલે વિદ્યા વગેરે. કામ એટલે
ઈચ્છાકામ, મદનકામાદિ. સૂત્રોમાં કે કાવ્યોમાં = કાવ્યનાં લક્ષણવાળા પદોમાં આ બધું
ઉપદેશાય તે મિશ્રિતકથા કહેવાય.

પ્રશ્ન : કયા ગ્રન્થોમાં સૂત્ર કે કાવ્યાદિમાં આ ગણવસ્તુ પ્રરૂપાય છે ?

ઉત્તર : રામાયણાદિ લૌકિકગ્રન્થોમાં, યજ્ઞક્રિયાદિનિરૂપક વેદોમાં અને તરંગવતી
વગેરે સ્વગ્રન્થોમાં સૂત્ર કે કાવ્યોમાં આ બધું વર્ણન કરાય છે. (આ બધા ગ્રન્થોમાં કોઈક
સૂત્રરચના છે, કોઈક કાવ્યરચના છે...)

આને મિશ્રકથા કહેવાય છે, કેમકે એમાં સંકીર્ણ = ભેગાં પુરુષાર્થોનું કથન કરેલું
છે.

મિશ્રકથા કહેવાઈ ગઈ, તેના કથન દ્વારા ચારપ્રકારની કથા કહેવાઈ ગઈ.

સામ્પ્રતં કથાવિપક્ષભૂતાં ત્યાજ્યાં વિકથામાહ, અજ્ઞાતસ્વરૂપાયાસ્ત્યાગા-
સંભવાદિતિ-સ્ત્રીકથા-એવંભૂતા દ્રવિડા इत्यादિલક્ષणा भक्तकथा सुन्दर: शाल्योदन
इत्यादिरूपा राजकथा अमुक: शोभन इत्यादिलक्षणा चौरजनपदकथा च गृहीतोऽद्य
चौर: स इत्थं कर्तव्यत: तथा रम्यो मध्यदेश इत्यादिरूपा नटनर्तकजलमुष्टिककथा च
एषा भवेद्विकथा प्रेक्षणीयकानां नटो रमणीय: यद्वा नर्तक: यद्वा जल: , जल्लो नाम
वस्त्राखेलक: मुष्टिको मल्ल: , इत्यादिलक्षणा विकथा, कथालक्षणविरहादिति ગાથાર્થ: ।
ઉક્તા વિકથા,

હવે કથાનાં વિપક્ષભૂત એવી ત્યાજ્ય વિકથા કહે છે. જો એનું સ્વરૂપ જ જાણ્યું ન
હોય, તો એનો ત્યાગ થઈ જ ન શકે, જ્યારે ત્યાગ તો કરવાનો જ છે એટલે વિકથાનું

સ્વરૂપ વર્ણવે છે.

તેમાં

સ્ત્રીકથા : દ્રવિડદેશની સ્ત્રી આવા આવાપ્રકારની હોય છે... વગેરે.

ભક્તકથા : આ શાલિભાત સારા છે... વગેરે.

રાજકથા : અમુકરાજા સારો છે... વગેરે.

ચોરકથા : આજે ચોર પકડાયો, તેને આ આ પ્રમાણે મારવામાં આવ્યો... વગેરે.

દેશકથા : મધ્યદેશ રમ્ય છે... વગેરે.

નટકકથા : આ નાટકમાં જે કલાકારો-પ્રેક્ષણીય છે. તેમાં આ નટ રમણીય છે.

નર્તકકથા : નૃત્ય કરનારાઓમાં આ નૃત્યકાર રમણીય છે.

જલ્લકથા : જલ્લ એટલે બે વાંસડાઓ ઉપર દોરી બાંધી, એ દોરડા ઉપર ચાલી ખેલ કરનાર. એની વાતો..

મુણ્ડિકકથા : મુણ્ડિક એટલે મલ્લ.

આ બધી વિકથા છે, કેમકે એમાં કથાનું લક્ષણ નથી. (કથા તો ધર્માદિ ચાર પુરુષાર્થોમાંથી તે તે પુરુષાર્થને સાધી આપે, જ્યારે વિકથા એક પણ પુરુષાર્થને સાધનારી ન હોવાથી એ કથા નથી...)

इदानीं प्रज्ञापकापेक्षयाऽऽसां प्राधान्यमाह-एता एवोक्तलक्षणाः कथाः प्रज्ञापयतीति प्रज्ञापकः प्रज्ञापकश्चासौ प्ररूपकश्चेति विग्रहस्तमवबोधकप्ररूपकं न तु घटदृभ्रमणकल्पं यतो न किञ्चिदवगम्यत इत्यर्थः समाश्रित्य-प्राप्य किमित्याह-'अकथा' वक्ष्यमाणलक्षणा कथा चोक्तस्वरूपा विकथा चोक्तस्वरूपैव भवति, पुरुषान्तरं-श्रोतृलक्षणं प्राप्य-आसाद्य, साध्वसाध्वाशयवैचित्र्यात् सम्यक्श्रुतादिवत्, अन्ये तु प्रज्ञापकं-मूलकर्तारं प्ररूपकं-तत्कृतस्याख्यातारमिति व्याचक्षते, न चैतदतिशोभनं, 'पणवयपरूवगे समासज्ज'ति पाठप्रसङ्गादिति गाथार्थः ।

હવે પ્રજ્ઞાપકની અપેક્ષાએ આ કથાઓની પ્રધાનતા દર્શાવે છે.

ઉપર દર્શાવેલા લક્ષણોવાળી કથાઓ જ પ્રજ્ઞાપક એવા પ્રરૂપકને આશ્રયીને વક્ષ્યમાણ લક્ષણવાળી અકથા, કહેવાયેલા સ્વરૂપવાળી કથા અને કહેવાયેલા સ્વરૂપવાળી જ વિકથા બને છે. આ ઉપરાંત શ્રોતારૂપ અન્યપુરુષને આશ્રયીને પણ અકથા, કથા, વિકથા બને છે.

પ્રશ્ન : આવું થવાનું શું કારણ ?

ઉત્તર : સારા આશય અને ખરાબ આશયરૂપ વિચિત્રતાનાં લીધે આમ બને છે. જેમકે સમ્યક્શ્રુતાદિ...

તથા પ્રજ્ઞાપકપ્રરુપક શબ્દનો કર્મધારયસમાસ કરવો. પ્રજ્ઞાપક એટલે શ્રોતાને બોધ કરાવનાર અને પ્રરૂપક એટલે બોલનાર, પ્રજ્ઞાપક એવા પ્રરૂપકને આશ્રયીને અકથાદિ ભેદો પડે છે. પરંતુ ઘંટીનાં ભ્રમણ જેવો પ્રરૂપક ન લેવો કે જેના દ્વારા કંઈપણ બોધ ન થાય.

(ભાવાર્થ : વક્તા બે પ્રકારનાં છે. (૧) બોલે ઘણું, પણ વધારે પડતી ઉંચી ભાષા બોલે કે વધુ ઝડપી બોલે. એને લીધે શ્રોતાઓને કશી સમજણ જ ન પડે. આવો વક્તા પ્રરૂપક ખરો, પણ પ્રજ્ઞાપક નહિ. (૨) એટલું બધું સ્પષ્ટ, સુંદર, સરળભાષામાં બોલે કે શ્રોતાઓને બધું જ બરાબર સમજાઈ જાય. આ પ્રરૂપક પ્રજ્ઞાપક પણ કહેવાય. અહીં આવા પ્રજ્ઞાપકપ્રરૂપકને આશ્રયીને અકથાદિ ભેદો પાડવાના છે. ઘંટીનાં ભ્રમણ સમાન વક્તાને આશ્રયીને નહિ.

ઘંટીના ભ્રમણની ઉપમા ઘણી રીતે ઘટી શકે છે. (૧) જેમ ઘંટીનું ભ્રમણ અવાજ ઘણો કરે, પરંતુ એમાં શ્રોતાને કોઈ બોધ ન થાય. એમ જે વક્તા બોલે ઘણું, પણ શ્રોતાને કશું ન સમજાય એ વક્તા ઘંટીનાં ભ્રમણ સમાન જાણવો. (૨) ઘંટીનું ભ્રમણ ગમે એટલું થાય, છતાં ઘંટી તો ત્યાંની ત્યાં જ હોય. એ આગળ ન વધે. એમ જે વક્તા બોલે ઘણો પણ શ્રોતાઓનું જ્ઞાન બિલકુલ ન વધે, બધાનું જ્ઞાન સ્થિર જ રહે તો એ રીતે પણ વક્તા ઘંટીનાં ભ્રમણ સમાન સમજી શકાય... એમ યથાયોગ્ય અર્થ વિચારવો.

જેમ આચારાંગાદિ શ્રુત સમ્યક્શ્રુત છે, પણ એને કોઈ મિથ્યાત્વી વાંચે, તો એનો બોધ મિથ્યા જ હોવાથી એને માટે એ શ્રુત મિથ્યાશ્રુત જ બની રહે. એમ વક્તા આક્ષેપણી વગેરે કથા કરતો હોય તો પણ જો શ્રોતાનો ભાવ સારો ન હોય તો એ કથા પણ શ્રોતાને અકથા કે વિકથા બની જાય.

હવે ન્યાયદર્શનાદિ શ્રુત મિથ્યાશ્રુત છે, પણ કોઈ સમ્યક્ત્વી એને વાંચે, તો એનો બોધ સમ્યગ્ હોવાથી એને માટે એ શ્રુત સમ્યક્શ્રુત બની રહે. એમ વક્તા વિકથા કરતો હોય તો પણ જો શ્રોતાનાં ભાવ સારા હોય તો એ વિકથા શ્રોતાને કથારૂપ બની જાય...)

કેટલાંકો પ્રજ્ઞાપકપ્રરુપક નો દ્વન્દ્વસમાસ કરે છે. તેઓ આ પ્રમાણે અર્થ કરે છે કે પ્રજ્ઞાપક એટલે ગ્રન્થનાં મૂલકર્તા અને પ્રરૂપક એટલે મૂલકર્તાવડે કરાવેલા-રચાવેલા

ગ્રન્થનું વ્યાખ્યાન કરનાર. પણ આ એમનું નિરૂપણ બહુ સારું નથી. કેમકે જો આવો અર્થ હોત તો મૂળમાં એવો પાઠ હોત કે ષણ્ણવગપરુવગે... કેમકે બે જણ થયા. પરંતુ મૂળમાં તો એકવચનાન્ત પાઠ છે, એટલે માનવું જોઈએ કે આ અર્થ બરાબર નથી.

इदानीमकथालक्षणमाह-मिथ्यात्वमिति-मिथ्यात्वमोहनीयं कर्म वेदयन् विपाकेन यां काञ्चिदज्ञानी कथां कथयति, अज्ञानित्वं चास्य मिथ्यादृष्टित्वादेव, यद्येवं नार्थोऽज्ञानिग्रहणेन मिथ्यात्ववेदकस्याज्ञानित्वाव्यभिचारादिति चेद्, न, प्रदेशानुभव-वेदकेन सम्यग्दृष्टिना व्यभिचारादिति, किंविशिष्टोऽसावित्याह-‘लिङ्गस्थो वा’ द्रव्यप्रव्रजितोऽङ्गारमर्दकादिः ‘गृही वा’ यः कश्चिदितर एव ‘सा’ एवं प्ररूपकप्रयुक्त-युक्त्या श्रोतर्यपि प्रज्ञापकतुल्यपरिणामनिबन्धना अकथा देशिता समये, ततः प्रतिविशिष्टकथाफलाभावादिति गाथार्थः ॥

હવે અકથાનું લક્ષણ કહે છે.

વિપાકદ્વારા મિથ્યાત્વમોહનીયને વેદતો અજ્ઞાની જે કોઈપણ કથા કરે (આક્ષેપણી, વિશેષણી... વગેરે.) તે બધી જ અકથા કહેવાય.

પ્રશ્ન : મિથ્યાત્વીને અજ્ઞાની કેમ કહ્યો ?

ઉત્તર : એ મિથ્યાત્વી હોવાથી જ અજ્ઞાની કહેવાય. મિથ્યાત્વીનું બધું જ જ્ઞાન અજ્ઞાન જ કહેવાય.

પ્રશ્ન : જો મિથ્યાત્વી અજ્ઞાની જ હોય, તો પછી અજ્ઞાની શબ્દ લખવાની જ જરૂર નહિ. એકલા વિશેષ્યમાં કોઈ વ્યભિચાર આવતો હોય તો એ વ્યભિચાર દૂર કરવા વિશેષણ મુકાય પરંતુ જો કોઈપણ વ્યભિચાર ન આવતો હોય તો વિશેષણ ન મુકાય. (દા.ત. ગીતાર્થસાધુ ગુરુ બની શકે. આટલું લખીએ તો ઘણું ભણી ચૂકેલા અસંવિગ્નો પણ ગુરુ બની શકે. એટલે આ વ્યભિચારને દૂર કરવા માટે સંવિગ્ન વિશેષણ મુકવું પડે. અસંવિગ્નો સંવિગ્ન ન હોવાથી તેઓ ગુરુ નહિ બની શકે...) અહીં “મિથ્યાત્વી જે કથા કહે, તે અકથા બને.” એમાં કોઈ જ દોષ નથી. મિથ્યાત્વી બધા અજ્ઞાની જ હોય છે. એમાં બે વિકલ્પ નથી કે મિથ્યાત્વી જ્ઞાની પણ હોય અને અજ્ઞાની પણ હોય... એટલે અહીં મિથ્યાત્વનાં વેદકનો અજ્ઞાનિત્વ સાથે વ્યભિચાર ન હોવાથી અજ્ઞાની પદ મુકવાની જરૂર નથી.

ઉત્તર : ના. જો અજ્ઞાની શબ્દ ન લખીએ અને માત્ર મિચ્છન્તં વેયંતો... એટલું જ

લખીએ તો મિથ્યાત્વને વેદનારા બે જણ છે. મિથ્યાત્વને વિપાકોદયથી ભોગવનારા મિથ્યાત્વીજીવો અને મિથ્યાત્વને પ્રદેશોદયથી ભોગવનારા સમ્યક્ત્વીજીવો. એટલે અહીં તો મિથ્યાત્વને વેદનારા તરીકે સમ્યક્ત્વી પણ આવે, એની કથા તો અકથા ન બને, એટલે પ્રદેશાનુભવવાળા સમ્યગ્દષ્ટિ સાથે વ્યભિચાર આવતો હોવાથી અન્નાણી શબ્દ મુકેલો છે. સમ્યગ્દષ્ટિ તો જ્ઞાની જ હોવાથી હવે તે ન લઈ શકાય એટલે વ્યભિચારદોષ ન આવે.

આ મિથ્યાત્વવેદક અજ્ઞાની કેવો હોય ? એ દર્શાવે છે કે એ દ્રવ્યદીક્ષિત વેશધારી અંગારમર્દકાદિ હોય કે પછી કોઈક ગૃહસ્થ જ હોય. ટુંકમાં એ જે કથા કહે તે શાસ્ત્રમાં અકથા કહેવાયેલી છે. આમાં વક્તાનાં તો મિથ્યાત્વપરિણામ હોવાથી એના માટે તો એ અકથા જ બનવાની પરંતુ પ્રરૂપકે કરેલી યુક્તિથી શ્રોતામાં પણ પ્રજ્ઞાપકનાં જેવા જ પરિણામોને ઉત્પન્ન કરનારી આ કથા બને છે. એટલે પ્રજ્ઞાપકપ્રરૂપકમાં આ કથા કરતી વખતે મિથ્યાત્વવાળા પરિણામ છે, તો શ્રોતાનાં મનમાં પણ એવાપ્રકારનાં ભાવ પ્રગટે. એટલે જેમ વક્તાને તે અકથા બને, તેમ શ્રોતાને પણ તે અકથા બની રહે.

એને અકથા કહેવાનું કારણ એ છે કે કથાનું જે પોતાનું વિશિષ્ટફલ છે, તે અહીં વક્તા કે શ્રોતાને મળતું નથી.

अत्रैव प्रक्रमे कथामाह-तपःसंयमगुणान् धारयन्ति तच्छीलाश्चेति तपःसंयमगुणधारिणः यां काञ्चन चरणरताः-चरणप्रतिबद्धा न त्वन्यत्र निदानादिना कथयन्ति सद्भावं-परमार्थं, किंविशिष्टमित्याह-सर्वजगज्जीवहितं, नतु व्यवहारतः कतिपयसत्त्वहितमित्यर्थः, तुशब्दस्यावधारणार्थत्वात्, सैव कथा निश्चयतो देशिता समये, निर्जराख्यस्वफलसाधनात्कतृणां श्रोतृणामपि चेतःकुशलपरिणामनिबन्धना कथैव, नो चेद्भाज्येति गाथार्थः ॥

અકથા, કથા, વિકથાની વાત ચાલે છે, એમાં જ હવે કથા કહે છે.

તપ, સંયમગુણોને ધારણ કરનારા અને તે સ્વભાવવાળા, ચારિત્રમાં લીન સાધુઓ જે કોઈપણ પરમાર્થને કહે તે જ શાસ્ત્રમાં નિશ્ચયથી કથા કહેવાયેલી છે. એ સાધુઓ તપસંયમમાં લીન જોઈએ, પણ યશ, કીર્તિ, દેવલોકાદિ પદાર્થોમાં નિયાણું કરવા દ્વારા કથાને કરનારા ન જોઈએ. અર્થાત્ આ બધાની પ્રાપ્તિ માટે કથા કરનારા ન જોઈએ.

તથા એ પરમાર્થ જગતનાં સર્વજીવોને હિતકારી હોવો જોઈએ. વ્યવહારથી કેટલાંક જ જીવોને હિતકારી બને એવો ન જોઈએ. (નિશ્ચયથી તો જે કથા સ્વરૂપતઃ

સર્વજીવહિતકારી ન હોય, તે કથા થોડા જીવોને હિતકારી પણ કહેવાતી જ નથી. પણ વ્યવહારથી એમ કહેવાય કે ભલે બધા જીવોને હિતકારી નથી, પણ થોડા જીવોને તો હિતકારી છે... આ કારણસર **વ્યવહારતઃ** શબ્દ લખેલો છે.)

ગાથામાં તુ શબ્દ અવધારણઅર્થવાળો છે, એટલે જ સૈવ એમ લખેલું છે.

પ્રશ્ન : આવા સાધુની કથા નિશ્ચયથી કથા શા માટે કહી ?

ઉત્તર : કેમકે આ કથા કથાકરનારને નિર્જરારૂપી ફલને સાધનારી બને છે.

પ્રશ્ન : કથાકર્તાને તો નિર્જરા મળે, પણ શ્રોતાને શું ફલ મળે ?

ઉત્તર : શ્રોતાને પણ જો એ કથા કુશલપરિણામનું કારણ બને, તો તો એને માટે પણ કથા જ છે. પરંતુ જો એ કથા શ્રોતાને કુશલપરિણામનું કારણ ન બને, તો એ ભાજ્ય છે. એટલે કે કથા ન કહેવાય, પરંતુ વિકથા કે અકથારૂપ જ બની રહે.

इहैव विकथामाह-यः संयतः प्रमत्तः-कषायादिना प्रमादेन रागद्वेषवशं गतः सन् न तु मध्यस्थः परिकथयति किञ्चित् सा तु विकथा प्रवचने-सा पुनर्विकथा सिद्धान्ते प्रज्ञसा धीरयुरुषैः-तीर्थकरादिभिः, तथाविधपरिणामनिबन्धनत्वात् कर्तृश्रोत्रोरिति, श्रोतृपरिणामभेदे तु तं प्रति कथान्तरमेव, एवं सर्वत्र भावना कार्येति गाथार्थः ।

અકથા, કથા, વિકથાનાં નિરૂપણમાં જ હવે વિકથાને કહે છે.

જે સાધુ પ્રમાદી બનેલો હોય એટલે કે કષાયાદિ પ્રમાદથી રાગદ્વેષને પરવશ બનેલો હોય, મધ્યસ્થ ન હોય અને એવી અવસ્થામાં એ કંઈક કહે તો એ પ્રવચનમાં તીર્થકરોવગેરેએ વિકથા કહી છે. કેમકે આ કથા કર્તા અને શ્રોતાને તેવાપ્રકારનાં (વિપરીત) પરિણામનું કારણ બને છે.

પ્રશ્ન : સાધુ ભલે પ્રમાદી બનીને કથા કરે અને એટલે સાધુને ભલે એ વિકથા બને. પરંતુ શ્રોતાને એનાથી સારાભાવ થાય તો શું ?

ઉત્તર : શ્રોતાનાં પરિણામ જો વસ્તાનાં પરિણામ કરતાં જુદા પડે તો તો શ્રોતા પ્રત્યે તે વિકથા જુદી જ કથારૂપે પરિણમે. અર્થાત્ અકથા કે કથા બની રહે.

આ રીતે સર્વત્ર વિચારણા કરવી.

साम्प्रतं श्रमणेन यथाविधा न कार्या तथाविधामाह-श्रद्धागाररसेन-मन्मथदीपकेन उत्तेजिता-अधिकं दीपिता, केत्याह-मोह एव-चारित्रमोहनीयकर्मोदयसमुत्थात्म-

પરિણામરૂપઃ કુપિતફલકા-ઘટિતકુકુલા 'હસહસિતિ'તિ જાજ્વલ્યમાના જાયત ઇતિ વાક્યશેષઃ, યાં શ્રુણ્વતઃ કથાં મોહોદયો જાયત ઇત્યર્થઃ શ્રમણેન-સાધુના ન સા કથયિતવ્યા, અકુશલભાવનિબન્ધનત્વાદિતિ ગાથાર્થઃ ।

શ્રમણે જેવા પ્રકારની કથા ન કરવી જોઈએ, તેવા પ્રકારની કથા હવે દર્શાવે છે.

જે કથાને સાંભળતા શ્રોતાને શૃંગારરસથી અત્યંત દીપીઉઠેલ એવી ચારિત્રમોહનીયકર્મોદયથી ઉત્પન્ન થયેલ આત્મપરિણામરૂપ મોહ સ્વરૂપ તણખાવાળી અગ્નિ પ્રગટે... અર્થાત્ જે કથાને સાંભળનારાને મોહનો ઉદય થાય... સાધુએ તે કથા ન કરવી. કેમકે એ ખરાબભાવોનું કારણ બને છે.

જાયતે શબ્દ વાક્યશેષ લેવો.

યત્પ્રકારા કથનીયા તત્પ્રકારામાહ-શ્રમણેન કથયિતવ્યા, કિંવિશિષ્ટેત્યાહ- 'તપોનિયમકથા' અનશનાદિપદ્ધાશ્રવવિરમણાદિરૂપા, સાડપિ વિરાગસંયુક્તા ન નિદાનાદિના રાગાદિસંગતા, અત એવાહ-યાં કથાં શ્રુત્વા મનુષ્યઃ-શ્રોતા વ્રજતિ-ગચ્છતિ 'સંવેયણિલ્લેદં'તિ સંવેગં નિર્વેદં ચેતિ ગાથાર્થઃ ।

જેવાપ્રકારની કથા સાધુએ કરવી જોઈએ, તેવાપ્રકારની કથા હવે દર્શાવે છે.

સાધુએ તપનિયમવાળી કથા કહેવી. અર્થાત્ અનશનાદિ ૧૨ પ્રકારનો તપ તથા પંચાશ્રવવિરમણાદિ રૂપ નિયમની કથા કરવી. તે પણ અંદરનાં વૈરાગ્યભાવ સાથે કહેવી. પરંતુ યશકીર્તિની લાલસા, નિયાણાદિ દ્વારા રાગાદિવાળી બનેલી કથા ન કહેવી.

આથી જ કહે છે કે જે કથાને સાંભળીને શ્રોતા સંવેગ અને નિર્વેદને પામે એવી કથા કહેવી.

કથાકથનવિધિમાહ-મહાર્થાપિ કથા અપરિક્લેશબહુલા કથયિતવ્યા, નાતિવિસ્તરકથનેન પરિક્લેશઃ કાર્ય ઇત્યર્થઃ, કિમિત્યેવમિત્યત આહ-'હંદી'ત્યુપદર્શને મહતા ચડકરત્વેન-અતિપ્રપન્નકથનેનેત્યર્થઃ કિમિત્યાહ-અર્થ કથા હન્તિ-ભાવાર્થ નાશયતીતિ ગાથાર્થઃ । વિધિશેષમાહ-ક્ષેત્રં-ભૌતાદિભાવિતં કાલં-ક્ષીયમાણાદિલક્ષણં પુરુષં-પારિણામિકાદિરૂપં સામર્થ્યં ચાત્મનો જ્ઞાત્વા પ્રકૃતે વસ્તુનીતિ યોગઃ શ્રમણેન ત્વનવદ્યા-પાપાનુબન્ધરહિતા કથા કથયિતવ્યા, નાન્યેતિ ગાથાર્થઃ । ઉક્તા કથા, તદભિધાનાદૂતો નામનિષ્પન્નો નિષ્કેપઃ,

કથા કહેવાની વિધિ બતાવે છે કે

મોટા અર્થવાળી એવી પણ કથા શ્રોતાઓને ઘણો ફલેશ થાય એ રીતે ન કહેવી. આશય એ છે કે બહુ લંબાણથી કહેવા દ્વારા શ્રોતાઓને કંટાળો થાય એવું ન કરવું.

પ્રશ્ન : કેમ ? વધુ લંબાણથી કહેવામાં વાંધો શું ?

ઉત્તર : વધુ લંબાણથી કથન કરીએ તો એ કથા ભાવાર્થને હણી નાંખે.

કથા કરવાની જ જે થોડી ઘણી વિધિ બાકી છે, તે દર્શાવે છે.

ક્ષેત્ર ભૌતાદિથી ભાવિત છે કે નહિ ?

કાળ ક્ષીયમાણકાળ છે કે નહિ ?

પુરુષ પારિજામિક છે કે અપારિજામિક ?

પ્રસ્તુતવસ્તુમાં પોતાનું સામર્થ્ય છે કે નહિ ? (આ પદાર્થ પ્રરૂપવાની મારી શક્તિ છે કે નહિ ?... વગેરે.)

આ બધું જ જાણીને શ્રમણે પાપાનુબંધરહિત કથા કહેવી પણ બીજીકથા ન કહેવી.

કથા કહેવાઈ ગઈ.

તેના કથનથી નાભિષ્પત્તનિક્ષેપ પૂર્ણ થયો.

સામ્પ્રતં સૂત્રાલાપકનિષ્પત્તસ્યાવસર ઇત્યાદિચર્ચઃ પૂર્વવત્તાવદ્યાવત્સૂત્રાનુ-
ગમેઽસ્થલિતાદિગુણોપેતં સૂત્રમુચ્ચારણીયમ્, તચ્ચેદમ્-

સંજમે સુદ્ધિઅપ્પાણં, વિષ્પમુક્કાણ તાઇણં । તેસિમેયમણાઇણં,
નિગંથાણ મહેસિણં ॥૧॥ ઉદ્દેસિયં કીયગડં, નિયાગમભિહડાણિ ય ।
રાઇભત્તે સિણાણે ય, ગંધમલ્લે ય વીયણે ॥૨॥ સંનિહી ગિહિમત્તે ય,
રાયપિંડે કિમિચ્છણ । સંવાહણા દંતપહોયણા ય સંપુચ્છણા દેહપલોયણા
ય ॥૩॥ અદ્ધાવણ ય નાલીણ, છત્તસ્સ ય ધારણદ્ધાણ । તેગિચ્છં પાહણા
પાણ, સમારંભં ચ જોઇણો ॥૪॥ સિજ્જાયરપિંડં ચ, આસંદીપલિયંકણ ।
ગિહંતરનિસિજ્જા ય, ગાયસ્સુવ્વટ્ટણાણિ ય ॥૫॥ ગિહિણો વેઆવડિયં,
જા ય આજીવવત્તિયા । તત્તાનિવ્વુડભોઇત્તં, આઠસ્સરણાણિ ય ॥૬॥
મૂલણ સિંગવેરે ય, ઉચ્છુખંડે અનિવ્વુડે । કંદે મૂલે ય સચ્ચિત્તે, ફલે બીણ
ય આમણ ॥૭॥ સોવચ્ચલે સિંધવે લોણે, રોમાલોણે ય આમણ । સામુદે

પંસુખારે ય, કાલાલોળે ય આમૈ ॥૮॥ ધ્રુવણે ત્તિ વમણે ય, વત્થીકમ્મ
વિરેયણે । અંજણે દંતવણે ય, ગાયાબ્ભંગવિભૂસણે ॥૯॥
સવ્વમેયમણાઇત્રં, નિગંથાણ મહેસિણં । સંજમંમિ અ જુત્તાણં, લહુભૂય-
વિહારિણં ॥૧૦॥

હવે સૂત્રાલાપકનિષ્પત્તનો અવસર છે... ઈત્યાદિ બધી ચર્ચા ત્યાંસુધી સમજવી કે
છેલ્લે સૂત્રાનુગમમાં અસ્ખલિતાદિગુણોવાળું સૂત્ર ઉચ્ચારવાનું.

તે સૂત્ર આ છે.

દશ. ૧-૧૦ : ગાથાર્થ ટીકાર્થથી સમજવો.

અસ્ય વ્યાખ્યા-ઇહ સંહિતાદિક્રમઃ ક્ષુણ્ણઃ, ભાવાર્થસ્ત્વયમ્-‘સંયમે’
દ્રુમપુષ્પિકાવ્યાર્વણિતસ્વરૂપે શોભનેન પ્રકારેણ આગમનીત્યા સ્થિત આત્મા યેષાં તે
સુસ્થિતાત્માનસ્તેષાં, ત એવ વિશેષ્યન્તે-વિવિધમ્-અનેકૈઃ પ્રકારૈઃ પ્રકર્ષેણ-ભાવસારં
મુક્તાઃ-પરિત્યક્તાઃ બાહ્યાભ્યન્તરેણ ગ્રન્થેનેતિ વિપ્રમુક્તાસ્તેષાં, ત એવ વિશેષ્યન્તે-ત્રાયન્તે
આત્માનં પરમુભયં ચેતિ ત્રાતારઃ, આત્માનં પ્રત્યેકબુદ્ધાઃ પરં તીર્થકરાઃ, સ્વતસ્તીર્ણત્વાદ્,
ઉભયં સ્થવિરા ઇતિ, તેષામિદં-વક્ષ્યમાણલક્ષણં અનાચરિતમ્-અકલ્પ્યં, કેષામિત્યાહ
‘નિર્ગન્થાનાં’ સાધૂનામિત્યભિધાનમેતત્, મહાન્તશ્ચ તે ઋષયશ્ચ મહર્ષયો યતય ઇત્યર્થઃ,
અથવા મહાન્તં ઇષિતું શીલં યેષાં તે મહૈષિણસ્તેષાં, ઇહ ચ પૂર્વપૂર્વભાવ એવ ઉત્તરોત્તરભાવો
નિયમિતો હેતુહેતુમદ્ભાવેન વેદિતવ્યઃ, યત એવ સંયમે સુસ્થિતાત્માનોઽત એવ વિપ્રમુક્તાઃ,
સંયમસુસ્થિતાત્માનિબન્ધનત્વાદ્વિપ્રમુક્તેઃ, એવં શેષેષ્વપિ ભાવનીયં, અન્યે તુ પશ્ચાનુપૂર્વ્યા
હેતુહેતુમદ્ભાવમિત્થં વર્ણયન્તિ-યત એવ મહર્ષયોઽત એવ નિર્ગન્થાઃ, એવં શેષેષ્વપિ
દ્રષ્ટવ્યમિતિ સૂત્રાર્થઃ ॥૧॥

ટીકાર્થ : અહીં સંહિતાદિ ક્રમ તો પ્રસિદ્ધ જ છે. એટલે એ નથી કહેતાં, પરંતુ
ભાવાર્થ કહીએ છીએ.

ગાથા-૧ : દ્રુમપુષ્પિકામાં વર્ણવેલા સ્વરૂપવાળા સંયમમાં સારીરીતે આગમનીતિથી
જેનો આત્મા સ્થિર છે, તથા જેઓ અનેકપ્રકારે ભાવપ્રધાનપણે બાહ્ય અને અભ્યન્તર
ગ્રન્થથી મુક્ત છે. તથા જે પોતાના, પરનાં અને ઉભયનાં રક્ષક છે. તેમાં પ્રત્યેકબુદ્ધો
આત્માની જ રક્ષા કરનારા છે, (પરની રક્ષા કરનારા નહિ.) તીર્થકરો પરની રક્ષા

કરનારા છે. સ્વયં તો તરી જ ચૂકેલા હોવાથી સ્વરક્ષાની એમને જરૂર નથી. જ્યારે સ્થવિરો સ્વ અને પર... બંનેની રક્ષા કરનારા છે.

આવાપ્રકારનાં મહાત્માઓને વક્ષ્યમાણલક્ષણવાળા પદાર્થ અકલ્પ્ય છે.

આ મહાત્માઓના જ બે વિશેષણો બતાવે છે કે **નિર્ગન્થાનાં મહર્ષીનાં** આમાં નિર્ગન્થ એ સાધુઓનું નામ છે. (આગળ વિપ્રમુક્ત શબ્દનો અર્થ કરી ગયા છે કે બંને ગ્રંથથી જે રહિત છે. એટલે હવે જો નિર્ગન્થ શબ્દનો પણ વ્યુત્પત્તિ અર્થ લઈએ, તો એનો અર્થ પણ એ મુજબ જ થતો હોવાથી દ્વિરુક્તિદોષ લાગે. એટલે નિર્ગન્થ શબ્દનો કોઈ અર્થ ન લેવો. એ માત્ર સાધુઓ માટે વપરાતું નામ જ સમજવું.)

મોટા એવા ઋષિઓ તે મહર્ષિ કહેવાય.

અથવા તો મહાન્તં - મોક્ષને ઇષિતું - ઈચ્છવાનો-શોધવાનો શીલં - સ્વભાવ જેઓનો છે, તે મહૈષિણઃ આ પ્રમાણે પણ એ શબ્દ ખુલી શકે.

અહીં પૂર્વપૂર્વવિશેષણની હાજરીમાં જ ઉત્તરોત્તરની હાજરી નિયમિત કરાયેલી છે = નક્કી કરાયેલી છે, એ કારણ-કાર્યભાવરૂપે જાણવી.

તે આ પ્રમાણે - સાધુઓ સંયમમાં સુસ્થિત આત્માવાળા છે, માટે જ વિપ્રમુક્ત છે. કેમકે વિપ્રમુક્તિ - બાહ્યઅભ્યન્તરગ્રન્થિથી છુટકારો સંયમમાં સુસ્થિત આત્મારૂપ કારણથી જ થાય છે. આ રીતે બાકીમાં પણ વિચારી લેવું. (સાધુઓ વિપ્રમુક્ત છે, માટે રક્ષક છે.)

કેટલાંકો અહીં પશ્ચાન્નુપૂર્વીથી કાર્યકારણભાવને આ પ્રમાણે વર્ણવે છે કે સાધુઓ મહર્ષિ છે, માટે જ નિર્ગન્થ છે, નિર્ગન્થ છે માટે જ રક્ષક = ત્રાતા છે... એમ બાકીમાં પણ સમજી લેવું.

સામ્પ્રતં યદનાચરિતં તદાહ-‘ઉદ્દેસિયં’તિ ઉદ્દેશનં સાધ્વાદ્યાશ્રિત્ય દાનારમ્ભસ્યેત્યુદ્દેશઃ તત્ર ભવમૌદ્દેશિકં ૧, ક્રયણં-ક્રીતં, ભાવે નિષ્ઠાપ્રત્યયઃ, સાધ્વાદિનિમિત્તમિતિ ગમ્યતે, તેન કૃતં-નિર્વર્તિતં ક્રીતકૃતં ૨, ‘નિયાગ’મિત્યામન્નિતસ્ય પિણ્ડસ્ય ગ્રહણં નિત્યં ન ત્વનામન્નિતસ્ય ૩, ‘અભિહટ્ટાણિ ય’ત્તિ સ્વગ્રામાદેઃ સાધુનિમિત્તમભિમુખમાનીતમભ્યાહતં, બહુવચનં સ્વગ્રામપરગ્રામનિશીથાદિ-ભેદદ્રવ્યાપનાર્થ ૪, તથા ‘રાત્રિભક્તં’ રાત્રિભોજનં દિવસગૃહીતદિવસભુક્તાદિ-ચતુર્ભંજલક્ષણં ૫, ‘સ્નાનં ચ’ દેશસર્વભેદભિન્નં, દેશસ્નાનમધિષ્ઠાનશૌચાતિરેકેના-

ક્ષિપક્ષ્મપ્રક્ષાલનમપિ, સર્વસ્નાનં તુ પ્રતીતં ૬, તથા 'ગન્ધમાલ્યવ્યજનં ચ' ગન્ધગ્રહણાત્કોષ્ટપુટાદિપરિગ્રહઃ માલ્યગ્રહણાચ્ચ ગ્રથિતવેષ્ટિતાદેર્માલ્યસ્ય વીજનં તાલવૃન્તાદિના ઘર્મં એવ, ૭-૮-૯ इदमनाचरितं, દોષાશ્ચૌદ્દેશિકાદિધ્વારમ્ભપ્રવર્તનાદયઃ સ્વધિયાડવગન્તવ્યા इति सूत्रार्थः ॥૨॥

ગાથા-૨ : હવે એ સાધુઓને જે જે અનાચરિત છે, તે વસ્તુ દેખાડતાં કહે છે.

(૧) ઔદેશિક : સાધુ વગેરેને આશ્રયીને દાનારંભનો ઉદ્દેશ = વિચાર કરવો એ ઉદ્દેશ. અર્થાત્ "સાધુને વહોરાવવા માટે રસોઈ બનાવું, જુદી કાઢું વિ. આ રીતે સાધુને દાન આપવા માટે રસોઈરૂપ આરંભનો વિચાર કરવો એ ઉદ્દેશ. એમાં જે થયું, એટલે કે આ વિચાર દ્વારા જે બનેલું હોય તે ઔદેશિક. (આ આધાકર્માદિદોષવાળી ગોચરી બને... તે અનાચરિત છે. સાધુ એ વાપરી ન શકે.)

(૨) કીતકૃત : ક્રીત શબ્દમાં ભાવપણું અર્થમાં ત પ્રત્યય લાગેલો છે. સાધ્વાદિનિમિત્તં શબ્દ સમજી લેવાનો છે. સાધુ વગેરે માટે ખરીદવું તે કીત. આ ખરીદવા દ્વારા જે વસ્તુ તૈયાર થયેલી હોય તે કીતકૃત કહેવાય.

(૩) નિયાગ : કાયમ માટે આમંત્રિતપિંડનું ગ્રહણ કરવું. પણ અનામંત્રિતનું ગ્રહણ ન કરવું. ("સાધુઓ ! તમારે રોજ મારે ત્યાં ગોચરી આવવું." આ આમંત્રણ મળ્યું, અને સાધુ એ આમંત્રણ સ્વીકારીને એને અનુસારે જ ગોચરી લાવે તો એ આમંત્રિતપિંડ બને. એ દોષ છે. સાધુએ અનામંત્રિતપિંડ લેવાનો છે.)

(૪) અભ્યાહત : સ્વગામમાંથી, પરગામમાંથી સાધુને માટે સાધુ સામે લવાયેલી ગોચરી અભ્યાહત કહેવાય. ગાથામાં અભિહટ્ટાણિ એમ બહુવચન કરેલ છે, એ તો "અભ્યાહતનાં સ્વગામ અભ્યાહત, પરગામ અભ્યાહત, નિશીથ અભ્યાહત, નોનિશીથ અભ્યાહત વગેરે અનેકભેદો છે" એવું જણાવવા માટે બહુવચન છે.

(૫) રાત્રિભોજન : દિવસે વહોરેલું અને દિવસે વાપરેલું... વગેરે ચારભેદે રાત્રિભોજન છે. (આગલા દિવસે વહોરી, રાત્રે પાસે રાખી બીજા દિવસે વાપરે... તો રાત્રે પોતાની પાસે એ વસ્તુ રાખી મૂકી હોવાથી આ રીતે દિવસે વાપરવામાં પણ રાત્રિભોજનનો દોષ લાગે. આ જ પ્રમાણે દિવસે વહોરેલું- રાત્રે વાપરેલું, રાત્રે વહોરેલું - દિવસે વાપરેલું, રાત્રે વહોરેલું, રાત્રે વાપરેલું... એમ ચારભેદ સમજી લેવા.)

(૬) સ્નાન : દેશસ્નાન અને સર્વસ્નાન એમ બે ભેદે સ્નાન છે. એમાં અધિષ્ઠાન = મલનિર્ગમનસ્થાનની શુદ્ધિ સિવાય જો આંખની પાંપણનું પણ પ્રક્ષાલન કરવામાં આવે તો

એ દેશસ્નાન છે. સર્વસ્નાન તો પ્રસિદ્ધ જ છે.

(૭) ગન્ધ : ગન્ધ શબ્દથી કોષ્ઠપુટ વગેરે સુગંધીવસ્તુઓ સમજવી.

(૮) માલ્ય : માલ્ય શબ્દથી ગુંથાયેલ, વીંટળાયેલ વગેરે માલ્ય = માળા સમજવા. (સોંય વગેરેથી વીંધીને જે માળા તૈયાર કરાય તે ગુંથાયેલ અને વીંધ્યા વિના જે દોરીથી બાંધવા દ્વારા માળા તૈયાર કરાય એ વીંટળાયેલ ગણાય.)

(૯) વ્યજન : બફારો થાય ત્યારે પંખાદિથી વીંઝવું એ વ્યજન.

આ બધું જ અનાયરિત છે.

આ ઔદેશિકથી માંડીને વ્યજન સુધીમાં આરંભનું પ્રવર્તન વગેરે જે જે દોષો છે, એ સ્વબુદ્ધિથી જાણી લેવા.

इदं चानाचरितमित्याह-‘संनिहि’ति सूत्रम्, अस्य व्याख्या-संनिधीयतेऽनयाऽऽत्मा दुर्गताविति संनिधिः- घृतगुडादीनां संचयक्रिया १०, ‘गृहिमात्रं’ गृहस्थभाजनं च ११, तथा ‘राजपिण्डो’ नृपाहारः १२, कः किमिच्छतीत्येवं यो दीयते स किमिच्छकः, राजपिण्डोऽन्यो वा सामान्येन १३, तथा ‘संवाधनम्’ अस्थिमांसत्वग्रोमसुखतया चतुर्विधं मर्दनं १४, ‘दन्तप्रधावनं’ चाङ्गुल्यादिना क्षालनं १५, तथा ‘संप्रश्नः’ सावद्यो गृहस्थविषयः, राढार्थं कीदृशो वाऽहमित्यादिरूपः १६, ‘देहप्रलोकनं च’ आदर्शादावनाचरितम् १७, दोषाश्च संनिधिप्रभृतिषु परिग्रहप्राणातिपातादयः स्वधियैव वाच्या इति सूत्रार्थः ॥३॥

આ પણ અનાયરિત છે.

ગાથા-૩ : (૧૦) સંનિધિ : જે દોષથી જીવ દુર્ગતિમાં સ્થાપિત કરાય એ સંનિધિદોષ છે. ઘી-ગોળ વગેરેને એકઠું કરવાની ક્રિયા એ સંનિધિ છે.

(૧૧) ગૃહિભાજન : ગૃહસ્થોનાં વાસજ્ઞાદિ વાપરવા.

(૧૨) રાજપિંડ : રાજાનો આહાર.

(૧૩) કિમિચ્છક : “કોણ શું ઈચ્છે છે ?” એ પ્રમાણે જે આહાર અપાય તે કિમિચ્છક આહાર કહેવાય. એ રાજપિંડ હોય કે સામાન્યથી બીજો કોઈ પિંડ પણ હોય. (જે કોઈપણ સાધુ જે કંઈપણ માંગે તે એને આપવું..આવી રીતે જે પિંડ અપાય, એ માટે આધાકર્માદિ પણ કરાય... એ બધું કિમિચ્છકપિંડ ગણાય)

(૧૪) સંવાધન : હાડકાને સુખકારી, માંસને સુખકારી, ચામડીને સુખકારી,

રૂંવાટીને સુખકારી એમ ચારપ્રકારનું મર્દન.

(૧૫) દન્તપ્રધાવન : અંગુલિ વગેરેથી દાંત ધોવા તે.

(૧૬) સંપ્રશ્ન : ગૃહસ્થ સંબંધી સાવધ પ્રશ્ન પૂછવો તે. (કેમ ? કેટલા રૂપિયા કમાયો ? તારો છોકરો પરણી ગયો ? એને બચ્ચા થયા કે નહિ ? વગેરે) અથવા વિભૂષાને માટે આ પ્રમાણે પૂછવું કે હું કેવો છું ?

(૧૭) દેહપ્રલોકન : દર્પણ વગેરેમાં મોઢું વગેરે જોવું.

સંનિધિથી માંડીને દેહપ્રલોકન સુધીમાં પરિગ્રહ, હિંસા વગેરે જે જે દોષો છે, તે સ્વબુદ્ધિથી જ કહેવા = સમજવા.

કિંચ-‘અદ્વાવૈય’ સૂત્રમ્, અસ્ય વ્યાખ્યા-અષ્ટાપદં ચેતિ, ‘અષ્ટાપદં’ દ્યૂતમ્, અર્થપદં વા-ગૃહસ્થમધિકૃત્ય નીત્યાદિવિષયમનાચરિતં ૧૮, તથા ‘નાલિકા ચે’તિ દ્યૂતવિશેષલક્ષણા, યત્ર મા ભૂત્કલયાડ્યન્યથા પાશકપાતનમિતિ નલિકયા પાત્યન્ત ઇતિ, ઇયં ચાનાચરિતા ૧૯, અષ્ટાપદેન સામાન્યતો દ્યૂતગ્રહણે સત્યવ્યભિનિવેશનિબન્ધનત્વેન નાલિકાયાઃ પ્રાધાન્યવ્યાપનાર્થઃ ભેદેન ઉપાદાનમ્, અર્થપદમેવોક્તાર્થં તદિત્યન્યે અભિદધતિ, અસ્મિન્ પક્ષે સકલદ્યૂતોપલક્ષણાર્થં નાલિકાગ્રહણમ્, અષ્ટાપદદ્યૂતવિશેષપક્ષે ચોભયોરિતિ । તથા ‘છત્રસ્ય ચ’ લોકપ્રસિદ્ધસ્ય ધારણમાત્માનં પરં વા પ્રત્યનર્થાયેતિ, આગાઢગ્લાનાદ્યાલમ્બનં મુક્ત્વાડનાચરિતં, પ્રાકૃતશૈલ્યા ચાત્રાનુસ્વારલોપોડકાર-નકારલોપૌ ચ દ્રષ્ટવ્યૌ, તથાશ્રુતિપ્રામાણ્યાદિતિ ૨૦, તથા ‘તેગિચ્છં’તિ, ચિકિત્સાયા ભાવશ્ચૈકિત્સ્યં-વ્યાધિપ્રતિક્રિયારૂપમનાચરિતં ૨૧, તથોપાનહૌ પાદયોરનાચરિતે, પાદયોરિતિ સાભિપ્રાયકં, ન ત્વાપત્કલ્પપરિહારાર્થમુપગ્રહધારણેન ૨૨, તથા ‘સમારમ્ભશ્ચ’ સમારમ્ભણં ચ ‘જ્યોતિષઃ’ અગ્નેસ્તદનાચરિતમિતિ ૨૩, દોષા અષ્ટાપદાદીનાં ક્ષુણ્ણા એવેતિ સૂત્રાર્થઃ ॥૪॥

ગાથા-૪ : (૧૮) અષ્ટાપદ : જુગાર અથવા તો અર્થપદં એમ લઈએ તો ગૃહસ્થને આશ્રયીને નીતિ વગેરે સંબંધી જે અર્થપદ તે અનાચરિત છે. (ધંધામાં કેવી કેવી નીતિ રાખવાથી પૈસો કમાઈ શકીએ... એ પ્રમાણે અર્થસંબંધી નીતિઓ જણાવનારા વાક્યો તે અર્થપદ છે. એનું કથન અનાચરિત છે.)

(૧૯) નાલિકા : એક વિશેષપ્રકારનો જુગાર નાલિકાશબ્દથી ઓળખાય છે. જુગારમાં જુગારી કળા દ્વારા = પાશા પાડવાની હોંશિયારી દ્વારા અન્યથા = ઉંધા-ચતા

પાશા ન પાડી દે એ માટે નાલિકાથી પાશા પાડવાના જે જુગારમાં હો તે નાલિકા કહેવાય છે. મોટી ભુંગળી જેવી નલિકામાં પાશા નાંખવાના, એ ગબડતા ગબડતા નીચે પડે, આમાં કોઈની હાથ-ચાલાકી વગેરે ન ચાલે.

પ્રશ્ન : અષ્ટાપદ શબ્દથી બધા જુગાર આવી જ જાય છે, તો નાલિકા નામનો જુગાર જુદો બતાવવાની શી જરૂર ?

ઉત્તર : અષ્ટાપદ શબ્દથી જોકે સામાન્યથી બધા ઘુત આવી જ જાય છે, તો પણ “નાલિકારૂપી જુગાર અભિનિવેશનું કારણ હોવાથી એની પ્રધાનતા છે.” એ દર્શાવવા માટે નાલિકાનું જુદું ગ્રહણ કરેલું છે. (સામાન્યજુગારમાં તો માણસ કપટપૂર્વક જીત મેળવી શકે અને સ્વાભાવિક છે કે જે કપટપૂર્વક જીત્યો હોય એને મનમાં સંકોચ રહે, જ્યારે નાલિકામાં તો જે જીત્યો, એ સચ્ચાઈથી જ જીતેલો હોય એટલે એ “હું જીત્યો.” એ ભાવને વધુ ને વધુ દઢ બનાવી દે. આમ નાલિકા એ અભિનિવેશનું કારણ બને અથવા તો એમ પણ સમજવું કે સામાન્ય જુગારાદિમાં તો કપટ વગેરેનો સંભવ હોવાથી. “આ જુગાર ન રંમાય... એમાં પાપ છે...” વગેરે વિચારો આવે. પરંતુ જે નાલિકામાં કપટાદિ શક્ય જ નથી, એમાં તો એવો વિચાર આવે કે “આમાં શું પાપ છે ? બધા પોતપોતાની ઈચ્છાથી રમે છે. આપણે કોઈને ઠગતા નથી... પછી આ રમત રમવામાં શું વાંધો ?” આમ આ રીતે પણ નાલિકાજુગાર અભિનિવેશ = આગ્રહનું કારણ બની રહે છે એમ લાગે છે.)

અન્યલોકો એમ કહે છે કે અદ્ભુત્વ નો અર્થ જુગાર નથી કરવાનો, પણ અમે પૂર્વે કહી ગયા એ પ્રમાણે અર્થપદ એ જ અર્થ કરવાનો છે. એટલે બે વાર જુગારનું વર્ણન આવવા રૂપ દોષ લાગતો નથી.

હવે આ માન્યતા પ્રમાણે જોકે એવો વાંધો આવે કે નાલિકારૂપ જુગારનો જ નિષેધ થયો. પણ બીજા બધા જુગાર તો અનાયરિત ન દેખાડ્યા. એટલે બીજા બધા જુગારો રમવામાં કોઈ પાપ ન લાગે...” પરંતુ આ પક્ષમાં એમ સમજવું કે નાલિકાજુગારનું ગ્રહણ તમામ જુગારનાં ઉપલક્ષણ માટે છે. અર્થાત્ નાલિકા જુગારની જેમ તમામ જુગારો અનાયરિત જ છે એવું આ નાલિકાશબ્દથી સમજી લેવું.

હા ! અમે જે મત માન્યો છે, એમાં તો અષ્ટાપદ- જુગાર અને નાલિકા એટલે નાલિકાવાળો જુગાર એમ બંને લીધા જ છે. તો એ મતમાં તો નાલિકાશબ્દથી બધા જુગાર લેવાની જરૂર નથી. કેમકે આ મતમાં તો બંનેયનું ગ્રહણ કરેલું જ છે.

(૨૦) છત્રધારણ : લોકપ્રસિદ્ધ છત્રનું ધારણ એ પોતાના પ્રત્યે કે પરપ્રત્યે અનર્થને માટે થાય છે. (અથવા તો પોતાના પ્રત્યે છત્રધારણ કે બીજાનાં પ્રત્યે છત્રધારણ એ અનર્થને માટે થાય છે. આગાઢ ગ્લાન વગેરે પુષ્ટાલંબન સિવાય છત્રધારણ અનાયરિત છે.

પ્રશ્ન : ગાથામાં લખેલું છે કે છત્રસ્ય ધારણદ્વાદ્ એનું સંસ્કૃત આ પ્રમાણે થાય કે છત્રસ્ય ધારણાર્થાય જ્યારે તમે અર્થ આ પ્રમાણે ખોલેલો છે કે છત્રસ્ય ધારણમનર્થાય. તો આ બે વસ્તુ વિરોધી છે.

ઉત્તર : ખરેખર તો ગાથામાં છત્રસ્ય ધારણમણદ્વાદ્ એમજ પાઠ છે. પરંતુ પ્રાકૃતશૈલીને કારણે આમાં અનુસ્વારનો = મ્ નો લોપ થયો છે. તથા અકાર અને નકારનો લોપ થયેલો છે. એટલે મ્+અ+ણ = મણ નીકળી જતાં છત્રસ્ય ધારણદ્વાદ્ લખેલું છે. એટલે અમે કરેલો અર્થ યોગ્ય જ છે.

પ્રશ્ન : આ રીતે આખાને આખા બે અક્ષરો લોપાઈ જાય, એ શી રીતે માની લેવાય ?

ઉત્તર : તેવા પ્રકારનાં આગમવચનની પ્રામાણિકતા હોવાથી આ બધું જ શક્ય છે.

(૨૧) ચૈકિત્સ્ય : ચિકિત્સાનો ભાવ (પણું) તે ચૈકિત્સ્ય. રોગનો પ્રતિકાર કરવારૂપ આ ચૈકિત્સ્ય અનાયરિત છે.

(૨૨) ઉપાનહ : તથા પગનાં ઉપાનહ = જોડા અનાયરિત છે. પગમાં જોડા પહેરવા અનાયરિત છે.

પ્રશ્ન : જોડા તો પગમાં જ પહેરાયને ? એમાં વળી પાદયોઃ શબ્દ લખવાની શી જરૂર ?

ઉત્તર : પાદયોઃ શબ્દ લખ્યો છે, એ અભિપ્રાયવાળો છે. આશય એ છે કે કોઈ આપત્તિ આવી પડી હોય તો એ આપત્કલ્પ કહેવાય, તેને દૂર કરવા માટે ઔપગ્રહિકઉપધિ તરીકે આ બે જોડા રાખવામાં આવે, તો એ અનાયરિત નથી. (ભાવ એ છે કે સાંધુ ગૃહસ્થની માફક પગમાં જોડા પહેરી જ રાખે તો એ અનાયરિત છે. પણ “લાંબા વિહારાદિમાં કાંટાદિવાળા રસ્તે જોડાની જરૂર પડશે.” એમ વિચારી જો સાંધુ જોડા સાથે રાખે, પહેરે નહિ, અને જ્યારે ખરેખર આપત્તિ આવે, ત્યારે જ પગમાં પહેરે એ સિવાય પગમાં ન પહેરે તો એ રીતે જોડા રાખવા એ અનાયરિત નથી. અગ્નિવાળા રસ્તે, કે રાતનાં અંધારામાં વિહાર કરવાનો હોય ત્યાં જોડા પહેરવાનું વિધાન ઓ.નિ.માં છે તેથી

આપત્કલ્પ તરીકે અનાયરિત નથી.)

(૨૩) અગ્નિનો સમારંભ કરવો અનાયરિત છે.

અષ્ટાપદથી માંડીને અગ્નિસમારંભ સુધીનાં અનાયરિતોનાં દોષો સ્પષ્ટ જ છે.

કિંચ-‘સજ્જાયર’સૂત્રમ્, અસ્ય વ્યાખ્યા-શય્યાતરપિંડશ્ચાનાચરિતઃ, શય્યા-વસતિસ્તયા તરતિ સંસારમિતિ શય્યાતરઃ-સાધુવસતિદાતા, તત્પિંડઃ ૨૪, તથા આસન્દકપર્યંક્લૌ અનાચરિતૌ, એતૌ ચ લોકપ્રસિદ્ધાવેવ ૨૫-૨૬, તથા ગૃહાન્તરનિષદ્યા અનાચરિતા, ગૃહમેવ ગૃહાન્તરં ગૃહયોર્વા અપાન્તરાલં તત્રોપવેશનમ્, ચશબ્દાત્પાટકાદિપરિગ્રહઃ ૨૭, તથા ગાત્રસ્ય-કાયસ્યોદ્વર્તનાનિ ચાનાચરિતાનિ, ઉદ્વર્તનાનિ-પદ્માપનયનલક્ષણાનિ, ચશબ્દાદન્યસંસ્કારપરિગ્રહઃ ૨૮, ઇતિ સૂત્રાર્થઃ ૧૫॥

(૨૪) શય્યાતરપિંડ અનાયરિત છે. શય્યા એટલે વસતિ, ઉપાશ્રય, તેના દ્વારા જે સંસારને તરે તે શય્યાતર અર્થાત્ સાધુને વસતિ આપનાર ગૃહસ્થ. તેનો પિંડ શય્યાતરપિંડ કહેવાય.

(૨૫) આસન્દક (૨૬) પર્યંક અનાયરિત છે. આ બે વસ્તુ લોકમાં પ્રસિદ્ધ જ છે. (આસન્દક એટલે ખુરશી જેવી વસ્તુ અને પર્યંક એટલે પલંગ...)

(૨૭) ગૃહાન્તરનિષદ્યા અનાયરિત છે. ઘર એ જ ગૃહાન્તર કહેવાય. અથવા તો બે ઘરની વચ્ચેનો ભાગ ગૃહાન્તર છે. તેમાં બેસવું એ અનાયરિત છે. ચ શબ્દથી પાટકાદિનો પરિગ્રહ કરવો. (ઘરમાં જ કે બે ઘરની વચ્ચે કે બે શેરીની વચ્ચે બેસવું એ...)

(૨૮) શરીરનાં ઉદ્વર્તનો અનાયરિત છે. ઉદ્વર્તન એટલે શરીર પર લાગેલા મેલને ઘસી ઘસીને દૂર કરવો તે. ચ શબ્દથી શરીરસંબંધી બીજા પણ સંસ્કારો લેવા. અર્થાત્ એ બધું જ અનાયરિત છે.

તથા-‘ગિહિણો’ત્તિ સૂત્રમ્, અસ્ય વ્યાખ્યા-‘ગૃહિણો’ ગૃહસ્થસ્ય ‘વૈયાવૃત્ત્યં’ વ્યાવૃત્તભાવો-વૈયાવૃત્ત્યં, ગૃહસ્થં પ્રત્યગ્રાદિસંપાદનમિત્યર્થઃ, એતદનાચરિતમિતિ ૨૯, તથા ચ ‘આજીવવૃત્તિતા’ જાતિકુલગણકર્મશિલ્પાનામાજીવનમ્ આજીવસ્તેન વૃત્તિસ્તદ્ભાવ આજીવવૃત્તિતા-જાત્યાદ્યાજીવનેનાત્મપાલનેત્યર્થઃ, ઇયં ચાનાચરિતા ૩૦, તથા ‘તત્સાનિર્વૃત્તભોજિત્વમ્’ તત્સં ચ તદનિર્વૃત્તં ચ-અત્રિદણ્ડોદ્વૃત્તં ચેતિ વિગ્રહઃ, ઉદકમિતિ વિશેષણાન્યથાનુપપત્ત્યા ગમ્યતે, તદ્ભોજિત્વં-મિશ્રસચિત્તોદકભોજિત્વમ્ ઇત્યર્થઃ, ઇદં

ચાનાચરિતમ્ ૩૧, તથા 'આતુરસ્મરણાનિ ચ' ક્ષુધાદ્યાતુરાણાં પૂર્વોપશુક્તસ્મરણાનિ ચ અનાચરિતાનિ, આતુરશરણાનિ વા-દોષાતુરાશ્રયદાનાનિ ૩૨, ઇતિ સૂત્રાર્થઃ ॥૬॥

(૨૯) ગૃહસ્થનું વૈયાવર્ય એટલે કે ગૃહસ્થ પ્રત્યે અન્ન વગેરેનું સંપાદન કરવું તે. અનાચરિત છે.

(૩૦) જાતિ, કુલ, ગણ, કર્મ, શિલ્પનું જે આજીવન, તેના દ્વારા જે વૃત્તિ = નિર્વાહ, તે આજીવવૃત્તિતા કહેવાય. ટુંકમાં જાતિ વગેરેનાં આજીવન દ્વારા જાતને પાળવી = સાચવવી એ આજીવવૃત્તિતા. આ અનાચરિત છે.

(હું હરિવંશકુળનો છું, હું હીરાનો જાણકાર છું...વગેરે કહી બીજાને આવર્જિત કરે અને એ રીતે ગોચરી મેળવી વાપરે...)

(૩૧) ગરમ કરેલું પણ ત્રણ ઉકાળા વિનાનું પાણી વાપરવું એ અનાચરિત છે.

પ્રશ્ન : પાણી શબ્દ તો લખેલો નથી, તો પછી ગરમ કરેલું ત્રણ ઉકાળા વિનાનું બીજું કંઈ ન હોઈ શકે ?

ઉત્તર : આ “ત્રણ ઉકાળા વિનાનું” એ વિશેષણ પાણી સિવાય ન ઘટે ને ? આ વિશેષણ પાણીમાં જ વપરાય છે. એટલે પાણી વિના આ વિશેષણ ન ઘટતું હોવાથી ઉદકમ્ શબ્દ સમજી લેવાનો છે.

(૩૨) ભુખ વગેરેથી પરેશાન થયેલા સાધુઓ સંસારીપણામાં જે ખાધુ-પીધું હોય, તેનું સ્મરણ કરે એ આતુરસ્મરણ કહેવાય. એ અનાચરિત છે.

અથવા તો આતુર = ચોરી, પરસ્ત્રીગમન, રાષ્ટ્રદ્રોહાદિ દોષથી વ્યાપ્ત પુરુષને આશરો આપવો એ અનાચરિત છે. (જો રાજાને ખબર પડે તો રાજા સાધુ ઉપર ગુસ્સે ભરાઈ શિક્ષાદિ કરે.)

કિંચ-‘મૂલ’ત્તિ સૂત્રમ્, અસ્ય વ્યાખ્યા-‘મૂલકો’ લોકપ્રતીતઃ, ‘શ્રુદ્ધિબેરં ચ’ આર્દ્રકમ્ ચ તથા ‘ઇક્ષુખણ્ડં ચ’ લોકપ્રતીતમ્, અનિર્વૃત્તગ્રહણં સર્વત્રાભિસંબध्यતે, અનિર્વૃત્તમ્-અપરિણતમનાચરિતમિતિ, ઇક્ષુખણ્ડં ચાપરિણતં દ્વિપર્વાન્તં યદ્વર્તતે ૩૩-૩૪-૩૫, તથા ‘કન્દો’ વજ્રકન્દાદિઃ ૩૬, ‘મૂલં ચ’ સદ્દામૂલાદિ, સચિત્તમનાચરિતમ્ ૩૭, તથા ‘ફલં’ ત્રપુષ્યાદિ ૩૮, ‘બીજં ચ’ તિલાદિ ૩૯, ‘આમકં’ સચિત્તમનાચરિતમિતિ સૂત્રાર્થઃ ॥૭॥ કિંચ-‘સોવચ્ચલે’ત્તિ સૂત્રમ્, અસ્ય વ્યાખ્યા-સૌવર્ચલં ૪૦, સૈન્ધવં ૪૧, ‘લવણં ચ’ સાંભરિલવણં ૪૨, રુમાલવણં ચ ૪૩, આમકમિતિ સચિત્તમનાચરિતમ્,

સામુદ્ર-સમુદ્રલવણમેવ ૪૪, 'પાંશુક્ષારશ્ચ' ઋષરલવણં ૪૫, 'કૃષ્ણલવણં ચ' સૈન્ધવલવણપર્વતૈકદેશજમ્ ૪૬, આમકમનાચરિતમિતિ સૂત્રાર્થઃ ॥૮॥

(૩૩) મૂલક લોકપ્રતીત છે. (૩૪) શ્રુંગબેર એટલે કે આદુ (૩૫) શેરડી લોકપ્રતીત છે. આ ત્રણેયમાં અનિર્વૃત શબ્દનું ગ્રહણ જોડવાનું છે. અનિર્વૃત એટલે અપરિણત = સચિત્ત અનાયરિત છે. શેરડીમાં તો જે જે શેરડીની બંને બાજુ ગાંઠ હોય તે શેરડી સચિત્ત ગણાય.

(૩૬) કન્દ એટલે વજ્રકન્દ વગેરે. (૩૭) સદ્દામૂલાદિ મૂલ સચિત્ત હોય તે અનાયરિત છે. (૩૮) કાકડી વગેરે ફલ (૩૯) તલ વિગેરે બીજ સચિત્ત હોય તે અનાયરિત છે. (૪૦) સૌવર્યલ (૪૧) સૈન્ધવ (૪૨) સાંભરિલવણ (૪૩) રુમાલવણ સચિત્ત હોય તે અનાયરિત છે. (૪૪) સમુદ્રલવણ (૪૫) ઉખરલવણ (૪૬) સૈન્ધવલવણનાં પર્વતનાં એક ભાગમાં થાય તે કૃષ્ણલવણ. આ બધું સચિત્ત હોય તે અનાયરિત છે. (સૌવર્યલથી માંડીને કૃષ્ણલવણ સુધીનાં બધા પદાર્થો વિશેષપ્રકારનાં મીઠાં રૂપ જ છે. માત્ર અમુક અમુક વિશેષતાઓને લીધે તે બધા જુદા દર્શાવ્યા છે.)

કિંચ-'ધૂવણે'તિ સૂત્રમ્, અસ્ય વ્યાખ્યા-ધૂપનમિત્યાત્મવસ્ત્રાદેરનાચરિતમ્, પ્રાકૃતશૈલ્યા અનાગતવ્યાધિનિવૃત્તયે ધૂમપાનમિત્યન્યે વ્યાચક્ષતે ૪૭, વમનં મદનફલાદિના ૪૮, વસ્તિકર્મ પુટકેનાથિષ્ઠાને સ્નેહદાનં ૪૯, ચિરેચનં દન્ત્યાદિના ૫૦, તથા અઙ્ગનં રસાઙ્ગનાદિના ૫૧, દન્તકાઠ્ઠં ચ પ્રતીતં ૫૨, તથા ગાત્રાભ્યઙ્ગસ્તૈલાદિના ૫૩, વિભૂષણં ગાત્રાણામેવ ૫૪, इति सूत्रार्थः ॥૯॥

(૪૭) પોતાના વસ્ત્રાદિને ધૂપિત કરવા. એ અનાયરિત છે. (સુગંધી ધૂપનાં ધૂમાડા દ્વારા વસ્ત્રને વાસિત કરવું તે.) કેટલાંકો એમ કહે છે કે ભલે ગાથામાં ધૂવણ લખેલું છે, પરંતુ પ્રાકૃતશૈલીનાં કારણે આ પ્રમાણે લખેલું છે. હકીકતમાં ધૂવણ એ પ્રમાણે સમજવું. ભવિષ્યમાં જે વ્યાધિ થવાની શક્યતા હોય, તે ન થાય એ માટે ધૂમ્રપાન કરવું (હુકો પીવો, બીડી પીવી...વગેરે) એ અનાયરિત છે. (ઠંડી દૂર કરવા, ઠંડી ન લાગે એ માટે ધૂમ્રપાન કરાય છે. એમ બીજા વ્યાધિઓ માટે પણ આ સંભવિત છે.)

(૪૮) મીઠણ ખાવા વગેરે દ્વારા ઉલટી કરવી એ અનાયરિત છે.

(૪૯) બસ્તિકર્મ એટલે પુટકથી અધિજ્ઞાનમાં સ્નેહનું દાન કરવું તે. (કબજ્યાતાદિનાં કારણે અંદરનો જુનો મળ ફસાયેલો હોય, નીકળતો ન હોય એ કાઢવા

માટે અધિષ્ઠાનમાંથી અંદર સ્નેહ, તેલાદિ સ્નિગ્ધ વસ્તુ નંખાય, એની ચીકાશથી મળ બહાર નીકળી જાય. પુટક એટલે એવાપ્રકારનું કોઈક વિશેષ સાધન..) અત્યારે “એનિમા” તરીકે આ પ્રક્રિયા પ્રસિદ્ધ છે.)

(૫૦) દન્ત્ય વગેરે વસ્તુથી વિરેચન = ઝાડા કરવા એ અનાયરિત છે. (હરડે, ત્રિકુળા, દિવેલ, હિમજ વગેરે કોઈપણ રેચક વસ્તુ દ્વારા ઝાડા કરવા એ અનાયરિત છે. એમાં મળ ઢીલો, પાણી જેવો થાય, એમાં જીવવિરાધનાની શક્યતા રહે...)

(૫૧) રસાંજનાદિથી અંજન કરવું, (આંખમાં મેશ આંજવી તે) અનાયરિત છે.

(૫૨) દન્તકાષ પ્રતીત છે. (બાવળીયાથી લોકો દાંત ઘસી ઘસીને સ્વચ્છ કરે છે, એમ સાધુ કરે તો એ અનાયરિત.)

(૫૩) તેલ વગેરેથી શરીરને અભ્યંગન કરવું, માલિશ કરવું અનાયરિત છે.

(૫૪) શરીરની જ વિભૂષા અનાયરિત છે.

ક્રિયાસૂત્રમાહ-‘સવ્વમેયં’તિ સૂત્રમ્, અસ્ય વ્યાખ્યા-સર્વમેતદ્-ઔદેશિકાદિ યદનન્તરમુક્તમિદમનાચરિતં, કેષામિત્યાહ-નિર્ગન્થાનાં મહર્ષીણાં સાધૂનામિત્યર્થઃ, ત એવ વિશેષ્યન્તે-સંયમે, ચશબ્દાત્તપસિ, યુક્તાનામ્-અભિયુક્તાનાં ‘લઘુભૂતવિહારિણાં’ લઘુભૂતો-વાયુઃ, તતશ્ચ વાયુભૂતોઽપ્રતિબદ્ધતયા વિહારો યેષાં તે લઘુભૂતવિહારિણસ્તેષાં, નિગમનક્રિયાપદમેતદિતિ સૂત્રાર્થઃ ॥૧૦॥

આ પ્રમાણે ૮ ગાથા સુધીમાં ૫૪ અનાયીર્ણો દર્શાવીને હવે ક્રિયાસૂત્ર કરે છે. (ઉપર માત્ર તે ૫૪ વસ્તુનાં નામ આપ્યાં. પણ આ બધું શું કહેવાય ? એવું ગાથામાં તો ક્યાંય લખ્યું નથી. અર્થાત્ ક્રિયાપદ = ક્રિયાસૂચક પદ આપ્યું નથી. ૧૦મી ગાથામાં એ ક્રિયાસૂચક પદ છે કે “આ બધું જ અનાયીર્ણ છે” એટલે આ ૧૦મી ગાથા ક્રિયાસૂત્ર કહેવાય.)

ઔદેશિકથી માંડીને વિભૂષા સુધીની હમણાં જ દર્શાવેલી બધી બાબતો અનાયરિત = અકર્તવ્ય છે.

પ્રશ્ન : કોને આ અકર્તવ્ય છે ?

ઉત્તર : નિર્ગન્થ મહર્ષિઓને એટલે કે સાધુઓને આ અનાયીર્ણ છે. આ સાધુઓનાં જ વિશેષણો દર્શાવે છે કે સંજમમ્મિ ચ... જે સાધુઓ સંયમમાં અભિયોગ = ઉદમવાળા છે, ચ શબ્દથી તપ લઈ લેવો. અર્થાત્ જે સાધુઓ તપમાં ઉદમવાળા છે, તથા જેઓ

લઘુભૂતવિહારી છે. લઘુભૂત એટલે વાયુ. એટલે સાધુઓ દ્રવ્યાદિમાં અપ્રતિબદ્ધ હોવાથી વાયુ જેવો વિહાર કરનારા છે. એટલે તેઓ લઘુભૂતવિહારી છે.

(પ્રશ્ન : આ અધ્યયનની પહેલી ગાથામાં જ પ્રતિજ્ઞારૂપે કહેલું જ છે કે તેસિમેયમણાઇત્રં નિગ્ગથાણ મહેસિણં” અને આ ગાથામાં પાછી એજ વાત આવી કે સવ્વમેયમણાઇત્રં નિગ્ગથાણ મહેસિણં તો એકજ વાત બે વાર શા માટે કરી ?)

ઉત્તર : પહેલીગાથામાં પ્રતિજ્ઞાસૂચક ક્રિયાપદ હતું. જ્યારે આ નિગમનક્રિયાપદ છે. (જેમ પર્વતો વહ્નિમાન્ આ પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા કર્યા બાદ હેતુ વગેરે દર્શાવ્યા, પછી છેલ્લે તસ્માત્ પર્વતો વહ્નિમાન્ બોલાય છે, એ નિગમન કહેવાય છે. એમ અહીં પણ સમજી લેવું.)

કિમિત્યનાચરિતં ?,યતસ્ત એવંભૂતા ભવન્તીત્યાહ-

પંચાસવપરિણાયા, તિગુત્તા છસુ સંજયા । પંચનિગ્ગહણા ધીરા, નિગ્ગંથા
 ડ્ઞજ્ઞુદંસિણો ॥૧૧॥ આયાવયંતિ ગિમ્હેસુ, હેમંતેસુ અવાડડા । વાસાસુ
 પડિસંલીણા, સંજયા સુસમાહિયા ॥૧૨॥ પરીસહરિઠ્ઠદંતા, ધૂઅમોહા
 જિહંદિયા । સવ્વદુક્ખપ્પહીણટ્ટા, પક્કમંતિ મહેસિણો ॥૧૩॥ દુક્કરાઈ
 કરિત્તાણં, દુસ્સહાઈં સહેત્તુ ય । કેઢિત્થ દેવલોએસુ, કેઢિ સિજ્ઞંતિ નીરયા
 ॥૧૪॥ ખવિત્તા પુવ્વકમ્માઈં, સંજમેણ તવેણ ય । સિદ્ધિમગ્ગમણુપ્પત્તા,
 તાઈણો પરિણિજ્ઞુડ ॥૧૫॥ ત્તિ બેમિ । ગાથા ગ્રં ૦ ૩૧ ॥ ઇં
 યુદ્ધિયાયારકહજ્ઞયણં તઇયં ॥૩॥

પ્રશ્ન : તેઓને આ બધું અનાચરિત શા માટે છે ?

ઉત્તર : કેમકે તેઓ આવાપ્રકારનાં (વક્ષ્યમાણ પ્રકારનાં) છે,

દશ.૧૧ થી ૧૫ ગાથાર્થ : ટીકાર્થવત્ જાણવો.

વ્યાખ્યા-‘પઞ્ચાશ્રવા’ હિંસાદય: ‘પરિજ્ઞાતા’ દ્વિવિધયા પરિજ્ઞયા-જ્ઞપરિજ્ઞયા
 પ્રત્યાખ્યાનપરિજ્ઞયા ચ પરિ-સમન્તાજ્ઞાતા યૈસ્તે પઞ્ચાશ્રવપરિજ્ઞાતાઃ,
 આહિતાગ્ન્યાદેરાકૃતિગણત્વાત્ર નિષ્ઠાયાઃ પૂર્વનિપાત ઇતિ સમાસો યુક્ત એવ,
 પરિજ્ઞાતપઞ્ચાશ્રવા ઇતિ વા, યત એવ ચૈવંભૂતા અત એવ ‘ત્રિગુણા’ મનોવાક્કાયગુણિભિઃ

ગુપ્તા । ‘ષટ્સુ સંયતાઃ’ ષટ્સુ જીવનિકાયેષુ પૃથિવ્યાદિષુ સામસ્ત્યેન યતાઃ, ‘પચ્છનિગ્રહણા’ ઇતિ નિગૃહ્ણન્તીતિ નિગ્રહણાઃ કર્તૃરિત્યુદ્ પચ્છાનાં નિગ્રહણાઃ પચ્છનિગ્રહણાઃ, પચ્છાનામિતીન્દ્રિયાણાં, ‘ધીરા’ બુદ્ધિમન્તઃ સ્થિરા વા, ‘નિર્ગન્થાઃ’ સાધવઃ, ‘ઋજુદર્શિનઃ’ ઇતિ ઋજુર્મોક્ષં પ્રતિ ઋજુત્વાત્સંયમસ્તં પશ્યન્ત્યુપાદેયતયેતિ ઋજુદર્શિનઃ-સંયમપ્રતિબદ્ધાઃ ઇતિ સૂત્રાર્થઃ ॥૧૧॥

ગાથા-૧૧ ટીકાર્થ : હિંસા વગેરે પાંચ આશ્રવો જાપરિજ્ઞાથી જાણીને પ્રત્યાખ્યાનપરિજ્ઞાથી ત્યજાયેલા છે જે સાધુઓવડે તેવા આ સાધુઓ છે.

(પ્રશ્ન : સમાસમાં ભૂતકૃદંતનું રૂપ પૂર્વપદરૂપે આવતું હોય છે. એટલે બરેબર તો પરિજ્ઞાતપચ્છાશ્રવાઃ એવો પાઠ હોવો જોઈએ. એને બદલે અહીં તો ઉંધુ લખેલું છે.)

ઉત્તર : આહિતાગ્નિ વિ. આકૃતિગણ હોવાથી ભૂતકૃદંતવાળા પદનો પૂર્વપદ તરીકે નિપાત = સ્થાન ન પણ થાય, એટલે આ સમાસ બરાબર જ છે. અર્થાત્ અમુક વ્યાકરણનાં નિયમો પ્રમાણે અમુક અમુક સ્થાને (આકૃતિગણમાં આપવાદિકસ્થાને) ભૂતકૃદંતવાળા પદો પૂર્વપદ ન બને, પણ ઉત્તરપદ બને. એટલે આમાં કોઈ દોષ નથી.

અથવા તો પછી પરિજ્ઞાતપચ્છાશ્રવાઃ એ પ્રમાણે જ સમજીને અર્થ લેવો. તેઓ પંચાશ્રવનાં ત્યાગી છે. માટે જ મન-વચન-કાયાની ગુપ્તિવાળા છે. પૃથ્વીકાયાદિ છ કાયમાં સંપૂર્ણપણે યતનાવાળા છે. તથા પાંચનો નિગ્રહ કરનારા છે. અહીં જે નિગ્રહ કરે એ નિગ્રહણ કહેવાય. અત્રે અનદ્ પ્રત્યય કર્તા અર્થમાં થયો છે. (સામાન્યથી તો ગમન, રટણ... વગેરેમાં અનદ્ પ્રત્યય ભાવ અર્થમાં થાય છે. એનો અર્થ ગમન કરવું, રટણ કરવું... એમ થાય છે. પરંતુ ગમનકરનાર... એવો અર્થ નથી થતો. જ્યારે અહીં અનદ્ પ્રત્યય કર્તા અર્થમાં છે. એટલે “નિગ્રહ કરવો” એમ અર્થ ન કરવો, પરંતુ “નિગ્રહ કરનાર” એમ અર્થ કરવો.)

“પાંચનો નિગ્રહ કરનાર” એમ કહ્યું, પણ પાંચ એટલે શું ? એ કહે છે કે પાંચ એટલે પાંચ ઈન્દ્રિયો લેવી.

તથા જે સાધુઓ ધીર-બુદ્ધિવાળા અથવા તો સ્થિર છે.

જેઓ નિર્ગન્થ એટલે કે સાધુ છે.

જેઓ ઋજુદર્શી છે. અહીં સંયમ એ મોક્ષ પ્રત્યેનો સીધે સીધો = સરળમાર્ગ હોવાથી ઋજુ = સંયમ અર્થ કરવો. તેને જેઓ ઉપાદેય તરીકે જુએ એ ઋજુદર્શી કહેવાય. સંયમમાં પ્રતિબદ્ધ હોય એમ ભાવાર્થ છે.

તે ચ ઋજુર્દર્શિનઃ કાલમધિકૃત્ય યથાશક્ત્યેતત્કુર્વન્તિ - 'આયાવયન્તિ'તિ સૂત્રમ્, અસ્ય વ્યાખ્યા-'આતાપયન્તિ-ઋર્ધ્વસ્થાનાદિના આતાપનાં કુર્વન્તિ 'ગ્રીષ્મેષુ' ઉષ્ણકાલેષુ, તથા 'હેમન્તેષુ' શીતકાલેષુ 'અપ્રાવૃતા' ઇતિ પ્રાવરણરહિતાસ્તિષ્ઠન્તિ, તથા વર્ષાસુ વર્ષાકાલેષુ 'સંલીના' ઇત્યેકાશ્રયસ્થા ભવન્તિ 'સંયતાઃ' સાધવઃ 'સુસમાહિતા' જ્ઞાનાદિષુ યત્નપરાઃ, ગ્રીષ્માદિષુ બહુવચનં પ્રતિવર્ષકરણજ્ઞાપનાર્થમિતિ સૂત્રાર્થઃ ॥૧૨॥

ગાથા-૧૨ ટીકાર્થ : તે ઋજુદર્શીઓ કાળને આશ્રયીને શક્તિ પ્રમાણે આ કાર્ય કરે છે. ઉભા રહીને કે બેસીને ઉઘીને તેઓ ઉષ્ણકાળમાં આતાપના લે છે.

તથા શિયાળામાં તેઓ પ્રાવરણ રહિત = વસ્ત્રરહિત રહે છે તથા ચોમાસામાં તેઓ સંલીન રહે છે એટલે કે એકજ સ્થાનમાં રહે છે. તથા તેઓ સંયત = સાધુઓ સુસમાહિત છે, એટલે કે જ્ઞાનાદિમાં યત્ન કરનારા છે.

પ્રશ્ન : ગ્રીષ્મઋતુ, શિયાળો કે ચોમાસું એક એક ઋતુરૂપ છે, તો માત્ર એકવચન કયું હોત તો ચાલત, બહુવચનપ્રયોગ શા માટે કર્યો ?

ઉત્તર : માત્ર એકાદ વર્ષ જ ઉનાળામાં આતાપના, શિયાળામાં પ્રાવરણરહિતતા... કરવાના નથી. પરંતુ દરેકે દરેક વર્ષે આ કરવું જોઈએ... એ જણાવવા માટે બહુવચનપ્રયોગ કરેલો છે.

'પરીસહ'તિ સૂત્રમ્, અસ્ય વ્યાખ્યા-માર્ગાચ્ચવનનિર્જરાર્થં પરિષોઢવ્યાઃ પરીષહાઃ-ક્ષુત્પિપાસાદયઃ ત એવ રિપવસ્તત્તુલ્યધર્મત્વાત્પરીષહરિપવસ્તે દાન્તા-ઉપશમં નીતા યૈસ્તે પરીષહરિપુદાન્તાઃ, સમાસઃ પૂર્વવત્, ન પ્રાકૃતે પૂર્વાપરપદનિયમવ્યવસ્થા 'નાળાવિમલજોષ્ઠાગ' મિતિ યથા, તથા 'ધૃતમોહ' વિક્ષિપ્તમોહા ઇત્યર્થઃ, મોહઃ-અજ્ઞાનં, તથા 'જિતેન્દ્રિયાઃ' શબ્દાદિષુ રાગદ્વેષરહિતા ઇત્યર્થઃ, ત એવંભૂતાઃ 'સર્વદુઃખપ્રક્ષયાર્થ' શારીરમાનસાશેષદુઃખપ્રક્ષયનિમિત્તં 'પ્રક્રામન્તિ' પ્રવર્તન્તે, કિંભૂતાઃ ?- 'મહર્ષયઃ' સાધવ ઇતિ સૂત્રાર્થઃ ॥૧૩॥

ગાથા-૧૩ ટીકાર્થ : માર્ગમાંથી ભ્રષ્ટ ન થવાય એ માટે અને નિર્જરાને માટે પરીષહો સહન કરવા જોઈએ. ભુખ, તરસ વગેરે પરીષહો છે. તે પરીષહો જ શત્રુ છે. કેમકે શત્રુનાં જેવા સ્વભાવવાળા છે. જેમ શત્રુ પરેશાન કરે, અસમાધિ કરે, એમ આ પરીષહો પણ પરેશાની, અસમાધિ કરનારા છે. આવા શત્રુરૂપી પરીષહોને જેઓએ ઉપશાન્ત કર્યા

છે, તેઓ પરીષહરિપુદાન્તાઃ કહેવાય.

સમાસ પૂર્વની જેમ સમજવો (દાન્ત ભૂતકૃદંત પૂર્વપદ હોવું જોઈએ. વ્યાકરણનાં આપઘાટિક નિયમ પ્રમાણે એ ઉત્તરપદ બનેલ છે.) પ્રાકૃતમાં પૂર્વપદ અને અપરપદનાં નિયમની કોઈ વ્યવસ્થા નથી. અર્થાત્ અમુક પદ પૂર્વપદ જ બને, અમુક ઉત્તરપદ જ બને... આવા કોઈ વિભાગ પ્રાકૃતમાં નક્કી નથી. એટલે કોઈપણ પદ પૂર્વપદ કે ઉત્તરપદ બની શકે છે. દા.ત. નાણવિમલજોણહાગમ્ વગેરે. (અહીં વિમલનાણ... એમ હોવું જોઈએ, પરંતુ પ્રાકૃતમાં પૂર્વાપરપદ વ્યવસ્થા નથી, એટલે વિમલ પદ ઉત્તરપદમાં આવેલું છે.)

તથા સાધુઓ ધુતમોહ છે. જેમણે મોહનીયને ધુણાવેલ છે, દૂર કરેલ છે તેવા આ સાધુઓ છે. મોહ એટલે અજ્ઞાન.

તથા સાધુઓ જિતેન્દ્રિય છે, એટલે કે શબ્દાદિમાં રાગ, દ્વેષ રહિત છે.

આવાપ્રકારનાં સાધુઓ શારીરિક, માનસિક તમામ દુઃખોનાં પ્રક્ષયને માટે પ્રવૃત્તિ કરે છે. તેઓ મહર્ષિ = સાધુ છે.

इदानीमेतेषां फलमाह-‘दुष्कराई’ति सूत्रम्, अस्य व्याख्या-एवं दुष्कराणि कृत्वौद्देशिकादित्यागादीनि तथा दुःसहानि सहित्वाऽऽतापनादीनि केचन तत्र ‘देवलोकेषु’ सौधर्मादिषु, गच्छन्तीति वाक्यशेषः । तथा केचन सिद्ध्यन्ति, तेनैव भवेन सिद्धिं प्राप्नुवन्ति । वर्तमाननिर्देशः सूत्रस्य त्रिकालविषयत्वज्ञापनार्थः । ‘नीरजस्का’ इत्यष्टविधकर्मविप्रमुक्ताः, न त्वेकेन्द्रिया इव कर्मयुक्ता एवेति सूत्रार्थः ॥१४॥

હવે આનું ફલ કહે છે.

ગાથા-૧૪ ટીકાર્થ : આ પ્રમાણે ઔદેશિકાદિ અનાયરિતોનો ત્યાગ કરવારૂપ દુષ્કરકાર્યો કરીને અને દુઃસહ એવા આતાપનાદિ સહન કરીને કેટલાંક સાધુઓ સૌધર્માદિ દેવલોકમાં જાય છે. અહીં ગચ્છન્તિ ક્રિયાપદ નથી, પણ એ વાક્યનાં શેષરૂપે સમજી લેવું. તથા કેટલાંક સાધુઓ તે જ ભવમાં સિદ્ધિ પામે છે.

અહીં સિદ્ધ્યન્તિ એમ વર્તમાનકાળનો પ્રયોગ કરેલો છે, આર્ય શય્યંભવસૂરિ વખતે તો મોક્ષમાર્ગ બંધ થઈ ચૂક્યો હોવાથી તે કાળમાં તો કોઈપણ સિદ્ધ થતાં જ ન હતાં. એટલે વર્તમાનપ્રયોગ સંગત ન થાય. છતાં આ વર્તમાનપ્રયોગ કરેલો છે, એ એવું જણાવવા માટે કરેલો છે કે “સૂત્ર ત્રિકાલવિષયક છે.”

જેઓ સિદ્ધિ પામે છે, એ આઠ પ્રકારનાં કર્મથી વિમુક્ત થઈને સિદ્ધિ પામે છે. એકેન્દ્રિયોની માફક કર્મયુક્ત રહીને જ સિદ્ધક્ષેત્ર પામેલા ન સમજવા. (એકેન્દ્રિયો પૃથ્વીકાયનાં જીવ રૂપે સિદ્ધશિલામાં ઉત્પન્ન થાય કે વાયુરૂપે સિદ્ધશિલા ઉપર હોય કે સૂક્ષ્મજીવ રૂપે ત્યાં હોય... એ રીતે તેઓ પણ સિદ્ધક્ષેત્ર પામેલા કહેવાય. પણ એ કંઈ વાસ્તવિક મોક્ષ નથી...)

येऽपि चैवंविधानुष्ठानतो देवलोकेषु गच्छन्ति तेऽपि ततश्च्युता आर्यदेशेषु सुकुले जन्मावाप्य शीघ्रं सिद्ध्यन्त्येतदाह-‘खवित्त’ति सूत्रम्, अस्य व्याख्या-ते देवलोकच्युताः क्षपयित्वा पूर्वकर्माणि सावशेषाणि, केनेत्याह-‘संयमेन’ उक्तलक्षणेन तपसा च, एवं प्रवाहेण ‘सिद्धिमार्ग’ सम्यग्दर्शनादिलक्षणमनुप्राप्ताः सन्तस्त्रातार आत्मादीनां ‘परिनिर्वान्ति’ सर्वथा सिद्धिं प्राप्नुवन्ति, अन्ये तु पठन्ति-‘परिनिव्वुड’ति, तत्रापि प्राकृतशैल्या छान्दसत्वाच्चायमेव पाठो ज्यायान्, इति ब्रवीमीति पूर्ववदिति सूत्रार्थः । उक्तोऽनुगमः, साम्प्रतं नयाः, ते च पूर्ववद्द्रष्टव्याः । इति व्याख्यातं क्षुल्लका-चारकथाध्ययनम् ॥३॥

ગાથા-૧૫ ટીકાર્થ : જે સાધુઓ આવાપ્રકારનાં અનુષ્ઠાનથી દેવલોકમાં જાય છે, તેઓ પણ ત્યાંથી ચ્યવીને આર્યદેશોમાં સારાકુળમાં જન્મ પામીને ઝડપથી સિદ્ધ થાય છે... એ વાત હવે છેલ્લી ગાથામાં કહે છે કે દેવલોકથી ચ્યવેલા તેઓ સંયમથી અને તપથી બાકી રહેલા પૂર્વકર્મોને ખપાવી આ કર્મથી સમ્યગ્દર્શનાદિ રૂપી સિદ્ધિમાર્ગને પામેલા છતાં, આત્મા વગેરેના રક્ષક બનેલા છતાં સર્વપ્રકારે સિદ્ધિને પામે છે.

અન્યલોકો અહીં આ પાઠ બોલે છે કે “પરિણિવ્વુડ” આ પાઠાન્તરમાં પણ પ્રાકૃતશૈલીની અપેક્ષાએ અને છાન્દસપ્રયોગ હોવાથી આ જ પાઠ વધુ સારો છે.

(અલબત્ત પ્રતમાં પરિણિવ્વુડ પાઠ જ છપાયેલો છે. અને અન્યલોકોનો પાઠ પણ એજ છે. એટલે એ બેમાં કોઈ ફરક દેખાતો નથી. તો પાઠાન્તર શી રીતે ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર એમ લાગે છે કે વૃત્તિકારશ્રીની સામે પરિણિવ્વુએ એવો કોઈ પાઠ હોવો જોઈએ. એટલે એમને માટે પરિણિવ્વુડે પાઠ પાઠાન્તર બને. જોકે અહીં મૂળગાથામાં ણિ છે, પાઠાન્તરમાં નિ છે પણ એ ભેદ મુખ્ય નથી લાગતો. વૃત્તિકારશ્રીનું તાત્પર્ય એમ જણાય છે કે પરિણિવ્વુએ પાઠ હોય કે પરિણિવ્વુડે પાઠ

હોય, બંનેનું સંસ્કૃત તો પરિનિર્વાન્તિ જ વધુ સંગત થાય છે. પ્રાકૃતમાં ભલે કે વગેરેનો ઉપયોગ કરેલો હોય. પણ સંસ્કૃતમાં તો આ જ પાઠ વધુ સંગત છે. તત્ત્વં તુ બહુશ્રુતગમ્યમ્)

બ્રવીમિ શબ્દ પૂર્વવત્ સમજવો. (સ્વબુદ્ધિથી મેં આ કહ્યું નથી, પણ પ્રભુએ કહ્યા પ્રમાણે મેં કહ્યું છે... એ પ્રમાણે બ્રવીમિ નો અર્થ છે..)

અનુગમ કહેવાઈ ગયો.

હવે નયો છે. તે પૂર્વની જેમ જાણવા.

इति श्रीदशवैकालिके हरिभद्रसूरिकृतटीकायां तृतीयमध्ययनम् ॥३॥

ક્ષુલ્લિકાચારકથા અધ્યયનનું વ્યાખ્યાન થઈ ગયું.

चतुर्थ अध्यायन

(४)

आ विज्ञानिओ पी सर्व्व जीउगो ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

बड़जीवनिकाय अध्ययन

अनुयोगद्वार - ४

उपक्रम	निर्देश	अनुगम	मर्थ
जीवाभिगम	अजीवाभिगम	चरित्रधर्म	जयणा उपदेश धर्मफल

छः जीवनिक्काय नु संघटन-परितापनादित्पक्षण इंड ने प्रिबिधे (मन-वचन-आवाय) न करै, न करावै, न अनुमोदै ते 'चरित्र धर्म' छै (१४७ आंगा ची)

१. सुख-बदर अथवा जस-रखवर नी हिंसा न करै इत्यादि....

द्रव्य ची क्षेत्र ची काल ची आव ची

बड़जीवनिकाय तिच्छिओकादि त्रिकाल/दिवस-रात रंभा-देव ची

२. शोध-लोभ-अय-हास्य ची मृषा न कीलै....

(मान-आय) (मन-देव-कलह-अप्याक्यान)

मुपावात-४

संज्ञावप्रतिषेध असंज्ञावप्रतिषेध अर्थान्तर

मृषावात

द्रव्य ची

क्षेत्र ची

काल ची

आव ची

सर्व द्रव्यो ची अथवा प्रकृषणा करी ते [विकाओक संबंधी] [रात-दिवस संबंधी] [गण कलमा] [आवादि ची]

मृषावात चतुर्थगी

द्रव्य ची अने आव ची

जे पुरुष मन ची मृषा बिचारै अने कचन ची बोले ते

✓

✓

" " " " पण " " सत्य बोलाई जामने

✗

✓

कहने बचाबा शिकारी ने मृषा कहैवु ते

✓

✗

→ ३

अपत्तादान

द्रव्य ची

क्षेत्र ची

काल ची

आव ची

अन-बहु मुल्य, अणु-सूक्ष्म,

[गाम-नगर-अरण्य]

[रात्रे-दिवसे/प्रणी कालमा]

[राग ची-देव ची]

सचित-अचित नी चौरी

अपत्तादान चतुर्थगी

द्रव्य ची अने आव ची

सयत मनकाया ची चौरी करै ते

✓

✓

" " ची पौरी करै मन बिचारै पण काया ची न करै ते

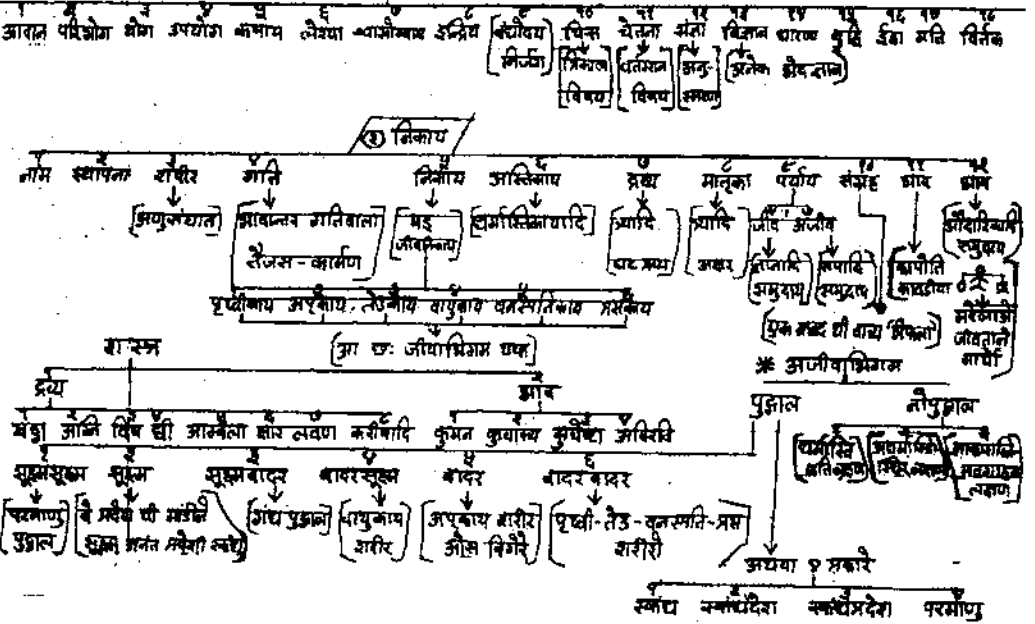
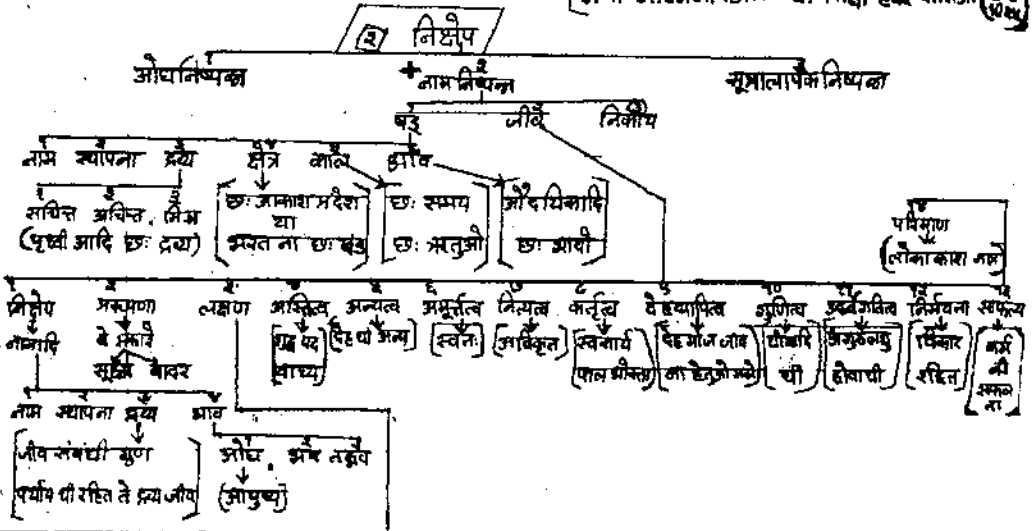
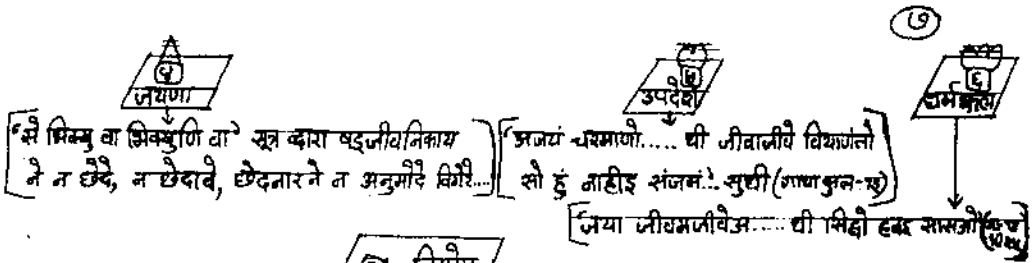
✗

✓

" " रागादि ची रहित नृणादि दाता पण माया पण ग्रहण करै ते

✓

✗

॥ અથ ચતુર્થાધ્યયનમ્ ષડ્જીવનિકાઘ્યં ॥

સુઅં મે આઠસંતેણં ભગવયા એવમક્ષાયં ઇહ ખલુ છજ્જી-
વણિયાનામજ્ઞયણં સમણેણં ભગવયા મહાવીરેણં કાસવેણં પવેઙ્ગયા
સુઅક્ષાયા સુપન્નત્તા સેઅં મે અહિજ્જિઠં અજ્ઞયણં ધમ્મપન્નત્તી ॥
(સૂ૦૧)

ષડ્જીવનિકા નામનું ચતુર્થ અધ્યયન

સૂત્ર-૧ ગાથાર્થ : હે આયુષ્મન્ ! મેં સાંભળ્યું છે, તે ભગવાને આ પ્રમાણે કહ્યું છે. અહીં ખરેખર કાશ્યપ શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે ષડ્જીવનિકા નામનું અધ્યયન પ્રવેદિત કર્યું છે. સુ-આખ્યાત કર્યું છે, સુપ્રજ્ઞાપ્ત કર્યું છે. તે ભણવું મારા માટે કલ્યાણકારી છે. તે અધ્યયન ધર્મપ્રજ્ઞપ્તિ છે.

વ્યાખ્યાતં ક્ષુલ્લિકાચારકથાધ્યયનમિદાનીં ષડ્જીવનિકાયાઘ્યમારભ્યતે, અસ્ય
ચાયમભિસંબન્ધઃ-ઇહાનન્તરાધ્યયને 'સાધુના ધૃતિરાચારે કાર્યા ન ત્વનાચારે, અયમેવ
ચાત્મસંયમોપાય' ઇત્યુક્તમ્, ઇહ પુનઃ સ આચારઃ ષડ્જીવનિકાયગોચરઃ પ્રાય
ઇત્યેતદુચ્યતે, ઉક્તં ચ-"છસુ જીવનિકાએસુ, જે બુદ્ધે સંજણ સયા । સે ચેવ હોંઙ વિણ્ણે, પરમત્થેણ સંજણ ॥૧॥" ઇત્યનેનાભિસંબન્ધેનાયાતમિદમધ્યયનમ્,

ટીકાર્થ : ક્ષુલ્લિકાચાર કથા નામનાં અધ્યયનનું વ્યાખ્યાન થઈ ગયું. હવે
ષડ્જીવનિકા નામનું અધ્યયન શરુ કરાય છે. એનો આ સંબંધ છે કે અહીં અનન્તર =
ત્રીજા અધ્યયનમાં કહ્યું કે "સાધુએ આચારમાં ધૃતિ ધરવી, અનાચારમાં નહિ. તે આચાર
જ આત્માનાં સંયમનો ઉપાય છે." આ ચોથા અધ્યયનમાં એ કહેવાનું છે કે "તે આચાર
પ્રાયઃ ષડ્જીવનિકાયવિષયક છે." અર્થાત્ ષટ્કાયને વિશે એ આચાર પાળવાનો છે. કહ્યું
છે કે "જે બુદ્ધપુરુષો સદા છ જીવનિકાયમાં સંયમવાળા છે. તે જ પરમાર્થથી સંયત
જાણવા." આમ આ સંબંધથી આ અધ્યયન આવેલું છે.

આહ ચ ભાષ્યકાર:-

જીવાહારો ભણ્ણઙ આચારો તેણિમં તુ આયાયં । છજ્જીવણિયજ્ઞયણં તસ્સઙહિગારા ઇમે
હોંતિ ॥૫॥ ભાષ્યમ્ ॥

ભાષ્યકાર કહે છે કે

દશવૈકાલિક ભાષ્ય-૫ ગાથાર્થ : આચારનો આધાર જીવ છે. તેથી આ ષડ્જીવનિકા અધ્યયન આવેલું છે. તેના આ અધિકારો છે.

વ્યાખ્યા-જીવાધારો ભણ્યત આચારઃ, તત્પરિજ્ઞાનપાલનદ્વારેણેતિ ભાવઃ, યેનૈતદેવં તેનેદમ્ 'આયાતમ્' અવસરપ્રાપ્તં, કિં તદિત્યાહ-ષડ્જીવનિકાધ્યયનમ્, અત્રાન્તરે અનુયોગદ્વારોપન્યાસાવસરઃ, તથા ચાહ-'તસ્ય' ષડ્જીવનિકાધ્યયનસ્યાર્થાધિકારાઃ 'એતે ભવન્તિ' વક્ષ્યમાણલક્ષણા ઇતિ ગાથાર્થઃ ॥

ટીકાર્થ : આચાર જીવાધાર કહેવાય છે. અર્થાત્ જીવ આચારનાં જ્ઞાન દ્વારા અને આચારનાં પાલન દ્વારા આચારનો આધાર છે. (આચારનું જ્ઞાન જીવમાં છે, આચારનું પાલન જીવમાં છે, એટલે આચાર બંને રીતે જીવમાં રહેલો કહેવાય.)

જે કારણથી આ આ પ્રમાણે છે, તે કારણથી આ ષડ્જીવનિકા નામનું અધ્યયન આવેલું છે. આટલી વાત થઈ એટલે અનુયોગદ્વારનો ઉપન્યાસ કરવાનો અવસર છે. એજ કહે છે કે આ ષડ્જીવનિકા અધ્યયનનાં વક્ષ્યમાણલક્ષણવાળા અર્થાધિકારો છે.

તાનાહ-

જીવાજીવાહિગમો ચરિત્તધમ્મો તહેવ જયણા ય । ઉવણ્સો ધમ્મફલં છજ્જીવણિયાહિ અહિગારા ॥૨૧૬॥

તે અર્થાધિકારોને જ જણાવે છે.

નિર્યુક્તિ-૨૧૬ ગાથાર્થ : ષડ્જીવનિકાનાં અર્થાધિકારો આ છે (૧-૨) જીવાજીવાભિગમ (૩) ચારિત્રધર્મ (૪) યતના (૫) ઉપદેશ (૬) ધર્મફલ.

વ્યાખ્યા-'જીવાજીવાભિગમો' જીવાજીવસ્વરૂપમભિગમ્યતેઽસ્મિન્નિત્યભિગમ ઇતિકૃત્વા, સ્વરૂપે ચ સત્યભિગમ્યત ઇતિ ભાવઃ, તથા 'ચારિત્રધર્મઃ' પ્રાણાતિપાતાદિનિવૃત્તિરૂપઃ, તથૈવ 'યતના ચ' પૃથિવ્યાદિધ્વારમ્ભપરિહારયત્નરૂપા, તથા 'ઉપદેશઃ' યથાઽઽત્મા ન બદ્ધ્યત ઇત્યાદિવિષયઃ, તથા 'ધર્મફલમ્' અનુત્તરજ્ઞાનાદિ, એતે ષડ્જીવનિકાયા અધિકારા ઇતિ ગાથાર્થઃ । અત્રાન્તરે ગત ઉપક્રમઃ,

ટીકાર્થ : જેને વિશે જીવ અને અજીવનું સ્વરૂપ જણાય એ જીવાજીવાભિગમ. આ પ્રમાણે અર્થ હોવાથી આ અધ્યયનમાં આ બંને પદાર્થોનો બોધ થતો હોવાથી જીવાજીવાભિગમ એનો

પ્રથમ અને દ્વિતીય અર્થાધિકાર = વિષય છે. હવે જીવ અને અજીવનું સ્વરૂપ હોય તો જ જણાય ને ? એટલે આમાં જીવ અને અજીવનું અસ્તિત્વ દર્શાવવામાં આવશે.

તથા પ્રાણાતિપાતાદિની નિવૃત્તિરૂપ ચારિત્રધર્મ, ત્રીજો અર્થાધિકાર છે.

તથા પૃથ્વી વગેરેમાં આરંભનો ત્યાગ કરવા માટે યત્ન કરવા રૂપ યતના ચોથો અર્થાધિકાર છે.

તથા “જે રીતે આત્મા ન બંધાય...” એ બધું કહેવું એ ઉપદેશ પાંચમો અધિકાર છે.

તથા અનુત્તરજ્ઞાનાદિરૂપ ધર્મફલ એ છઠ્ઠો અધિકાર છે.

આ ષડ્જીવનિકાનાં અધિકારો છે.

આટલું કહ્યું એટલે ઉપક્રમદ્વાર પૂર્ણ થયું.

નિક્ષેપમધિકૃત્યાહ-

છજ્જીવણિયાએ ખલુ નિક્ખેવો હોઈ નામનિષ્પન્નો । એઈસિં તિણ્હંપિ ઉ પત્તેયપરૂવણં વોચ્છં
॥૨૧૭॥

હવે નિક્ષેપને આશ્રયીને કહે છે કે

નિર્યુક્તિ-૨૧૭ ગાથાર્થ : ષડ્જીવનિકાનો નામનિષ્પન્નનિક્ષેપ થાય છે. એ ગણેયની પ્રત્યેકપ્રરૂપણાને કહીશ.

વ્યાખ્યા—‘ષડ્જીવનિકાયાયા’ પ્રક્રાન્તાયાઃ ખલ્વિત્તિ પૂરણાર્થો નિપાતઃ, નિક્ષેપો ભવતિ નામનિષ્પન્નઃ, ષડ્જીવનિકાયિકેત્યયમેવ, યતશ્ચૈવમત એતેષાં ‘ત્રયાણામપિ’ ષડ્જીવનિકાયપદાનાં ‘પ્રત્યેક’મિતિ એકમેકં પ્રતિ પ્રરૂપણાં સૂત્રાનુસારેણ ‘વક્ષ્યે’ અભિધાસ્ય ઇતિ ગાથાર્થઃ ॥

ટીકાર્થ : પ્રસ્તુત જે ષડ્જીવનિકા છે, તેનો નામનિષ્પન્નનિક્ષેપ થાય છે. ખલુ શબ્દ પૂરણ અર્થવાળો નિપાત છે.

પ્રશ્ન : એ નિક્ષેપ કયો ?

ઉત્તર : “ષડ્જીવનિકાયિકા” આ જ નામનિષ્પન્ન નિક્ષેપ છે. એટલે ષટ્, જીવ અને નિકાય આ ગણેય પદોની એકે એકની જુદી જુદી પ્રરૂપણા સૂત્રને અનુસારે કહીશું.

તત્રૈકસ્યાભાવે ષણ્ણામભાવ ઇત્યેકપ્રરૂપણામાહ-

નામં ઠવણા દવિણ માઝગપયસંગહેક્કણ ચેવ । પજ્જવભાવે ય તહા સત્તેણ એક્કગા હોંતિ

॥૨૧૮॥

નામં ઠવણા દવિણ ચેત્તે કાલે તહેવ ભાવે અ । एसो उ छक्कगस्सा निक्खेवो छव्विहो
હોઈ ॥૨૧૯॥

તેમાં ષટ્કનો નિક્ષેપ કરવાનો છે, પણ એકનો અભાવ હોય તો છનો પણ અભાવ
થાય એટલે એકની પ્રરૂપણાને કહે છે.

નિર્યુક્તિ-૨૧૮ ગાથાર્થ : નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય, માતૃકાપદ, સંગ્રહ, પર્યાય અને
ભાવ આ સાત એક છે.

નિર્યુક્તિ-૨૧૯ ગાથાર્થ : નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, ભાવ ષટ્કનો આ છ
પ્રકારનો નિક્ષેપ છે.

વ્યાખ્યા-इयं द्रुमपुष्पिकायां व्याख्यातेति नेह व्याख्यायते, संग्रहैककेन
चात्राधिकारः ॥ साम्प्रतं द्वादीन् विहाय षट्प्ररूपणामाह-तत्र नामस्थापने क्षुण्णे,
द्रव्यषट्कं-षड् द्रव्याणि सचित्ताचित्तमिश्राणि पुरुषकार्षापणालङ्कृतपुरुष-
लक्षणानि, क्षेत्रषट्कं-षडाकाशप्रदेशाः, यद्वा भरतादीनि, कालषट्कं-षट् समयाः षड्
'भावे चे'ति भ्रुवषट्कं-षड् भावा औदयिकादयः, अत्र च
सचित्तद्रव्यषट्केनाधिकार इति गार्थार्थः ॥ आह-अत्र द्वाद्यनभिधानं किमर्थम् ?,
उच्यते, एकषडभिधानतः आद्यन्तग्रहणेन तद्वतेरिति ।

વ્યાખ્યાતં ષટ્પદમ્,

ટીકાર્થ : ૨૧૮મી ગાથાનું દ્રુમપુષ્પિકામાં વ્યાખ્યાન કરી જ દીધું છે, એટલે અહીં
એનું વ્યાખ્યાન કરતા નથી. અહીં સંગ્રહ એકનો અધિકાર છે.

હવે બે વગેરે છોડીને ષટ્કની પ્રરૂપણા કહે છે. તેમાં નામ સ્થાપના પ્રસિદ્ધ છે.
દ્રવ્યષટ્ક એટલે છ સચિત્ત દ્રવ્યો, છ અચિત્ત દ્રવ્યો, છ મિશ્ર દ્રવ્યો. એમાં છ પુરુષો,
છ કાર્ષાપણ (રૂપિયા) છ અલંકારવાળા પુરુષો... એમ સમજવું.

ક્ષેત્રષટ્ક એટલે છ આકાશ પ્રદેશો અથવા તો ભરત, ઐરાવત વગેરે છ ક્ષેત્રો.
કાલષટ્ક એટલે છ સમયો, છ ઋતુઓ.

ભાવષટ્ક એટલે ઔદયિક વગેરે ભાવો.

અહીં સચિત્ત દ્રવ્યષટ્કનો અધિકાર છે. (ષટ્કાયની પ્રરૂપણા કરવાની છે, માટે)

ઉત્તર : એક અને છનું અભિધાન કર્યું. એટલે પહેલાં અને છેલ્લા આંકડાનું પ્રહણ થઈ ગયું. તેના દ્વારા વચ્ચે રહેલા બે વગેરેનો પણ ભોધ થઈ જતો હોવાથી એનું જુદું કથન કરેલ નથી.

अधुना जीवपदमाह-

जीवस्स उ निक्खेवो परूवणा लक्खणं च अत्थित्तं । अन्नामुत्तत्तं निच्चकारगो देहवावित्तं
॥२२०॥

गुणिष्ठगुह्ये या निम्नयसाफलता य परिमाणे । जीवस्स तिविहकालम्मि परिकखा होइ
कायव्वा ॥२३१॥ दो दारगाहाओ ॥

હવે જીવપદનું વ્યાખ્યાન કરે છે.

નિયુક્તિ-૨૨૦-૨૨૧ આધાર્થ : જીવનો (૧) નિક્ષેપ (૨) પ્રરૂપણા (૩) લક્ષણ (૪) અસ્તિત્વ (૫) અન્યત્વ (૬) અમૂર્તત્વ (૭) નિત્યત્વ (૮) કારકત્વ (૯) દેહવ્યાપિત્વ (૧૦) ગુણિત્વ (૧૧) ઉર્ધ્વગતિત્વ (૧૨) નિર્માયત્વ (૧૩) સાફલ્ય (૧૪) પરિમાણ (એ પ્રમાણે) જીવની ત્રણકાળમાં પરીક્ષા કરવી.

एतद्वारगाथाद्वयम्, अस्य व्याख्या-जीवस्य तु 'निक्षेपो' नामादिः, 'प्ररूपणा' द्विविधाश्च भवन्ति जीवा इत्यादिरूपा लक्षणं च-आदानादि 'अस्तित्वं' सत्त्वं शुद्धपदवाच्यत्वादिना 'अन्यत्वं' देहत् 'अमूर्तत्वं' स्वतः 'नित्यत्वं' विकारानुपलम्भेन 'कर्तृत्वं' स्वकर्मफलभोगात् 'देहव्यापित्वं' तत्रैव तिष्ठिद्वेगलब्ध्या 'गुणित्वं' योगादिना 'ऊर्ध्वगतित्वम्' अगुरुलघुभावेन 'निर्मा(र्म)यता' विकाररहितत्वेन, सफलता-च कर्मणः 'परिमाणं' लोकाकाशमात्र इत्यादि (ग्रन्थाग्रं ३०००) एवं जीवस्य 'त्रिविधकाल' इति त्रिकालविषया, परीक्षा भवति कर्तव्या इति द्वारगाथाद्वय-समासार्थः ॥

व्यासार्थस्तु भाष्यादवसेयः,

ટીકાર્થ : આ બે દ્વારા ગાથા છે. આની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે-જીવનો નામાદિ નિકષેપ કરેવાનો. જીવની પ્રરૂપણા બે પ્રકારના જીવો છે... વગેરે. જીવનું આદાનાદિ લક્ષણ,

શુદ્ધપદવાચ્યત્વાદિ હેતુઓથી જીવનું અસ્તિત્વ, જીવનું દેહથી અન્યત્વ, જીવનું સ્વતઃ અમૂર્તત્વ, જીવના વિકારની પ્રાપ્તિ ન થતી હોવાથી જીવનું નિત્યત્વ, જીવ સ્વકર્મના ફલનો ભોગ કરતો હોવાથી જીવનું કર્તૃત્વ, દેહમાં જ જીવનાં લિંગોની ઉપલબ્ધિ થતી હોવાથી જીવનું દેહવ્યાપિત્વ, યોગાદિથી જીવનું ગુણિત્વ, અગુરુલઘુભાવનાં કારણે જીવનું ઉર્ધ્વગતિત્વ, વિકારરહિત હોવાથી જીવનું નિર્માયત્વ, કર્મની સફલતા અને જીવનું લોકાકાશમાત્ર હોવાદિરૂપ પરિમાણ... આ પ્રમાણે જીવની ત્રણકાલવિષયક પરીક્ષા કરવી. એટલે કે ત્રણેયકાળમાં જીવને વિશે આ ૧૪ દ્વારો વિચારી શકાય છે. અને એ રીતે જીવનું સ્વરૂપ બરાબર જાણી શકાય છે.

આમ બે દ્વારગાથાનો સંક્ષેપથી અર્થ કહ્યો.

વિસ્તારથી અર્થ તો ભાષ્ય દ્વારા જાણવો.

(આમાં દરેકે દરેકનો સ્પષ્ટ અર્થ આગળ કહેશે જ, એટલે કોઈક દ્વારનો અર્થ અત્રે ન સમજાયો હોય તો પણ એ આગળ સમજાઈ જશે.)

તથા ચ નિક્ષેપમાહ-

નામંઠવણાજીવો દલ્લજીવો ય ભાવજીવો ય । ઓહ ભવગ્ગહર્ણમિ ય તલ્ભવજીવે ય ભાવમ્મિ ॥૨૨૨॥

(૧) નિક્ષેપદ્વાર :

નિયુક્તિ-૨૨૨ ગાથાર્થ : નામ અને સ્થાપનાજીવ, દ્રવ્યજીવ અને ભાવજીવ, (શેષ ટીકાર્થથી સ્પષ્ટ થશે.)

વ્યાખ્યા-‘નામસ્થાપનાજીવ’ ઇતિ જીવશબ્દઃ પ્રત્યેકમભિસંબધ્યતે, નામજીવઃ સ્થાપનાજીવ ઇતિ, તથા દ્રવ્યજીવશ્ચ ‘ભાવજીવશ્ચ’ વક્ષ્યમાણલક્ષણઃ, તત્ર ‘ઓઘ’ ઇતિ ઓઘજીવઃ, ‘ભવગ્રહણે ચે’તિ ભવજીવઃ, ‘તદ્ભવજીવશ્ચ’ તદ્ભવ એવોત્પન્નઃ, ‘ભાવે’ ભાવજીવ ઇતિ ગાથાસમાસાર્થઃ ॥

ટીકાર્થ : જીવશબ્દ નામ અને સ્થાપના બંને શબ્દો સાથે જોડવો. એટલે નામજીવ, સ્થાપનાજીવ એમ થશે. તથા દ્રવ્યજીવ અને વક્ષ્યમાણલક્ષણવાળો ભાવજીવ. તેમાં ઓઘ એટલે ઓઘજીવ, ભવજીવ અને તે જ ભવમાં ઉત્પન્ન થયેલો હોય તે તદ્ભવજીવ આ ભાવજીવ છે. આ ગાથાનો સંક્ષેપાર્થ થયો.

વ્યાસાર્થ ત્વાહ-

નામંઠવળ ગયાઓ દ્રવ્યે ગુણપજ્જવેહિ રહિહિત્તિ । તિવિહો ય હોઈ ભાવે ઓહે ભવ તબ્બવે
ચેવ ॥૬॥ ભાષ્યમ્ ॥

વિસ્તારથી અર્થ કહે છે.

ભાષ્ય-૬ ગાથાર્થ : નામ અને સ્થાપના ગયા. ગુણપર્યાયોથી રહિત તે દ્રવ્ય જીવ,
ભાવજીવ, ત્રણ પ્રકારે છે. ઓઘજીવ, ભવજીવ અને તદ્ભવજીવ.

વ્યાખ્યા-નામસ્થાપને ગતે, ક્ષુણ્ણત્વાદિતિ ભાવઃ, 'દ્રવ્ય' ઇતિ દ્રવ્યજીવો
'ગુણપર્યાયાભ્યાં' ચૈતન્યમનુષ્યત્વાદિલક્ષણાભ્યાં રહિતઃ, બુદ્ધિપરિકલ્પિતો, ન
ત્વસાવિત્થંવિધઃ સંભવતીતિ, ત્રિવિધશ્ચ ભવતિ ભાવ ઇતિ, ભાવજીવત્રૈવિધ્યમાહ-
ઓઘજીવો ભવજીવસ્તદ્ભવજીવશ્ચેતિ, પ્રાગ્ગાથોક્તમધ્યેતદિત્થંવિધ-ભાષ્યકારશૈલી-
પ્રામાણ્યતોડદુષ્ટમેવેતિ । અન્યે તુ પઠન્તિ-'ભાવે ડ તિહા ભણિઓ, તં પુણં સંખેવઓ વોચ્છં'
'ભાવ' ઇતિ ભાવજીવઃ, 'ત્રિધે'તિ ત્રિપ્રકારો 'ભણિતો' નિર્યુક્તિકારેણ ઓઘજીવાદિઃ,
તમપિ ચ ભાવાર્થમધિકૃત્ય સંક્ષેપતો વક્ષ્ય ઇતિ ગાથાર્થઃ ॥

ટીકાર્થ : નામસ્થાપના એ જીવભેદો કુણ્ણ હોવાથી સમજાઈ જ ગયેલા છે. દ્રવ્યજીવ
તો એને કહેવાય કે જે ચૈતન્યરૂપી ગુણથી અને મનુષ્યત્વાદિરૂપ પર્યાયથી રહિત હોય.
આવો દ્રવ્યજીવ માત્ર બુદ્ધિથી કલ્પાયેલો છે. આવા પ્રકારનો જીવ સંભવતો નથી.
(કોઈપણ જીવ ચૈતન્ય = ઉપયોગવાળો તો હોવાનો જ અને કોઈને કોઈ ગતિરૂપી
પર્યાયવાળો પણ હોવાનો...)

ભાવજીવ ત્રણ પ્રકારનો છે.

એ ત્રણ ભેદ જ કહે છે. (૧) ઓઘજીવ (૨) ભવજીવ (૩) તદ્ભવજીવ.

પ્રશ્ન : આ વાત તો નિર્યુક્તિ ગાથા ૨૨૨માં કહી જ દીધી છે. તો બીજીવાર કેમ
કહી ?

ઉત્તર : જો કે આ વાત પૂર્વગાથામાં કહી જ દીધી છે. તો પણ ભાષ્યકારની આવા
પ્રકારની શૈલીની પ્રામાણિકતા હોવાથી આ કથન નિર્દોષ જાણવું.

કેટલાંકો આ પ્રમાણે પાઠ માને છે કે ભાવે ડ તિહા એનો અર્થ આ પ્રમાણે છે કે
ભાવજીવ નિર્યુક્તિકારે કહેલ ઓઘજીવાદિરૂપ ત્રણ પ્રકારનો કહેલો છે. તે પણ ભાવાર્થને
આશ્રયીને સંક્ષેપથી કહીશ.

તત્રૌઘજીવમાહ-

સંતે આઠયકમ્મે ધરઈ તસ્સેવ જીવઈ ઉદપે । તસ્સેવ નિજ્જરાપે મઓ તિ સિદ્ધો નયમણં

॥૭॥ ભાષ્યમ્ ॥

તેમાં ઓઘજીવ કહે છે.

ભાષ્ય-૭ ગાથાર્થ : આયુષ્યકર્મ વિદ્યમાન હોતે છતે જીવ સંસારમાં રહે છે. તેના જ ઉદયમાં જીવે છે. તેની જ નિર્જરાથી મરે છે. નયમતથી સિદ્ધ થાય છે.

વ્યાખ્યા-‘સતિ’ વિદ્યમાન આયુષ્કર્મણિ સામાન્યરૂપે ધ્રિયતે સામાન્યેનૈવ તિષ્ઠતિ ભવોદધૌ, કથમિત્થમવસ્થાનમાત્રાજ્જીવત્વમસ્યેત્યાશઙ્ક્યાત્રૈવાન્વર્થયોજનામાહ- ‘તસ્યૈવ’ ઓઘાયુષ્કર્મણો ‘જીવત્યુદયે’ ઉદયે સતિ જીવત્યાસંસારં પ્રાણાન્ ધારયતિ, અતો જીવનાજ્જીવ ઇતિ, તસ્યૈવોઘાયુષ્કર્મણો ‘નિર્જરયા’ ક્ષયેણ, મૃત ઇતિ, સર્વથા જીવનાભાવાત્, સ ચ સિદ્ધો મૃતો, નાન્યઃ, વિગ્રહગતાવપિ તથાજીવનસદ્ભાવાત્, ‘નયમતેને’તિ સર્વનયમતેનૈવ મૃત ઇતિ ગાથાર્થઃ ॥

ટીકાર્થ : દેવાયુ, નરકાયુ, તિર્યંચાયુ કે નરાયુ સામાન્યથી કોઈપણ આયુષ્ય વિદ્યમાન હોય ત્યાંસુધી જીવ સંસારસમુદ્રમાં રહે છે. એ પણ સામાન્યથી જ રહે છે. એટલે કે નરકરૂપી સંસારમાં, દેવરૂપી સંસારમાં... એમ વિશેષથી નહિ, પણ સામાન્યથી જ સંસારમાં રહે છે.

(જો વિશેષ આયુષ્ય લઈએ, તો વિશેષ સંસારમાં જીવની સ્થિરતા કહેવાય. જો સામાન્યથી માત્ર આયુષ્ય લઈએ, તો સામાન્યથી જ એની સંસારમાં હાજરી મનાય. દેવાયુના ઉદયવાળો જીવ દેવસંસારમાં હોય એમ કહેવામાં વાંધો નથી. પણ આયુષ્યનાં ઉદયવાળો જીવ દેવસંસારમાં ન કહેવાય. એ તો નરકાદિમાં પણ હોઈ શકે. એટલે ત્યાં તો એમ જ કહેવું કે “આયુષ્યનાં ઉદયવાળો જીવ સંસારમાં હોય...”)

પ્રશ્ન : આ રીતે સંસારમાં એ રહે છે, એટલા માત્રથી એમાં જીવત્વ શી રીતે મનાય ?

ઉત્તર : આ આશંકાનો ઉત્તર આપવા અહીં જ અન્વર્થયોજના = વ્યુત્પત્તિઅર્થનું જોડાણ કરે છે. કે ઓઘાયુષ્યકર્મનો ઉદય હોય, ત્યારે જીવ જીવે છે, અર્થાત્ સંસાર રહે ત્યાંસુધી પ્રાણોને ધારણ કરે છે. એટલે જીવતો રહેતો હોવાથી એ જીવ કહેવાય. (આ જીવ ધાતુનો વ્યુત્પત્તિઅર્થ ઘટે છે. માટે એ જીવ કહેવાય.) તે જ ઓઘાયુષ્યકર્મનાં ક્ષયથી

જીવ મરી જાય છે. કેમકે સર્વથા એના જીવનનો અભાવ થાય છે. તે મરેલા જીવ તરીકે સિદ્ધ જ લેવા.

પ્રશ્ન : વિગ્રહગતિમાં એ મૃત ન કહેવાય ?

ઉત્તર : ના, વિગ્રહગતિમાં પણ તેવા પ્રકારે જીવનનો સદ્ભાવ છેજ. આશય એ છે કે વિગ્રહગતિમાં પણ આયુષ્યનો ઉદય તો ચાલુ જ હોવાથી એ રીતે જીવન છે જ, માટે ત્યાં પણ એ જીવ જ કહેવાય. સિદ્ધગતિમાં આયુ.નો ઉદય ન હોવાથી ત્યાં એ મૃત કહેવાય.

સિદ્ધજીવ તમામે તમામ નયોનાં મતથી જ મૃત જાણવો.

(ધ્યાનમાં લેવું કે સંસારમાં એક સમય પણ એવો નથી, કે જેમાં જીવને આયુષ્યનો ઉદય ન હોય...)

उक्त ओघजीवितविशिष्ट ओघजीवः,

साम्प्रतं भवजीवं तद्भवजीवं चाह-

जेण य धरइ भवगओ जीवो जेण य भवाउ संकमई । जाणाहि तं भवाउं चउव्विहं तब्भवे दुविहं ॥८॥ भाष्यम् ॥ निक्खेवो त्ति गयं ॥

આમ ઓઘજીવનથી વિશિષ્ટ ઓઘજીવ કહેવાઈ ગયો.

હવે ભવજીવ અને તદ્ભવજીવ કહે છે.

ભાષ્ય-૮ ગાથાર્થ : જેનાથી ભવમાં રહેલો જીવ રહે છે, જેનાથી ભવમાંથી સંક્રમ કરે છે. તે ભવાયુષ્ય જાણો. તે ચાર પ્રકારે છે. તદ્ભવમાં બે પ્રકારે છે. નિક્ષેપદ્વાર પૂર્ણ થયું.

व्याख्या-‘येन च’ नारकाद्यायुष्केण ‘धियते’ तिष्ठति ‘भवगतो’

नारकादिभवस्थितो जीवः, तथा ‘येन च’ मनुष्याद्यायुष्केण ‘भवात्’ नारकादिलक्षणात् ‘संक्रामति’ याति, मनुष्यादिभवान्तरमिति सामर्थ्याद्भ्यते, ‘जानीहि’ विद्भि, तदित्थंभूतं ‘भवायुः’ भवजीवितं, चतुर्विधं नारकतिर्यङ्मनुष्यामरभेदेन, तथा ‘तद्भवे’ तद्भवविषयम्, आयुरिति वर्तते, तच्च द्विविधं-तिर्यक्तद्भवायुर्मनुष्यतद्भवायुश्च, यस्मात्तावेव मृतौ सन्तौ भूयस्तस्मिन्नेव भव उत्पद्येते, नान्ये, तद्भवजीवितं च तस्मान्मृतस्य तस्मिन्नेवोत्पन्नस्य यत्तदुच्यते इति । अत्रापि च भावजीवाधिकारात्तद्भव-

જીવિતવિશિષ્ટજીવ એવ ગ્રાહ્યઃ, જીવિતં તુ તદ્વિશેષણત્વાદુક્તમિતિ ગાથાર્થઃ ॥ ઉક્તો નિક્ષેપઃ,

ટીકાર્થ : જે નારકાદિ આયુષ્યથી જીવ નારકાદિ ભવમાં રહેનાર બને છે, તથા જે મનુષ્યાદિ આયુષ્યથી જીવ નારકાદિ ભવમાંથી નીકળી મનુષ્યાદિ ભવમાં જાય છે તે આવા પ્રકારનું આયુષ્ય એ ભવાયુ = ભવજીવન જાણો. અહીં ભવાત્ સંક્રામતિ લખેલું છે, પણ ક્યાં સંક્રમ પામે ? એ દર્શાવેલું નથી. પણ એ સામર્થ્યથી સમજી શકાય છે કે મનુષ્યાદિભવાન્તરં સંક્રામતિ ।

નારક, તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવ એમ ચાર પ્રકારે ભવજીવન છે. (આ આયુષ્યથી જીવનારો જીવ ભવજીવ)

તથા તદ્ભવસંબંધી આયુષ્ય બે પ્રકારે છે. તિર્યંચતદ્ભવવાયુ અને મનુષ્યતદ્ભવવાયુ...

(પ્રશ્ન : તદ્ભવવાયુ ચાર પ્રકારે કેમ ન મળે ?)

ઉત્તર : તિર્યંચ અને મનુષ્ય જ એવા છે કે જેઓ મરીને પાછા તિર્યંચ અને મનુષ્યભવમાં ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. દેવ અને નારક નહિ. અને તદ્ભવજીવન તો તે ભવમાંથી મરીને તે જ ભવમાં ઉત્પન્ન થયેલાનું જે જીવન છે, તે જ કહેવાય છે. (તિર્યંચ મરીને તિર્યંચમાં જ જન્મે, તો એનું તદ્ભવજીવન ગણાય. એમ મનુષ્ય મરીને મનુષ્યમાં જ જન્મે તો એ પણ તદ્ભવજીવન ગણાય. પણ દેવ કે નારકમાં આવું બનતું નથી, એટલે તદ્ભવજીવન બે જ પ્રકારે મળે. આ જીવનવાળો જીવ તદ્ભવજીવ ગણાય.)

પ્રશ્ન : આપણે તો ભાવજીવની વાત ચાલે છે. એમાં આ તદ્ભવજીવનનું વર્ણન કરવાથી શું વળે ?

ઉત્તર : ભવજીવમાં અને તદ્ભવજીવમાં પણ ભાવજીવનો અધિકાર હોવાથી તદ્ભવજીવનને મુખ્ય ન લેતાં તદ્ભવજીવનથી વિશિષ્ટ એવો જીવ જ લેવો. તદ્ભવજીવન મુખ્ય તરીકે ન લેવું. (કેમકે એનો અત્રે અધિકાર નથી.)

પ્રશ્ન : તો પછી ગાથામાં તદ્ભવજીવિતનું નિરૂપણ શા માટે કર્યું ?

ઉત્તર : ભવજીવિત કે તદ્ભવજીવિત તો જીવનું વિશેષણ હોવાથી અત્રે કહેવાયેલું છે. બાકી મુખ્યતા તો જીવની જ છે.

નિક્ષેપ કહ્યો.

इदानीं प्ररूपणामाह-

दुविहा य हुंति जीवा सुहुमा तह बायरा य लोगम्मि । सुहुमा य सब्बलोए दो चेव य बायरविहाणे ॥९॥ भाष्यम् ॥

હવે પ્રરૂપણા કહે છે.

(૨) પ્રરૂપણા :

ભાષ્ય-૯ ગાથાર્થ : લોકમાં બે પ્રકારે જીવો છે. સૂક્ષ્મ અને બાદર. સૂક્ષ્મ સર્વલોકમાં છે, બાદરભેદ બે છે.

વ્યાખ્યા-‘દ્વિવિધાશ્ચ’ દ્વિપ્રકારાશ્ચ, ચશબ્દાન્નવવિધાશ્ચ પૃથિવ્યાદિદ્વીન્દ્રિયાદિભેદેન ભવન્તિ જીવાઃ, દ્વૈવિધ્યમાહ-સૂક્ષ્માસ્તથા બાદરાશ્ચ, તત્ર સૂક્ષ્મનામકર્મોદયાત્સૂક્ષ્મા બાદરનામકર્મોદયાચ્ચ બાદરા ઇતિ, ‘લોક’ ઇતિ લોકગ્રહણમલોકે જીવભવનવ્યવચ્છેદાર્થ, તત્ર સૂક્ષ્માશ્ચ સર્વલોક ઇતિ, ચશબ્દસ્યાવધારણાર્થત્વાત્સૂક્ષ્મા એવ સર્વલોકેષુ, ન બાદરાઃ, ક્વચિત્તેષામસંભવાત્, ‘દ્વે એવ ચ’ પર્યાપ્તકાપર્યાપ્તકલક્ષણે ‘બાદરવિધાને’ બાદરવિધી, ચશબ્દાત્સૂક્ષ્મવિધાને ચ, તેષામપિ પર્યાપ્તકાપર્યાપ્ત-કરૂપત્વાદિતિ ગાથાર્થઃ ॥

ટીકાર્થ : જીવો બે પ્રકારનાં છે. ચ શબ્દથી નવપ્રકારનાં છે એ પણ સમજવું. એમાં પૃથ્વી, અપ્, તેઉ, વાયુ, વનસ્પતિ એ પાંચ અને બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય, ચઉરિન્દ્રિય, પંચેન્દ્રિય એ ચાર એમ ૯ ભેદ થાય.

બે ભેદ દર્શાવે છે કે સૂક્ષ્મ અને બાદર એમ બે પ્રકારે જીવ છે.

તેમાં જીવો સૂક્ષ્મનામકર્મનાં ઉદયથી સૂક્ષ્મ બને, બાદર નામકર્મનાં ઉદયથી બાદર બને. લોકે શબ્દ જે લખ્યો છે, એ અલોકમાં જીવની હાજરીનો વ્યવચ્છેદ કરવા માટે છે. અર્થાત્ જીવ લોકમાં જ છે, અલોકમાં નથી.

તેમાં સૂક્ષ્મજીવો સર્વલોકમાં છે. ચ શબ્દ અવધારણ અર્થવાળો હોવાથી આ પ્રમાણે અર્થ કરવો કે સૂક્ષ્મજીવો જ સર્વલોકમાં છે. બાદર બધે નથી. કેમકે ક્યાંક બાદરજીવોનો સંભવ નથી. બાદરના ભેદો બે જ છે. પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા. એજ પ્રમાણે સૂક્ષ્મનાં પણ બે જ ભેદો છે. કેમકે તેઓ પણ પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા એમ બે પ્રકારે છે. આ પદાર્થ ચ શબ્દથી સમજવાનો છે.

एतदेव स्पष्टयन्नाह-

સુહુમા ય સવ્વલોએ પરિયાવન્ના ભવંતિ નાયવ્વા । દો ચેવ બાયરાણં પજ્જત્તિયરે અ નાયવ્વા ॥૧૦॥ ભાષ્યમ્ ॥ પરૂવણાદારં ગયં તિ ॥

આ જ વાતને સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે કે

ભાષ્ય-૧૦ ગાથાર્થ : સૂક્ષ્મજીવો સર્વલોકમાં પર્યાયાપન્ન જાણવા. બાદરેના પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા બેજ ભેદો જાણવા.

વ્યાખ્યા-સૂક્ષ્મા એવ પૃથિવ્યાદય: ‘સર્વલોકે’ ચતુર્દશરજ્જ્વાત્મકે ‘પર્યાયાપન્ના ભવન્તિ જ્ઞાતવ્યા:’ ‘પર્યાયાપન્ના’ इति તમેવ સૂક્ષ્મપર્યાયમાપન્ના: ભાવસૂક્ષ્મા ન તુ ભૂતભાવિનો દ્રવ્યસૂક્ષ્મા इति ભાવ: । તથા દ્વૌ ભેદૌ બાદરાણાં પૃથિવ્યાદીનાં, ચશબ્દાત્ સૂક્ષ્માણાં ચ, “પર્યાસકેતરૌ જ્ઞાતવ્યૌ” પર્યાસકાપર્યાસકાવિતિ ગાથાર્થ: ॥ ઉક્તા પ્રરૂપણા,

ટીકાર્થ : ચૌદરાજ લોકરૂપ સર્વલોકમાં પૃથ્વીાદિ સૂક્ષ્મજીવો જ પર્યાયાપન્ન જાણવા. પર્યાયાપન્ન એટલે તે જ સૂક્ષ્મપર્યાયને પામેલા એવા ભાવસૂક્ષ્મજીવો, ભૂતકાળમાં થયેલા સૂક્ષ્મજીવો કે ભવિષ્યમાં થનારા સૂક્ષ્મજીવો ન લેવા, કે જેઓ દ્રવ્યસૂક્ષ્મ છે. (સૂક્ષ્મજીવોનાં ચાર નિક્ષેપા કરીએ, એમાં વર્તમાનમાં સૂક્ષ્મ તરીકે જે હોય તે ભાવસૂક્ષ્મ અને જેઓ ભૂતકાળમાં સૂક્ષ્મ હતાં, ભવિષ્યમાં સૂક્ષ્મ બનશે... એ બધા દ્રવ્યસૂક્ષ્મજીવો કહેવાય.)

બાદર પૃથ્વી વગેરેનાં બે ભેદ છે. ચ શબ્દથી સમજવું કે સૂક્ષ્મ પૃથ્વી વગેરેનાં પણ બે ભેદ છે. (૧) પર્યાપ્તા (૨) અપર્યાપ્તા.

પ્રરૂપણા કહેવાઈ ગઈ.

अधुना लक्षणमुच्यते, तथा चाह भाष्यकार:-

લક્ષણમિયાણિ દારં ચિંધં હેઠુ અ કારણં લિંગં । લક્ષણમિદ્ જીવસ્સ ડ આયાણાઈ ઇમં તં ચ ॥૧૧॥ ભાષ્યમ્ ॥

હવે લક્ષણ કહેવાય છે. ભાષ્યકાર કહે છે કે

(૩) લક્ષણ દ્વાર :

ભાષ્ય-૧૧ : હવે લક્ષણદ્વાર છે. લક્ષણ એટલે ચિહ્ન, હેતુ, કારણ, લિંગ... જીવના લક્ષણ આદાનાદિ છે. તે આ છે.

વ્યાખ્યા-લક્ષણમિદાની દ્વારમવસરપ્રાપ્તમ્, અસ્ય ચ પ્રતિપત્ત્યઙ્ગતયા પ્રધાનત્વાત્સામાન્યતસ્તાવત્તત્સ્વરૂપમેવાહ-ચિહ્નં હેતુશ્ચ કારણં લિङ्ગં લક્ષણમિતિ । તત્ર ચિહ્નમ્-ઉપલક્ષણં, યથા પતાકા દેવકુલસ્ય, હેતુઃ-નિમિત્તલક્ષણં યથા કુમ્ભકારનૈપુણ્યં ઘટસૌન્દર્યસ્ય, કારણમ્-ઉપાદાનલક્ષણં, યથા મૃન્મસૂણત્વં ઘટબલીયસ્ત્વસ્ય, લિङ્ગ-કાર્યલક્ષણં યથા ધૂમોઽગ્નેઃ, પર્યાયશબ્દા વા એત ઇતિ । લક્ષણમિત્યેતલ્લક્ષણં લક્ષ્યતેઽનેન પરોક્ષં વસ્ત્વત્તિકૃત્વા, જીવસ્ય પુનરાદાનાદિ લક્ષણમનેકપ્રકારમિદં, તચ્ચ ત્રક્ષ્યમાણમિતિ ગાથાર્થઃ ॥

ટીકાર્થ : હવે લક્ષણદ્વાર અવસર પ્રાપ્ત છે. આ દ્વાર જીવનો બોધ કરાવવાનું કારણ છે, એટલે પ્રધાન છે. એટલે જ સૌથી પહેલાં તો સામાન્યથી લક્ષણનું સ્વરૂપ જ દર્શાવે છે કે ચિહ્ન, હેતુ, કારણ, લિંગ એ લક્ષણ છે.

તેમાં

ચિહ્ન : એટલે ઉપલક્ષણ. જેમ ધજા મંદિરનું ઉપલક્ષણ = ચિહ્ન છે. (ધજા દ્વારા મંદિરનો બોધ થાય.)

હેતુ : એટલે નિમિત્તરૂપ. જેમકે કુંભારની નિપુણતા ઘટનાં સૌંદર્યનું નિમિત્ત છે.

કારણ : એટલે ઉપાદાનરૂપ કારણ. જેમકે માટીની લીસાઈ ઘટની બલવત્તામાં ઉપાદાનકારણ છે.

લિંગ : એટલે કાર્યરૂપ લિંગ. જેમકે ધૂમ અગ્નિનું કાર્યરૂપ લિંગ છે.

આમ આ બધા જુદા જુદા અર્થો બતાવ્યા.

અથવા તો આ બધા જ પર્યાયવાચી શબ્દો છે.

આ બધું લક્ષણ છે. કેમકે આના દ્વારા પરોક્ષવસ્તુ જણાય છે. (ધજાથી મંદિર જણાય, વગેરે)

આમ સામાન્યથી લક્ષણનું સ્વરૂપ બતાવ્યું.

પ્રસ્તુતમાં તો જીવનું લક્ષણ શું છે ? એ બતાવવાનું છે.

જીવનું લક્ષણ તો આદાનાદિ અનેક પ્રકારનું છે. તે આગળ કહેવાશે.

આયાણે પરિભોગે જોગુવઓગે કસાયલેસા ય । આણાપાણૂં ઈંદિય બંધોદયનિજ્જરા ચેવ

‘ચિત્તં ચેયણ સન્ના વિન્નાણં ધારણા ય બુદ્ધી અ । ઈહામર્ઘિવિયક્કા જીવસ્સ ડ લક્ખણા
 એ ॥૨૨૪॥ દારં ॥

વ્યાખ્યા - એતત્પ્રતિદ્વારગાથાદ્વયમ્, અસ્ય વ્યાખ્યા-આદાનં પરિભોગસ્તથા
 યોગોપયોગૌ કષાયલેશ્યાશ્ચ તથાડનાપાનૌ ઇન્દ્રિયાણિ બન્ધોદયનિર્જરાશ્ચૈવ, તથા ચિત્તં
 ચેતના સંજ્ઞા વિજ્ઞાનં ધારણા ચ બુદ્ધિશ્ચ તથા ઈહામર્તિવિતર્કા જીવસ્ય તુ લક્ષણાન્યેતાનિ,
 તુ શબ્દસ્યાવધારણાર્થત્વાજ્જીવસ્યૈવ નાજીવસ્ય ઇતિ પ્રતિદ્વારગાથાદ્વયસમાસાર્થઃ ॥
 વ્યાસાર્થસ્તુ ભાષ્યાદવસેયઃ,

નિર્યુક્તિ-૨૨૩-૨૨૪ ગાથાર્થ : ટીકાર્થથી સ્પષ્ટ થશે.

ટીકાર્થ : આ બે પ્રતિદ્વારગાથાઓ છે. આની વ્યાખ્યા-આદાન, પરિભોગ, યોગ,
 ઉપયોગ, કષાય, લેશ્યા, આનાપાન = શ્વાસોચ્છવાસ, ઈન્દ્રિયો, બન્ધ, ઉદય, નિર્જરા,
 ચિત્ત, ચેતના, સંજ્ઞા, વિજ્ઞાન, ધારણા, બુદ્ધિ, ઈહા, મર્તિ, વિતર્કા, આ જીવનાં લક્ષણો
 છે.

તુ શબ્દ અવધારણાર્થવાળો હોવાથી આ રીતે અર્થ થશે કે “આ જીવનાં ૪ લક્ષણો
 છે, અજીવનાં નહિ.” આ બે પ્રતિદ્વારગાથાઓનો સમાસથી અર્થ કહ્યો.

વિસ્તારથી અર્થ તો ભાષ્યથી જાણવો.

તત્ત્વેદમ્-

લક્ષિજ્જઈતિ નજ્જઈ પચ્ચક્ખિંયરો વ જેણ જો અત્થો । તં તસ્સ લક્ખણં ખલુ ધૂમ્પહ્હાઈ
 વ્વ અગ્ગિસ્સ ॥૧૨॥ ભાષ્યમ્ ॥

તે ભાષ્ય આ છે.

ભાષ્ય-૧૨ ગાથાર્થ : જેના દ્વારા પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ જે અર્થ લક્ષાય = જણાય, તે તેનું
 લક્ષણ છે. જેમ ધૂમ, ઉષ્ણતા અગ્નિનું લક્ષણ છે.

વ્યાખ્યા-લક્ષ્યત ઇતિ જ્ઞાયતે કોડસાવિત્યાહ-‘પ્રત્યક્ષઃ’ અક્ષગોચરાપન્નઃ ‘ઇતરો વા’
 પરોક્ષઃ ‘ચેન’ ઉષ્ણત્વાદિના ‘યોડર્થઃ’ અગ્ન્યાદિસ્તત્તસ્ય લક્ષણં ચલ્વિતિ, તદેવ સ્પષ્ટયતિ-
 ધૂમૌષ્ણ્યાદિવદનેરિતિ, સ હ્યૌષ્ણ્યેન પ્રત્યક્ષો લક્ષ્યતે, પરોક્ષો ધૂમેનેતિ ગાથાર્થઃ ॥

ટીકાર્થ : લક્ષ્યતે એટલે જ્ઞાયતે । પ્રત્યક્ષ એટલે ઈન્દ્રિયનો વિષય બનેલો. ઈતર =
 પરોક્ષ ઉષ્ણતાદિ. જેના દ્વારા અગ્ન્યાદિ જે અર્થ જણાય, તે તેનું લક્ષણ છે. આ ૪ વાત

સ્પષ્ટ કરે છે કે ધૂમ ઉષ્ણતા વગેરે જેમ અગ્નિનું લક્ષણ છે. તે અગ્નિ ઉષ્ણતા દ્વારા પ્રત્યક્ષ જણાય છે. ધૂમ દ્વારા પરોક્ષ જણાય છે. (તપાવેલા લોખંડનાં ગોળાને સ્પર્શીએ, એ ઉષ્ણ અનુભવાય એટલે બોધ થાય કે આમાં અગ્નિ છે. આમાં અગ્નિ સ્પર્શેન્દ્રિયનો વિષય બનેલો જ છે, એટલે એ પ્રત્યક્ષ છે. પણ અગ્નિનો બોધ ઉષ્ણતાને લીધે થયો છે. એટલે અહીં ઉષ્ણતા દ્વારા પ્રત્યક્ષ અગ્નિ જણાયો એમ કહેવાય. ધૂમ દ્વારા અગ્નિનો બોધ થાય, ત્યાં અગ્નિ કોઈપણ ઈન્દ્રિય સાથે સંપર્ક પામ્યો નથી, એટલે ત્યાં એ પરોક્ષ જ છે. આમ ત્યાં ધૂમથી પરોક્ષ અગ્નિનો બોધ થાય...)

તત્રાદાનાદીનાં દૃષ્ટાન્તાનાહ-

અયગાર કૂર પરસૂ અગ્નિ સુવર્ણે અ ચીરનરવાસી । આહારો દિદ્વંતા આયાણાઈર્ણ જહસંચં
॥૧૩॥ ભાષ્યમ્॥

વ્યાખ્યા-અયસ્કારઃ કૂરસ્તથા પરશુરગ્નિઃ સુવર્ણ ક્ષીરનરવાસ્યઃ તથા આહારો દૃષ્ટાન્તા 'આદાનાદીનાં' પ્રક્રાન્તાનાં યથાસંખ્યં, પ્રતિજ્ઞાદ્યુલ્લઙ્ગનેન ચૈતદભિધાનં પરોક્ષાર્થપ્રતિપત્તિ પ્રતિ પ્રાયઃ પ્રધાનાઙ્ગતાખ્યાપનાર્થમિતિ ગાથાર્થઃ ॥

તેમાં આદાનાદિ લક્ષણોનાં દૃષ્ટાન્તો દર્શાવે છે.

ભાષ્ય-૧૩ ગાથાર્થ : ટીકાર્થથી સ્પષ્ટ થશે.

ટીકાર્થ : લુહાર, ભાત, પરશુ, અગ્નિ, સુવર્ણ, દૂધ, મનુષ્ય, વાસી (કરવત જેવું સાધન કે તલવાર), આહાર આ પ્રસ્તુત આદાનાદિના ક્રમશઃ દૃષ્ટાન્તો છે.

પ્રશ્ન : પહેલાં પ્રતિજ્ઞા, પછી હેતુ અને પછી દૃષ્ટાન્તોનું કથન કર્યું છે, એ એવું દર્શાવવા માટે કે પરોક્ષ પદાર્થોનાં બોધ પ્રત્યે પ્રાયઃ દૃષ્ટાન્તો પ્રધાનકારણ છે.

સામ્પ્રતં પ્રયોગાનાહ-

દેહિંદિયાઈરિત્તો આયા ખલુ ગજ્જાગાહગપઓગા । સંડાસા અયપિંડો અયયારાઈવ્વ વિન્નેઓ
॥૧૪॥ ભાષ્યમ્ ॥

વ્યાખ્યા-દેહેન્દ્રિયાતિરિક્ત આત્મા, ખલુશબ્દો વિશેષણાર્થઃ, કથંચિત્, ન સર્વથાઽતિરિક્ત એવ, તદસંવેદનાદિપ્રસંગાદિતિ, અનેન પ્રતિજ્ઞાર્થમાહ, પ્રતિજ્ઞા પુનઃ-અર્થેન્દ્રિયાણિ આદેયાદાનાનિ વિદ્યમાનાદાતૃકાણિ, કુત્ત ઇત્યાહ-ગ્રાહ્યગ્રાહકપ્રયોગાત્, ગ્રાહ્યા-રૂપાદયઃ ગ્રાહકાણિ-ઇન્દ્રિયાણિ તેષાં પ્રયોગઃ-સ્વફલસાધનવ્યાપારસ્તસ્માત્, ન

હામીષાં. કર્મકરણભાવઃ કર્તારિમન્ત્રેણ સ્વકાર્યસાધનપ્રયોગઃ સંભવતિ, અનેનાપિ હેત્વર્થમાહ, હેતુશ્ચાદેયાદાનરૂપત્વાદિતિ । દૃષ્ટાન્તમાહ-સંદંશાદ આદાનાત્ અયસ્પિણ્ડાદ્ આદેયાત્ 'અયસ્કારાદિવત્' લોહકારવદ્વિજ્ઞેયઃ અતિરિક્તો વિદ્યમાન આદાતેત્યનેનાપિ દૃષ્ટાન્તાર્થમાહ, દૃષ્ટાન્તસ્તુ સંદંશકાયસ્પિણ્ડવત્, યસ્તુ તદનતિરિક્તઃ ન તતો ગ્રાહ્યગ્રાહકપ્રયોગઃ, યથા દેહાદિભ્ય એવેતિ વ્યતિરેકાર્થઃ, વ્યતિરેકસ્તુ યાનિ વિદ્યમાનાદાતૃકાણિ ન ભવન્તિ તાન્યાદાનાદેયરૂપાણ્યપિ ન ભવન્તિ, યથા મૃતકદ્રવ્યેન્દ્રિયાદીનીતિ ગાથાર્થઃ ॥ ઉક્તમાદાનદ્વારમ્,

હવે અનુમાન પ્રયોગો કહે છે. (લક્ષણ પોતે હેતુ બની જશે.)

ભાષ્ય-૧૪ ગાથાર્થ : ટીકાર્થથી સ્પષ્ટ થશે.

ટીકાર્થ : 'આત્મા દેહ અને ઈન્દ્રિયથી ભિન્ન છે. ગાથામાં **સ્વલ્પ** શબ્દ વિશેષ અર્થ બતાવવા માટે છે. વિશેષ અર્થ એ કે આત્મા કોઈક અપેક્ષાએ જ દેહેન્દ્રિયભિન્ન છે. સર્વથા દેહેન્દ્રિયભિન્ન નથી. જો સર્વથા દેહેન્દ્રિયભિન્ન હોય, તો દેહેન્દ્રિયના સંવેદન ન થવાની આપત્તિ આવે. (જેમ છગનનો આત્મા મગનનાં દેહેન્દ્રિયથી એકાન્તે ભિન્ન છે, તો મગનના દેહને ગમે તે થાય, મગનની ઈન્દ્રિયો ગમે તે કરે, છગનને એનો કોઈ જ અનુભવ થતો નથી. તો એ જ રીતે છગનનો આત્મા પોતાના દેહેન્દ્રિયથી એકાન્તે ભિન્ન હોય તો છગનનાં દેહને ભલે ગમે તે થાય... છગનને તેનું સંવેદન થવું જ ન જોઈએ, પણ થાય તો છે જ. દેહને પડતું દુઃખ આત્મા અનુભવે છે, ઈન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ આત્મા અનુભવે છે... માટે આત્મા દેહેન્દ્રિયથી એકાન્તે ભિન્ન નથી. કંથયિત્ જ ભિન્ન છે.)

આનાથી પ્રતિજ્ઞાનો ભાવાર્થ કહ્યો.

પ્રતિજ્ઞા તો આ પ્રમાણે થશે કે

અર્થેન્દ્રિયાણિ આદેયાદાનાનિ વિદ્યમાનાદાતૃકાણિ

(અર્થ એટલે ઘટાદિ પદાર્થો, ઈન્દ્રિય એટલે ચક્ષુરાદિ. ઘટાદિ પદાર્થો આદેય = ગ્રાહ્ય છે. ઈન્દ્રિયો આદાન = ગ્રહણ = અર્થજ્ઞાનનું સાધન છે. આ બંને વસ્તુઓ વચ્ચે આદાતૃ = ગ્રાહક = ઘટાદિને ઈન્દ્રિય દ્વારા જાણનાર કોઈક છે...)

“આવું કયા આધારે કહી શકાય ?” એ પ્રશ્ન થાય, એટલે એનો ઉત્તર આપે છે કે ગ્રાહ્યગ્રાહકપ્રયોગાત્ ગ્રાહ્ય એટલે રૂપાદિ. ગ્રાહક એટલે ઈન્દ્રિયો. (ખ્યાલ રાખવો કે અહીં ભલે ઈન્દ્રિયોને ગ્રાહક કહી છે, પણ ગ્રાહક શબ્દનો અર્થ ગ્રહણ = સાધન = કરણ જ કરવો. જેમ બોલપેન માટે લેખિની શબ્દ વપરાય, પણ ખરેખર એ લખનાર નથી,

એ તો લખવાનું સાધન છે. એમ ઈન્દ્રિયો સ્વયં ગ્રાહક નથી. પણ ઘટાદિ અર્થોનું જે જ્ઞાન થાય છે, તેનું સાધન છે.)

આ ગ્રાહ્ય અને ગ્રાહકનો પ્રયોગ એટલે પોતાના ફલને સાધવાનો વ્યાપાર. (ઘટાદિનું ફલ છે સ્વજ્ઞાન. ઈન્દ્રિયોનું ફલ છે ઘટાદિજ્ઞાન. આમ ઘટ અને ઈન્દ્રિય બંને ભેગા મળીને ઘટજ્ઞાનરૂપ સ્વફલને સાધે છે. આ ગ્રાહ્યગ્રાહકનો સ્વફલસાધનપ્રયોગને લીધે ઉપરનું સાધ્ય સિદ્ધ થાય છે.)

આશય એ છે કે ઘટ એ કર્મ છે, ઈન્દ્રિય કરણ છે. આ બંનેમાં જે કર્મકરણભાવ છે, જે સ્વફલસાધનપ્રયોગરૂપ છે, તે કર્તા વિના સંભવતો નથી. જો કર્તા ન હોય તો ઘટ અને ઈન્દ્રિય ઘટ જ્ઞાન રૂપી પોતાના ફલને સાધવાની કોઈપણ પ્રવૃત્તિ કરી શકતા જ નથી. (દેવદત્ત ચક્ષુથી ઘટને જુએ છે. આમાં ચક્ષુ કરણ છે, ઘટ કર્મ છે અને દેવદત્ત કર્તા છે, જો કર્તા જ ન હોય તો ચક્ષુથી ઘટને જોવાની ક્રિયા અસંભવિત બને... એ આશય છે.)

આ ગ્રાહ્યગ્રાહકપ્રયોગાત્ એ શબ્દથી પણ હેતુવર્થ બતાવ્યો. (હેતુ નથી બતાવ્યો) હેતુ તો આ છે. આદેયાદાનરૂપત્વાત્

હવે દૃષ્ટાન્ત કહે છે કે જેમ આદાનભૂત, પકડવાનાં સાધનરૂપ સાણસો અને આદેયભૂત લોખંડપિંડ કરતાં આદાતા લોહકાર જુદો છે, એમ અત્રે સમજવું.

આના દ્વારા પણ દૃષ્ટાન્તનો અર્થ કહ્યો છે. (દૃષ્ટાન્ત નહિ) દૃષ્ટાન્ત તો સંદંશક-અયસ્મિન્નવત્ એ બનશે. (આનો અન્વયાર્થ આ પ્રમાણે થશે કે “જે જે આદેયાદાનરૂપ હોય, તે તે વિદ્યમાનાદાતૃક હોય.”) આનો વ્યતિરેકાર્થ આ થશે કે “જે દેહેન્દ્રિય-અભિન્ન હોય તેનાથી ગ્રાહ્યગ્રાહકપ્રયોગ ન થાય. જેમકે દેહાદિ એ દેહેન્દ્રિય-અભિન્ન છે, તો એકલા દેહાદિથી ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકપ્રયોગ થતો નથી જ. (મડદા દ્વારા કદિ જ્ઞાન થતું નથી.) આ વ્યતિરેકનો અર્થ છે, વ્યતિરેક તો આ પ્રમાણે થાય. “જે જે વિદ્યમાનાદાતૃક ન હોય તે તે આદાનાદેયરૂપ પણ ન હોય. જેમકે મડદારૂપ દ્રવ્ય અને ઈન્દ્રિયો. ત્યાં આદાતા વિદ્યમાન નથી, તો મૃતકનાં ઘટાદિ દ્રવ્યો અને ઈન્દ્રિયો આદેય આદાનરૂપ બનતાં જ નથી.

(પ્રતિજ્ઞાર્થ અને પ્રતિજ્ઞા, હેતુવર્થ અને હેતુ, વ્યતિરેકાર્થ અને વ્યતિરેક આમાં ફરક છે. પ્રતિજ્ઞાર્થમાં પ્રતિજ્ઞાનો સાર = ભાવાર્થ સમજવાય છે. એમાં શબ્દો વધારે પણ હોય.... જ્યારે પ્રતિજ્ઞા તો નિયત સ્વરૂપવાળી હોય. એમ બધામાં સમજવું...)

ઓદાનદ્વાર કહેવાઈ ગયું.

અધુના પરિભોગદ્વારમાહ-

દેહો સમોત્તિઓ ખલુ ભોજ્જતા ઓયણાદિથાલં વ । અન્નપ્પડત્તિગા ખલુ જોગા પરસુવ્વ
કરણત્તા ॥૧૫॥ ભાષ્યમ્ ॥

વ્યાખ્યા-દેહઃ સમોક્તકઃ ક્ષલ્વિતિ પ્રતિજ્ઞા, ભોગ્યત્વાદિતિ હેતુઃ, ઓદનાદિસ્થાલવત્-
સ્થાલસ્થિતૌદનવદિતિ દૃષ્ટાન્તઃ, ભોગ્યત્વં ચ દેહસ્ય જીવેન તથા નિવસતોપભુજ્ય-
માનત્વાદિતિ । ઉક્તં પરિભોગદ્વારમ્, અધુના યોગદ્વારમાહ-અન્યપ્રયોક્તૃકાઃ ક્ષલુ યોગાઃ,
યોગાઃ-સાધનાનિ મનઃપ્રભૃતીનિ કરણાનીતિ પ્રતિજ્ઞાર્થઃ, કરણત્વાદિતિ હેતુઃ,
પરશુવદિતિ દૃષ્ટાન્તઃ । ભવતિ ચ વિશેષે પક્ષીકૃતે સામાન્યં હેતુઃ- યથા અનિત્યો
વર્ણાત્મકઃ શબ્દઃ, શબ્દત્વાત્, મેઘશબ્દવદિતિ ગાથાર્થઃ ॥ ઉક્તં યોગદ્વારં,

હવે પરિભોગ દ્વાર કહે છે.

ભાષ્ય-૧૫ ગાથાર્થ : ટીકાર્થથી સ્પષ્ટ થશે.

ટીકાર્થ : “દેહ ભોક્તાવાળો છે.” આ પ્રતિજ્ઞા છે. ભોગ્યત્વાત્ એ હેતુ છે.
ઓદનાદિસ્થાલવત્ એ દૃષ્ટાન્ત છે. (જો કે ઓદનનો થાળ ભોગ્ય છે જ નહિ, લોકો કંઈ
થાળને ખાતા નથી. પરંતુ ઓદન ભોગ્ય છે એટલે જ વૃત્તિકાર ખુલાસો કરે છે કે) થાળમાં
રહેલા ઓદનની જેમ... આ પ્રમાણે દૃષ્ટાન્ત લેવું.

પ્રશ્ન : દેહ ભોગ્ય શી રીતે ?

ઉત્તર : તે રીતે દેહમાં રહેતાં જીવથી દેહ ઉપભોગ કરાય છે એટલે દેહ ભોગ્ય છે.
(તથા નિવસતા માં તથા શબ્દ એટલા માટે કે મૃતદેહમાં કીડા વગેરે જન્મે, પણ તેઓ
એ દેહમાં રહેતાં હોવા છતાં દેહથી અભેદરૂપે નથી. તેમનો દેહ જુદો જ છે... એમ
યથાયોગ્ય અર્થ વિચારી લેવો.)

પરિભોગદ્વાર કહેવાઈ ગયું.

હવે યોગદ્વાર કહે છે.

યોગાઃ અન્યપ્રયોક્તૃકાઃ અર્થાત્ યોગોનો પ્રયોગ કરનાર કોઈક જુદો જ પદાર્થ છે.
અહીં યોગો એટલે સાધન-મન વગેરે કરણો... આ પ્રતિજ્ઞાનો અર્થ છે. કરણત્વાત્ એ
હેતુ છે. પરશુવત્ એ દૃષ્ટાન્ત છે. (અહીં પ્રતિજ્ઞાર્થ અને પ્રતિજ્ઞા એક જ છે, એમ
સમજવું. કેમકે પ્રતિજ્ઞાર્થ બતાવ્યો, પણ પ્રતિજ્ઞા દર્શાવી નથી.)

(પ્રશ્ન : મન વગેરે યોગો = કરણ એ પક્ષ છે, અને કરણત્વ એ હેતુ છે. હવે પક્ષ પણ કરણભૂત અને હેતુ પણ કરણભૂત હોય તો એ શી રીતે સંગત થાય. પક્ષ અને હેતુ જુદા હોવા જોઈએ. જો પક્ષ અને હેતુ એકજ હોય તો તો હેતુ બતાવવાની જરૂર જ ન રહે, પક્ષ દ્વારા જ સાધ્યસિદ્ધિ થઈ જાય.)

ઉત્તર : વિશેષપદાર્થ પક્ષ તરીકે કરેલો હોય ત્યારે સામાન્યપદાર્થ હેતુ બની શકે છે. દા.ત. વર્ણાત્મકઃ શબ્દઃ અનિત્યઃ શબ્દત્વાત્ મેઘશબ્દવત્ અહીં શબ્દત્વ હેતુ એ સામાન્ય છે. બધા જ શબ્દોમાં રહેલ શબ્દત્વ એ હેતુ તરીકે આવી જાય. જ્યારે વર્ણાત્મક શબ્દ એ વિશેષ છે. કેમકે અ, બ, ક વગેરે શબ્દો જ પક્ષરૂપે બનશે, મેઘનાં, વિજળીનાં, ભરતીનાં... શબ્દો એ પક્ષ ન બને. કેમકે એ વર્ણાત્મક નથી. એટલે વિશેષપદાર્થ પક્ષ તરીકે છે. તો જ્યારે વિશેષપદાર્થ પક્ષ તરીકે હોય, ત્યારે સામાન્યપદાર્થ હેતુ બની શકે. પ્રસ્તુતમાં પણ દાતરડું, બોલપેન, મનપ્રભૃતિ યોગો વગેરે ઘણાં બધાં કરણોમાંથી માત્ર યોગરૂપી વિશેષકરણ જ પક્ષ તરીકે દર્શાવેલું છે. એટલે કરણત્વરૂપી સામાન્યકરણ એ હેતુ બને એમાં કોઈ દોષ નથી.

હા ! જો પક્ષ સામાન્ય હોય, તો હેતુ સામાન્ય ન લઈ શકાય. કેમકે એમાં સાધ્યસિદ્ધિ અસંભવિત બને. દા.ત. પર્વતો વહ્નિમાન્ પર્વતત્વાત્ આ અનુમાનમાં પક્ષ તરીકે સામાન્યપર્વત લો, તો એનો અર્થ એ કે તમામે તમામ પર્વતો પક્ષરૂપે છે, અર્થાત્ કોઈપણ પર્વત ઉપર વહ્નિની સિદ્ધિ થઈ નથી, પણ આ અનુમાન દ્વારા કરવાની છે. હવે આ પરિસ્થિતિમાં જો હેતુ પણ પર્વતત્વરૂપ સામાન્ય લઈએ, તો મુશ્કેલી એ થાય કે “જ્યાં જ્યાં પર્વતત્વ હોય, ત્યાં ત્યાં વહ્નિ હોય” આ વ્યાપ્તિને સાચી પાડનાર કોઈપણ દૃષ્ટાન્ત ન મળે. કેમકે પર્વતત્વ પર્વતમાં જ રહે, અને હજી કોઈપણ પર્વતમાં વહ્નિની સિદ્ધિ તો થઈ જ નથી. તો પછી દૃષ્ટાન્ત તરીકે કોઈપણ ન મળતા મુશ્કેલી ઉભી થાય. સાધ્યસિદ્ધિ ન થાય.

હા ! શત્રુંજયપર્વતો વહ્નિમાન્ પર્વતત્વાત્ અનુમાન કરો તો વાંધો ન આવે. કેમકે શત્રુંજયપર્વત એ વિશેષપક્ષ છે, પર્વતત્વ હેતુ સામાન્ય છે. અહીં ગિરનારાદિપર્વત દૃષ્ટાન્ત તરીકે લઈ શકાય કે જેમાં પર્વતત્વ અને વહ્નિ બંનેની સિદ્ધિ હોય, અને એ અનુસારે અનુમાન કરી શકાય.

આમ પ્રસ્તુતમાં પણ આ પદાર્થ વિચારી લેવો...)

યોગદ્વાર કહેવાઈ ગયું.

‘સામ્પ્રત્તમુપયોગદ્વારમાહ-

ઉવઓગા નાભાવો અગ્નિવ્વ સલક્ષણાપરિત્ત્વાગા । સકસાયા પજ્જયગમણા
સુવર્ણં વ ॥૧૬॥ ભાષ્યમ્ ॥

વ્યાખ્યા-‘ઉપયોગાત્’ સાકારાનાકારભેદભિન્નાન્નાભાવો, જીવ ઇતિ ગમ્યતે, કુત
ઇત્યાહ-‘સ્વલક્ષણાપરિત્યાગાદ્’ ઉપયોગલક્ષણાસાધારણાત્મીયલક્ષણાપરિત્યાગાત્,
અગ્નિવદ્, યથાઽગ્નિરૌષ્ણયાદિસ્વલક્ષણાપરિત્યાગાન્નાભાવઃ તથા જીવોઽપીતિ પ્રયોગાર્થઃ,
પ્રયોગસ્તુ-સન્નાત્મા, સ્વલક્ષણાપરિત્યાગાદ્, અગ્નિવદિતિ । ઉક્તમુપયોગદ્વારમ્, અધુના
કષાયદ્વારમાહ-સકષાયત્વાદ્-અચેતનવિલક્ષણક્રોધાદિપરિણામોપેતત્ત્વાદિત્યર્થઃ,
નાભાવો જીવઃ, કુત ઇત્યાહ-પર્યાયગમનાત્-ક્રોધમાનાદિપર્યાયપ્રાપ્તેઃ, સુવર્ણવત્,
કટકાદિપર્યાયગમનોપેતસુવર્ણવદિતિ પ્રયોગાર્થઃ, પ્રયોગસ્તુ-સન્નાત્મા, પર્યાયગમનાત્,
સુવર્ણવદિતિ ગાથાર્થઃ ॥ ઉક્તં કષાયદ્વારમ્,

હવે ઉપયોગ દ્વાર કહે છે.

ભાષ્ય-૧૬ ગાથાર્થ : ટીકાર્થથી સ્પષ્ટ થશે.

ટીકાર્થ : જીવ સાકાર અને અનાકાર એમ બે ભેદથી ભિન્ન = બે સ્વરૂપી એવા
ઉપયોગને લીધે અભાવ રૂપ નથી. જીવ શબ્દ લખ્યો નથી, પણ એ સમજી લેવાનો છે.

પ્રશ્ન : આવું શી રીતે કહેવાય કે “ઉપયોગ હોવાથી જીવ અભાવરૂપ નથી.”

ઉત્તર : ઉપયોગ એ તો જીવનું પોતાનું અસાધારણ = બીજા કોઈનામાં ન રહેનાર
લક્ષણ છે, એનો જીવે ત્યાગ નથી કર્યો એટલે જીવ અભાવ રૂપ નથી એમ કહી શકાય.
દા.ત. અગ્નિ. જેમ અગ્નિએ ઉષ્ણતાદિ રૂપ સ્વલક્ષણનો ત્યાગ કરેલો ન હોય તો એ
અભાવરૂપ નથી. એમ જીવ પણ સમજવો. આ અનુમાનપ્રયોગનો ભાવાર્થ કહ્યો.

અનુમાન પ્રયોગ તો આ છે કે

આત્મા સન્ સ્વલક્ષણાપરિત્યાગાત્ અગ્નિવત્ (સ્પષ્ટ જ છે.)

ઉપયોગદ્વાર કહેવાઈ ગયું.

હવે કષાય દ્વાર કહે છે. જીવ સકષાયતાને લીધે = અચેતનથી વિલક્ષણ
ક્રોધાદિપરિણામથી યુક્ત હોવાને લીધે અભાવરૂપ નથી.

પ્રશ્ન : અચેતનમાં ન રહે, એવા ક્રોધાદિ પરિણામવાળો હોવાથી જીવ સત્ શી રીતે
સાબિત થાય ?

ઉત્તર : કેમકે જીવ કોધાદિ પર્યાયોને પામે છે. દા.ત. સુવર્ણ. અર્થાત્ કટકાદિ પર્યાયોની પ્રાપ્તિથી યુક્ત સુવર્ણની જેમ... આ પ્રયોગનો અર્થ છે.

પ્રયોગ તો આ છે કે આત્મા સન્ પર્યાયગમનાત્ સુવર્ણવત્ (જેમ સુવર્ણ મુકૂટ, કટક, કડા વગેરે પર્યાયોને વારાફરતી પામે છે, અને તે સત્ છે. તેમ આત્મા કોધ, માન, માયાદિ પરિણામોને વારાફરતી પામતો હોવાથી સત્ છે.)

કથાયદ્વાર કહેવાઈ ગયું.

इदानीं लेश्याद्वारमाह-

લેસાઓ જાભાવો પરિણમણસભાવઓ ય ચીરં વ । ઉસ્સાસા જાભાવો સમસન્ભાવા ચ્ચ વ્વ નરો ॥૧૭॥ ભાષ્યમ્ ॥

વ્યાખ્યા-‘લેશ્યાતો’ લેશ્યાસદ્ભાવેન નાભાવો જીવઃ, કિંતુ ભાવ इति, કુત इत्याह- પરિણમનસ્વભાવત્વાત્-કૃષ્ણાદિદ્રવ્યસાચિવ્યેન જમ્બૂઝાદકાદિદૃષ્ટાન્તસિદ્ધ- તથાવિધપરિણામધર્મત્વાત્, ક્ષીરવદિતિ પ્રયોગાર્થઃ, પ્રયોગસ્તુ-સત્રાત્મા, પરિણામિત્વાત્, ક્ષીરવદિતિ । ગતં લેશ્યાદ્વારમ્, પ્રાણાપાનદ્વારમાહ-ઉચ્છ્વાસાદિતિ, અચેતનધર્મવિલક્ષણ- પ્રાણાપાનસદ્ભાવાન્નાભાવો જીવઃ, કિંતુ ભાવ एवेति, શ્રમસદ્ભાવેન પરિસ્પન્દોપેત- પુરુષવદિતિ પ્રયોગાર્થઃ, પ્રયોગસ્તુ પુનરત્ર વ્યતિરેકી દ્રષ્ટવ્યઃ, સાત્મકં જીવચ્છરીં, પ્રાણાદિમત્ત્વાદ્, યત્તુ સાત્મકં ન ભવતિ તત્પ્રાણાદિમદપિ ન ભવતિ, યથાऽऽકાશમિતિ ગાથાર્થઃ ॥ ઉક્તં પ્રાણાપાનદ્વારમ્,

હવે લેશ્યાદ્વાર કહે છે.

ભાષ્ય-૧૭ ગાથાર્થ : ટીકાર્થથી સ્પષ્ટ થશે.

ટીકાર્થ : લેશ્યાનો સદ્ભાવ હોવાથી જીવ અભાવ રૂપ નથી.

પ્રશ્ન : એવું કયા આધારે કહેવાય ?

ઉત્તર : કેમકે જીવ પરિણામ પામવાનાં સ્વભાવવાળો છે. એટલે કે કાળા, પીળા વગેરે દ્રવ્યોની સહાયથી તેવા પ્રકારનાં પરિણામરૂપ ધર્મવાળો છે. આ પરિણામ જંબુ ખાનારાદિનાં દૃષ્ટાન્તથી સિદ્ધ છે. (જંબુ ખાવા આખું ઝાડ તોડવાનો, થડ તોડવાનો, મોટી ડાળીઓ તોડવાનો, નાની ડાળીઓ તોડવાનો, છુમખા તોડવાનો અને નીચે જ પડેલા જંબુ ખાવાનો... આમ છ પ્રકારનો પરિણામ દર્શાવેલો છે. યોગાન્તર્ગત પુદ્ગલોનાં કારણે આવા પ્રકારનાં વિચારો આવતાં હોય છે... આનું વિશેષવર્ણન

અન્યગ્રન્થોથી જાણી લેવું.) દા.ત. દૂધ. (જેમ દૂધ મેળવણીથી દહીં બને).

આ અનુમાન પ્રયોગનો અર્થ કહ્યો.

પ્રયોગ તો આ છે. આત્મા સન્ પરિણામિત્વાત્ ક્ષીરવત્

લેશ્યાદ્વાર પૂર્ણ થયું.

હવે પ્રાણાપાનદ્વાર કહે છે. ઉચ્છવાસને લીધે એટલે કે અચેતનના ધર્મોથી જુદા જ પ્રકારનાં એવા શ્વાસોચ્છવાસનાં સદ્ભાવને લીધે જીવ અભાવરૂપ નથી. પરંતુ ભાવરૂપ જ છે. જેમકે શ્રમનાં સદ્ભાવથી પરિસ્પન્દથી યુક્ત પુરુષ ! (જેમ પરિસ્પન્દ એ અચેતનનો ધર્મ નથી. પણ અચેતન ધર્મથી વિલક્ષણ ધર્મ છે, અને એની હાજરીથી એ પુરુષ સત્ = વિદ્યમાન મનાય છે, એમ અત્રે સમજવું.)

આ પ્રયોગનો અર્થ છે.

પ્રયોગ તો અહીં વ્યતિરેકી જાણવો. તે આ પ્રમાણે.

જીવચ્છરીરં સાત્મકં પ્રાણાદિમત્ત્વાત્ (અહીં યત્ર યત્ર પ્રાણાદિમત્ત્વં તત્ર તત્ર સાત્મકત્વં આ અન્વયવ્યાપ્તિ બને. પણ એનું દૃષ્ટાન્ત કોઈ નથી. કેમકે એના દૃષ્ટાન્ત તરીકે જીવતાં માણસનું શરીર જ આવે. હવે જીવતાં માણસનાં શરીર તો બધા જ પક્ષ તરીકે છે. અને એટલે જ કોઈપણ જીવત્શરીરમાં સાત્મકત્વ સિદ્ધ થયું નથી, માટે એ દૃષ્ટાન્ત ન બને. એ સિવાય ઘટાદિ પદાર્થો તો દૃષ્ટાન્ત બનવા સંભવિત જ નથી. એટલે આ અન્વયી પ્રયોગ નથી.) પરંતુ વ્યતિરેકી પ્રયોગ છે. તેથી જે સાત્મક નથી તે પ્રાણાદિમાન્ પણ નથી એટલે કે તેમાં પ્રાણાદિમત્ત્વ પણ નથી. દા.ત. ઘટાદિ. આકાશાદિ. આમ વ્યતિરેકી વ્યાપ્તિ દ્વારા અહીં પક્ષમાં સાધ્યની સિદ્ધિ કરવી.

પ્રાણાપાનદ્વાર કહેવાઈ ગયું.

અધુના ઇન્દ્રિયદ્વારમુચ્યતે-

અક્ષ્ણાણેયાણિ પરત્યગાણિ વાસાઙ્વેહ કરણતા । ગહવેયગનિજ્જરઓ કમ્મસ્સઽન્ત્રો જહાહારો ॥૧૮॥ ભાષ્યમ્ ॥

વ્યાખ્યા-‘અક્ષાણિ’ ઇન્દ્રિયાણિ ‘એતાની’તિ લોકપ્રસિદ્ધાણિ દેહાશ્રયાણિ ‘પરાર્થાણિ’ આત્મપ્રયોજનાણિ, વાસ્યાદિવદિહ કરણત્વાત્ ઇહલોકે વાસ્યાદિવદિતિ પ્રયોગાર્થઃ । આહ-આદાનાન્યેવેન્દ્રિયાણિ તત્ કિમર્થં ભેદોપન્યાસઃ ?, ઉચ્યતે, નિર્વૃત્યુપકરણદ્વારેણ દ્વૈવિધ્યવ્યાપનાર્થ, તતશ્ચ તત્રોપકરણસ્ય ગ્રહણમિહ તુ નિર્વૃત્તેરિતિ,

પ્રયોગસ્તુ-પરાર્થાશ્ચક્ષુરાદયઃ, સંઘાતત્વાત્, શયનાસનાદિવત્, ન ચાયં વિશેષવિરુદ્ધઃ, કર્મસંબદ્ધસ્યાત્મનઃ સંઘાતરૂપત્વાભ્યુપગમાત્ । ગતિમિન્દ્રિયદ્વારમ્, અધુના બન્ધાદિદ્વારાણ્યાહ-ગ્રહણવેદકનિર્જરકઃ કર્મણોઽન્યો, યથાઽઽહાર ઇતિ, તત્ર ગ્રહણ-કર્મણો બન્ધઃ વેદનમ્-ઉદયઃ નિર્જરા-ક્ષયઃ, યથાઽઽહારે ઇતિ-આહારવિષયાણિ ગ્રહણાદીનિ ન કર્ત્રાદિવ્યતિરેકેણ તથા કર્મણોઽપીતિ પ્રયોગાર્થઃ, પ્રયોગસ્તુ-વિદ્યમાનમ્ભોક્તૃકમિદં કર્મ, ગ્રહણવેદનિર્જરણસદ્ભાવાદ્, આહારવદિતિ ગાથાર્થઃ ॥ ઉક્તાનિ બન્ધાદિદ્વારાણિ, વ્યાખ્યાતા ચ પ્રથમા પ્રતિદ્વારગાથા,

હવે ઈન્દ્રિયદ્વાર કહેવાય છે.

ભાષ્ય-૧૮ ગાથાર્થઃ ટીકાર્થથી સ્પષ્ટ થશે.

ટીકાર્થઃ લોકમાં પ્રસિદ્ધ, દેહમાં રહેનારી, ઈન્દ્રિયો પરાર્થ છે = બીજાનાં માટે છે. એટલે કે આત્મતત્ત્વનાં કાર્યો માટે છે. વાસ્યાદિવદિહ કરણત્વાત્ એ ગાથાશબ્દોનો અર્થ કહે છે કે **ફહલોકે વાસ્યાદિવત્** આ પ્રમાણે પ્રયોગાર્થ છે.

પ્રશ્ન : ઈન્દ્રિયો આદાનરૂપ જ છે, અને આદાનદ્વાર તો પૂર્વે આવી જ ગયું છે. ત્યાં પણ આદાન તરીકે ઈન્દ્રિયો જ લીધેલી. તો પછી અહીં ઈન્દ્રિયનો જુદો ઉપન્યાસ શા માટે કર્યો ?

ઉત્તર : ઈન્દ્રિયો બે પ્રકારની છે. (૧) નિર્વૃત્તિ ઈન્દ્રિય (૨) ઉપકરણ ઈન્દ્રિય. આ દર્શાવવા માટે ઈન્દ્રિયનો આદાન દ્વાર કરતાં જુદો ઉપન્યાસ કરેલો છે. આદાનદ્વારમાં ઉપકરણેન્દ્રિયનું ગ્રહણ કરેલું, જ્યારે અહીં તો નિર્વૃત્તિ ઈન્દ્રિયનું ગ્રહણ કરેલું છે.

પ્રયોગ આ પ્રમાણે છે કે **ચક્ષુરાદયઃ પરાર્થાઃ સંઘાતત્વાત્ શયનાસનાદિવત્** (સંઘાત એટલે પુદ્ગલોમાંથી બનેલો સ્કન્ધવિશેષ... શયનાસનાદિ પદાર્થો સંઘાતરૂપ છે અને એ પુરુષાદિનાં સ્વપનાદિ કાર્યો માટે જ છે. એમ ચક્ષુરાદિ પણ સંઘાત રૂપ છે. તો એ કોઈક પારકી વ્યક્તિનાં કાર્યો માટે છે. એ પર એટલે જ આત્મા...)

પ્રશ્ન : આ અનુમાનપ્રયોગ / આ હેતુ વિશેષવિરુદ્ધ છે. કેમકે બધા આત્મા સંઘાત રૂપ છે, પણ એ પરાર્થ નથી. એટલે આત્મારૂપી વિશેષપદાર્થમાં તો જ્યાં જ્યાં સંઘાતત્વ છે, ત્યાં ત્યાં પરાર્થત્વ નથી જ. એટલે કે આ હેતુ તો સાધ્યાભાવને વ્યાપ્ય છે.

(જ્યાં સામાન્ય હેતુ સાધ્યાભાવને વ્યાપ્ય હોય ત્યાં એ સામાન્યવિરુદ્ધ કહેવાય. દા.ત. પર્વતો વહ્નિમાન્ જલાત્ આ સ્થલે સાધ્યાભાવ = વહ્નિઅભાવ છે. હવે જ્યાં જલ,

ત્યાં સર્વત્ર વક્તિ-અભાવ છે. એટલે આ હેતુ સામાન્યવિરુદ્ધ ગણાય.

પ્રસ્તુતમાં પરાર્થત્વાભાવ એ સાધ્યાભાવ બને. હવે જ્યાં જ્યાં સંઘાતત્વ ત્યાં ત્યાં પરાર્થત્વાભાવ... એ વ્યાપ્તિ તો ખોટી જ છે. કેમકે શયનાસનાદિમાં સંઘાતત્વ છે, પરાર્થત્વ પણ છે. એટલે આ સામાન્યવિરુદ્ધ ન બને. પરંતુ તમામ આત્મારૂપી પદાર્થમાં સંઘાતત્વ છે. અને પરાર્થત્વાભાવ પણ છે. એટલે આત્મસંઘાતત્વ રૂપ વિશેષ = સંઘાતત્વસામાન્યનો એક અંશ એ તો પરાર્થત્વાભાવને વ્યાપ્ય છે જ. એટલે આ વિશેષવિરુદ્ધ કહેવાય. જ્યાં જ્યાં આત્મસંઘાતત્વ છે. ત્યાં ત્યાં પરાર્થત્વાભાવ છે.

આ રીતે પદાર્થ સમજવો...

ઉત્તર : અમે શુદ્ધ આત્માને સંઘાતરૂપ નથી માન્યો, પરંતુ કર્મથી બંધાયેલા આત્માને જ સંઘાતરૂપ માનેલો છે. આમ આ સંઘાતત્વ હેતુ વિશેષવિરુદ્ધ નહિ બને.

(ભાવાર્થ : શુદ્ધ આત્મા પરાર્થ નથી, પરંતુ કર્મસંબદ્ધ આત્મા તો શુદ્ધાત્મામાં કષાયાદિ વિકારોરૂપ કાર્ય કરે જ છે. એટલે કર્મસંબદ્ધ આત્મા તો પરાર્થ છે જ. હવે આ રીતે માનીએ તો જ્યાં જ્યાં સંઘાતત્વ છે, ત્યાં ત્યાં બધે જ પરાર્થત્વ છેજ. કર્મસંબદ્ધ આત્મામાં સંઘાતત્વ, પરાર્થત્વ બંને છે જ. કર્મમુક્ત આત્મામાં સંઘાતત્વ, પરાર્થત્વાદિ નથી. આમ હવે આ હેતુ વિશેષવિરુદ્ધ રહેતો નથી.)

ઈન્દ્રિયદ્વાર પૂર્ણ થયું.

હવે બંધાદિ દ્વારો કહે છે.

કર્મનું ગ્રહણ કરનાર, કર્મને ભોગવનાર, કર્મનો ક્ષય કરનાર કર્મથી જુદો છે. જેમકે આહારમાં... તેમાં ગ્રહણ એટલે કર્મનો બંધ, વેદન એટલે કર્મનો ઉદય, નિર્જરા એટલે કર્મનો ક્ષય...

યથા આહારે નો અર્થ એ છે કે આહારસંબંધી ગ્રહણ-વેદન, નિર્જરા કર્તાદિ વિના થતા નથી, એમ કર્મનાં પણ ગ્રહણાદિ કર્તા વિના થતાં નથી. (આહાર હાથમાં લેવો એ ગ્રહણ, મોઢામાં મૂકી સ્વાદ લેવો એ વેદન અને સ્થંડિલ વાટે બહાર કાઢવો એ નિર્જરા...)

આ પ્રયોગનો અર્થ છે.

પ્રયોગ તો આ છે इदं कर्म विद्यमानभोक्तृकं ग्रहणवेदननिर्जरणसद्भावात्, આહારવત્ આ કર્મનો ભોક્તા વિદ્યમાન છે. કેમકે કર્મનું ગ્રહણ, વેદન અને નિર્જરણ થાય છે. દા.ત. આહારના ગ્રહણાદિ થાય છે, તો આહારનો ભોક્તા પણ છે જ. તો

એ પ્રમાણે અહીં પણ ભોક્તા છે. (એ જીવ છે.)

બન્યાદિ દ્વારો કહેવાઈ ગયા.

આ રીતે પહેલી પ્રતિદ્વારગાથાનું વ્યાખ્યાન થઈ ગયું.

સામ્પ્રતં દ્વિતીયામધિકૃત્ય ચિત્તાદિસ્વરૂપવ્યાચિદ્વ્યાસયાઽઽહ-

ચિત્તં તિકાલવિસયં ચેયણ પચ્ચક્ક સત્તમણસરણં । વિણ્ણાણઽણેગભેયં કાલમસંખેયરં
ધરણા ॥૧૧॥ ધાષ્યમ્॥

વ્યાખ્યા-ચિત્તં ત્રિકાલવિષયમ્-ઓઘતોઽતીતાનાગતવર્તમાનગ્રાહિ, ચેતનં ચેતના-
સા પ્રત્યક્ષવર્તમાનાર્થગ્રાહિણી, સંજ્ઞાનં સંજ્ઞા-સા અનુસ્મરણમિદં તદિતિ જ્ઞાનં, વિવિધં જ્ઞાનં
વિજ્ઞાનમ્ અનેકભેદમ્-અનેકપ્રકારમ્, અનેકધર્મિણિ વસ્તુનિ તથા તથાઽધ્યવસાય
ઇત્યર્થઃ, ‘કાલમસંખ્યેયેતરમ્’ અસંખ્યેયં સંખ્યેયં વા, ધારણા-અવિચ્ચુતિસ્મૃતિ-
વાસનારૂપા, તત્ર વાસનારૂપા અસંખ્યેયવર્ષાયુષામસંખ્યેયં સંખ્યેયવર્ષાયુષાં ચ
સંખ્યેયમિતિ ગાથાર્થઃ ॥

હવે બીજી ગાથાને આશ્રયીને ચિત્તાદિના સ્વરૂપનું વ્યાખ્યાન કરવાની ઈચ્છાથી કહે
છે કે -

ભાષ્ય-૧૯ ગાથાર્થ : ટીકાર્થથી સ્પષ્ટ થશે.

ટીકાર્થ : ચિત્ત ત્રિકાલવિષયક હોય છે. અર્થાત્ સામાન્યથી ભૂત-ભવિષ્ય અને
વર્તમાનનું ગ્રહણ કરનાર જે અધ્યવસાય એ ચિત્ત કહેવાય.

ચેતન એટલે ચેતના. એ પ્રત્યક્ષ વર્તમાન અર્થને ગ્રહણ કરનારી હોય છે.

સંજ્ઞાન = સંજ્ઞા તે “આ તે છે” એવા પ્રકારનાં સ્મરણાત્મક જ્ઞાનરૂપ છે.

વિજ્ઞાન એટલે વિવિધ જ્ઞાન એ અનેક પ્રકારે છે. અનેક ધર્મવાળી વસ્તુમાં તે તે
ધર્મને અનુસારે જે તેવા તેવા પ્રકારનો અધ્યવસાય એ વિજ્ઞાન !

કાલ અસંખ્ય અને સંખ્યાત એમ બે પ્રકારે છે.

ધારણા અવિચ્ચુતિ, સ્મૃતિ અને વાસનારૂપ છે. તેમાં વાસનારૂપ જે ધારણા છે, એ
અસંખ્ય વર્ષાયુષ્યવાળાઓને અસંખ્યકાળની હોય અને સંખ્યેયવર્ષાયુષ્યવાળાને
સંખ્યાતકાળની હોય. (“આ ઘટ પીળો છે” એવો બોધ થયા બાદ જેટલો સમય એ બોધ
સતત ઉપયોગ રૂપે રહે એ અવિચ્ચુતિરૂપ ધારણા છે. એ ઉપયોગ જા્ય અને નવો ઉપયોગ
આવે, પણ અમુકકાળ બાદ ફરી કોઈક નિમિત્તનાં લીધે એવો બોધ થાય કે “આ ઘટ

પીળો-હતો.” તો એ સ્મૃતિરૂપી ધારણા છે. અવિચ્યુતિ બાદ આ જે સ્મરણ થાય છે, એનું કારણ આત્મામાં પડેલા સંસ્કારો છે, એ વાસનારૂપ ધારણા છે. એમાં અસંખ્ય વર્ષનાં આયુષ્યવાળાને ૧૦ વર્ષની ઉંમરે અનુભવેલી વસ્તુનું સ્મરણ એજ ભવમાં અસંખ્યવર્ષ પછી પણ થાય. તો એનામાં એ વાસના અસંખ્ય વર્ષ રહેનારી બની. સંખ્યાતવર્ષવાળાને એ ધારણા સંખ્યાતવર્ષ રહેનારી બને.)

અત્યસ્સ ऊह बुद्धी ईहा चेद्वृत्त्यवगमो उ मई । संभावणत्थतक्का गुणपच्चक्खा घडोव्वउत्थि ॥૨૦॥ भाष्यम् ॥

વ્યાખ્યા-અર્થસ્યોહા બુદ્ધિઃ સંજ્ઞિનઃ પરનિરપેક્ષોઽર્થપરિચ્છેદ ઇતિ ભાવઃ, ેહા-ચેષ્ટા કિમયં સ્થાણુઃ કિંવા પુરુષ ? ઇતિ સદર્થપર્યાલોચનરૂપા, ‘અર્થાવગમસ્તુ’ અર્થપરિચ્છેદસ્તુ શિરઃકણ્ઢ્યનાદિધર્મોપપત્તેઃ પુરુષ એવાયમિત્યેવંરૂપા મતિઃ, ‘સંભાવણત્થતક્ક’તિ પ્રાકૃતશૈલ્યા અર્થસંભાવના-એવમેવ ચાયમર્થ ઉપપદ્યત ઇત્યાદિરૂપા તર્કા । ઇત્થં દ્વારાણિ વ્યાખ્યાય સર્વ એતે ચિત્તાદયો ગુણા વર્તન્ત ઇતિ જીવાઽગ્નિગુણિપ્રતિપાદકેન પ્રયોગાર્થેનોપસંહરન્નાહ-ગુણપ્રત્યક્ષત્વાદ્દેતોર્ઘટવદસ્તિ જીવ ઇતિ ગમ્યતે, એષ ગાથાર્થઃ ।

ભાષ્ય-૨૦ ગાથાર્થઃ : ટીકાર્થથી સ્પષ્ટ થશે.

ટીકાર્થ : અર્થની ઉહા એ બુદ્ધિ ! સંજીજીવને બીજી વસ્તુની અપેક્ષા વિના જે અર્થબોધ થાય તે. (દા.ત. ઔત્પાતિકી બુદ્ધિવાળાને તાત્કાલિક એવો કાયોપશમ થઈ જતો હોય છે, કે જેના લીધે પરવસ્તુની અપેક્ષા વિના જ એમને પદાર્થબોધ થાય...)

ઈહા એટલે ચેષ્ટા. “શું આ સ્થાણુ છે ? કે આ પુરુષ છે ?” એવી સદર્થની = વિદ્યમાન અર્થની પર્યાલોચના. (શંકામાં ૫૦, ૫૦ ટકા જેવું હોય, એમાં વસ્તુનો નિશ્ચય કરવા તરફનો ઢોળાવ ન હોય. જ્યારે ઈહામાં તો જે વસ્તુ વિદ્યમાન છે, એના તરફ ઢોળાવવાળો બોધ હોય. જો સ્થાણુ હોય... તો “શાખાદિ દેખાતાં હોવાથી આ સ્થાણુ જ હશે.” એ તરફનો બોધ હોય...)

અર્થાવગમ એટલે પદાર્થનો બોધ. “સામેની વસ્તુ મસ્તકને ખંજવાળવાની ક્રિયા કરે છે, ચાલવાની ક્રિયા કરે છે... આ બધા ધર્મો તો પુરુષમાં જ ઘટતાં હોવાથી આ પુરુષ જ છે” એવા પ્રકારની મતિ એ અર્થાવગમ કહેવાય. તે મતિ છે.

સંભાવણત્થતક્ક એ પ્રાકૃતશૈલીથી લખાયેલું છે. એટલે ખરેખર તો અર્થસંભાવના

એ પ્રમાણે સમજવું. અર્થસંભાવના એટલે “આ પદાર્થ આ રીતે માનીએ તો જ ઘટે...” ઈત્યાદિરૂપ વિચારણા એજ તર્ક કહેવાય. અર્થસંભાવનાતર્કા એ આખો એકજ પદાર્થ છે.

આ રીતે ચિત્ત, ચેતના, વિજ્ઞાન, ધારણા, બુદ્ધિ, મતિ, અર્થસંભાવનાતર્કા આ બધા દ્વારોની વ્યાખ્યા કરીને હવે અનુમાનપ્રયોગ દર્શાવવા કહે છે કે આ બધા જ પદાર્થો ગુણ છે, એટલે એનો ગુણી કોઈક હોય જ... આમ જીવ નામનાં ગુણીનું પ્રતિપાદન કરનારા પ્રયોગાર્થથી ઉપસંહાર કરતાં નિર્યુક્તિકાર કહે છે કે ગુણપ્રત્યક્ષતારૂપી હેતુથી જીવ ઘટની જેમ સત્ છે, એમ નક્કી થાય છે.

(જેમ ઘટસંસ્થાન, ઘટરૂપ વગેરે ઘટગુણો પ્રત્યક્ષ થાય છે, તો એના દ્વારા ઘટની સત્તા ગણાય છે. તેમ ચિત્ત, ચેતના વગેરે આત્મગુણો પ્રત્યક્ષ થાય છે, તો એના દ્વારા આત્માનું પણ પ્રત્યક્ષ થયેલું ગણાય. અર્થાત્ આત્માની સત્તા મનાય. જો ઘટરૂપાદિ ન દેખાય તો ઘટનું પ્રત્યક્ષ = સત્તા ન જ ગણાય, એમ જો ચિત્ત, ચેતનાદિ ન અનુભવાય તો આત્માની સત્તા પણ ન મનાય...)

एतदेव स्पष्टयति-

जम्हा चित्ताईया जीवस्स गुणा हवन्ति पच्चक्खा । गणपच्चक्खत्तणओ घडुव्व जीवो अओ अत्थि ॥२१॥ भाष्यम् ॥

આ જ વાતને સ્પષ્ટ કરે છે કે -

ભાષ્ય-૨૧ ગાથાર્થ : જે કારણથી જીવના ચિત્તાદિ ગુણો પ્રત્યક્ષ થાય છે, તે કારણથી ગુણપ્રત્યક્ષતા હેતુથી ઘટની જેમ જીવ છે.

व्याख्या-यस्मात् 'चित्तादयः' अनन्तरोक्ताः जीवस्य गुणाः, नाजीवस्य, शरीरादिगुणविधर्मत्वात्, एते च भवन्ति प्रत्यक्षाः, स्वसंवेद्यत्वात्, यतश्चैवं गुणप्रत्यक्षत्वाद्धेतोर्घटवज्जीवः अतोऽस्तीति प्रयोगार्थः, प्रयोगस्तु-सन्नात्मा, गुणप्रत्यक्षत्वात्, घटवत्, नायं घटवदात्मनोऽचेतनत्वापादनेन विरुद्धः, 'विरुद्धोऽसति बाधने' इतिवचनात्, एतच्चैतन्यं प्रत्यक्षेणैव बाधनमिति गाथार्थः ॥ व्याख्यातं मूलद्वारगाथाद्वये प्रतिद्वारगाथाद्वयेन लक्षणद्वारम्,

ટીકાર્થ : ચિત્ત વગેરે જીવનાં ગુણો સ્વસંવેદ્ય હોવાથી પ્રત્યક્ષ થાય છે. એ ચિત્તાદિગુણો અજીવના નથી. કેમકે શરીરાદિ અજીવમાં જે રૂપ, રસાદિ ગુણો દેખાય છે, એના કરતા તદન વિરુદ્ધ સ્વભાવવાળા આ ચિત્તાદિ ગુણો છે, એટલે એ અજીવનાં ગુણો

ન માની શકાય. (શીતસ્પર્શ જ્યાં અનુભવાય, ત્યાં અગ્નિનું અનુમાન ન થાય. કેમકે અગ્નિનાં ગુણો ઉષ્ણસ્પર્શાદિ છે, શીતસ્પર્શ એ બેનાથી વિરુદ્ધ છે, એટલે ત્યાં જલની જ કલ્પના થાય... એમ અત્રે પણ સમજવું.)

આ પ્રયોગનો અર્થ બતાવ્યો.

હવે પ્રયોગ તો આ છે. આત્મા સન્ ગુણપ્રત્યક્ષત્વાત્ ઘટવત્

પ્રશ્ન : ઘટ ગુણપ્રત્યક્ષ હોવાથી સત્ છે, એમ આત્મા પણ ગુણો દ્વારા પ્રત્યક્ષ થતો હોવાથી સત્ છે... આમ તમે કહ્યું. તો જો ઘટનાં દૃષ્ટાન્તથી આત્મામાં સત્તા નક્કી થતી હોય તો અમે કહીશું કે ઘટ અજીવ છે, તો એના આધારે આત્મામાં પણ અચેતનત્વ માનવું પડશે. આમ આ અનુમાનપ્રયોગ = હેતુ તો ઘટની જેમ આત્મામાં અચેતનતાની આપત્તિ લાવનારો હોવાથી વિરુદ્ધ છે.

ઉત્તર : ના, આ હેતુ - અનુમાનપ્રયોગ વિરુદ્ધ નથી. કેમકે એવો નિયમ છે કે “બાધ ન આવતો હોય તો એ હેતુ વિરુદ્ધ મનાય.” અર્થાત્ દૃષ્ટાન્તનાં તે તે અન્યધર્મોનું પક્ષમાં આપાદન ત્યારે જ થઈ શકે, જ્યારે એમાં કોઈ બાધ ન આવે. (દા.ત. ક્ષિતિઃ કર્તૃજન્યા કાર્યત્વાત્ ઘટવત્ આવું અનુમાન નૈયાયિકો કરે છે. હવે કોઈ એમ કહે કે જો ઘટમાં કર્તૃજન્યત્વની જેમ ક્ષિતિમાં પણ કર્તૃજન્યત્વ સિદ્ધ થાય છે, તો ઘટમાં પુદ્ગલમયત્વ છે, ક્ષિતિમાં પણ પુદ્ગલમયત્વ સિદ્ધ થાય... તો આવું માનવામાં કોઈક બાધક નથી, એટલે એ માની શકાય.

પરંતુ પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ મહાનસવત્ માં કોઈ એમ કહે કે “મહાનસમાં વહ્નિની જેમ પર્વતમાં વહ્નિની સિદ્ધિ થાય છે, તો મહાનસ સામાન્યમાણસનિર્મિત છે, એ રીતે પર્વત પણ સામાન્ય માણસનિર્મિત માનવો જોઈએ. “પરંતુ બધા જાણે છે કે પર્વતમાં સામાન્યમાણસનિર્મિતત્વનો પ્રત્યક્ષથી જ બાધ છે. એટલે અહીં આવું આપાદન ન કરી શકાય.)

પ્રસ્તુતમાં આ આત્માનું ચૈતન્ય એ પ્રત્યક્ષથી જ બાધક છે. એટલે કે આત્મામાં પ્રત્યક્ષ રીતે ચૈતન્યનો અનુભવ થાય છે, એટલે એમાં અચેતનત્વની આપત્તિ કરી જ ન શકાય.

મૂલદ્વારોની જે બે ગાથા હતી. એમાં ત્રીજું લક્ષણદ્વાર હતું, એની બે પ્રતિદ્વાર ગાથાઓ હતી. એ બે પ્રતિદ્વારગાથાઓ દ્વારા મૂલદ્વારગાથામાંનું લક્ષણદ્વાર કહેવાઈ ગયું.

इदानीमस्तित्वद्वारावसरः, तथा चाह भाष्यकारः-

અત્થિતિ દારમહુણા જીવસ્સઇ અત્થિ વિજ્જણ નિયમા । લોઆયયમયઘાયત્થમુચ્ચણ
તત્થિમો હેઠ ॥૨૨॥ ભાષ્યમ્ ॥

(૪) અસ્તિત્વદ્વાર :

હવે ચોથા અસ્તિત્વદ્વારનો અવસર છે.

ભાષ્યકાર કહે છે કે -

ભાષ્ય-૨૨ ગાથાર્થ : “અસ્તિત્વ” એ દ્વાર હવે શરુ થાય છે. જીવ સત્ છે, અસ્તિ
છે, નિયમથી વિદ્યમાન છે. લોકાયતમતનાં ધાતને માટે તેમાં આ હેતુ કહેવાય છે.

વ્યાખ્યા-અસ્તીતિ દ્વારમધુના-સામ્પ્રતમવસરપ્રાપ્તં, તત્રૈતદુચ્યતે-જીવઃ સન્,
પૃથિવ્યાદિવિકારદેહમાત્રરૂપઃ સન્નિતિ સિદ્ધસાધ્યતા ન તુ તતોઽન્યોઽસ્તી-
ત્યાશઙ્કાપનોદાયાહ-અસ્ત્યન્યશ્ચૈતન્યરૂપઃ, તદપિ માતૃચૈતન્યોપાદાનં ભવિષ્યતિ
પરલોકયાયી તુ ન વિદ્યતે ઇતિ મોહાપોહાયાહ-વિદ્યતે ‘નિયમાત્’ નિયમેન, તથા ચાહ-
‘લોકાયતમતઘાતાર્થ’ નાસ્તિકાભિપ્રાયનિરાકરણાર્થમુચ્યત એતત્, તસ્ય ચાનન્તરોદિત
એવાભિપ્રાય ઇતિ સફલાનિ વિશેષણાનિ, ‘તત્ર’ લોકાયતમતવિદ્યાતે કર્તવ્યે ‘અયં’
વક્ષ્યમાણલક્ષણો ‘હેતુઃ’ અન્યથાનુષંગપત્તિરૂપો યુક્તિમાર્ગ ઇતિ ગાથાર્થઃ ॥

ટીકાર્થ : હવે અસ્તિ દ્વાર અવસરપ્રાપ્ત છે. તેમાં આ કહેવાનું છે કે જીવઃ સન્

પ્રશ્ન : જીવ સન્=સત્ છે; એ તો અમારા મતમાં સિદ્ધ જ છે. અમે પૃથ્વી વગેરે
પાંચભૂતોનાં વિકાર રૂપદેહ, તન્માત્રરૂપ આ જીવ માનેલો જ છે. અર્થાત્ પંચભૂત ભેગા
થાય. એમની ચોક્કસપ્રકારની રચના થાય એનું નામ જ જીવ. પંચભૂતથી જુદો કોઈ જીવ
નથી. આ વાત અમે માની જ છે. એટલે અમારા મતમાં જીવઃ સન્ વાત સિદ્ધ જ છે.
એને તમે સાધવાનો પ્રયત્ન કરો છો. સિદ્ધવસ્તુને સાધવાની હોય જ નહિ, એટલે આમાં
સિદ્ધ સાધ્યતા દોષ લાગે છે. પંચભૂતનાં વિકારરૂપ શરીર સિવાય બીજો કોઈ જીવ નથી.

ઉત્તર : તમારી આવી આશંકાને દૂર કરવા માટે જ ગાથામાં અત્થિ એ પ્રમાણે શબ્દ
વાપર્યો છે. એનો અર્થ એ છે કે “શરીરથી અન્ય એવો ચૈતન્યરૂપ જીવ છે.” (સન્ નથી
વાપર્યો)

પ્રશ્ન : શરીરથી અન્ય હોય, તોય એ તો માતાનું ચૈતન્ય એજ જેનું ઉપાદાન છે,
એવો એ જીવ માની શકાય છે. પરલોકમાં જનાર જીવ નથી. (જેમ માટીમાંથી જ ઘટ
બને છે, ઘટ માટીથી જુદો નથી. એમ માતાનાં શરીરમાં જે પુત્ર છે, એ સાવ જુદો નથી.)

માતૃનાં ચૈતન્યમાંથી જ પુત્રનાં ચૈતન્યનું નિર્માણ થાય છે. માતાનું ચૈતન્ય પુત્રચૈતન્યનું ઉપાદાનકારણ છે. એટલે જૈનો જે માને છે કે પરલોકમાંથી કોઈક સ્વતંત્ર ચૈતન્ય-આત્મા માતાનાં ગર્ભમાં આવે છે... એ વાત જ ખોટી છે. પરલોકમાંથી માતૃગર્ભમાં આવનાર કોઈ છે જ નહિ...)

ઉત્તર : આ મોહનું ખંડન કરવા માટે કહે છે કે વિદ્યતે નિયમાત્ । એટલે કે પરલોકમાંથી આવનારો, માતૃચૈતન્યથી ભિન્ન એવો આત્મા વિદ્યમાન છે.

આ જ વાતને ઉત્તરાર્ધમાં કરે છે કે લોકાયતનાં = નાસ્તિકનાં અભિપ્રાયનું ખંડન કરવા માટે આ વાત કરાય છે. નાસ્તિકનો અભિપ્રાય તો હમણાં કહી જ દીધો છે. આમ સત્, અસ્તિ, વિદ્યતે આ બધા વિશેષણો સફલ છે, નકામા નથી.

હવે નાસ્તિકમતનો ઘાત કરવાનો છે, તો એમાં વક્ષ્યમાણલક્ષણવાળો હેતુ કહેવાનો છે. હેતુ એટલે અન્યથાઅનુપપત્તિરૂપ યુક્તિમાર્ગ. (જો સાધ્ય ન હોય તો આ વસ્તુ ન સંભવે.. આવાપ્રકારનો યુક્તિમાર્ગ એજ હેતુ)

જો ઋતેઽ સરીરે નત્થિ અહં સ એવ હોઽ જીવો ત્તિ । ન હુ જીવમિ અસંતે સંસયઉપ્પાયઓ અન્નો ॥૨૩॥ ખાણ્યમ્ ॥

ભાષ્ય-૨૩ ગાથાર્થ : શરીરમાં જે વિચારે છે કે “શરીરમાં હું નથી” એ જ જીવ છે. જીવ ન હોય તો બીજો કોઈ સંશયનો ઉત્પાદક નથી.

વ્યાખ્યા-યશ્ચિન્તયતિ ‘શરીરે’ અત્ર લોકપ્રતીતે નાસ્ત્યહં ‘સ એવ’ ચિન્તયિતા ભવતિ જીવ ઇતિ । કથમેતદેવમિત્યાહ-ન યસ્માજ્જીવેઽસતિ મૃતદેહાદૌ સંશયોત્પાદકઃ ‘અન્યઃ’ પ્રાણાદિઃ, ચૈતન્યરૂપત્વાત્સંશયસ્યેતિ ગાથાર્થઃ ॥

ટીકાર્થ : જે વિચારે છે કે “લોકમાં પ્રસિદ્ધ આ શરીરની અંદર હું નથી.” એ વિચારનાર જીવ છે.

પ્રશ્ન : આમ શી રીતે કહેવાય ?

ઉત્તર : કેમકે મૃતદેહ વગેરેમાં જીવ નથી, તો ત્યાં જીવભિન્ન કોઈપણ પ્રાણવાયુ વગેરે સંશયને ઉત્પન્ન કરનાર બનતા નથી. કેમકે સંશય ચૈતન્યરૂપ છે.

(આશય એ છે કે નાસ્તિક એમ કહે છે કે “જીવ નથી” એની સામે જૈનો કહે છે કે તમને જે વિચાર આવે છે કે જીવ નથી, એવો જે સંશય પડે છે કે જીવ છે કે નહિ એ બધું જ એમ સિદ્ધ કરે છે કે જીવ છે. કેમકે મડદામાં કદિ આવા વિચારો થતાં નથી.

તો બોલો, મૃતદેહમાં આવા વિચારો ન થવા અને જીવંતદેહમાં આવા વિચારો થવા... એની પાછળ કારણ શું? એવું શું છે કે જેથી જીવંત દેહમાં જ આવા વિચારો આવે છે ? એટલે માનવું જોઈએ કે જીવંતદેહમાં જીવ છે, માટે આ બધા સંશયાદિ થાય છે, મૃતદેહમાં જીવ નથી, માટે એમાં સંશયાદિ થતા નથી.)

एतदेव भावयति-

जीवस्स एस धम्मो जा ईहा अत्थि नत्थि वा जीवो । खाणुमणुस्साणुगया जह ईहा देवदत्तस्स ॥२४॥ भाष्यम् ॥

આ જ વાતને વિચારે છે.

ભાષ્ય-૨૪ ગાથાર્થ : “જીવ છે કે નહિ” આ જે ઈલા છે, એ જીવનો ધર્મ છે. જેમ સ્થાણુ મનુષ્ય સંબંધી ઈલા દેવદત્તનો ધર્મ છે.

व्याख्या-जीवस्यैव स्वभावः-एष धर्मः या ‘ईहा’ सदर्थपर्यालोचनात्मिका, किंविशिष्टेत्याह-अस्ति नास्ति वा जीव इति, लोकप्रसिद्धं निदर्शनमाह-‘स्थाणुमनुष्यानुगता’ किमयं स्थाणुः किं वा पुरुष इत्येवंरूपा येहा देवदत्तस्य जीवतो धर्म इति गाथार्थः ॥

टीकार્थ : “જીવ છે કે નહિ” આ પ્રમાણે સદર્થના પર્યાલોચનરૂપ જે ઈલા છે, એ જીવનો સ્વભાવ છે. આ બાબતમાં લોકપ્રસિદ્ધ દૃષ્ટાન્ત કહે છે કે “શું આ સ્થાણુ છે કે પુરુષ ?” આવા પ્રકારની જે ઈલા થાય છે, એ જેમ જીવતા દેવદત્તનો ધર્મ છે, તેમ ઉપરની ઈલામાં પણ સમજવું.

प्रकारान्तरेणैतदेवाह-

सिद्धं जीवस्स अत्थित्तं, सद्देवाणुमीयए । नासओ भुवि भावस्स, सद्दो हवइ केवलो ॥२५॥ भाष्यम् ॥

બીજા પ્રકારથી આ જ વાત કહે છે કે -

ભાષ્ય-૨૫ ગાથાર્થ : જીવનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ છે. એ શબ્દથી જ અનુમાન કરાય છે. જગતમાં અસત્ પદાર્થનો કેવલશબ્દ હોતો નથી.

व्याख्या-‘सिद्धं’ प्रतिष्ठितं ‘जीवस्य’ उपयोगलक्षणस्यास्तित्वं, कुत इत्याह-

‘શબ્દાદેવ’ જીવ इत्यस्मादनुमीयते, कथमेतदेवमित्याह-‘नासत’ इति न असतः-
अविद्यमानस्य ‘भूवि’ पृथिव्यां ‘भावस्य’ पदार्थस्य शब्दो भवति वाचक इति,
खरविषाणादिशब्दैर्व्यभिचारमाशङ्क्याह-‘केवलः’ शुद्धः अन्यपदासंसृष्टः,
खरादिपदसंसृष्टाश्च विषाणादिशब्दा इति गाथार्थः ॥

ટીકાર્થ : ઉપયોગ જેનું લક્ષણ છે એવા જીવનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ જ છે.

પ્રશ્ન : પણ એ શી રીતે સિદ્ધ છે, એ ચક્ષુથી દેખાતો તો નથી.

ઉત્તર : જીવ આ પ્રમાણેનાં શબ્દથી જ જીવનાં અસ્તિત્વનું અનુમાન કરી શકાય છે.

પ્રશ્ન : એ વળી શી રીતે ? જીવ શબ્દમાત્રથી જીવસત્તા શી રીતે સિદ્ધ થાય ?

ઉત્તર : જગતમાં જે પદાર્થ વિદ્યમાન ન હોય, એ પદાર્થનો વાચક શબ્દ પણ ન હોય. જીવનો વાચક તો જીવ શબ્દ છે, એટલે માનવું જોઈએ કે જીવ છે.

પ્રશ્ન : એમ તો **ખરવિષાણ**, **આકાશપુષ્પ**, **વન્ધ્યાપુત્ર** આ બધા ઘણાં શબ્દો છે જ, પણ ગધેડાનું શીંગડું, આકાશનું પુષ્પ કે વન્ધ્યાનો પુત્ર તો છે જ નહિ. તો પછી શી રીતે એમ કહેવાય કે જેનો વાચક શબ્દ હોય, તે વસ્તુ પણ સત્ હોય જ ?

ઉત્તર : આ ખરવિષાણાદિ શબ્દોની સાથે વ્યભિચાર આવતો હોવાથી જ નિર્ધુક્તિકારે કેવલ શબ્દ લખેલો છે. કેવલ = શુદ્ધ = અન્યપદથી અસંસૃષ્ટ = અન્યપદનાં જોડાણ વિનાનો. વિષાણ, પુષ્પ અને પુત્ર પદ **ખર**, **આકાશ** અને **વન્ધ્યા** શબ્દનાં સંપર્કવાળાં છે એટલે હવે વાંધો નહિ.

(“જે જે શુદ્ધપદ વાચ્ય હોય, તે તે વિદ્યમાન હોય.” આ પ્રમાણે વ્યાપ્તિ થઈ. આકાશપુષ્પાદિ શુદ્ધપદવાચ્ય નથી, માટે એ વિદ્યમાન નથી. જ્યારે જીવ શુદ્ધપદવાચ્ય છે, માટે એ વિદ્યમાન છે.

જો વ્યાપ્તિ આવી રાખે કે “જે પદવાચ્ય હોય, તે તે વિદ્યમાન હોય.” તો આકાશપુષ્પાદિ પણ પદવાચ્ય હોવાથી તે પણ વિદ્યમાન માનવાની આપત્તિ આવત...)

एतद्विवरणायैवाह भाष्यकारः-

अतिथित्ति निव्विगण्णो जीवो नियमाउ सदओ सिद्धी । कम्हा ? सुद्धपयत्ता
घडखरसिंगाणुमाणाओ ॥२६॥ भाष्यम् ॥

ભાષ્યકાર આનું વિવરણ કરવા માટે જ કહે છે કે -

ભાષ્ય-૨૬ ગાથાર્થ : ટીકાર્થથી સ્પષ્ટ થશે.

વ્યાખ્યા-અસ્તીતિ નિર્વિકલ્પો જીવઃ, 'નિર્વિકલ્પ' इति નિઃસંદિગ્ધઃ, 'નિયમાત્' નિયમેનૈવ, પ્રતિપત્તિપેક્ષયા 'શબ્દતઃ સિદ્ધિઃ' વાચકાદ્વાચ્યપ્રતીતેઃ, એતદેવ પ્રશ્નદ્વારેણાહ- 'કસ્માત્' કુત એતદેવમિતિ ?, આહ-'શુદ્ધપદત્વાત્' કેવલપદત્વાજ્જીવશબ્દસ્ય, ઘટચરશ્રૃંગાનુમાનાદ્, અનુમાનશબ્દો દૃષ્ટાન્તવચનઃ, ઘટચરશ્રૃંગદૃષ્ટાન્તાદિતિ પ્રયોગાર્થઃ, પ્રયોગસ્તુ-મુખ્યેનાર્થેનાર્થવાન્ જીવશબ્દઃ, શુદ્ધપદત્વાદ્, ઘટશબ્દવત્, યસ્તુ મુખ્યેનાર્થેનાર્થવાન્ ન ભવતિ સ શુદ્ધપદમપિ ન ભવતિ, યથા ચરશ્રૃંગશબ્દ इति ગાથાર્થઃ ॥

ટીકાર્થ : જીવનો અનુભવ કરનારાની અપેક્ષાએ તો જીવ નિયમથી નિર્વિકલ્પ = સંદેહરહિત પણે વિદ્યમાન છે. (આશય એ કે જેઓ પોતાનામાં જ્ઞાન-સુખ-દુઃખાદિ દ્વારા જીવનો સાક્ષાત્ અનુભવ કરે જ છે. એ બધા તો નિઃસંદેહરૂપે માને છે કે "જીવ છે જ." એમાં એમને કોઈ શંકા નથી. જીવસિદ્ધિ માટે એમણે અનુમાનાદિ કરવાની પણ જરૂર નથી.)

(પણ હવે અનુમાનથી સિદ્ધિ કરવી હોય તો એ કહે છે કે) વાચક એવા શબ્દ દ્વારા વાચ્ય એવા જીવાદિ પદાર્થની પ્રતીતિ થતી હોવાથી જીવની શબ્દથી સિદ્ધિ થાય છે.

આ જ વાતને પ્રશ્ન દ્વારા કહે છે કે આવું શી રીતે ? અર્થાત્ વાચક દ્વારા વાચ્યની પ્રતીતિ થતી હોવાથી જીવ સિદ્ધ છે, એમ શી રીતે ?

એનો ઉત્તર આપે છે કે જીવ પદ કેવલપદ છે, એટલે એના દ્વારા જીવાસ્તિત્વની સિદ્ધિ થાય. જે કેવલપદ વાચ્ય હોય તે સત્ હોય એ વાત ઘટ, ખર, શૃંગના અનુમાનથી જાણવી.

અહીં અનુમાન શબ્દ દૃષ્ટાન્ત અર્થવાળો છે. અર્થાત્ ઘટ, ખર, શૃંગનાં દૃષ્ટાન્તથી જીવનાં અસ્તિત્વની સિદ્ધિ થાય.

અનુમાનપ્રયોગનો અર્થ બતાવ્યો.

પ્રયોગ તો આ પ્રમાણે છે કે જીવશબ્દઃ મુખ્યેન અર્થેન (વિદ્યમાનેનાર્થેન) અર્થવાન્ શુદ્ધપદત્વાત્ ઘટશબ્દવત્

જીવશબ્દ મુખ્યઅર્થથી અર્થવાળો છે. કેમકે એ શુદ્ધપદ છે. જેમકે ઘટશબ્દ.

જે શબ્દ મુખ્યઅર્થથી અર્થવાળો ન હોય તે શુદ્ધપદ પણ ન હોય. દા.ત.

ખરશૂંગશબ્દ.

(ખરશૂંગશબ્દનો અર્થ છે ગધેડાનું શીંગડું. આ શબ્દ અર્થવાળો નો છે. પણ ગધેડાનાં શીંગડા રૂપી પદાર્થ જગતમાં છે જ નહિ, એટલે એ મુખ્યઅર્થથી અર્થવાળો નથી, પણ કાલ્પનિક અર્થથી અર્થવાળો છે અને એટલે જ એ શુદ્ધપદ નથી, પરંતુ સામાસિકપદ છે.)

પરાભિપ્રાયમાશङ्क्य પરિહરન્નાહ-

ચોયગ-સુદ્ધપયત્તા સિદ્ધીર્જઈ एवं सुण्णसिद्धि अम्हं पि । तं न भवइ संतेणं जं सुत्रं सुत्रगेहं व ॥२७॥ भाष्यम् ॥

પૂર્વપક્ષનાં અભિપ્રાયને આશંકીને = દર્શાવીને એનો પરિહાર કરતાં કહે છે કે -
ભાષ્ય-૨૭ ગાથાર્થ : પ્રશ્ન : જો શુદ્ધપદત્વથી જીવની સિદ્ધિ થાય, તો અમને પણ શૂન્યની સિદ્ધિ થશે.

ઉત્તર : તે નહિ થાય. કેમકે શૂન્યગૃહની જેમ સત્વસ્તુથી શૂન્ય (શૂન્ય) કહેવાય.

व्याख्या-उक्तवच्छुद्धपदत्वात्सिद्धिर्यदि जीवस्य एवं तर्हि शून्यसिद्धिरस्माकमपि, शून्यनष्टशब्दस्यापि शुद्धपदत्वादित्यभिप्रायः, अत्रोत्तरमाह-तन्न भवति यदुक्तं परेण, कुत इत्याह-‘सता’ विद्यमानेन पदार्थेन ‘यद्’ यस्माच्छून्यं शून्यमुच्यते, किंवदित्याह-शून्यगृहमिव, तथाहि-देवदत्तेन रहितं शून्यगृहमुच्यते, निवृत्तो घटो नष्ट इति, नत्वनयोर्जीवशब्दस्य जीववदव(वि)शिष्टं वाच्यमस्तीति गाथार्थः ॥

ટીકાર્થ : પૂર્વપક્ષ : ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જો શુદ્ધપદત્વ હેતુ દ્વારા જીવની સિદ્ધિ થાય, તો અમારે પણ શૂન્યની સિદ્ધિ થશે. કેમકે શૂન્યપદ, નષ્ટપદ પણ શુદ્ધપદ છે. આમ “આખું જગત શૂન્ય છે, એમાં કશું જ નથી. બધું અસત્ છે” આ અમારા મતની સિદ્ધિ થશે.

ઉત્તરપક્ષ : અહીં ઉત્તર કહે છે કે પૂર્વપક્ષે જે કહ્યું, તે બરાબર નથી.

પ્રશ્ન : કેમ ? અમારી વાત ખોટી કેમ ?

ઉત્તર : કેમકે વિદ્યમાનપદાર્થથી શૂન્યવસ્તુ શૂન્ય કહેવાય છે. દા.ત. શૂન્યગૃહ.

તે આ પ્રમાણે - દેવદત્તથી રહિત ઘર શૂન્યગૃહ કહેવાય છે. પણ દેવદત્ત નામનો પદાર્થ તો સત્ જ છે. એમ ઘટ વિનાશ પામે ત્યારે એ નષ્ટ કહેવાય છે. પણ ઘટ સત્ તો હતો જ. દેવદત્તાદિ કોઈ પદાર્થ ન હોય, તો “આ ઘર શૂન્ય છે” એમ ન બોલાય.

કોનાથી શૂન્ય ? એ પ્રશ્ન ઉભો થાય જ. એમ ઘટાદિ પદાર્થ હોય જ નહિ. તો ત્યાં નષ્ટ શબ્દ વપરાતો જ નથી. પણ વિદ્યમાન ઘટનો વિનાશ થાય પછી જ નષ્ટ શબ્દ વપરાય. આમ શૂન્ય અને નષ્ટશબ્દનો જીવશબ્દની જેમ અવિશિષ્ટ વાચ્ય નથી. અર્થાત્ જેમ જીવશબ્દનો વાચ્યાર્થ જીવ જ છે. તેમ શૂન્યનો વાચ્યાર્થ માત્ર શૂન્ય નથી. પરંતુ “દેવદતાદિથી શૂન્ય” એમ એ વિશિષ્ટવાચ્ય છે. તથા નષ્ટ શબ્દનો વાચ્યાર્થ પણ માત્ર નષ્ટ પદાર્થ નથી. પરંતુ “ઘટાદિવિનાશ”રૂપ વિશિષ્ટ વાચ્યાર્થ છે. એટલે તમામ મતમાં સર્વથા શૂન્યતાની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી. હા, દેવદતાદિશૂન્યતાની સિદ્ધિ ચોક્કસ થાય, અને એ તો અમને માન્ય જ છે.

(ખ્યાલ રાખવો કે શૂન્ય, નષ્ટાદિ પદો શુદ્ધપદ તો છેજ. એની ના નથી. એટલે એનો વાચ્યાર્થ સત્ જ હોય એ પણ સાચું. પણ શૂન્યપદનો વાચ્યાર્થ સર્વથા સર્વપદાર્થોની શૂન્યતા નથી, માત્ર તે તે સ્થાને તે તે વસ્તુની શૂન્યતા જ વાચ્યાર્થ છે અને એ તો માન્ય જ છે.)

પ્રકારાન્તરેણાસ્તિત્વપક્ષમેવ સમર્થયન્નાહ-

મિચ્છા ભવેડ સવ્વથા, જે કેઈ પારલોડ્યા । કતા ચેવોપમોક્તા ચ, જડ જીવો ન વિજ્જડ ॥૨૮॥ ભાષ્યમ્ ॥

બીજા પ્રકારથી અસ્તિત્વપક્ષનું જ સમર્થન કરતા કહે છે કે —

ભાષ્ય-૨૮ ગાથાર્થ : જે કોઈપણ પારલૌકિક અર્થો છે. તે બધા જ અર્થો મિથ્યા થાય, જો કર્તા અને ઉપભોક્તા જીવ ન હોય.

વ્યાખ્યા-‘મિથ્યા ભવેયુઃ’ અનૂતાઃ સ્યુઃ, સર્વેઽર્થા યે કેચન પારલૌકિકા-દાનાદયઃ, યદિ કિમિત્યાહ-કર્તા ચૈવ કર્મણઃ ઉપમોક્તા ચ તત્ફલસ્ય, યદિ જીવો ન વિદ્યતે પરલોકયાયીતિ ગાથાર્થઃ ॥

ટીકાર્થ : દાન, શીલ, તપ વગેરે જે કોઈપણ પરલોક સુધારનારા પદાર્થો માનેલાં છે, એ બધા જ ખોટા = નિષ્ફળ = નકામા થઈ જાય. જો કર્મનો કર્તા અને તેના ફલનો ભોક્તા એવો પરલોકગમન કરનાર જીવ ન હોય.

(જીવ ગમે એટલા દાનાદિ કરે, તો પણ એ પુણ્યકર્મનો કર્તા નથી, દેવાદિ પરલોકમાં જનાર નથી અને ત્યાં સુખોનો ભોક્તા નથી... આમ બધી જ રીતે આ દાનાદિ નકામા સાબિત થાય.)

એતદેવાવ્યુત્પન્નશિષ્યાનુગ્રહાર્થં સ્પષ્ટતરમાહ-

પાણિદયાતવનિયમા બંધં દિક્ષ્યા ય ઇંદિયનિરોહો । સઽન્નં નિરત્થયમેયં જઈ
જીવો ન વિજ્ઞઈ ॥૨૯॥ ભાષ્યમ્ ॥

અવ્યુત્પન્ન = મુગ્ધ = અપરિપક્વ શિષ્ય ઉપર ઉપકાર કરવા માટે આ જ વાત વધુ
સ્પષ્ટ કહે છે.

ભાષ્ય-૨૯ ગાથાર્થ : જો જીવ ન હોય તો પ્રણીદયા, તપ, નિયમ, બ્રહ્મચર્ય, દીક્ષા,
ઈન્દ્રિયનિરોધ આ બધું નિરર્થક થાય.

વ્યાખ્યા-‘પ્રાણિદયાતપોનિયમાઃ’ કરુણોપવાસર્હિસાવિરત્યાદિરૂપાઃ, તથા ‘બ્રહ્મ’
બ્રહ્મચર્ય ‘દીક્ષા ચ’ યાગલક્ષણા ‘ઇન્દ્રિયનિરોધઃ’ પ્રવ્રજ્યાપ્રતિપત્તિરૂપઃ, સર્વ ‘નિરર્થકં’
નિષ્ફલમેતત્, યદિ જીવો ન વિદ્યતે પરલોકયાયીતિ ગાથાર્થઃ ॥

ટીકાર્થ : પ્રાણીદયા = કરુણા, તપ એટલે ઉપવાસાદિ, નિયમ એટલે હિંસાત્યાગાદિ,
બ્રહ્મ એટલે બ્રહ્મચર્ય. દીક્ષા એટલે યાગ (ભાવપૂજા), ઈન્દ્રિયનિરોધ એટલે પ્રવ્રજ્યાનો
સ્વીકાર. આ બધું નકામું બની જાય જો પરલોકમાં ગમન કરનાર જીવ ન હોય તો.

કિંચ-‘શિષ્ટાચરિતો માર્ગઃ, શિષ્ટૈરનુગન્તવ્ય’ ઇતિ, તન્માર્ગઃખ્યાપનાયાહ-

લોહ્યા વેહ્યા ચેવ, તદ્વા સામાહ્યા વિકૃ । નિચ્ચો જીવો પિહો દેહા, ઇહ સઽન્ને વવત્થિયા
॥૩૦॥ ભાષ્યમ્ ॥

વળી “શિષ્ટોએ શિષ્ટો-દ્વારા આચરાયેલા માર્ગને અનુસરવું જોઈએ.” એટલે
શિષ્ટોનો માર્ગ દેખાડવા કહે છે.

ભાષ્ય-૩૦ ગાથાર્થ : લૌકિકો, વૈદિકો, સામાયિકો, વિદ્વાનો બધા આ પ્રમાણે
માનનારા છે કે “જીવ નિત્ય છે, દેહથી જુદો છે.”

વ્યાખ્યા-લોકે ભવા લોકે વા વિદિતા ઇતિ લૌકિકા-ઇતિહાસાદિકર્તારઃ, એવં
વૈદિકાશ્ચૈવ-ત્રૈવિદ્યવૃદ્ધાઃ, તથા સામાયિકાઃ-ત્રિપિટકાદિસમયવૃત્તયો ‘વિદ્વાંસઃ’
પણ્ડિતાઃ, નિત્યો જીવો, નાનિત્યઃ, એવં પૃથગ્ ‘દેહાત્’ શરીરાદિત્યેવં સર્વે વ્યવસ્થિતાઃ,
નાન્યથેતિ ગાથાર્થઃ ॥

ટીકાર્થ : જે લોકમાં થયેલા હોય અથવા તો લોકમાં પ્રસિદ્ધ હોય તેઓ લૌકિક

કહેવાય. ઈતિહાસ વગેરેની રચના કરનારાઓ લૌકિક ગણવા. એમ વૈદિકો એટલે ત્રણવેદના જાણકાર સ્થવિરો..., સામયિકો એટલે ત્રિપિટકાદિ બૌદ્ધશાસ્ત્રોની વૃત્તિ = વિચારધારા = માન્યતાવાળાઓ... વિદ્વાનો એટલે પંડિતો...

આ બધા જ આ પ્રમાણે વ્યવસ્થિત છે કે “જીવ નિત્ય છે, દેહથી ભિન્ન છે.” પણ આ લોકો ઉંધુ માનનારા નથી.

एतदेव व्याचष्टे-

લોગે અચ્છેજ્જભેજ્જો વેણ સપુરીસદ્ધગસિયાલો । સમણ્ણહમાસિ ગઓ તિવિહો દિવ્વાઇસંસારો ॥૩૧॥ ભાષ્યમ્ ॥

વ્યાખ્યા-લોકો ડચ્છેદ્ધોડધેદ્ધ આત્મા પદ્યતે, યથોક્તં ગીતાસુ-
“અચ્છેદ્ધોડ્યમધેદ્ધોડ્યમવિકાર્યોડ્યમુચ્યતે । નિત્યઃ સંતતગઃ સ્થાનુરચલોડ્યં સનાતનઃ ॥૧॥” ઇત્યાદિ । તથા વેદે સપુરીષો દગ્ધઃ શ્રૃગાલઃ પદ્યત ઇતિ, યથોક્તમ્-“શ્રૃગાલો વૈ ણ્ણ જાયતે યઃ સપુરીષો દહ્યતે, અથાપુરીષો દહ્યતે આક્ષોધુકા અસ્ય પ્રજાઃ પ્રાદુર્ભવન્તિ” ઇત્યાદિ । તથા સમયે “અહમાસીદ્રજઃ” ઇતિ પદ્યતે, તથા ચ બુદ્ધવચનમ્-
“અહમાસં ભિક્ષવો હસ્તી, ષડ્દન્તઃ શઙ્ખસંનિભઃ । શુકઃ પઞ્જરવાસી ચ, શકુન્તો જીવજીવકઃ ॥૧॥” ઇત્યાદિ ॥ તથા ત્રિવિધો દિવ્વાદિસંસારઃ કૈશ્ચિદિષ્યતે, દેવમાનુષતિર્યગ્ભેદેન, આદિશબ્દાચ્ચતુર્વિધઃ કૈશ્ચિન્નારકાધિક્ષેનેતિ ગાથાર્થઃ ॥

આ જ વાત કહે છે.

ભાષ્ય-૩૧ ગાથાર્થઃ ટીકાર્થથી સ્પષ્ટ થશે.

ટીકાર્થઃ લોકમાં કહ્યું છે કે આત્મા અછેદ છે, અભેદ છે. ગીતામાં કહ્યું છે કે “આ આત્મા અછેદ, અભેદ, અવિકાર્ય છે. નિત્ય છે, સતત જનારો છે, સ્થિર છે, અચલ છે, સનાતન છે.” (કપડું, પાનું, લાકડું કરવતાદિથી કાપીએ એ છેદન છે. લાકડાદિને તોડીએ તો એ ભેદન કહેવાય... સંતતગ = પ્રત્યેક સમયે નવા નવા પર્યાયોને પામનારો... એમ યથાયોગ્ય અર્થ કરવો.)

વેદમાં કહ્યું છે કે પુરીષ = સ્થંડિલ સહિત જે પુરુષને બાળવામાં આવે, તે શિયાળ કહેવાય એટલે કે તે શિયાળ થાય. કહ્યું છે કે “એ પુરુષ શિયાળ થાય, જે પુરીષસહિત બાળવામાં આવે. હવે જો પુરીષ વિના એ બાળવામાં આવે તો એની સંતતિ ભુખરહિત = તૃપ્તિવાળી = સુખી થાય.” (આવી રીતે બાળેલો પુરુષ શિયાળ થાય કે ન થાય એની

અત્યારે ચર્ચા નથી. પણ અહીં એટલું જ બતાવવું છે કે વેદમાં આત્મા નામનો પદાર્થ માનેલો છે, તે પરલોકયાત્રી માનેલો છે...)

તથા સમયમાં = બૌદ્ધગ્રન્થમાં કહ્યું છે કે “હું હાથી હતો.”

આ પ્રમાણે બુદ્ધનું વચન છે કે “હે સાધુઓ ! હું છ દાંતવાળો, શંખનાં જેવો શ્વેત હાથી હતો. તથા (એ પછી) પાંજરામાં રહેનારો, જીવડાઓ ખાઈ ખાઈને જીવનારો, પોપટ રૂપ પક્ષી હતો.”

તથા કેટલાંકો ત્રણ પ્રકારનો દિવ્યાદિ સંસાર માને છે. દેવસંસાર, મનુષ્યસંસાર, તિર્યચસંસાર આદિ શબ્દથી સમજવું કેટલાંકો નારકને વધારે ગણીને ચાર પ્રકારનો સંસાર માને છે.

अत्रैव प्रकारान्तरेण तदस्तित्वमाह-

અત્થિ સરીરવિહાયા પડનિયયાગારયાઇભાવાઓ । કુંભસ્સ જહ કુલાલો સો મુત્તો કમ્મજોગાઓ ॥૩૨॥ભાષ્યમ્॥

વ્યાખ્યા-અસ્તિ શરીરસ્ય-ઔદારિકાદેર્વિધાતા, વિધાતેતિ કર્તા, કુત્ત ઇત્યાહ-‘પ્રતિનિયતાકારાદિસદ્ભાવાત્’ આદિમત્પ્રતિનિયતાકારત્વાદિત્યર્થઃ, દૃષ્ટાન્તમાહ-કુમ્ભસ્ય યથા કુલાલો વિધાતા । કુલાલવદેવમસાવપિ મૂર્તઃ પ્રાજ્ઞોતીતિ વિરુદ્ધમાશङ્ક્ય પરિહરન્નાહ-‘સ’ આત્મા યઃ શરીરવિધાતા અસૌ મૂર્તઃ ‘કર્મયોગા’દિતિ મૂર્તકર્મસંબન્ધાદિતિ ગાથાર્થઃ ॥

આમાં જ બીજા પ્રકારે આત્માનું અસ્તિત્વ કહે છે.

ભાષ્ય-૩૨ ગાથાર્થ : ટીકાર્થથી સ્પષ્ટ થશે.

ટીકાર્થ : ઔદારિક વગેરે શરીરનો કરનાર કોઈક છે. કેમકે પ્રતિનિયત-ચોક્કસપ્રકારના આકારાદિનો સદ્ભાવ છે. એટલે કે આદિવાળા = શરુઆતવાળા ચોક્કસ પ્રકારનાં આકાર છે.

આમાં દૃષ્ટાન્ત કહે છે કે જેમ કુંભાર ઘડાનો કર્તા છે.

(ઘટ આદિમાન્ = સાદિ છે, એ ચોક્કસ પ્રકારનાં આકારવાળો છે, તો એનો કર્તા કુંભાર છે. તો શરીર પણ સાદિ છે, ચોક્કસ આકારવાળું છે, તો એનો કર્તા કોઈક તો હોવો જ જોઈએ. અહીં પ્રતિનિયત આકાર લખવાનું કારણ એ કે વાદળાઓ પણ સાદિ છે. આકારવાળા છે. પણ એનો કોઈ કર્તા નથી. એટલે એમાં વ્યભિચાર આવે. માટે

પ્રતિનિયત શબ્દ લખેલો છે. તથા આદિમત્ ન લંબે, તો મેરુ વગેરે પર્વતો પણ પ્રતિનિયત આકારવાળા તો છે જ. શાશ્વત પ્રતિમાઓ પણ પ્રતિનિયત આકારવાળી તો છેજ, પણ એનો કોઈ કર્તા નથી. એટલે એમાં વ્યભિચાર આવે. એ દૂર કરવા માટે આદિમત્ શબ્દ લખેલો છે. મેરુ વગેરે પદાર્થો આદિમત્ નથી. માટે એ ન લેવાય.

ટુંકમાં જે આદિમત્ + પ્રતિનિયતાકારમાન્ હોય તેનો કોઈક કર્તા હોય...)

પ્રશ્ન : ઘટનો કર્તા કુંભાર તો મૂર્ત = રૂપી = શરીરી છે. તો એ રીતે શરીરનો કર્તા આત્મા પણ મૂર્ત = રૂપી = શરીરી માનવો પડશે.

ઉત્તર : આ આશંકાનો પરિહાર કરતાં ભાષ્યકાર કહે છે કે શરીરનો વિધાતા જે છે, તે આત્મા મૂર્ત એવા કર્મોનાં સંબંધથી મૂર્ત જ છે. એટલે તમારી વાત માન્ય જ છે. (આત્મા અમૂર્ત હોવા છતાં મૂર્તશરીર સાથે, મૂર્તકર્મો સાથે અત્યંત બંધાયેલો હોવાથી તે સ્વયં મૂર્ત ગણી શકાય છે. તેવો આત્મા જ શરીરનો કર્તા છે. કર્મમુક્ત શુદ્ધ અમૂર્ત આત્મા નથી.)

अत्रैव शिष्यव्युत्पत्तयेऽन्यथा तद्ग्रहणविधिमाह-

फरिसेण जहा वारु, गिज्झई कायसंसिओ । नाणाईहिं तहा जीवो, गिज्झई कायसंसिओ ॥३३॥ भाष्यम् ॥

શિષ્યને વિશિષ્ટબોધ કરાવવા માટે આ જ વિષયમાં અન્યપ્રકારે પણ આત્માને ગ્રહણ કરવાની વિધિ બતાવે છે.

ભાષ્ય-૩૩ ગાથાર્થ : દેહમાં રહેલ વાયુ જેમ સ્પર્શથી ગ્રહણ થાય છે. જણાય છે. એમ દેહસંગત આત્મા જ્ઞાનાદિથી ગ્રાહ્ય છે.

व्याख्या-‘स्पर्शेन’ शीतादिना यथा वायुर्गृह्यते ‘कायसंसृतो’ देहसंगतः अदृष्टोऽपि, तथा ‘ज्ञानादिभिः’ ज्ञानदर्शनेच्छादिभिर्जीवो गृह्यते ‘कायसंसृतो’ देहसंगत इति गाथार्थः ॥

ટીકાર્થ : જેમ વાયુ દેખાતો નથી, છતાં દેહમાં રહેલો બનેલો એ વાયુ શીતાદિ સ્પર્શથી જાણી શકાય છે. એમ દેહમાં રહેલો આત્મા ન દેખાતો હોવા છતાં પણ જ્ઞાન, દર્શન, ઈચ્છા વગેરેથી જાણી શકાય છે.

असकृदनुमानादस्तित्वमुक्तं जीवस्य, अनुमानं च प्रत्यक्षपूर्वकं, न चैनं केचन

પશ્યન્તીતિ, તતશ્ચાશોભનમેતદિત્યાશङ्क्याહ-

અર્ણિદિયગુણં જીવં, દુન્નેયં મંસચક્ષુણા । સિદ્ધા પાસંતિ સવ્વન્ન, નાણસિદ્ધા ય સાહુણો ॥૩૪॥ ભાષ્યમ્ ॥

પ્રશ્ન : તમે અનેકવાર અનુમાન દ્વારા જીવનું અસ્તિત્વ કહ્યું તો ખરું, પરંતુ કોઈપણ વસ્તુનું અનુમાન એ વસ્તુનાં પ્રત્યક્ષપૂર્વક જ થતું હોય છે. મહાનસાદિમાં વહ્નિનું પ્રત્યક્ષ થયા બાદ જ પર્વતાદિમાં તેનું અનુમાન થાય છે. હવે આત્માને તો કોઈપણ જોતા જ નથી. એટલે આત્માનું પ્રત્યક્ષ કોઈએ કર્યું જ નથી, તો પછી તેનું અનુમાન શી રીતે થઈ શકે ?

એટલે જ આ અનુમાન દ્વારા જીવનું અસ્તિત્વ અસંગત છે.

ઉત્તર : આ આશંકાનો ઉત્તર આપે છે કે

ભાષ્ય-૩૪ ગાથાર્થ : અનિન્દ્રિય ગુણવાળા, માંસચક્ષુથી દુર્જેય, જીવને સર્વજ્ઞસિદ્ધો અને જ્ઞાનસિદ્ધ સાધુઓ જુએ છે.

વ્યાખ્યા-‘અનિન્દ્રિયગુણમ્’ અવિદ્યમાનરૂપાદીન્દ્રિયગ્રાહ્યગુણં ‘જીવમ્’ અમૂર્તત્વાદિધર્મકં ‘દુર્જેયં’ દુર્લક્ષં ‘માંસચક્ષુષા’ છદ્મસ્થેન, પશ્યન્તિ સિદ્ધાઃ સર્વજ્ઞાઃ, અક્ષનસિદ્ધાદિવ્યવચ્છેદાર્થં સર્વજ્ઞગ્રહણં, તતશ્ચ ઋષભાદય इत्यर्थः, જ્ઞાનસિદ્ધાશ્ચ સાધવો-ભવસ્થકેવલિન इति ગાથાર્થઃ ॥

ટીકાર્થ : ઈન્દ્રિયથી ગ્રહણ કરી શકાય એવા રૂપ, રસ, ગંધાદિ ગુણો જેનામાં વિદ્યમાન નથી, જે અમૂર્તતાદિ ધર્મવાળો છે. જે ચામડાની આંખોથી જાણી શકાય એમ નથી. એવા આ જીવને સર્વજ્ઞસિદ્ધો જુએ છે.

અહીં માત્ર સિદ્ધ શબ્દ લખે, તો અંજનસિદ્ધ, વિદ્યાસિદ્ધ, મંત્રસિદ્ધ પણ આવી જાય. તેઓ તો આ જીવને જોઈ શકતા જ નથી. એટલે એ બધાનો વ્યવચ્છેદ કરવા માટે સર્વજ્ઞશબ્દનું ગ્રહણ કરેલું છે. એટલે એનો અર્થ એ કે ઋષભાદિ સર્વજ્ઞ+સિદ્ધો જીવને જુએ છે. તથા જ્ઞાનસિદ્ધ સાધુઓ એટલે ચારધાતી કર્મોનો ક્ષય કરી ચૂકેલા ભવસ્થ કેવલીઓ એ જીવને જુએ છે.

સામ્પ્રતમાગમાદસ્તિત્વમાહ-

અત્તવયણં તુ સત્થં દિટ્ઠા ય તઓ અઈંદિયાણંપિ । સિદ્ધી ગહણાઈણં તહેવ જીવસ્સ વિન્નેયા

॥૩૫॥ભાષ્યમ્ ॥

હવે આગમ દ્વારા જીવનું અસ્તિત્વ દર્શાવે છે.

ભાષ્ય-૩૫ ગાથાર્થ : શાસ્ત્ર આત્મવચન છે. તેના દ્વારા સૂર્યગ્રહણાદિ અતીન્દ્રિય પદાર્થોની પણ સિદ્ધિ દેખાયેલી છે. તો એ જ પ્રમાણે જીવની પણ સિદ્ધિ જાણવી.

વ્યાખ્યા-આત્મવચનં તુ શાસ્ત્રમ્, આત્મો-રાગાદિરહિતઃ, તુ શબ્દોઽવધારણે, આત્મવચનમેવ, અનેનાપૌરુષેયવ્યવચ્છેદમાહ, તસ્યાસંભવાદિતિ । 'દુષ્ટા ચ તત' ઇતિ ઉપલબ્ધ્યા ચ તતઃ-આત્મવચનશાસ્ત્રાત્ 'અતીન્દ્રિયાણામપિ' ઇન્દ્રિયગોચરાતિક્રાન્તાનામપિ, 'સિદ્ધિઃ ગ્રહણાદીના'મિતિ ઉપલબ્ધિશ્ચન્દ્રોપરાગાદીનામિત્યર્થઃ, તથૈવ જીવસ્ય વિજ્ઞેયેતિ, અતીન્દ્રિયસ્યાપ્યાપ્તવચનપ્રામાણ્યાદિતિ ગાથાર્થઃ ॥ મૂલદ્વારગાથાયાં વ્યાખ્યાતમસ્તિ-ત્વદ્વારમ્,

ટીકાર્થ : શાસ્ત્ર એ આત્મનાં વચનરૂપ હોય છે. આત્મ એટલે રાગાદિરહિત. તુ શબ્દ અવધારણમાં છે. અર્થાત્ શાસ્ત્ર આત્મવચન જ છે. આના દ્વારા અપૌરુષેય શાસ્ત્રનો વ્યવચ્છેદ કહ્યો. (મીમાંસકો એમ માને છે. શાસ્ત્ર=વેદ અનાદિ છે. એનો કર્તા કોઈપણ પુરુષ નથી. એટલે શાસ્ત્ર પુરુષનિર્મિત = પૌરુષેય નથી. અપૌરુષેય છે. આપણે કહ્યું કે શાસ્ત્ર આત્મપુરુષનાં વચનરૂપ જ છે. અપૌરુષેય નથી. આમ એવ કાર દ્વારા આપણે મીમાંસકોનાં મતનો નિષેધ કર્યો.)

પ્રશ્ન : અપૌરુષેય શાસ્ત્ર માનવામાં વાંધો શું ?

ઉત્તર : એવા શાસ્ત્રનો સંભવ જ નથી, માટે એ ન માની શકાય. (શાસ્ત્ર વચનાત્મક છે, વચન વક્તા વિના સંભવિત નથી. ઈત્યાદિ ઘણી ચર્ચા ગ્રન્થાન્તરથી જાણી લેવી...)

તથા આત્મવચનરૂપ શાસ્ત્રથી ચન્દ્રગ્રહણ, સૂર્યગ્રહણાદિ પદાર્થોની સિદ્ધિ થતી દેખાય છે કે જે પદાર્થો ઈન્દ્રિયનો વિષય બની શકતા જ નથી. (શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે સૂર્યગ્રહણાદિ થાય છે, એ બધું ઈન્દ્રિયથી જોઈને નક્કી થતું નથી... એટલે શાસ્ત્ર વિશ્વસનીય છે.)

તો એજ પ્રમાણે અતીન્દ્રિય એવા જીવની પણ આત્મવચનને અનુસારે સિદ્ધિ થાય છે. ભલે, એ અતીન્દ્રિય હોય, પરંતુ આત્મવચન તો પ્રામાણિક જ છે. અને એમાં જીવની સત્તા દર્શાવી છે. તો એ માનવી જ જોઈએ.

મૂલદ્વાર ગાથામાં દર્શાવેલું ચોથું અસ્તિત્વદ્વાર પૂર્ણ થયું.

અધુનાન્યત્વાદિદ્વારત્રયવ્યાચિખ્યાસુરાહ-

અણ્ણત્તમમુત્તત્તં નિચ્ચત્તં ચેવ ધ્વણ્ણ સમયં । કારણઅવિભાગાદિહેઠ્ઠિંહિં ઇમાહિં ગાહાહિં
॥૩૬॥ ભાષ્યમ્ ॥

હવે ૫-૬-૭ અન્યત્વ, અમૂર્તત્વ અને નિત્યત્વ એ ત્રણેય દ્વારોનું વ્યાખ્યાન કરવાની ઈચ્છાવાળા ભાષ્યકાર કહે છે કે -

ભાષ્ય-૩૬ ગાથાર્થ : હવે કારણ, અવિભાગાદિ હેતુઓ દ્વારા અન્યત્વ, અમૂર્તત્વ, નિત્યત્વ દ્વારો આ ગાથાઓ વડે એક સાથે કહેવાય છે.

વ્યાખ્યા-અન્યત્વં દેહાદ્ અમૂર્તત્વં સ્વરૂપેણ નિત્યત્વં ચૈવ-પરિણામિનિત્યત્વં ધ્વણ્યતે 'સમકમ્' 'એકૈકેન હેતુના ત્રિતયમપિ યુગપદિતિ-એકકાલમિત્યર્થઃ', 'કારણાવિભાગાદિભિઃ' વક્ષ્યમાણલક્ષણૈર્હેતુભિઃ 'ઇમાભિઃ' તિસૂર્ધિર્નિર્યુક્તિ-ગાથાભિરેવેતિ ગાથાર્થઃ ॥

ટીકાર્થ : જીવ દેહથી અન્ય છે, સ્વરૂપથી અમૂર્ત છે, તથા પરિણામિનિત્ય છે. એક એક હેતુ દ્વારા આ ત્રણેય વસ્તુ એકસાથે કહેવાય છે. એ હેતુઓ કારણાવિભાગ વગેરે છે. એ ત્રણ નિર્યુક્તિગાથાઓ દ્વારા કહેવાશે. (દરેકે દરેક હેતુ આ ત્રણેય વસ્તુને સિદ્ધ કરનારો બનશે...)

કારણવિભાગકારણવિનાશબંધસ્ય પચ્ચયાભાવા ॥ વિરુદ્ધસ્ય ચ અત્થસ્સાપાઠબ્બાવા-વિનાસા ચ ॥૨૨૫॥

નિર્યુક્તિ-૨૨૫ ગાથાર્થ : ટીકાર્થથી સ્પષ્ટ થશે.

વ્યાખ્યા-'કારણવિભાગકારણવિનાશબંધસ્ય પ્રત્યયાભાવા'દિતિ અત્રાભાવશબ્દઃ પ્રત્યેકમભિસંબધ્યતે, કારણવિભાગાભાવાત્ ન ચલુ જીવસ્ય પટાદેરિવ તન્ત્વાદિકારણવિભાગોઽસ્તિ, કારણાભાવાદેવ । એવં કારણવિનાશાભાવેઽપિ યોજ્યં, તથા બંધસ્ય-જ્ઞાનાવરણાદિ-પુદ્ગલયોગલક્ષણસ્ય પ્રત્યયાભાવાત્-હેતુત્વાનુપપત્તેઃ, બંધસ્યેતિ બધ્યમાનવ્યતિરિક્તબંધજ્ઞાપનાર્થમસમાસઃ, વ્યતિરેકી ચાયમન્વય-વ્યતિરેકાવર્થ-સાધકાવિતિ દર્શનાર્થમિતિ, તથા વિરુદ્ધસ્ય ચાર્થસ્ય પટાદિનાશે ભસ્માદેરિવ 'અપ્રાદુર્ભાવાદવિનાશાચ્ચ' અપ્રાદુર્ભાવેઽનુત્પત્તૌ સત્યામવિનાશાચ્ચ હેતોઃ

જીવસ્ય નિત્યત્વં, નિત્યત્વાદમૂર્તત્વમ્, અમૂર્તત્વાચ્ચ દેહાદન્યત્વમિતિ પ્રતિપત્ત્યાનુગુણ્યતો વ્યત્યયેન સાધ્યનિર્દેશઃ । વક્ષ્યતિ ચ નિર્યુક્તિકારઃ- 'જીવસ્ય સિદ્ધમેવં, નિચ્ચત્તમમુત્તમન્નત્તં' ઇતિ ગાથાસમાસાર્થઃ । વ્યાસાર્થસ્તુ ભાષ્યાદવસેયઃ, તત્રાવ્યુત્પન્ન- વિનેયાસંમોહનિમિત્તં યથોપન્યાસં તાવદ્ધારાણિ વ્યાખ્યાય પશ્ચાન્નિર્યુક્તિકારાભિપ્રાયેણ મીલયિષ્યતીત્યત આહ-

ટીકાર્થ : કારણવિભાગકારણવિનાશબન્ધસ્ય પ્રત્યયાભાવાત્ આમ ગાથામાં લખેલું છે, એમાં છેલ્લે રહેલો અભાવ શબ્દ, બધા સાથે જોડવાનો છે. એટલે (૧) કારણવિભાગાભાવ (૨) કારણવિનાશાભાવ (૩) બંધપ્રત્યયાભાવ એમ ત્રણ હેતુ બનશે.

(૧) કારણવિભાગાભાવ : જેમ પટ વગેરેના તન્તુ વગેરે કારણો છે, અને એ તન્તુ વગેરેનો વિભાગ થઈ જાય = તન્તુઓ પરસ્પર છૂટા પડી જાય તો પટનો વિનાશ થાય. પરંતુ જેમ પટાદિનાં તન્તુ વગેરે કારણોનો વિભાગ થાય છે, એમ જીવના કારણોનો વિભાગ થતો નથી. કેમકે જીવના કારણોનો જ અભાવ છે. (પહેલાં પટ ન હતો, પછી જુદા જુદા તન્તુઓનો સંયોગ થયો એટલે પટ ઉત્પન્ન થયો, એટલે તન્તુઓ પટનાં કારણ છે. પણ એવું અહીં નથી કે “પહેલાં આત્મા ન હતો, પછી જુદા-જુદા આત્મપ્રદેશો ભેગા થયા, એનાથી આત્મા બન્યો...” જીવ તો અનાદિથી છે જ. એટલે જીવને ઉત્પન્ન કરનાર કોઈ કારણો છે જ નહિ...)

(૨) કારણવિનાશાભાવ : ઉપરની વાત કારણવિનાશાભાવમાં પણ જોડી દેવી. (પટનાં કારણો રૂપે જે તન્તુઓ છે, તે તૂટી જાય-બળી જાય તો કારણવિનાશ થયો કહેવાય. પણ જીવના આત્મપ્રદેશો એ કંઈ જીવનાં કારણભૂત નથી. એટલે જીવના કારણોનો વિનાશ જ અસંભવિત છે. કેમકે કોઈ કારણ છે જ નહિ...)

(૩) બંધપ્રત્યયાભાવ : બંધ એટલે જ્ઞાનાવરણાદિ પુદ્ગલોનો આત્મા સાથે યોગ-ગાઢ સંબંધ. પ્રત્યય એટલે કારણ. જીવમાં જે બંધની કારણતા છે. તેનો અભાવ થાય. એટલે કે એ કારણતા ન ઘટે. (જો જીવ હોય તો.)

આ ત્રણ હેતુ દ્વારા જીવની નિત્યતાની સિદ્ધિ થાય છે.

પ્રશ્ન : ઉભા રહો. પહેલાં એ તો કહ્યો કે બન્ધસ્ય પ્રત્યયાભાવાત્ એમ બે શબ્દો જુદા કેમ રાખ્યા. બન્ધપ્રત્યયાભાવાત્ એમ સમાસ કેમ ન કર્યો ? અભાવ શબ્દ તો કારણવિભાગ અને કારણવિનાશ સાથે પણ જોડવાનો જ હતો, આખો એકસમાસ હોત તો વધુ સંગત થાત.

ઉત્તર : બન્ધસ્ય શબ્દનો પ્રત્યયાભાવાત્ સાથે સમાસ નથી કર્યો, તે એવું જણાવવા માટે કે બધ્યમાન કરતા બંધ જુદો છે. બંધ અને બધ્યમાન એક નથી.

તથા આ હેતુ વ્યતિરેકી છે = વ્યતિરેકવ્યાપ્તિવાળો છે, અન્વયવ્યાપ્તિવાળો નથી, આવો વ્યતિરેકી હેતુ એવું દર્શાવવા માટે કહ્યું છે કે “માત્ર અન્વય જ અર્થસાધક નથી, પરંતુ અન્વય અને વ્યતિરેક બંને અર્થસાધક છે.”

(૪) જેમ પટાદિનો નાશ થાય, તો પટથી વિરુદ્ધ એવા ભસ્માદિ દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ થાય છે. પરંતુ એવું આત્મામાં થતું નથી. આત્માનો કોઈ વિરુદ્ધ અર્થ-ઉત્પન્ન થતો નથી. અને એટલે જ આત્માનો પંટની જેમ નાશ પણ થતો નથી. આ કારણસર જીવ નિત્ય છે. નિત્ય હોવાથી અમૂર્ત છે, અમૂર્ત હોવાથી દેહથી ભિન્ન છે.

પ્રશ્ન : દેહભિન્નત્વ, અમૂર્તત્વ, નિત્યત્વ એ કમથી ત્રણ દ્વારો હતાં, જ્યારે તમે તો પહેલાં નિત્યત્વ, પછી અમૂર્તત્વ અને પછી દેહભિન્નત્વ સાધ્યની સિદ્ધિ કરો છો, તો આ વ્યત્યય = કમફેરફાર શા માટે કર્યો?

ઉત્તર : અહીં ઉંધા કમથી સાધ્યનો નિર્દેશ કર્યો છે, તે એટલા માટે કે આ રીતે બોધ કરવામાં અનુકુળતા રહે છે.

(ભાવાર્થ : કુલ ત્રણ અનુમાન થશે.

(૧) આત્મા નિત્યઃ સ્વકારણવિભાગાભાવાત્

(૨) આત્મા નિત્યઃ સ્વકારણવિનાશાભાવાત્

(૩) આત્મા નિત્યઃ કર્મબન્ધહેતુત્વાત્

આમાં પહેલાં બે અનુમાનમાં પટ દષ્ટાન્ત વ્યતિરેકી વ્યાપ્તિને અનુસારે છે. યત્ર યત્ર નિત્યત્વાભાવઃ તત્ર તત્ર સ્વકારણવિભાગઃ આ વ્યતિરેકવ્યાપ્તિ છે. પટમાં નિત્યત્વનો અભાવ છે, તો પટમાં સ્વકારણ તન્તુઓનો વિભાગ પણ સંભવિત છે. બીજા અનુમાનમાં યત્ર નિત્યત્વાભાવઃ તત્ર સ્વકારણવિનાશાભાવઃ એ વ્યતિરેકવ્યાપ્તિ છે. એમાં પણ પટ જ દષ્ટાન્ત તરીકે દર્શાવેલો છે. તથા જ્યાં નિત્યત્વાભાવ છે, ત્યાં કર્મબન્ધહેતુતા નથી... આ ત્રીજા અનુમાનની વ્યાપ્તિ છે, એમાં પણ ઘટપટ વગેરે સમજી લેવા. આમ આ ત્રણેય અનુમાનોમાં વ્યતિરેકી વ્યાપ્તિ લઈને દષ્ટાન્ત આપ્યા છે. અન્વયી દષ્ટાન્ત લીધાં નથી. એનું કારણ એ કે ગ્રન્થકાર એ દર્શાવવા માંગે છે કે અન્વય અને વ્યતિરેક બંને અર્થસાધક છે, માત્ર અન્વય નહિ એનું કારણ એ કે ગ્રન્થકાર એ દર્શાવવા માંગે છે કે અન્વય અને વ્યતિરેક બંને અર્થસાધક છે, માત્ર અન્વય નહિ.

ચોથા અનુમાનનો આકાર આ થવાનો કે

(૪) આત્મા નિત્યઃ વિરુદ્ધ-અર્થ-અપ્રાદુર્ભાવાત્ અહીં પણ વ્યતિરેકી વ્યાપ્તિ મળશે કે યત્ર નિત્યત્વાભાવઃ તત્ર વિરુદ્ધાર્થપ્રાદુર્ભાવઃ જેમકે પટ અનિત્ય છે, અને તેમાં વિરુદ્ધ અર્થ - ભસ્મનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે.

(આમાં મૂળગાથામાં બતાવેલા ક્રમ પ્રમાણે પહેલા દેહભિન્નત્વ, પછી અમૂર્તત્વ અને પછી નિત્યત્વનું પ્રતિપાદન કરવાનું હતું. પરંતુ જો આત્મા નિત્ય સિદ્ધ થાય, તો અમૂર્ત સિદ્ધ થાય અને તો દેહભિન્ન સિદ્ધ થાય, એટલે બોધની અનુકૂળતા પ્રમાણે પહેલાં નિત્યત્વની સિદ્ધિ જરૂરી હતી. માટે એ ક્રમથી સિદ્ધિ કરી.)

વળી નિર્યુક્તિકાર પણ કહેશે કે “આ પ્રમાણે જીવનું નિત્યત્વ, અમૂર્તત્વ, અન્યત્વ સિદ્ધ છે” આમ નિર્યુક્તિકાર પણ પોતેજ દર્શાવેલા દ્વારોનો ક્રમ બદલીને આ પ્રમાણે દર્શાવવાના છે. એટલે અમે આ રીતે દર્શાવીએ તો કોઈ દોષ નથી.

આ ગાથાનો સંક્ષેપથી અર્થ છે.

વિસ્તારથી અર્થ ભાષ્યમાંથી જાણવો.

તેમાં અવ્યુત્પન્ન શિષ્યોને સંમોહ ન થાય એ માટે સૌપ્રથમ તો મૂળગાથામાં કહેલા ક્રમ પ્રમાણે જે દ્વારોનું વ્યાખ્યાન કરીને પછી નિર્યુક્તિકારના અભિપ્રાયની સાથે બધું ભેગું કરી દેશે. (અર્થાત્ પ્રથમ તો અન્યત્વ, અમૂર્તત્વ, નિત્યત્વની વ્યાખ્યા દર્શાવશે. એ પછી નિત્યત્વાદિ ક્રમથી જોડશે...) આથી કહે છે.

અન્નતિ દારમહુણા અન્નો દેહા ગિહાઠ પુરિસો વ્વ । તજ્જીવતસ્સરીરિયમયઘાયત્થં ઇમં ધણિયં ॥૩૭॥ ભાષ્યમ્ ॥

ભાષ્ય-૩૭ ગાથાર્થ : હવે ‘અન્ય’દ્વાર છે, જેમ ઘરથી પુરુષ અન્ય છે, તેમ દેહથી આત્મા અન્ય છે. ‘તે જીવ અને તે જ શરીર’ એ મતનો ઘાત કરવા માટે આ કહ્યું છે.

ઘ્યાખ્યા-અન્યો દેહાદિતિ દ્વારમધુના, તદેતદ્ઘ્યાખ્યાયતે-અન્યો દેહાત્, જીવ ઇતિ ગમ્યતે, ગૃહાદિગતપુરુષવદિતિ દૃષ્ટાન્તઃ તદ્ઘાવેડપિ તત્રાનિયમતો ભાવાદિતિ હેતુરભ્યૂહઃ, ન ચાસિદ્ધોડયં, મૃતદેહેડર્શનાત્, પ્રયોગફલમાહ-તજ્જીવતચ્છરીરવાદિમતવિઘાતાર્થમ્ ‘ઇદં’ પ્રયોગરૂપં ધણિતમિતિ ગાથાર્થઃ ॥

ટીકાર્થ : હવે પાંચમું અન્યત્વદ્વાર છે. તેનું વ્યાખ્યાન કરાય છે. જીવ દેહથી અન્ય છે. જીવ શબ્દ લખ્યો નથી, એ સમજી લેવો. ઘર વગેરેમાં રહેલા પુરુષની જેમ... આ

દેશાન્તં છે. અહીં હેતુ આપ્યો નથી. એ આ પ્રમાણે સમજવો કે દેહ હોવાછતાં પણ ત્યાં અનિયમથી જીવનો સદ્ભાવ હોવાથી... અર્થાત્ દેહમાં અવશ્ય જીવની હાજરી હોય જ એવો નિયમ ન હોવાથી...

जीवः देहभिन्नः देहसत्त्वेऽपि देहेऽनियमतो सद्भावात् गृहादिगतपुरुषवत्

ઘરમાં રહેલો પુરુષ ઘર હોવા છતાં કાયમ ઘરમાં હોતો નથી અને એ પુરુષ ઘરથી ભિન્ન પણ છે, એજ પ્રમાણે દેહ હોવા છતાં પણ જીવ કાયમ દેહમાં હોતો નથી, એટલે જીવ દેહથી ભિન્ન છે.

प्रश्न : પણ આ હેતુ જીવરૂપી પક્ષમાં રહેતો ન હોવાથી અસિદ્ધ છે.

उत्तर : ના, આ હેતુ અસિદ્ધ નથી. મૃતદેહમાં જીવ દેખાતો નથી. એટલે દેહમાં નિયમથી જીવ હોય જ, એવું નથી. એટલે એ હેતુ સિદ્ધ જ છે.

આ અનુમાન પ્રયોગનું ફલ કહે છે કે તે જ જીવ અને તે જ શરીર... એવું બોલનારાનાં મતનો વિધાત કરવા માટે આ પ્રયોગ કહેવાયેલો છે.

प्रयोगान्तरमाह-

देहिंदियाइरित्तो आत्मा खलु तदुवलद्धअत्थाणं । तव्विगमेऽपि सरणओ गेहगवक्खेहिं पुरिसो व्व ॥३८॥ भाष्यम् ॥

બીજો પ્રયોગ કહે છે.

ભાષ્ય-૩૮ ગાથાર્થ : દેહેન્દ્રિયથી જણાયેલા અર્થોનું દેહેન્દ્રિયનાં વિનાશ બાદ પણ સ્મરણ થતું હોવાથી આત્મા દેહેન્દ્રિયથી ભિન્ન છે. જેમકે ઘરનાં ઝરુખાઓથી પુરુષ ભિન્ન છે.

व्याख्या-खलुशब्दः विशेषणार्थत्वात्कथञ्चिदेहेन्द्रियातिरिक्त आत्मेति प्रतिज्ञार्थः, 'तदुपलब्धार्थाना'मिति संभवतः परामर्शत्वात् इन्द्रियोपलब्धार्थानां 'तद्विगमेऽपि' इन्द्रियविगमेऽपि स्मरणादिति हेत्वर्थः, स्मरन्ति चान्धबधिरादयः पूर्वानुभूतं रूपादीति, गेहगवाक्षैः पुरुषवदिति दृष्टान्तः । प्रयोगस्तु-कथञ्चिदेहेन्द्रियातिरिक्त आत्मा, तद्विगमेऽपि तदुपलब्धार्थानुस्मरणात्, पञ्चवातायनोपलब्धार्थानुस्मर्तृदेवदत्तवदिति गायार्थः ॥

टीका : ગાથામાં **खलु** શબ્દ વિશેષ અર્થ બતાડનાર હોવાથી આ પ્રમાણે વિશેષાર્થ સમજવો કે “આત્મા કથંચિત્ દેહેન્દ્રિયભિન્ન છે, આ પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞાનો અર્થ છે.”

એમાં હેતુ - અર્થ આ પ્રમાણે છે કે તદુપલબ્ધાર્થાનાં તદ્વિગમેऽપિ સ્મરણાત્

પ્રશ્ન : અહીં તત્ શબ્દથી દેહ અને ઈન્દ્રિય બંને લેવાય. કેમકે એ બંનેનો પૂર્વમાં ઉલ્લેખ કરેલો છે. પણ તત્ થી બે લેવા બરાબર નથી. કેમકે તત્ = ઈન્દ્રિય લેવામાં તો વાંધો ન આવે, ઈન્દ્રિયોથી ઉપલબ્ધ = જણાયેલ અર્થો... એમ પદાર્થ સંગત થાય, પરંતુ તત્થી દેહ શી રીતે લેવાય ? કેમકે દેહથી ઉપલબ્ધ અર્થ તો છે જ નહિ.

ઉત્તર : તમારી વાત સાચી છે. તત્ શબ્દથી એનો જ પરામર્શ = બોધ કરવો કે જેનો સંભવ હોય. દેહનો સંભવ નથી, તો દેહનો પરામર્શ ન કરવો, પણ ઈન્દ્રિયનો સંભવ છે, તો માત્ર ઈન્દ્રિયનો પરામર્શ કરવો. એટલે આ પ્રમાણે અનુમાનનો અર્થ થશે કે ઈન્દ્રિયોપલબ્ધ અર્થોનું ઈન્દ્રિયનો વિનાશ થવા છતાં પણ સ્મરણ થતું હોવાથી. (જીવ દેહેન્દ્રિયભિન્ન છે.)

વળી આ હકીકત છે કે અંધ અને બધિરો વગેરે પૂર્વે અનુભવેલા રૂપાદિને યાદ કરે જ છે.

દૃષ્ટાન્ત આ પ્રમાણે છે કે જેમ ઘરનાં ઝરુખાઓથી પુરુષ જુએ = દેખે છે...

આખો અનુમાનપ્રયોગ આ પ્રમાણે થશે કે

આત્મા કથંચિત્ દેહેન્દ્રિયભિન્નઃ તદ્વિગમેऽપિ તદુપલબ્ધાર્થસ્મરણાત્
પઞ્ચવાતાયનોપ-લબ્ધાર્થાનસ્મર્તૃદેવદત્તવત્

(ભાવાર્થ : કોઈક પુરુષે પોતાના મકાનની પાંચ બારીઓમાંથી ૨૦ વર્ષની ઉંમરે બહારનાં દશ્યો જોયેલા હોય, એ પુરુષ કોઈપણ કારણસર ૧૦ વર્ષ બાદ એ પાંચેય બારીઓ ચણાવી દઈ ત્યાં ભીંત કરી નાંખે, તો એકેય બારી ન હોવા છતાં એ બારીમાંથી જોયેલા દશ્યોનું સ્મરણ તો કરી જ શકે છે. હવે આ પુરુષ પાંચેય બારીઓથી જુદો છે, એ તો બધા માને જ છે જો પુરુષ પાંચ બારીઓથી જુદો ન હોત તો બારીઓ ખતમ થતાં એ પુરુષ પણ ખતમ થઈ જાત. પણ એવું બન્યું નથી.

પ્રસ્તુતમાં ૨૦ વર્ષની ઉંમરના પુરુષે આંખોથી જે જોયેલું, કાનથી જે સાંભળેલું એ બધું જ ૪૦ વર્ષે એ પુરુષ કદાચ અંધ-બધિર થઈ જાય તો પણ એને યાદ તો આવે જ છે. અર્થાત્ આંખ કાન જવા છતાં પણ આંખ-કાનથી અનુભવેલી વસ્તુઓનું સ્મરણ તો થાય જ છે. એનો અર્થ જ એ કે આ જીવ ઈન્દ્રિયોથી ભિન્ન છે. જો જીવ ઈન્દ્રિય-અભિન્ન હોત, તો ઈન્દ્રિયનો નાશ થતા જીવનો પણ નાશ થાત અને તો પછી ઈન્દ્રિયાનુભૂતપદાર્થોનું સ્મરણ ન થાત. પણ એ થાય તો છે જ. એટલે માનવું જોઈએ કે જીવ ઈન્દ્રિયભિન્ન છે.)

ઉપમા :	જીવ	પાંચ ઈન્દ્રિયો	ઈન્દ્રિય વિનાશ પછી પણ સ્મરણ	જીવ ઈન્દ્રિયોથી જુદો છે.
	પુરુષ	પાંચ બારીઓ	બારી વિનાશ પછી પણ સ્મરણ	પુરુષ બારીથી જુદો છે.

ઈન્દ્રિયોપલબ્ધિમત્ત્વાશક્કાપોહયાહ-

ન ઓ ઇંદિયાઈં ઓલલ્લિમંતિ વિગણ્સુ વિસયસંભરણા । જહ ગેહગવક્ષેર્હિં જો અણુસરિયા
સ ઓલલ્લ ॥૩૯॥ ભાષ્યમ્ ॥

પ્રશ્ન : જીવને ઉપલબ્ધિવાળો = જ્ઞાનવાળો માનવાને બદલે ઈન્દ્રિયને જ જ્ઞાનવાળી માની લઈએ તો ? ચક્ષુ વગેરે ઈન્દ્રિયો પોતે જ જ્ઞાનવાળી છે. એમ માનવામાં શું વાંધો ? જીવ નામનો નવો પદાર્થ માનવાની જરૂર જ શી ?

ઉત્તર : આ આશંકાનું ખંડન કરવા માટે કહે છે કે -

ભાષ્ય-૩૯ ગાથાર્થ : ઈન્દ્રિયો જ્ઞાનવાળી ન મનાય. કેમકે ઈન્દ્રિયો ગયા પછી પણ સ્મરણ થાય છે. જેમ ઘરની બારીઓથી જે અનુસ્મરણ કરનાર છે, તે જ ઉપલબ્ધા = જ્ઞાનકર્તા છે.

વ્યાખ્યા-ન પુનરિન્દ્રિયાણ્યેવોપલબ્ધિમન્તિ-દ્રષ્ટૃણિ, કુત્ત ઇત્યાહ-વિગતેષ્વિન્દ્રિયેષુ વિષયસંસ્મરણાત્-તદ્ગૃહીતરૂપાદ્યનસ્મૃતેરન્ધ્રબધિરાદીનામિતિ, નિર્દર્શનમાહ-યથા ગેહગવાક્ષૈઃ કરણભૂતૈઃ દૃષ્ટાનર્થાનનુસ્મરન્ યોઽનુસ્મર્તા સ ઉપલબ્ધા, ન તુ ગવાક્ષાઃ, એવમત્રાપીતિ ગાથાર્થઃ ॥ ઉક્તમેકેન પ્રકારેણાન્યત્વદ્વારમ્,

ટીકાર્થ : ઈન્દ્રિયો જ જ્ઞાનવાળી માની શકાતી નથી. કેમકે ઈન્દ્રિયો ખતમ થઈ જાય તો પણ એ ઈન્દ્રિયો વડે ગ્રહણ કરાયેલા રૂપાદિનું સ્મરણ અંધ-બધિરાદિને થાય જ છે.

આ જ વાતમાં દૃષ્ટાન્ત કહે છે કે જેમ ઘરની બારીઓ વડે દેખાયેલા અર્થોને યાદ કરનાર જે અનુસ્મર્તા = સ્મરણ કરનાર છે, એજ ઉપલબ્ધા = જ્ઞાનકર્તા છે. બારીઓ નહિ. એમ અહીં પણ સમજવું.

(માણસે બારીમાંથી વસ્તુઓ જોઈ, પછી માણસ એ જોયેલી વસ્તુનું સ્મરણ કરે છે. તો અહીં બારીએ વસ્તુ જોઈ એવું કોઈ નથી માનતું. જો બારી જ વસ્તુ જોનારી હોત, તો બારીનો નાશ થયા બાદ એ વસ્તુનું સ્મરણ થઈ ન શકે. કેમકે જેણે જોયેલું હોય એને જ સ્મરણ થાય, હવે બારીએ જોયેલું છે. તો એ તો નાશ પામી ગઈ છે, એટલે બીજાને સ્મરણ થવું ન જોઈએ... પણ થાય છે..

આ જ વાત પ્રસ્તુતમાં પણ ઘટાવવી.)

એક પ્રકારથી અન્યત્વદ્વાર કહ્યું.

અધુના અમૂર્તદ્વારાવસર इत्याह भाष्यकार:-

સંપયમમુત્તદારં અઈદિયતા અછેયમેયતા । રૂવાઈવિરહઓ વા અણાઈપરિણામભાવાઓ

॥૪૦॥ ભાષ્યમ્ ॥

હવે અમૂર્તદ્વારનો અવસર છે. એ વાત ભાષ્યકાર કહે છે કે

ભાષ્ય-૪૦ ગાથાર્થ : હવે અમૂર્તદ્વાર છે. અતીન્દ્રિયતાથી, અછેદ-અભેદતાથી, રૂપાદિવિરહથી કે અનાદિપરિણામભાવથી જીવ અમૂર્ત છે.

વ્યાખ્યા-સામ્પ્રતમમૂર્તદ્વારં, તદ્વ્યાખ્યાયતે, અમૂર્તો જીવઃ, 'અતીન્દ્રિયત્વાત્' દ્રવ્યેન્દ્રિયાગ્રાહ્યત્વાત્, અછેદ્યાભેદ્યત્વાત્-સ્વરૂપશૂલાદિના, રૂપાદિવિરહતશ્ચ-અરૂપત્વાદિત્યર્થઃ । તથા 'અનાદિપરિણામભાવા'દિતિ સ્વભાવતોઽનાદ્યમૂર્તપરિણામ-ત્વાદિતિ ગાથાર્થઃ ॥

ટીકાર્થ : હવે અમૂર્તદ્વાર છે. તેનું વ્યાખ્યાન કરાય છે.

(૧) જીવ અમૂર્ત છે. કેમકે તે દ્રવ્યેન્દ્રિયોથી અગ્રાહ્ય છે.

(૨) જીવ અમૂર્ત છે. કેમકે તે તલવારથી અછેદ, શૂલથી અભેદ છે.

(૩) જીવ અમૂર્ત છે. કેમકે તે અરૂપી છે.

(૪) જીવ અમૂર્ત છે. કેમકે સ્વભાવથી જ અનાદિ અમૂર્તપરિણામવાળો છે.

છત્તમત્યાણુવલંભા તહેવ સવ્વત્રુવયણઓ ચેવ । લોચાઈપસિદ્ધીઓ જીવોઽમુત્તો તિ નાયવ્વો

॥૪૧॥ ભાષ્યમ્ ॥

ભાષ્ય-૪૧ ગાથાર્થ : છત્રસ્થોથી ન જાણાતો હોવાથી, સર્વજ્ઞવચનથી, લોકાદિ પ્રસિદ્ધિથી જીવ અમૂર્ત જાણવો.

વ્યાખ્યા-'છત્રસ્થાનુપલમ્ભાદ્' અવધિજ્ઞાનિપ્રભૃતિભિરપિ સાક્ષાદગૃહ્યમાણત્વાત્, તથૈવ 'સર્વજ્ઞવચનાચ્ચૈવ' સત્યવક્તૃવીતરાગવચનાદિત્યર્થઃ, 'લોકાદિપ્રસિદ્ધેઃ' લોકાદાવમૂર્તત્વેન પ્રસિદ્ધત્વાત્, આદિશબ્દાદ્વેદસમયપરિગ્રહઃ, અમૂર્તો જીવ इति જ્ઞાતવ્યઃ, સર્વત્રૈવેયં પ્રતિજ્ઞેતિ ગાથાર્થઃ ॥ ઉક્તમમૂર્તદ્વારમ્,

- ટીકાર્થ : (પ) જીવ અમૂર્ત છે. કેમકે અવધિજ્ઞાની વગેરે છબસ્થિતી પણ જીવ સાક્ષાત્ અગૃહ્યમાણ છે.

(૬) જીવ અમૂર્ત છે. કેમકે સત્યવક્તા વીતરાગનું વચન છે કે 'જીવ અમૂર્ત છે.'

(૭) જીવ અમૂર્ત છે. કેમકે લોક વગેરેમાં અમૂર્ત તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. આદિ શબ્દથી વેદ, બૌદ્ધશાસ્ત્ર લેવા.

આ સાત હેતુઓથી જીવ અમૂર્ત છે.

"જીવ અમૂર્ત છે." આ પ્રતિજ્ઞા બધે જ સાતે સાત હેતુમાં સમજવી.

અમૂર્તદ્વાર કહેવાઈ ગયું.

અધુના નિત્યત્વદ્વારપ્રસ્તાવઃ, તથા ચાહ ભાષ્યકારઃ-

णिच्चोत्ति दारमहुणा णिच्चो अविणासि सासओ जीवो । भाक्ते सइ जम्माभावाउ नहं व विन्नेओ ॥४२॥ भाष्यम् ॥

હવે નિત્યત્વદ્વારનો અવસર છે.

ભાષ્યકાર આ જ. વાત કરે છે કે -

ભાષ્ય-૪૨ ગાથાર્થ : હવે નિત્યદ્વાર છે. જીવ ભાવરૂપ હોવા સાથે જન્મનો અભાવ હોવાથી આકાશની જેમ નિત્ય, અવિનાશી, શાશ્વત જાણવો.

व्याख्या-‘नित्य’ इति नित्यद्वारमधुनाऽवसरप्राप्तं, तद्व्याचिख्यासयाऽऽह-नित्यो जीव इति, एतावत्युच्यमाने परैरपि संतानस्य नित्यत्वाभ्युपगमात्सिद्धसाध्यतेति तन्निराकरणायाह-अविनाशी-क्षणापेक्षयाऽपि न निरन्वयनाशधर्मा, एवमपि परिमितकालावस्थायी कैश्चिदिष्यते-‘कम्पद्वाई पुढवी भिक्खू वे’ति वचनात्तदपोहायाह-‘शाश्वत’ इति सर्वकालावस्थायी, कुत इत्याह-‘भावत्वे सति’ वस्तुत्वे सतीत्यर्थः ‘जन्माभावात्’ अनुत्पत्तेः ‘नभोवद्’ आकाशवद्विज्ञेयः, भावत्वे सतीति विशेषणं खरविषाणादिव्यवच्छेदार्थमिति गाथार्थः ॥

ટીકાર્થ : હવે નિત્યદ્વાર અવસર પ્રાપ્ત છે. તેનું વ્યાખ્યાન કરવાની ઈચ્છાથી કહે છે કે જીવો નિત્યઃ હવે જો આટલું જ બોલીએ કે તરત બૌદ્ધો કહેશે કે “અમે સંતાનને તો નિત્ય માનેલી જ છે, એટલે જે વસ્તુ અમારે સિદ્ધ જ છે, તેને તમે સાધવાનો યત્ન કરો છો, એટલે સિદ્ધસાધ્યતા નામનો દોષ આવે.” (બૌદ્ધો દરેક વસ્તુને પ્રતિક્ષણે વિનાશ

પામનારી માને છે. જીવ પણ પ્રતિક્ષણે વિનાશ પામે અને પ્રતિક્ષણે નવો નવો ઉત્પન્ન થાય. આ રીતે છગન નામના એક જીવમાં જે સતત વિનાશ, ઉત્પત્તિ ચાલ્યા જ કરે... સરખો જ છગનતુલ્ય જ જીવ ઉત્પન્ન થયા જ કરે એને તેઓ સંતાન = પરંપરા કહે છે. પ્રત્યેક વસ્તુની પોતપોતાની સંતાન-પરંપરા છે. ૫૦૦૦ જીવો હોય, તો કુલ સંતાન પણ ૫૦૦૦ થાય.

આ સંતાન બે પ્રકારે છે. (૧) સજાતીય (૨) વિજાતીય. છગન ૧૦૦ વર્ષ જીવ્યો, તો ૧૦૦ વર્ષ સુધી છગન-છગન-છગન... એમ એક સરખા નવા છગન ઉત્પન્ન થયા કરે... એટલે એ સજાતીયસંતાન છે. જેવો છગન મરીને હાથી બન્યો કે હવે છગનને બદલે હાથીની પરંપરા શરૂ થઈ... આ વિજાતીયસંતાન કહેવાય. આ રીતે દરેક વસ્તુમાં અનાદિકાળથી સજાતીય-વિજાતીય સંતાન ચાલે જ છે. એટલે એમના મતમાં સંતાન નિત્ય છે.

હવે જેમ જૈનો જીવાદિ પદાર્થો માનતાં જ હોવાથી જો કોઈ જૈનોને એમ કહે કે “હે જૈનો ! જીવની હાજરી તમે સ્વીકારો. કેમકે એ પ્રત્યક્ષથી અનુભવાય છે” તો જૈનો કહેવાના જ કે “આ તો અમે માનીએ જ છીએ. તું અમને શું મનાવવા આવ્યો છે...” એમ જીવ નિત્ય છે. એમ આપણે બૌદ્ધોને સ્વીકારવા કહીએ છીએ, એટલે તેઓ કહેવાના જ કે “જીવની સંતાન અમે નિત્ય માની જ છે. તમે શું અમને મનાવવા આવ્યા છો” આમ તેઓ જૈનોને સિદ્ધસાધ્યતાદોષ આપે છે.)

આ દોષનું નિવારણ કરવા માટે બીજો શબ્દ વાપર્યો છે. અવિનાશી અર્થાત્ સંતાનની અપેક્ષાએ તો નિત્ય છે જ, પરંતુ પ્રત્યેકક્ષણની અપેક્ષાએ પણ નિરન્વયનાશ પામવાનાં સ્વભાવવાળો આ જીવ નથી.

(ભાવાર્થ : બૌદ્ધો સંતાનને ભલે નિત્ય માને, પરંતુ જે સેંકડો હજારો ક્ષણોની સંતાન બનેલ છે. એ દરેક ક્ષણ તો અનિત્ય જ માને છે. પ્રથમક્ષણીય છગન બીજીક્ષણે નથી જ. બીજી ક્ષણે તદ્દન નવો છગન છે. ત્રીજી ક્ષણે દ્વિતીયક્ષણીય છગન નથી જ, તદ્દન નવો છગન છે. આ દરેકે દરેક ક્ષણનાં છગન પોતે પણ ક્ષણ શબ્દથી ઓળખાય. ક્ષણ એટલે માત્ર સમય અર્થ ન લેવો. પણ એક જ ક્ષણ ટકનારી બધી જ વસ્તુઓ પણ ક્ષણ કહેવાય છે, ક્ષણિક કહેવાય છે.

હવે વિનાશ બે પ્રકારનો છે. સાન્વયવિનાશ અને નિરન્વયવિનાશ.

સાન્વયવિનાશ: સુવર્ણઘટને ઓગાળીને સુવર્ણમુકુટ બનાવ્યો. હવે સુવર્ણઘટનાં બે

અંશ છે સુવર્ણ અને ઘટ. સુવર્ણમુકૂટનાં પણ બે અંશ છે, સુવર્ણ અને મુકૂટ. હવે ઘટને માટે કોઈ પૂછે કે “આ સુવર્ણ છે” તો એનો જવાબ હા છે. મુકૂટને માટે કોઈ પૂછે કે “આ સુવર્ણ છે” તો એનો જવાબ હા જ આવવાનો. અર્થાત્ સુવર્ણઅંશ ઘટાવસ્થા અને મુકૂટાવસ્થા બંનેમાં હાજર છે.

સુવર્ણઘટને માટે કોઈ પૂછે કે “આ ઘટ છે” તો જવાબ “હા” આવશે. પણ મુકૂટને ચીંધીને કોઈ પૂછે કે “આ ઘટ છે” તો જવાબ ના આવશે. આનો અર્થ એ કે ઘટઅંશ પહેલાં હતો, મુકૂટાવસ્થામાં નથી.

આમ સુવર્ણ ઘટના જે બે અંશ છે, તેમાંથી એક અંશ સુવર્ણાંશ મુકૂટાવસ્થામાં પણ ચાલુ જ છે. જ્યારે બીજો ઘટઅંશ મુકૂટાવસ્થામાં નાશ પામેલો છે. આ સાન્વયવિનાશ કહેવાય છે. સુવર્ણનાં અન્વયવાળો = અનુસરણવાળો એવો આ ઘટવિનાશ છે, એટલે એ સાન્વયવિનાશ કહેવાય.

બૌદ્ધો એમ કહે છે કે “સુવર્ણ ઘટમાંથી સુવર્ણમુકૂટ બન્યો, તેમાં ભલે બંનેમાં સુવર્ણની પ્રતીતિ થાય, પણ સુવર્ણઘટનું સુવર્ણ સાવ જુદું જ છે અને સુવર્ણમુકૂટનું સુવર્ણ સાવ જુદું જ છે. એ તદ્દન નવું જ ઉત્પન્ન થયેલું છે. આમ સુવર્ણ અંશ અને ઘટ અંશ બંનેનો સંપૂર્ણ નાશ થાય છે, અને તદ્દન નવો સુવર્ણ અંશ, મુકૂટાંશ ઉત્પન્ન થાય છે.” આમ એમના મતમાં સુવર્ણનાં અન્વયવાળો ઘટ વિનાશ નથી. એટલે કે નિરન્વયવિનાશ છે.

(આ તો સ્થૂલદૃષ્ટિએ વિચાર્યું. તેઓ તો પ્રત્યેકસમયે આવો નિરન્વયવિનાશ માને છે. એટલે અવિનાશી પદથી આપણે જણાવીએ છીએ કે પ્રત્યેક ક્ષણ નિરન્વયવિનાશ પામવાનાં સ્વભાવવાળી છે એ વાત ખોટી છે...)

આટલું કહ્યું તો પણ કેટલાંક લોકો “પરિમિતકાલ રહેનારા આ બધા પદાર્થો છે” એમ માને છે કેમકે તેઓનું વચન છે કે “ભિક્ષુઓ ! આ પૃથ્વી કલ્પ સુધી (અમુક ચોક્કસકાળ) રહેનાર છે.” એટલે તેઓની એ વસ્તુ નિત્ય, અવિનાશી બની જાય અને છતાં અમુક કાળ બાદ નાશ પામનારી પણ બની જાય. આતો માન્ય નથી. એટલે તેમનું ખંડન કરવા માટે શબ્દ છે. શાશ્વત : સર્વકાલ-અવસ્થાયી.

જીવ આવો છે, એની પાછળનો હેતુ હવે બતાવે છે કે **ભાવત્ત્વે સતિ = વસ્તુત્ત્વે સતિ અનુત્પત્તે**: દા.ત. આકાશ.

ટુંકમાં જે ભાવાત્મક હોય, વસ્તુરૂપ હોય, વાસ્તવિક હોય અને એ ઉપરાંત જેની

ઉત્પત્તિ ન હોય તે નિત્ય હોય. આકાશ વસ્તુરૂપ છે. અને આકાશનો જન્મ પણ નથી. એમ આત્મા પણ વસ્તુરૂપ છે અને એની ઉત્પત્તિ નથી, એટલે એ આકાશની જેમ જ નિત્ય છે.

પ્રશ્ન : ભાવત્વે સતિ વિશેષણ ન મૂકે તો ન ચાલે ?

ઉત્તર : તો એવો અર્થ થાય કે જેની ઉત્પત્તિ ન હોય, તે નિત્ય હોય. હવે ખરાવેષાણાદિની પણ ઉત્પત્તિ તો નથી જ. તો એમને પણ નિત્ય માનવાની આપત્તિ આવે. આમ ખરાવેષાણાદિનો વ્યવચ્છેદ કરવા માટે આ **ભાવત્વે સતિ** વિશેષણ છે. ખરાવેષાણાદિ ભાવાત્મક નથી, એટલે તેનો વ્યવચ્છેદ થઈ જાય...

હેત્વન્તરાણ્યાહ-

સંસારાઓ આલોચનાઽ તહ પચ્ચભિન્નભાવાઓ ।
 સ્વખર્મભંગવિઘાયત્થં ભણિઅં ત્રેલોકદંસીર્હિ ॥૪૩॥
 ભાષ્યમ્ ॥

“આત્મા નિત્ય છે” એ વાત સિદ્ધ કરનારા બીજા હેતુઓ દર્શાવે છે.

ભાષ્ય-૪૩ ગાથાર્થ : સંસારથી, આલોચનથી તથા પ્રત્યભિજ્ઞાનભાવથી, ક્ષણિકમતનાં વિઘાતને માટે ત્રૈલોક્યદર્શીઓએ નિત્યત્વ કહ્યું છે.

વ્યાખ્યા-‘સંસારા’દિતિ સંસરણં સંસારસ્તસ્માત્, સ એવ નારકઃ સ એવ તિર્યગાદિરિતિ નિત્યઃ, ‘આલોચના’દિતિ આલોચનં-કરોમ્યહં કૃતવાનહં કરિષ્યેઽહમિત્યાદિરૂપં ત્રિકાલવિષયમિતિ નિત્યઃ, તથા ‘પ્રત્યભિજ્ઞાભાવાત્’ સ એવ ઇતિ પ્રત્યભિજ્ઞાપ્રત્યય આવિદ્વદગ્નાદિસિદ્ધઃ તદભેદગ્રાહીતિ નિત્ય ઇતિ, ઉક્તાભિધાનફલમાહ- ‘ક્ષણભદ્રવિઘાતાર્થ’ નિરન્વયક્ષણિકવસ્તુવાદવિઘાતાર્થ ભણિતં ‘ત્રૈલોક્યદર્શિભિઃ’ તીર્થકરૈઃ એતદનન્તરોદિતં, ન પુનરેષ એવ પરમાર્થ ઇતિ ગાથાર્થઃ ॥

ટીકાર્થ : (૧) ચારગતિમાં ભ્રમણરૂપ સંસાર ઉપરથી પણ નક્કી થાય છે કે જીવ નિત્ય છે. કેમકે તે જ જીવ નારક અને તે જ જીવ તિર્ય્યાદિ રૂપ બને છે... આમ એ નિત્ય છે. (જો નારકજીવ અને તિર્યંજીવ જુદા જ હોત, નારકજીવ તિર્ય્યાદિ રૂપ ન બનતો હોત, તો એકગતિમાંથી બીજી ગતિમાં જવારૂપ સંસાર જ અસંગત થઈ જાય ને ?)

(૨) “હું કરું છું, મેં કર્યું હતું, હું કરીશ.” આમ ત્રણેયકાળ સંબંધી જે વિચારણા ચાલે છે, એનાથી પણ જીવ ત્રિકાલસ્થાયી = નિત્ય સિદ્ધ થાય છે.

(૩) “આ તે છે, કે જે પૂર્વ દેખાયેલો...” આ પ્રમાણે જે વિદ્વાનોથી માંડીને સ્ત્રીલોક વગેરેમાં પણ પ્રસિદ્ધ એવો પ્રત્યભિજ્ઞારૂપ બોધ છે, કે જે ભૂતકાલીન અને વર્તમાનકાલીન તે વસ્તુમાં અભેદનું ગ્રહણ કરે છે, એના દ્વારા પણ તે જીવ નિત્ય સાબિત થાય છે. (જો પૂર્વની વસ્તુ અને વર્તમાનની વસ્તુ જુદી જ હોત તો તો “આ તે છે” એવી પ્રતીતિ જ ન થાય. એટલે એ બે અભિન્ન છે ત્યારે જ આ પ્રતીતિ થાય છે. આનો અર્થ એ જ કે એક જ વસ્તુ ઘણો કાળ ટકી છે... અર્થાત્ એ નિત્ય છે...)

ઉપર જે વાત કરી, તેનું ફલ દેખાડે છે કે જે બૌદ્ધો નિરન્વયક્ષણિક વસ્તુ માને છે, તેઓનાં વાદનો વિઘાત કરવા માટે તીર્થંકરોએ આ નિત્યત્વ દર્શાવેલ છે. પણ “આ જ પરમાર્થ છે.” એવું ન સમજવું. એટલે કે “આત્મા નિત્ય જ છે” એવો પરમાર્થ ન કાઢવો.

एतदेव दर्शयति-

लोगे वेए समए निच्चो जीवो विभासओ अम्हं । इहरा संसाराई सव्वंपि न जुज्जए तस्स ॥४४॥ भाष्यम् ॥

આ જ વાત દેખાડે છે કે -

ભાષ્ય-૪૪ ગાથાર્થ : લોકમાં, વેદમાં અને સમયમાં જીવ નિત્ય છે. અમારે વિભાસાથી નિત્ય છે. જો એમ ન માનીએ તો તેનું સંસારાદિ બધું જ ન ઘટે.

व्याख्या-लोके-‘नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणी’त्यादिवचनप्रामाण्यात्, वेदे ‘स एष अक्षयोऽज’ इत्यादिश्रुतिप्रामाण्यात् समये ‘न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष’ इति वचनप्रामाण्यात्, किमित्याह-नित्यो जीवः- अप्रच्युतानुत्पन्नस्थिरैकस्वभावः, एकान्तनित्य एव, न चैतज्ज्ञाय्यम्, एकस्वभावतया संसरणादिव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गादिति वक्ष्यति, अत आह-‘विभाषयाऽस्माकं’ विकल्पेन-भजनया स्यान्नित्य इत्यादिरूपया द्रव्यार्थदिशान्नित्यः पर्यायार्थदिशादनित्य इत्यर्थः, ‘इतरथा’ यद्येवं नाभ्युपगम्यते ततः ‘संसारादि’ संसारालोचनादि सर्वमेव न युज्यते ‘तस्य’ आत्मनः, स्वभावान्तरानापत्त्या एकस्वभावतया वार्तमानिकभावातिरेकेण भावान्तरानापत्तेः, एवममूर्तत्वान्यत्वयोरपि विभाषा वेदितव्या, अन्यथा व्यवहाराभावप्रसङ्गात्, एकान्तामूर्तस्यैकान्तदेहभिन्नस्य चातिपाताद्यसंभवादित्यत्र बहु वक्तव्यं तत्तु नोच्यते, अक्षरगमनिकामात्रत्वात्प्रारम्भस्येति गार्थार्थः ॥

ટીકાર્થ : લોકમાં આત્માને નિત્ય કહ્યો છે. કેમકે તેઓ આ વચનને પ્રામાણિક માને છે કે “આ આત્માને શસ્ત્રો છેદી શકતા નથી.” વિગેરે...

વેદમાં આત્માને નિત્ય કહ્યો છે. કેમકે તેઓ આ શ્રુતિને પ્રામાણિક માને છે કે “તે આ આત્મા અક્ષય છે, અજ = જન્મ નહિ લેનાર છે.”

સમયમાં = સાંખ્યશાસ્ત્રમાં આત્માને નિત્ય કહ્યો છે. કેમકે તેઓ આવા વચનને પ્રામાણિક માને છે કે “પુરુષ એ પ્રકૃતિ નથી, એ વિકૃતિ = વિકારભૂત = પરિવર્તનશીલ નથી...”

આમ આ ત્રણેય જગ્યાએ જીવ નિત્ય, અપ્રચ્યુત અનુત્પન્ન સ્થિર એક સ્વભાવવાળો કહ્યો છે. એકાન્ત નિત્ય જ કહ્યો છે. પણ આ ન્યાય નથી. કેમકે જો એ એકાન્ત નિત્ય હોય, તો સદા માટે એનો એક જ સ્વભાવ રહે, અને તો પછી ચારગતિમાં ભટકવાદિરૂપ વ્યવહારનો ઉચ્છેદ માનવાની આપત્તિ આવે...” આ વાત આગળ કરશે. (આત્મા તિર્યંચ, મનુષ્યાદિ અનેક સ્વભાવવાળો બની જ ન શકે ને ?)

આથી જ કહે છે અમારા મતે આત્મા ભજનાથી નિત્ય છે. ભજના = સ્યાત્ નિત્યઃ ભાવાર્થ એ કે દ્રવ્યાર્થદેશથી = દ્રવ્યાર્થિકનયની માન્યતા પ્રમાણે નિત્ય છે, પર્યાયાર્થદેશથી અનિત્ય છે. (સુવર્ણશીથી નિત્ય અને ઘટાંશથી અનિત્ય... એ વાત પૂર્વે કરી ગયા છીએ...)

જો આવું ન માનીએ તો જીવનો સંસાર, આલોચન વગેરે બધું જ અસંગત બની જાય. કેમકે એ નિત્ય છે, એટલે એમાં એકજ સ્વભાવ સદા રહે. આ એકસ્વભાવતા હોય એનો અર્થ જ એકે બીજા સ્વભાવની એ પ્રાપ્તિ = આપત્તિ ન કરે. આને લીધે એ વર્તમાનભાવ વિના બીજા કોઈપણ ભાવને પામે નહિ. (દા.ત. જીવ વર્તમાનમાં મનુષ્ય છે. તો મનુષ્યત્વ એ એનો સ્વભાવ છે. હવે એ સદાને માટે મનુષ્ય જ રહે. એ તિર્યંચત્વાદિ બીજા સ્વભાવને ન જ પામે. અને એટલે એના આ વર્તમાન પર્યાય સિવાય નવા કોઈ જ ભાવને ન પામે... તો પછી એનો સંસાર ઘટે જ શી રીતે ? એજ રીતે “હું કરતો હતો” આવું આલોચન જીવનો સ્વભાવ હોય, તો સદા માટે તે એજ આલોચન કરે... “હું કરું છું” વગેરે આલોચન ન થાય. જો થાય તો એનો સ્વભાવ બદલાઈ જતાં એ અનિત્ય માનવાની આપત્તિ આવે.... એમ બધામાં વિચારી લેવું.)

નિત્યત્વની જેમ અમૂર્તત્વ અને અન્યત્વમાં પણ વિભાષા જાણી લેવી. જૈનો એકાન્તે અમૂર્તત્વ વગેરે માનતા નથી. પરંતુ અપેક્ષાએ માને છે. જો એકાન્તે અમૂર્તત્વ -

દેહભિન્નત્વં માનવામાં આવે તો વ્યવહારનો અભાવ થઈ જવાની આપત્તિ આવે. કેમકે જે એકાન્તે અમૂર્ત હોય, જે એકાન્તે દેહભિન્ન હોય, તેની હિંસા વગેરે સંભવી જ ન શકે. (જેમકે આકાશ એકાન્તે અમૂર્ત-દેહભિન્ન છે, તો કદિ તેની હિંસા, વિનાશ થઈ શકતા નથી જ. તો હવે જો આત્મા પણ એકાન્તે અમૂર્ત - દેહભિન્ન હોય, તો એના પણ હિંસાદિ ન થટે. અને તો પછી “જીવહિંસા થઈ, જીવહિંસા મહાપાપ છે...” વગેરે વગેરે જે વ્યવહારો થાય છે, એનો જ અભાવ થવાની આપત્તિ આવે. કેમકે એકાન્ત અમૂર્ત દેહભિન્ન જીવની તો હિંસા થઈ જ ન શકે.)

આ વિષયમાં ઘણું કહેવાનું છે, પણ તે કહેતાં નથી. કેમકે આ ટીકાનો પ્રારંભ ગમનિકામાત્ર છે.

एवमन्यत्वादिद्वारत्रयं व्याख्यायाधिकृतनिर्युक्तिगाथां व्याचिख्यासुराह-

કારણઅવિભાગાઓ કારણઅવિનાશાઓ ય જીવસ્સ । નિચ્ચત્તં વિજ્ઞેયં આગાસપઢાણુમાણાઓ ॥૪૫॥ ભાષ્યમ્ ॥

આ રીતે અન્યત્વાદિ ત્રણ દ્વારોની વ્યાખ્યા કરીને હવે પ્રસ્તુત નિર્યુક્તિગાથાનું વ્યાખ્યાન કરવાની ઈચ્છાવાળા ભાષ્યકાર કહે છે કે...

ભાષ્ય-૪૫ ગાથાર્થ : જીવનાં કારણોનાં વિભાગનો અને કારણોનાં વિનાશનો અભાવ હોવાથી આકાશ અને પટનાં અનુમાનથી જીવનું નિત્યત્વ જાણવું.

વ્યાખ્યા-‘કારણાવિભાગાત્’ પટાદેસ્તન્ત્વાદેરિવ કારણવિભાગાભાવાદિત્યર્થઃ, ‘કારણાવિનાશતશ્ચ’ કારણાવિનાશશ્ચ કારણાનામેવાભાવાત્, કિમિત્યાહ-‘જીવસ્ય’ આત્મનો નિત્યત્વં વિજ્ઞેયમ્, કુત્ત્વમિત્યાહ-‘આકાશપટાનુમાનાત્’ અત્રાનુમાનશબ્દો દૃષ્ટાન્તવચનઃ, આકાશપટદૃષ્ટાન્તાત્ । તતશ્ચૈવં પ્રયોગઃ-નિત્ય આત્મા, સ્વકારણવિભાગા-ભાવાદ્, આકાશવત્, તથા કારણવિનાશાભાવાદ્, આકાશવદેવ, યસ્ત્વનિત્યસ્તસ્ય કારણવિભાગભાવઃ કારણવિનાશભાવો વા યથા પટસ્યેતિ વ્યતિરેકઃ, પટાદ્ધિ તન્ત્વો વિભજ્યન્તે વિનશ્યન્તિ ચેતિ નિત્યત્વસિદ્ધિઃ । નિત્યત્વાદમૂર્તઃ, અમૂર્તત્વાદ્દેહાદન્ય ઇતિ ગાથાર્થઃ ॥

ટીકાર્થ : પટાદિનાં કારણભૂત તન્તુ વગેરેનો જે રીતે વિભાગ થાય છે, તે રીતે જીવનાં કારણોનો વિભાગ થતો નથી. એ જ પ્રમાણે પટાદિનાં કારણભૂત તન્તુ વગેરેનો

જે રીતે વિનાશ થાય છે, તે રીતે જીવનાં કારણોનો વિનાશ થતો નથી. કેમકે જીવનાં કારણો જ નથી.

આમ બે રીતે જીવનું નિત્યત્વ જાણવું. એ આકાશ અને પટનાં અનુમાનથી જાણવું. અનુમાન શબ્દનો અર્થ દૃષ્ટાન્ત કરવો. એટલે કે આકાશ અને પટનાં દૃષ્ટાન્તથી જીવનું નિત્યત્વ જાણવું.

અનુમાન પ્રયોગ આ પ્રમાણે થશે.

(૧) આત્મા નિત્યઃ સ્વકારણવિભાગાભાવાત્ આકાશવત્

(૨) આત્મા નિત્યઃ સ્વકારણવિનાશાભાવાત્ આકાશવત્

જે અનિત્ય છે, તેના કારણોનો વિભાગ થાય છે, જેમકે પટ.

જે અનિત્ય છે, તેના કારણોનો વિનાશ થાય છે, જેમકે પટ.

પટ વ્યતિરેક દૃષ્ટાન્ત છે.

પટમાંથી તન્તુઓ વિભાગ અને વિનાશ પામે છે.

આ પ્રમાણે આત્માનાં નિત્યત્વની સિદ્ધિ થઈ.

એ પછી

આત્મા અમૂર્તઃ નિત્યત્વાત્ આકાશવત્

આત્મા દેહભિન્નઃ અમૂર્તત્વાત્ આકાશવત્

આમ બે અનુમાન દ્વારા અમૂર્તત્વ અને દેહભિન્નત્વની સિદ્ધિ થઈ જાય છે.

નિર્યુક્તિગાથાયાં કારણવિભાગાભાવાત્કારણવિનાશાભાવાચ્ચેતિ દ્વારદ્વયં
વ્યાખ્યાય સામ્પ્રતં બન્ધસ્ય પ્રત્યાયાભાવાદિતિ વ્યાચિખ્યાસુરાહ-

હેઉપ્પભવો બંધો જમ્માણંતરહયસ્સ નો જુત્તો । તજ્જોગવિરહઓ ખલુ ચોરાઇઘડાણુમાણાઓ
॥૪૬॥ ભાષ્યમ્ ॥

નિર્યુક્તિગાથામાં ચાર દ્વાર દર્શાવેલા. એમાં કારણવિભાગાભાવ અને
કારણવિનાશાભાવરૂપ બે દ્વારનું વ્યાખ્યાન કરીને હવે બન્ધસ્ય પ્રત્યાયાભાવાત્ એ દ્વારનું
વ્યાખ્યાન કરવાની ઈચ્છાવાળા કહે છે કે

ભાષ્ય-૪૬ ગાથાર્થ : જન્મ પછી તરત જ હજાયેલાને હેતુજન્ય બંધ ન ઘટે. કેમકે
હેતુનાં યોગનો વિરહ થાય. આ વાત ચોરાદિ-ઘટનાં અનુમાનથી જાણવી.

વ્યાખ્યા-‘હેતુપ્રભવો’ હેતુજન્મા ‘બન્ધો’ જ્ઞાનાવરણાદિપુદ્ગલયોગલક્ષણઃ,
‘જન્માનન્તરહતસ્ય’ ઉત્પત્ત્યનન્તરવિનષ્ટસ્ય ‘ન યુક્તો’ ન ઘટમાનઃ ‘તદ્યોગવિરહત’ ઇતિ તૈઃ-
બન્ધહેતુભિર્મિથ્યાદર્શનાવિરતિપ્રમાદકષાયયોગલક્ષણૈર્યો યોગઃ-સંબન્ધસ્તદ્વિરહતઃ-
તદભાવાદેવ, ખલુશબ્દસ્યાવધારણાર્થત્વાત્, ‘ચૌરાદિઘટાનુમાના’દિત્યનુમાનશબ્દો
દૃષ્ટાન્તવચનઃ, ચૌરાદિઘટાદિદૃષ્ટાન્તાત્, ન હિ ઉત્પત્ત્યનન્તરવિનાશી ચૌરશ્ચૌર્યક્રિયાભાવેન
બદ્ધ્યતે, સ્થાયી હિ ઘટો જલાદિના સંયુજ્યતે ઇતિ વ્યતિરેકાર્થઃ, પ્રયોગશ્ચાત્ર-ન ક્ષણિક
આત્મા, બન્ધપ્રત્યયત્વાચ્ચૌરવત્, નિત્યત્વામૂર્તત્વદેહાન્યત્વયોજના પૂર્વવદિતિ ગાથાર્થઃ ॥
નિર્વૃત્તિગાથાયાં બન્ધસ્ય પ્રત્યયાભાવાદિતિ વ્યાખ્યાતમ્,

ટીકાર્થ : બંધ એટલે જ્ઞાનાવરણાદિ પુદ્ગલોનો જીવ સાથે જે યોગ થવો તે. એ બંધ મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને યોગરૂપ હેતુઓથી થાય છે. હવે જો જીવ અનિત્ય માનો, તો એનો અર્થ એ કે જીવ ઉત્પત્તિ બાદ તરત જ વિનાશ પામે છે... હવે આવા જીવને કર્મબંધ સંભવી જ ન શકે. કેમકે એનો કર્મબંધનાં હેતુઓ સાથે સંબંધ જ થાય.

(જીવ મિથ્યાત્વાદિ હેતુઓ સાથે જોડાઈને કર્મબંધ કરી શકે. પણ જીવ ઉત્પત્તિ પછી તરત જ વિનાશ પામે, તો એ મિથ્યાત્વાદિ હેતુઓ સાથે જોડાઈ ન શકે. અને એના વિના કર્મબંધ જ ન થાય. એટલે આ કારણસર પણ જીવને નિત્ય માનવો જોઈએ. જીવ નિત્ય માનીએ તો ઉત્પત્તિ બાદ એ મિથ્યાત્વાદિ હેતુઓ સાથે જોડાય અને એના દ્વારા કર્મબંધ કરનારો બની શકે.)

ખલુ શબ્દ અવધારણ અર્થવાળો હોવાથી તદભાવાદેવ એમ લખેલું છે.

ચૌરાદિઘટાનુમાનાત્ માં અનુમાન શબ્દનો અર્થ છે દષ્ટાન્ત.

ઉત્પત્તિ પછી તરત જ વિનાશ પામનારો ચોર ચોરી વગેરે ક્રિયાનાં ભાવોથી બંધાતો નથી. જે સ્થાયી ઘટ હોય એ જલાદિ સાથે સંયોગવાળો બને છે.

આ વ્યતિરેક દષ્ટાન્તનો અર્થ દર્શાવ્યો.

પ્રયોગ તો આ પ્રમાણે થશે કે

આત્મા ન ક્ષણિકઃ બન્ધપ્રત્યયત્વાત્ ચૌરવત્

(ચૌર ક્ષણિક હોય, તો એમાં ચૌર્યક્રિયાબંધની કારણતા નથી હોતી આ વ્યતિરેકી દષ્ટાન્ત છે. ઘટ જલબંધનું કારણ છે, તો એમાં ક્ષણિકત્વાભાવ છે... આ અન્વયી દષ્ટાન્ત

છે.) નિત્યત્વ, અમૂર્તત્વ અને દેહાન્યત્વની યોજના તો પૂર્વની જેમજ સમજી લેવી.
નિર્યુક્તિ ગાથામાં દર્શાવેલ બન્ધસ્ય પ્રત્યયાભાવાત્ ની વ્યાખ્યા કરી દીધી.

અધુના 'વિરુદ્ધસ્ય ચાર્થસ્યાપ્રાદુર્ભાવાવિનાશાચ્ચ'તિ વ્યાખ્યાયતે-

અવિનાશી ખલુ જીવો વિગારણુવલંભઓ જહાગાસં । ઉવલબ્ધંતિ વિગારા
કુંભાઈવિનાસિદવ્વાણં ॥૪૭॥ ભાષ્યમ્ ॥

હવે વિરુદ્ધસ્ય ચાર્થસ્ય અપ્રાદુર્ભાવાવિનાશાચ્ચ એ નિર્યુક્તિગાથામાં જે કહેલું,
એનું વ્યાખ્યાન કરે છે.

ભાષ્ય-૪૭ ગાથાર્થ : જીવ અવિનાશી છે. કેમકે એના વિકારનો ઉપલંભ થતો નથી.
જેમકે આકાશ, કુંભાદિ વિનાશીદ્રવ્યોનાં વિકારો દેખાય છે.

વ્યાખ્યા-અવિનાશી ખલુ જીવો, નિત્ય इत्यર્થः, કુત इत्याह 'विकारानुपलम्भात्'
ઘટાદિવિનાશે કપાલાદિવદ્વિશેષાદર્શનાદ્, यथाऽऽकाशम्-આકાશવદિત્યર્થः, एतदेव
स्पष्टयति-'उपलभ्यन्ते विकारा' दृश्यन्ते कपालादयः कुम्भादिविनाशिद्रव्याणां, न
चैवमत्रेत्यभिप्रायः, नित्यत्वामूर्तत्वदेहान्यत्वयोजना पूर्ववत्, इति गायार्थः ॥

ટીકાર્થ : જીવ અવિનાશી = નિત્ય છે. કેમકે ઘટાદિના વિનાશમાં જેમ કપાલાદિ
દેખાય છે, એમ અહીં જીવનો વિનાશ માનનારાના મતમાં જીવનો વિનાશ થયે છતે કંઈક
કપાલાદિ માફક વિશેષ દેખાવું જોઈએ, પણ એવું કંઈ દેખાતું તો નથી જ. દા.ત.
આકાશ.

આ જ વાતને સ્પષ્ટ કરે છે કે

કુંભાદિ વિનાશી દ્રવ્યોનાં કપાલાદિ વિકારો દેખાય છે, જો જીવ વિનાશી હોત, તો
એના પણ વિકારો દેખાત, પણ જીવમાં તો એ દેખાતા નથી... આ અભિપ્રાય છે.

આત્મા અવિનાશી વિકારાનુપલમ્ભાત્

यत्र विकारानुपलम्भः तत्र अविनाशित्वं यथा आकाशे

यत्र विनाशित्वं तत्र विकारोपलम्भः यथा घटे

આ રીતે અનુમાન થાય.

નિત્યત્વ, અમૂર્તત્વ, દેહાન્યત્વની યોજના તો પૂર્વની જેમ જ સમજી લેવી.

પ્રકૃતસંબંધામેવ નિર્યુક્તિગાથામાહ-

નિરામયામયભાવા બાલકયાણુસરણાદુવત્થાણા । સુત્તાર્હિ અગહણા જાઈસરણા
થળાભિલાસા ॥૨૨૬॥

પ્રસ્તુત પદાર્થ સાથે સંબંધવાળી એવી જ નિર્યુક્તિગાથાને કહે છે.

નિર્યુક્તિ- ૨૨૬ ગાથાર્થ : ટીકાર્થથી સ્પષ્ટ થશે.

વ્યાખ્યા-‘નિરામયામયભાવાત્’ નિરામયસ્ય-નીરોગસ્યાઽમયભાવાદ્-રોગોત્પત્તેઃ,
ઉપલક્ષણં ચૈતત્ સામયનિરામયભાવસ્ય, તથા ચૈવં વક્તાર ઉપલખ્યન્તે-પૂર્વ નિરામયોઽહ-
માસં સમ્પ્રતિ સામયો જાતઃ સામયો વા નિરામય ઇતિ, ન ચૈતન્નિરન્વયલક્ષણ-
વિનાશિન્યાત્મન્યુપપદ્યતે, ઉત્પત્ત્યનન્તરાભાવાદિતિ પ્રયોગાર્થઃ, પ્રયોગસ્તુ-અવસ્થિત
આત્મા, અનેકાવસ્થાનુભવનાત્, બાલકુમારાદ્યવસ્થા-નુભવિત્દેવદત્તવત્,
નિત્યત્વાદમૂર્તઃ, અમૂર્તત્વાદેહાદન્ય ઇતિ યોજના સર્વત્ર કાર્યા ।

ટીકાર્થ : (૧) નિરોગીને રોગની ઉત્પત્તિ થાય છે. રોગીનું નિરોગીપણું થાય છે.
આ બીજી વાત ગાથામાં લખેલી નથી, પણ પહેલી વાત એ બીજી વાતનું ઉપલક્ષણ છે.

જુઓ, આ પ્રમાણે બોલનારાઓ મળે જ છે કે “પહેલા હું નિરોગી હતો, હવે રોગી
થયો.” અથવા તો “પહેલાં હું રોગી હતો, હવે નિરોગી થયો..”

હવે આ પદાર્થ નિરન્વયવિનાશવાળા આત્મામાં તો ઘટે જ નહિ. કેમકે એનો તો
ઉત્પત્તિ પછી તરત જ અભાવ થઈ જાય છે. (કોઈપણ જીવ એક જ ક્ષણ ટકે છે, એટલે
એ કાં તો રોગી હોય અથવા તો નિરોગી હોય. જુદા જુદા કાળમાં થનારી બે દશા એકજ
જીવમાં ઘટી ન જ શકે. કેમકે જીવતો એકજ ક્ષણ ટકે છે... પણ ખરેખર તો રોગી નિરોગી
બને છે... એટલે માનવું જ જોઈએ કે જીવ નિત્ય છે.)

આ પ્રયોગનો અર્થ કહ્યો.

પ્રયોગ તો આ પ્રમાણે થશે કે

આત્મા અવસ્થિતઃ = નિત્યઃ = અનેકાવસ્થાનુભવનાત્ બાલકુમારાદ્ય-
વસ્થાનુભવિત્દેવદત્તવત્

જેમ દેવદત્ત બાલ, કુમારાદિ અનેકાવસ્થાનાં અનુભવવાળો છે. અને એટલે જ
અવસ્થિત છે. તેમ આત્મા પણ રોગાદિ અનેકાવસ્થાનાં અનુભવવાળો હોવાથી અવસ્થિત
છે.

નિત્ય હોવાથી અમૂર્ત છે, અમૂર્ત હોવાથી દેહભિન્ન છે... આ પ્રમાણે બધામાં યોજના કરવી.

તથા 'બાલકૃતાનુસ્મરણાત્' કૃતશબ્દોઽગ્રાનુભૂતવચનઃ, તતશ્ચ બાલાનુભૂતાનુસ્મરણાત્, તથા ચ બાલેનાનુભૂતં વૃદ્ધોઽપ્યનુસ્મરન્ દૃશ્યતે, ન ચ અન્યેનાનુભૂતમન્યઃ સ્મરતિ અતિપ્રસન્નાત્, ન ચેદમનુસ્મરણં ભ્રાન્તં, બાધાઽસિદ્ધેઃ, ન ચ હેતુફલભાવનિબન્ધનમેતત્, નિરન્વયક્ષણવિનાશપક્ષે તસ્યૈવાસિદ્ધેઃ, હેતોરનન્તરક્ષણેઽભાવાપત્તેઃ, અસતશ્ચ સદ્ભાવવિરોધાદિતિ પ્રયોગાર્થઃ, પ્રયોગસ્તુ-અવસ્થિત આત્મા, પૂર્વાનુભૂતાર્થાનુસ્મરણાત્, તદન્યૈવંવિધપુરુષવત્ ।

બાલકૃતાનુસ્મરણાત્ માં જે કૃત શબ્દ છે. તેનો અર્થ અનુભૂત એમ કરવો. એટલે બાલાનુભૂતસ્મરણાત્ એમ હેતુ બનશે.

સાર એ છે કે બાળકે અનુભવેલી વસ્તુને છેક વૃદ્ધ પણ યાદ કરતો દેખાય છે. હવે એ તો નક્કી છે કે બીજાએ અનુભવેલી વસ્તુનું સ્મરણ બીજો કોઈ ન જ કરી શકે. કેમકે એમાં અતિપ્રસંગ આવે. અર્થાત્ પછી તો છગને અનુભેલી વસ્તુનું સ્મરણ મગનને પણ થવાની આપત્તિ આવે. પરંતુ છગને અનુભવેલી વસ્તુનું સ્મરણ છગનને જ થાય છે, મગનને નહિ એ તો બધા જ માને જ છે. પ્રસ્તુતમાં બાળકે અનુભવેલી વસ્તુનું સ્મરણ જો વૃદ્ધ કરે છે, તો એનો અર્થ એ કે એ બે એકજ છે. જુદા નથી. આમ એકજ જીવ બાલાવસ્થાથી માંડીને વૃદ્ધાવસ્થા સુધી રહે છે... એ વાત સિદ્ધ થઈ.

પ્રશ્ન : વૃદ્ધને જે સ્મરણ થાય છે કે "બાલપણમાં હું બોલબેટ રમતો હતો..." એ સ્મરણ ખોટું છે.

ઉત્તર : ના, એ સ્મરણ ખોટું નથી. કેમકે એ સ્મરણમાં કોઈપણ પ્રકારના બાધની સિદ્ધિ નથી. અર્થાત્ એ વૃદ્ધ બાલપણમાં ખરેખર બોલબેટ ન રમ્યો હોય અને આ સ્મરણ થાય તો એ બાધ કહેવાય. પણ એવું તો છે નહિ. વૃદ્ધ બાલપણમાં રમ્યો છે અને એનું જ એને સ્મરણ થાય છે, એટલે એ સ્મરણ ખોટું તો ન જ મનાય.

પ્રશ્ન : આમાં એવું છે કે બાલ અને વૃદ્ધ બંને તદ્દન જુદા જ છે. પરંતુ બાલનો અનુભવ વૃદ્ધના સ્મરણનું કારણ છે. એટલે વૃદ્ધને સ્મરણ થાય છે. (વળી આ કા.કા.ભાવ સજ્જતીય સંતાનધારામાં જ માનેલો છે. એટલે બાલની ધારામાં જે વૃદ્ધ થાય એને જ બાલાનુભવથી સ્મરણ થાય. બીજી ધારાનાં વૃદ્ધને નહિ. એટલે અતિપ્રસંગની આપત્તિ

પણ ન આવે.)

ઉત્તર : આ સ્મરણ બાલાનુભવ અને વૃદ્ધસ્મરણ વચ્ચેનાં હેતુફલભાવ = કારણકાર્યભાવ નિમિત્તે થાય છે, એ વાત ખોટી છે. કેમકે જેઓ ક્ષણનો = પદાર્થનો નિરન્વયવિનાશ માને છે, એમાં આ હેતુફલભાવની જ સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી.

પ્રશ્ન : કેમ ? નિરન્વયક્ષણવિનાશમતે કા.કા.ભાવ કેમ ન ઘટે ?

ઉત્તર : ૧૦ વર્ષની ઉંમરે ઉત્પન્ન થયેલ બાલાનુભવરૂપ હેતુની તો તરત પછીની ક્ષણમાં અભાવની પ્રાપ્તિ થાય છે. એટલે કે એ હેતુ તો તે જ ક્ષણે નાશ પામી જાય છે. જ્યારે સ્મરણ તો ૬૦-૭૦ વર્ષની ઉંમરે વૃદ્ધને થાય છે. તો ત્યારે તો હેતુ હાજર જ નથી. હવે કારણ તો કાર્યની પૂર્વની ક્ષણે હાજર જોઈએ ને ? કંઈ ૫૦ વર્ષ પૂર્વેનો અગ્નિ ૫૦ વર્ષ પછી ગરમી થોડી જ આપે ? આમ પ્રસ્તુતમાં પણ આ હેતુ તો પૂર્વે જ વિનાશ પામી ગયેલો છે અને એટલે જે હેતુ સ્મરણની પૂર્વક્ષણે અસત્ છે, તેનો ત્યાં સદ્ભાવ તો માની જ ન શકાય. કેમકે અસત્નો સદ્ભાવ સાથે વિરોધ છે. એટલે આ કા.કા.ભાવ જ ન હોવાથી બાલાનુભવરૂપ કારણથી વૃદ્ધાનુસ્મરણરૂપ કાર્ય થવાની વાત સંગત થતી નથી.

આ પ્રયોગનો અર્થ છે.

પ્રયોગ તો આમ થાય કે

આત્મા અવસ્થિતઃ પૂર્વાનુભૂતાર્થાનુસ્મરણાત્ તદન્યૈવંવિધપુરુષવત્ ।

આત્મા નિત્ય છે, કેમકે તેને પૂર્વાનુભૂત અર્થનું સ્મરણ થાય છે. દા.ત. તદન્ય = પક્ષભિન્ન જે આવા પ્રકારનો પુરુષ. (પક્ષ તો કદિ દષ્ટાન્ત ન બને. એટલે તદન્ય લખેલું છે. એવંવિધ એટલે જે પુરુષ પૂર્વાનુભૂતાર્થસ્મરણવાળો અને અવસ્થિત છે તે લેવો...)

ઉપસ્થાનાદિતિ કર્મફલોપસ્થાનમત્ર ગૃહ્યતે, યદ્યેનોપાત્તં કર્મ સ એવ તત્ફલમુપ-
ભુક્તે, અન્યશ્ચ ક્રિયાકાલોડન્યશ્ચ ફલકાલઃ, એકાધિકરણં ચૈતદ્વયમ્, અન્યથા
સ્વકૃતવેદનાસિદ્ધેઃ, અન્યકૃતાન્યોપભોગસ્ય નિરુપપત્તિકત્વાત્, કૃતનાશા-કૃતાભ્યાગ-
મપ્રસજ્ઞાત્, સંતાનપક્ષેઽપિ કર્તૃભોક્તૃસંતાનિનોર્નાનાત્વાવિશેષાત્, શક્તિભેદાત્, તસ્યૈવ
તથાભાવાભ્યુપગમે નિત્યત્વાપત્તેરિતિ પ્રયોગાર્થઃ, પ્રયોગશ્ચ-અવસ્થિત આત્મા, સ્વકૃત-
કર્મફલવેદનાત્, કૃષીવલાદિવત્, ।

(૨) ઉપસ્થાનાત્ એ બીજો હેતુ છે. અહીં કર્મના ફલની ઉપસ્થિતિ લેવાની છે. જેણે જે કર્મ ભેગું કર્યું, તે જ તેના ફલને ભોગવે છે. હવે કર્મને બાંધવાની ક્રિયાનો કાલ જુદો

છે અને કર્મના ફલને ભોગવવાની ક્રિયાનો કાળ જુદો છે. હવે આ ક્રિયા અને ફલ બંને એક જ અધિકરણ = આત્મામાં રહેનાર છે. જો ક્રિયા બીજામાં અને ફલ બીજામાં... એમ બંનેના અધિકરણો જુદા જુદા માનો તો કોઈપણ જીવને પોતે કરેલા કર્મનાં અનુભવની સિદ્ધિ નહિ થાય. એટલે કે કોઈપણ જીવ સ્વકૃતકર્મફલનો ભોક્તા કદિ નહિ બને.

વળી આ રીતે બીજાએ કરેલા કર્મનો બીજા દ્વારા ઉપભોગ થાય એ યુક્તિસંગત પણ નથી. એ યુક્તિરહિત વાત છે. કેમકે એમાં કૃતનાશ અને અકૃતની પ્રાપ્તિ રૂપ દોષો લાગુ પડે છે.

(છગને બકરાનો વધ કર્યો અને મગન ૨૦૦ વર્ષ બાદ એના કારણે નારકવેદના ભોગવે, તો એનો અર્થ એ કે છગને જે પાપ કર્યું. તેનું તો એને કોઈ જ ફલ મળ્યું જ નહિ. એટલે કૃતનો નાશ કહેવાય. આ દોષ જ છે. અને જે મગને કોઈપણ પાપ કર્યું જ નથી, તેને એના ફલની પ્રાપ્તિ થઈ, તો એ અકૃતનો આગમ કહેવાય. આ પણ દોષ જ છે. જેઓ પ્રતિક્ષણવિનાશી આત્મા માને છે, તેમને આ આપત્તિ આવવાની જ. કેમકે એમના મતે ક્રિયા કરનાર અને ફલ ભોગવનાર કાયમ માટે જુદા જ મળવાના...)

(પ્રશ્ન : જો કે કર્તા અને ભોક્તા અમારા મતે જુદા જુદા થવાના, એ વાત સાચી. પરંતુ છતાં અમને આપત્તિ નહિ આવે. અમે કહ્યું જ છે કે અમે સંતાનધારા માનીએ છે. પ્રથમક્ષણીય ક્રિયાકર્તા બીજીક્ષણે નાશ પામે અને બીજો ક્રિયાકર્તાસિદ્ધશ જીવ ઉત્પન્ન થાય. ત્રીજી ક્ષણે એ નાશ પામે અને ત્રીજો ક્રિયાકર્તાસિદ્ધશ જીવ ઉત્પન્ન થાય. આ રીતે પ્રતિક્ષણે ક્રિયાકર્તાની નવી નવી ઉત્પત્તિ થતી જાય... આ જ સંતાનધારા છે. આ સંતાનધારામાં જ આગળ જતાં ક્રિયાનાં ફલની ઉત્પત્તિ થાય છે. ગમે તેને એનું ફળ મળતું નથી. અર્થાત્ પાપાદિ ક્રિયા કરનારાની સંતાનધારામાં જ ક્રિયાનાં દુઃખાદિ ફલો પ્રગટે છે, ગમે તેને એ ફલો મળતાં નથી.)

ઉત્તર : અરે ભલા માણસ ! તમે સંતાનપક્ષ સ્વીકારો તો પણ એમાં ફરક શું પડ્યો, જેમ કર્તા અને ભોક્તા જુદા હોવાથી ઉપર કૃતનાશાદિ દોષો આવ્યા. એમ હવે સંતાનપક્ષ સ્વીકારો, તોય તેમાં પણ કર્તારૂપ સંતાની અને ભોક્તારૂપ સંતાની તો જુદી જ ને ? એમાં તો કોઈ વિશેષતા છે જ નહિ. તો કર્તારૂપ સંતાનીએ જે ક્રિયા કરી, એનું ફલ ભોક્તારૂપ સંતાનીએ ભોગવવું પડે એમાં કૃતનાશાદિ દોષો આવવાના જ.

જેમ કર્તાની ક્રિયાનું ફલ બીજો ભોગવે તો કૃતનાશાદિ દોષ આવે,
એમ કર્તૃસંતાની ક્રિયાનું ફલ ભોક્તૃસંતાની ભોગવે, તો કૃતનાશાદિ દોષો આવવાના જ.

(પ્રશ્ન : કર્તા અને ભોક્તા તો જુદા સમજી શકાય. પણ કતૃસંતાની અને ભોક્તૃસંતાની એક ન મનાય. “એ બેમાં પણ નાનાત્વ જ છે.” એવું શા માટે ?)

ઉત્તર : સીધી જ વાત છે કે કર્તૃસંતાનીમાં ક્રિયા કરવાની શક્તિ છે, અને ભોક્તૃસંતાનીમાં ક્રિયાફલનો ભોગ કરવાની શક્તિ છે. આમ બંનેમાં શક્તિનો ભેદ ચોક્કસ જ છે. તો પછી એ બે સંતાનીને એક શી રીતે મનાય ? એટલે જેમ ક્રિયાકર્તા તથા ક્રિયાફલભોક્તામાં નાનાત્વ છે, એજ પ્રમાણે કતૃસંતાની અને ફલભોક્તૃસંતાનીમાં પણ એના જેવું જ નાનાત્વ છે. એ નાનાત્વમાં કોઈ વિશેષતા નથી.

(પ્રશ્ન : ચાલો, અમે એમ માની લઈએ કે ક્રિયાકર્તા પોતે જ ફલભોક્તા બની જાય છે. આ રીતે માનવામાં તો કૃતનાશાદિ દોષો ન આવે ને ? ક્રિયાકર્તા જ ક્રિયાફલ ભોગવે છે, બીજો નહિ... બોલો હવે શું વાંધો !)

ઉત્તર : શાબાશ, જો આ રીતે “ક્રિયાકર્તા જ ફલભોક્તારૂપે પરિણમે છે” એમ સ્વીકારશો તો એનો અર્થ તો એજ થયો કે એ ક્ષણમાં નાશ પામનારો નહિ, પણ નિત્ય બની ગયો. ક્રિયાકર્તા છેક ફલ ભોગવવાનાં કાળ સુધી ટકે છે એટલે એ અનિત્ય ન જ ગણાય, ક્ષણિક ન જ ગણાય, નિત્ય જ ગણાય.

આ પ્રયોગનો અર્થ છે.

પ્રયોગ તો આ છે કે

આત્મા અવસ્થિતઃ સ્વકૃતકર્મફલવેદનાત્ કૃષીવલાદિવત્

જેમ ખેડુત પોતે કરેલ ખેતીરૂપી કર્મનું ધાન્યરૂપી ફલ ભોગવે છે, અને તે અવસ્થિત છે = ક્ષણિક નથી. એમ આત્મા પોતે કરેલ પુણ્યપાપાદિરૂપ કર્મનું સુખ-દુઃખાદિ ફલ ભોગવે છે, માટે એ અવસ્થિત છે.

શ્રોત્રાદિભિરગ્રહણાત્-શ્રોત્રાદિભિરિન્દ્રિયૈરપરિચ્છિન્નઃ, ન ચ શ્રોત્રાદિભિરપરિચ્છિન્ન-માનસ્ય અસત્ત્વમ્, અવગ્રહાદીનાં સ્વસંવેદનસિદ્ધત્વાત્, બૌદ્ધૈરપ્યતીન્દ્રિયજ્ઞાનાભ્યુપગમાત્, જ્ઞાનસ્ય ચ ગુણત્વાત્, ગુણસ્ય ચ ગુણિનમન્તરેણાભાવાત્, પ્રાક્તજ્ઞાનસ્યૈવ ગુણિત્વાનુપપત્તેઃ, તસ્યાપિ ગુણત્વાદિતિ પ્રયોગાર્થઃ, પ્રયોગશ્ચ-નિત્ય આત્મા, ગુણિત્વે સત્યતીન્દ્રિયત્વાત્, આકાશવત્ ।

(૩) શ્રોત્રાદિભિરગ્રહણાત્ આત્માનો શ્રોત્રાદિ ઈન્દ્રિયોથી બોધ ન થતો હોવાથી તે નિત્ય સિદ્ધ થાય છે.

પ્રશ્ન : જો આત્માનો શ્રોત્રાદિ ઈન્દ્રિયોથી બોધ ન થતો હોય તો એ અસત્ જ છે, વિદ્યમાન જ નથી. એમ જ માનવું જોઈએ. ભૂતલ પર ઘડાનો ઈન્દ્રિયથી બોધ ન થાય, તો ઘડાનો અભાવ જ સિદ્ધ થાય છે ને ?

ઉત્તર : આત્માનાં વ્યંજનાવગ્રહ-અર્થાવગ્રહાદિ જે ગુણો છે. એ તો આત્માને પોતાના સંવેદનથી જ સિદ્ધ જ છે. એટલે કે પાંચ ઈન્દ્રિયોથી આત્મા ન દેખાવા છતાં અવગ્રહાદિ તો સ્વસંવેદનસિદ્ધ જ છે.

પ્રશ્ન : પણ એ જ્ઞાન ઈન્દ્રિયથી તો દેખાતાં નથી.

ઉત્તર : જ્ઞાન તો અતીન્દ્રિય જ હોય ને ? માત્ર અમે જ નહિ, બૌદ્ધોએ પણ અતીન્દ્રિયજ્ઞાન તો માનેલા જ છે. (હા ! મનરૂપી ઈન્દ્રિયથી એ ગ્રાહ્ય છે. પણ અત્રે શ્રોત્રાદિ પાંચ ઈન્દ્રિયોની અપેક્ષાએ જ્ઞાન અતીન્દ્રિય કહ્યું છે.) એટલે અવગ્રહાદિ જ્ઞાનો સિદ્ધ છે એ તો ઉભયપક્ષે માન્ય છે.

હવે જ્ઞાન તો ગુણ છે, અને ગુણનો ગુણી વિના અભાવ જ હોય. અર્થાત્ ગુણી વિના ગુણ રહી ન શકે. એટલે બૌદ્ધોએ પણ અતીન્દ્રિયજ્ઞાનગુણનો ગુણી તો માનવો જ પડશે.

પ્રશ્ન : પૂર્વજ્ઞાન ઉત્તરજ્ઞાનનું ગુણી માની શકાય, ગુણી તરીકે આત્માદિ પદાર્થો માનવાની જરૂર નથી.

ઉત્તર : પ્રાચીનજ્ઞાન પોતે જ ગુણી તરીકે ઘટી ન શકે. કેમકે પ્રાચીનજ્ઞાન પોતે જ ગુણ છે, ગુણ પોતે શી રીતે ગુણી બને... માટે માનવું જોઈએ કે એ જ્ઞાનનો ગુણી કોઈક છે, અને એ આત્મા છે. એટલે શ્રોત્રાદિથી અગ્રાહ્ય એવો પણ તે આત્મા સત્ છે. એ વાત સિદ્ધ થાય છે.

આ તો પ્રયોગાર્થ દર્શાવ્યો.

પ્રયોગ આ છે કે

આત્મા નિત્યઃ ગુણિત્વે સતિ અતીન્દ્રિયત્વાત્ આકાશવત્

જે જે ગુણી અતીન્દ્રિય છે, તે તે નિત્ય છે. જેમકે આકાશ.

જે જે નિત્ય નથી તે તે ગુણી + અતીન્દ્રિય નથી. (ઘટાદિ ગુણી છે, પણ અતીન્દ્રિય નથી, જ્ઞાનાદિ અતીન્દ્રિય છે, પણ ગુણી નથી...)

તથા જાતિસ્મરણાદિતિ, જાતેરતિક્રાન્તાયાઃ સ્મરણાત્, ન ચેદમનુસ્મરણમ-

નનુભૂતસ્યાન્યાનુભૂતસ્ય ચ ભવતિ, અતિપ્રસંગાત્, દૃશ્યતે ચ ક્વચિદિદં, ન ચાસૌ પ્રતારકઃ, તત્કથિતાર્થસંવાદનાત્ અનુભવાવિશેષે સર્વેષામેવ કમ્પગદ્ભવતીતિ ચેદ્, ઉચ્યતે, કર્મપ્રતિબંધાદ્ દૃઢાનુભવાભાવાદ્, ઇહ લોકેઽપિ સર્વેષાં સર્વત્રાનુસ્મરણાદર્શનાત્, ન ચ્છલુ ઇહ લોકે સર્વત્રાનુસ્મરણદર્શનં, તદ્વદિહાપિ, ક્વચિજ્જાતૌ સર્વેષામસ્તિવતિ ચેન્ન, નષ્ટચેતસાં સર્વત્રાનુસ્મરણશૂન્યેન વ્યભિચારાદિતિ પ્રયોગાર્થઃ, પ્રયોગશ્ચ બાલકૃતાનુસ્મરણવદ્દૃષ્ટ્ય ઇતિ ।

(૪) જાતિસ્મરણાત્ પૂર્વે પસાર થઈ ચૂકેલી જાતિનું સ્મરણ થતું હોવાથી આત્મા નિત્ય સાબિત થાય છે. આ અનુસ્મરણ નહિ અનુભવાયેલી વસ્તુનું થઈ શકતું નથી, કે બીજાથી અનુભવાયેલી વસ્તુનું પણ થઈ શકતું નથી. કેમકે જો એવું માનીએ તો અતિપ્રસંગ થાય. (આપણે અનુભવ્યું નથી, એવી વસ્તુનું પણ સ્મરણ થવું જોઈએ. જે બીજાએ અનુભવ્યું છે, એનું પણ સ્મરણ આપણને થવું જોઈએ.... પણ એવું કંઈ થતું નથી... આમ અતિપ્રસંગદોષ લાગે...)

પ્રશ્ન : પણ આ પૂર્વભવનું સ્મરણ થાય છે જ ક્યાં ?

ઉત્તર : ભલે બધે નહિ, પણ ક્યાંક ક્યાંક આ જાતિસ્મરણ દેખાય છે.

પ્રશ્ન : અરે, એ જાતિસ્મરણ કરનારો ખોટું ખોટું બોલીને આપણને ઠગતો હોય તો ખબર શું પડે ?

ઉત્તર : ના, એ જાતિસ્મારક પુરુષ આપણને ઠગનાર નથી. કેમકે એણે કહેલી વાતોનો સંવાદ થાય છે. અર્થાત્ એ જે કહે છે, એ બધું સાચું અનુભવાય છે.

પ્રશ્ન : પૂર્વભવનો અનુભવ તો તમામે તમામ જીવોને અવિશેષ = સરખો = સમાન જ છે, તો પછી અમુકને જ જાતિસ્મરણ થાય, અને અમુકને ન થાય, એવું શા માટે ? શા માટે બધાને અનુભવ = પૂર્વભવનું સ્મરણ નથી થતું ?

ઉત્તર : જ્ઞાનાવરણીયકર્મનો પ્રતિબંધ હોવાથી બધાને જાતિસ્મરણ થતું નથી.

(પ્રશ્ન : કર્મપ્રતિબંધ બધાને જ નડવો જોઈએ ને ? અમુકને નડે. અમુકને ન નડે એવું કેમ ?)

ઉત્તર : પૂર્વભવનો દૃઢઅનુભવ ન હોય તો એનું સ્મરણ ન થાય. જેને પૂર્વભવનો દૃઢ અનુભવ હોય, એને કર્મપ્રતિબંધ ન નડે અને જલ્દી સ્મરણ થઈ જાય.

વળી આ વાત કાલ્પનિક નથી. આ લોકમાં પણ બધાયને બધી જ વસ્તુમાં સ્મરણ

થાય છે, એવું દેખાતું નથી. આ લોકમાં દરેક વસ્તુમાં સ્મરણ થતું નથી જ દેખાતું. પણ જે વસ્તુઓનો અનુભવદૃઢ થયો હોય તેનું સ્મરણ થાય, જેનો અનુભવ દૃઢ ન હોય તેનું સ્મરણ ન થાય.

(પ્રશ્ન : બધી વસ્તુઓનું સ્મરણ ન થાય, પણ અમુકનું તો સ્મરણ થાય જ છે ને ? એમાં પૂર્વે અનુભવેલા બધા જ જન્મોનું સ્મરણ ભલે ન થાય, પરંતુ અમુક જન્મોનું તો સ્મરણ થવું જોઈએ ને ? કોઈક ભવોનો તો દૃઢ અનુભવ હશે જ, તેનું તો સ્મરણ થવું જ જોઈએ.)

ઉત્તર : આનો અર્થ એ કે “જેણે જેટલી વસ્તુ અનુભવી હોય, તેને એમાંથી કોઈકનું તો સ્મરણ થાય જ” આવી તમારી વ્યાપ્તિ બની. એના આધારે જ તમે કરોડો પૂર્વભવોમાંથી એકાદનું સ્મરણ બધાયને થવાની આપત્તિ આપો છો. પરંતુ તમારું આ અનુમાન વ્યભિચારી છે. જે મનુષ્યો શૂન્યમનસ્ક થાય છે, યાદશક્તિ ગુમાવે છે, તેઓને અનુભવેલી તમામે તમામ વસ્તુમાંથી એકેય વસ્તુને વિશે સ્મરણ થતું નથી જ. એટલે એમાં ઘણી વસ્તુઓનો અનુભવ છે, પણ એકેયનું સ્મરણ ન હોવાથી તમારી વ્યાપ્તિમાં વ્યભિચાર આવે છે. એટલે જ એના દ્વારા એવું સિદ્ધ થઈ જ ન શકે કે “આત્માએ ઘણાં પૂર્વભવો અનુભવેલા છે, એટલે એકાદનું તો સ્મરણ થવું જ જોઈએ.” (પૂર્વભવનાં મરણની ભયંકર વેદના, જન્માદિ વખતની ભયંકર વેદના એ પૂર્વાનુભવો ઉપર જબરદસ્ત પડદો પાડી દે છે, એટલે જ જાતિસ્મરણ જલ્દી જલ્દી થતાં નથી...

આ પ્રયોગનો અર્થ કહ્યો.

પ્રયોગ તો બાલકૃત અનુસ્મરણની જેમ જાણવો.

(આત્મા અવસ્થિતઃ પૂર્વાનુભૂતાર્થાનુસ્મરણાત્... આમ આ જ ગાથાનાં બીજા અનુમાનમાં પ્રયોગ દર્શાવેલો, એ જ આમાં પણ સમજવો. ફરક માત્ર એટલો કે એ પ્રયોગમાં વર્તમાનભવનાં અનુભવોનાં સ્મરણની વાત હતી, જ્યારે આ સ્થાને પૂર્વભવનાં સ્મરણની વાત છે.)

તથા સ્તનાભિલાષાદિતિ, તદહર્જાતિબાલકસ્યાપિ સ્તનાભિલાષદર્શનાત્, ન ચાન્યકાલાનનુભૂતસ્તનપાનસ્યાયમુપપદ્યતે, પ્રયોગશ્ચ-તદહર્જાતિબાલકસ્યા-ડડ્ઘસ્તના-ભિલાષોઽભિલાષાન્તરપૂર્વકઃ, અભિલાષત્વાદ્, તદન્યસ્તનાભિલાષવત્, તદ્વદપ્રથમત્વ-સાધનાદ્ વિરુદ્ધો હેતુરિતિ ચેન્ન, પ્રથમત્વાનુભવેન બાધનાત્, ‘અસતિ ચ બાધને વિરુદ્ધ’ ઇતિ ન્યાયાદ્, અન્યથા હેતુચ્છેદપ્રસંગાદિત્યત્ર બહુ વક્તવ્યં તત્તુ નોચ્યતે, અક્ષરગમનિ-

કામાત્રસ્ય પ્રસ્તુતત્વાદિતિ । નિત્યાદિક્રિયાયોજના પૂર્વવદિતિ નિર્યુક્તિગાથાર્થઃ ॥

(૫) સ્તનાભિલાષાત્ તે જ દિવસે ઉત્પન્ન થયેલા બાળકનો પણ સ્તનપાનનો અભિલાષ થતો દેખાતો હોવાથી આત્મા નિત્ય સિદ્ધ થાય છે.

જો આ બાલકે અન્યકાળમાં સ્તનપાન અનુભવેલું ન હોય, તો એવા બાળકને આ જન્મતાની સાથે જ સ્તનપાનાભિલાષ સંગત ન થાય. કેમકે પૂર્વાનુભૂતનો જ અભિલાષ થાય. (પૂર્વાનુભૂત તરીકે તો એનો પૂર્વભવ જ લેવાય. કેમકે આ ભવ તો હજી શરૂ જ થયો છે, પ્રથમવાર જ સ્તનાભિલાષ થયો છે...)

આ પ્રયોગાર્થ છે.

પ્રયોગ આ પ્રમાણે છે કે.

તદ્દહઃજાતબાલકસ્યાદ્યસ્તનાભિલાષઃ અભિલાષાન્તરપૂર્વકઃ અભિલાષત્વાત્

તે જ દિવસનાં જન્મેલા બાલકનો પ્રથમ સ્તનાભિલાષ બીજા સ્તનાભિલાષપૂર્વકનો છે. કેમકે એ અભિલાષ છે. જે જે અભિલાષ હોય, તે અભિલાષાન્તરપૂર્વક હોય. દા.ત. બીજા ત્રીજાદિ દિવસે થનાર સ્તનાભિલાષ એ પ્રથમદિવસીય સ્તનાભિલાષપૂર્વકનો છે. તો આ પ્રથમદિવસીય સ્તનાભિલાષ પણ અભિલાષાન્તરપૂર્વક હોવો જ જોઈએ. એ અભિલાષાન્તર તો પૂર્વભવીય જ લેવાય. આ રીતે આત્મા નિત્ય સિદ્ધ થાય.

પ્રશ્ન : તમે દૃષ્ટાન્ત તરીકે જે સ્તનાભિલાષ લીધા, એ બધા અપ્રથમ = દ્વિતીય, તૃતીયાદિ જ છે. પ્રથમ નથી. હવે જો અપ્રથમસ્તનાભિલાષમાં અભિલાષત્વ + અભિલાષાન્તરપૂર્વકત્વ હોવાથી તમે પક્ષમાં પણ અભિલાષાન્તરપૂર્વકત્વ સિદ્ધ કરતાં હો, તો પછી અપ્રથમસ્તનાભિલાષમાં અપ્રથમત્વ છે, તો એની જેમ પક્ષભૂત સ્તનાભિલાષ પણ અપ્રથમ માનવાની આપત્તિ આવે. આમ અભિલાષત્વ હેતુ તો દૃષ્ટાન્તની માફક પક્ષમાં પણ અપ્રથમત્વને સાધનારો બની જવાથી આ વિરુદ્ધહેતુ છે.

ઉત્તર : ના. પક્ષભૂત સ્તનાભિલાષ પ્રથમસ્તનાભિલાષ તરીકે અનુભવાય છે, એટલે એનાથી બાધ આવે છે. માટે અપ્રથમત્વની સિદ્ધિ ન થાય. અને એટલે જ આ હેતુ વિરુદ્ધ ન ગણાય. કેમકે બાધ ન આવે, ત્યાં જ હેતુ વિરુદ્ધ ગણાય.

(આશય એ છે કે જન્માનન્તરવર્તી સ્તનાભિલાષઃ અપ્રથમસ્તનાભિલાષઃ સ્તનાભિલાષત્વાત્ દ્વિતીયાદિ સ્તનાભિલાષવત્ આવા અનુમાન દ્વારા પૂર્વપક્ષ જન્મ પછીના સ્તનાભિલાષને અપ્રથમ સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, પરંતુ જન્મ પછીનો

સ્તનાભિલાષ પ્રથમ તરીકે સ્પષ્ટ અનુભવાતો હોવાથી આ અનુમાનમાં ચોક્કસ બાધ જ આવે. એટલે આપણાં અનુમાનનો હેતુ વિરુદ્ધ બનવાની આપત્તિ આવતી નથી....)

જો આ રીતે માનીએ તો હેતુઓનો ઉચ્છેદ થવાની આપત્તિ આવે. (દા.ત. પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ મહાનસવત્ અનુમાનમાં એમ પણ કહેવાશે કે મહાનસની જેમ પર્વત પણ મનુષ્યનિર્મિત માનો... આવી તો આપત્તિ બધે જ આવવાની અને તો પછી બધા જ હેતુઓ વિરુદ્ધ બની જતાં હેતુનો ઉચ્છેદ થવાની આપત્તિ આવે જ.

આ વાત પૂર્વે જણાવી ગયા છીએ, એટલે પુનઃ કહેતાં નથી.)

આમાં ઘણું કહેવાનું છે, પણ તે કહેતાં નથી. કેમકે અહીં અક્ષરગમનિકા માત્ર જ પ્રસ્તુત છે.

નિત્યાદિક્રિયાની યોજના પૂર્વની જેમ સમજવી.

આ પ્રમાણે નિર્યુક્તિગાથાનો અર્થ થયો.

एतामेव निर्युक्तिगाथां लेशतो व्याचिख्यासुराह भाष्यकारः-

रोगस्सामयसन्ना बालकयं जं जुवाऽणुसंभरइ । जं कयमन्त्रंमि भवे तस्सेवन्नत्युवत्थाणा
॥४८॥ भाष्यम् ॥

વ્યાખ્યા-રોગસ્યામય ઇતિ સંજ્ઞા, બાલકૃતં કિમપિ વસ્તુ 'યદ્' યસ્માદ્-વાઽનુસ્મરતિ, તથા યત્કૃતમન્યસ્મિન્ ભવે-કુશલાકુશલં કર્મ તસ્યૈવ કર્મણોઽન્યત્ર-ભવાન્તરે ઉપસ્થાનાત્, સર્વત્ર ભાવાર્થયોજના કૃતૈવેતિ ગાથાર્થઃ ॥

આ જ નિર્યુક્તિગાથાનું લેશથી વ્યાખ્યાન કરવાની ઈચ્છાવાળા ભાષ્યકાર કહે છે કે.

ભાષ્ય-૪૮ ગાથાર્થ : ટીકાર્થથી સ્પષ્ટ થશે.

ટીકાર્થ : રોગની 'આમય' એ પ્રમાણે સંજ્ઞા છે. અર્થાત્ રોગ આમય શબ્દથી ઓળખાય છે. તથા યુવાન બાલકૃત કંઈક વસ્તુને યાદ કરે છે. તથા અન્યભવમાં જે કુશલ કે અકુશલ કર્મ કરેલું છે, તેની જ ભવાન્તરમાં ઉપસ્થિતિ થાય છે. એટલે આત્મા નિત્ય છે.

દરેકમાં ભાવાર્થની યોજના તો કરી જ છે.

णिच्चो अर्णिदियत्ता खणिओ नवि होइ जाइसंभरणा । थणअभिलासा य तहा अमओ नउ

મિમ્મઊઽવ્વ ઘ્નડો ॥૪૯॥ ભાષ્યમ્ ॥

વ્યાખ્યા-નિત્ય ઇતિ, સર્વત્ર ક્રિયાભિસંબધ્યતે, અતીન્દ્રિયત્વાત-
શ્રોત્રાદિભિરગ્રહણાદિત્યર્થઃ, 'વિજ્ઞેયો' જ્ઞાતવ્યઃ । તથા ચ જાતિસ્મરણાત્, પાઠાન્તરં વા
'ક્ષણિકો ન ભવતિ જાતિસ્મરણા'દિતિ, એતદપ્યદુષ્ટમેવ, વિધિપ્રતિષેધાભ્યાં
સાધ્યાર્થાભિધાનાત્, સ્તનાભિલાષાચ્ચ, તથા અમયોઽયમાત્મા, નતુ મૃન્મય ઇવ ઘટઃ,
તતશ્ચાકારણ ઇત્યર્થઃ । એતદપિ નિત્યત્વાદિપ્રસાધકમિતિ નિર્યુક્તિગાથાયા-
મનુપન્યસ્તમપ્યુક્તં સૂક્ષ્મધિયા ભાષ્યકારેણેતિ ગાથાર્થઃ ॥

ભાષ્ય-૪૯ ગાથાર્થ : ટીકાર્થથી સ્પષ્ટ થશે.

ટીકાર્થ : નિત્ય એ પ્રમાણે ક્રિયા બધે જ સંબંધિત થશે. અતીન્દ્રિયત્વ એટલે
શ્રોત્રાદિથી ગ્રહણ ન થવું તે. તથા જાતિસ્મરણથી નિત્ય જાણવો.

આમાં પાઠાન્તર છે કે ક્ષણિકો ન ભવતિ જાતિસ્મરણાત્ આ પણ અદુષ્ટ જ છે.
કેમકે વિધિ અને પ્રતિષેધ દ્વારા સાધ્યાર્થનું કથન થઈ શકે છે.

(ભાવાર્થ : અતમાં ક્ષણિકો નવિ હોઈ જાડસંભરણા પાઠ છે. પણ વૃત્તિકારની સામે
આ પાઠ નથી. આ પાઠ તો, એમણે પાઠાંતર તરીકે ગણાવ્યો છે. વૃત્તિકાર સામે વિજ્ઞેયો
તહ ચ જાડસંભરણા એ પ્રમાણે પાઠ છે.

પાઠાંતરનો અર્થ વૃત્તિકારે આ પ્રમાણે કહ્યો કે “આત્મા નિત્ય છે, એ સાધ્યનું
વિધેયી નિરૂપણ છે, હકારાત્મક કથન છે. જ્યારે “આત્મા ક્ષણિક નથી” એ પણ સાધ્યનું
જ કથન છે. પણ એ વિષેધમુખી સાધ્યકથન છે. આમ બે રીતે સાધ્યકથન કરી શકાતું
હોવાથી પાઠાંતર પણ યોગ્ય જ છે...)

તથા સ્તનાભિલાષથી આત્મા નિત્ય છે.

તથા જેમ ઘટ મૃન્મય છે, પટ તન્તુમય છે... એમ આત્મા કોઈપણ રૂપે નથી, એ
અમય છે. અને એટલે જ એ અકારણ = કારણરહિત છે.

આ અમયત્વ = અકારણત્વ પણ આત્માનાં નિત્યત્વને સાધી આપનાર છે. એટલે
જ આ અમયત્વ હેતુ નિર્યુક્તિગાથામાં ન કહેલો હોવા છતાં પણ ભાષ્યકારે સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી
કહી દીધેલો જાણવો.

(ભાષ્ય-૪૮-૪૯નું વિસ્તૃતવર્ણન નિર્યુક્તિગાથાની વૃત્તિમાં કરી જ દીધું છે. આ
ગાથાઓમાં તો માત્ર તે હેતુઓ ફરી જણાવેલા છે...)

તૃતીયાં નિર્યુક્તિગાથામાહ-

સવ્વન્નુવદિદ્વતા સકમ્મફલભોયણા અમુત્તતા । જીવસ્સ સિદ્ધમેવં નિચ્ચત્તમમુત્તમત્રતં
॥૨૨૭॥

વ્યાખ્યા-‘સર્વજ્ઞોપદિષ્ટત્વા’દિતિ નિત્યો જીવ ઇતિ સર્વજ્ઞોક્તત્વાત્, અવિતથં ચ સર્વજ્ઞવચનં, તસ્ય રાગાદિરહિતત્વાદિતિ । તથા ‘સ્વકર્મફલભોજના’દિતિ સ્વોપાત્તકર્મફલભોગાદિત્યર્થઃ, ઉપસ્થાનાદેતન્ન ભિદ્યત ઇતિ ચેન્ન, અભિપ્રાયાપરિજ્ઞાનાત્, તન્ન હિ યેન કૃતં તસ્મિન્નેવ કર્તૃરિ કર્મોપતિષ્ઠત ઇત્યુક્તં તચ્ચૈકસ્મિન્નપિ જન્મનિ સંભવતિ, ઇદં ત્વન્યજન્માન્તરપેક્ષયાઽપિ ગૃહ્યત ઇતિ ન દોષઃ । તથા ‘અમૂર્તત્વા’દિતિ મૂર્તિરહિતત્વાદ્, એતદપિ શ્રોત્રાદિભિરગ્રહણાદિત્યસ્માન્ન ભિદ્યત ઇતિ ચેન્ન, તન્ન હિ શ્રોત્રાદિભિર્ન ગૃહ્યતે ઇત્યેતદુક્તમ્, ઇહ તુ તત્સ્વરૂપમેવ નિયમ્યતે ઇતિ, મૂર્તાણૂનામપિ શ્રોત્રાદિભિરગ્રહણાદિતિ । દ્વારત્રયમપ્યુપસંહરન્નાહ-જીવસ્ય સિદ્ધમેવં નિત્યત્વમમૂર્તત્વમન્યત્વમિતિ ગાથાર્થઃ ॥

મૂલદ્વારગાથાદ્વયે વ્યાખ્યાતમન્યત્વાદિદ્વારત્રયમ્,

હવે ત્રીજી નિર્યુક્તિગાથા કહે છે.

નિર્યુક્તિ-૨૨૭ ગાથાર્થ : ટીકાર્થથી સ્પષ્ટ થશે.

ટીકાર્થ :

(૧) સર્વજ્ઞોપદિષ્ટત્વાત્ “જીવ નિત્ય છે” એ પ્રમાણે સર્વજ્ઞે કહેલું હોવાથી જીવ નિત્ય સિદ્ધ થાય છે. સર્વજ્ઞનું વચન સાચું હોય છે, કેમકે તે રાગાદિરહિત છે.

(૨) સ્વકર્મફલભોજનાત્ પોતે એકઠાં કરેલા કર્મનો ભોગ કરતો, હોવાથી જીવ નિત્ય છે.

પ્રશ્ન : આગળ સ્વકર્મફલની ઉપસ્થિતિરૂપ હેતુથી આત્માનું નિત્યત્વ દર્શાવેલું જ છે. એટલે એ ઉપસ્થાનથી આ હેતુ જુદો નથી, એકજ છે. તો આ તો પુનરુક્તિદોષ લાગે.

ઉત્તર : ના. તમે અભિપ્રાયને જાણતાં ન હોવાથી આમ કહો છો. ત્યાં = ઉપસ્થાનમાં એટલી વાત કરેલી કે “જેણે જે કર્મ કર્યું હોય, તે કર્તામાં જ તે કર્મ ઉપસ્થિત થાય = ફલદાતા બને” હવે આ હકીકત તો એકજ જન્મમાં પણ સંભવી શકે છે.

જ્યારે પ્રસ્તુતહેતુ અન્યજન્માન્તરની અપેક્ષાએ પણ ગ્રહણ કરાય છે. એટલે કે આ ભવમાં કરેલા કર્મનાં ફલનો પરભવમાં ભોગવટો કરવાની વાત આ હેતુમાં છે.

આમ બેય જુદા પડી જવાથી દોષ નથી.

(૩) અમૂર્તત્વહેતુથી જીવ નિત્ય સિદ્ધ થાય છે.

પ્રશ્ન : આ પણ આગળ દર્શાવેલા શ્રોત્રાદિભિરગ્રહણાદ એ હેતુથી જુદો હેતુ નથી.

ઉત્તર : ના. ત્યાં એમ કહેલું કે “આત્મા શ્રોત્રાદિથી ગ્રહણ થતો નથી.” જ્યારે અહીં તો આત્માનું સ્વરૂપ જ નિયમિત કરાય છે કે તે “અમૂર્ત છે.”

આશય એ છે કે “આત્મા શ્રોત્રાદિથી ગ્રહણ થતાં નથી.” એ વાત અને “આ અમૂર્ત છે” એ વાત તદ્દન જુદી જ છે. જુઓ, પરમાણુઓ શ્રોત્રાદિથી ગ્રહણ થતાં નથી” એ વાત અને “આ અમૂર્ત છે” એ વાત તદ્દન જુદી જ છે. જુઓ, પરમાણુઓ શ્રોત્રાદિથી ગ્રહણ થતાં નથી, પણ તેઓ અમૂર્ત નથી, મૂર્ત જ છે. જ્યારે આત્મા એવો નથી. એ શ્રોત્રાદિ-અગ્રાદ્ય પણ છે અને અમૂર્ત પણ છે. આમ બંને હેતુઓ જુદા છે.

નિર્યુક્તિકાર ત્રણેય દ્વારોનો ઉપસંહાર કરતાં કહે છે કે આ પ્રમાણે જીવનું નિત્યત્વ, અમૂર્તત્વ અને અન્યત્વ સિદ્ધ થયું.

આમ જે બે મૂલદ્વાર ગાથા હતી, એમાંનાં આ અન્યત્વાદિ ત્રણ દ્વારોની વ્યાખ્યા થઈ ગઈ.

इदानीं कर्तृद्वारावसरः, तथा चाह-

કર્તૃત્તિ દારમહુણા સકમ્મફલભોજીણો જઓ જીવા । વાણિયકિસીવલા ઇવ કવિલમયનિસેહણં એયં ॥૫૦॥ ભાષ્યમ્ ॥

હવે ૮માં કર્તૃદ્વારનો અવસર છે.

ભાષ્ય-૫૦ ગાથાર્થ : હવે કર્તૃદ્વાર છે. જે કારણથી જીવો સ્વકર્મફલભોક્તા છે. તે કારણથી તેઓ કર્તા છે. દા.ત. વણિક, ખેડુત વગેરે. આ કપિલમતનું ખંડન છે.

વ્યાખ્યા-કર્તેતિ દ્વારમધુના-તદેતદ્વ્યાખ્યાયતે, સ્વકર્મફલભોગિનો યતો જીવાસ્તતઃ કર્તાર ઇતિ, વણિક્કૃષીવલાદય ઇવ, ન હમી અકૃતમુપભુજ્ઞતે ઇતિ પ્રયોગાર્થઃ, પ્રયોગસ્તુ-કર્તાઽઽત્મા, સ્વકર્મફલભોક્તૃત્વાત્, કર્ષકાદિવત્ । એદમ્પર્યમાહ- ‘કપિલમતનિષેધનમેતત્’ સાંખ્યમતનિરાકરણમેતત્, તત્રાકર્તૃવાદપ્રસિદ્ધેરિતિ ગાથાર્થઃ ॥ મૂલદ્વારગાથાદ્વયે વ્યાખ્યાતં કર્તૃદ્વારમ્,

ટીકાર્થ :

(૮) કર્તાદ્વાર : એનું વ્યાખ્યાન કરે છે. જીવો સ્વકર્મફલનાં ભોક્તા છે, માટે કર્તા

ઉત્તર : જીવનાં જે સુખ-દુઃખાદિ લિંગો છે, તેની શરીરમાં જ ઉપલબ્ધિ થતી હોવાથી તે દેહવ્યાપી જ મનાય. દા.ત. અગ્નિની ઉષ્ણતા. ઉષ્ણત્વ એ અગ્નિનું લિંગ છે, તે અગ્નિ વિના ક્યાંય ન રહે અને અગ્નિમાં ન હોય એવું પણ ન બને. (આ વાત નૈયાયિક અપેક્ષાએ સમજવી અન્યથા સૂર્યકિરણો વ્યભિચારી છે.) એમ સુખાદિ આત્મલિંગ છે, એ આત્મા વિના અન્યત્ર ન રહે, (જો આત્મા સર્વવ્યાપી માનો, તો શરીર સિવાય પણ આત્મા રહે, ત્યાં સુખાદિ નથી... તો આ ગરબડ ઉભી થાય...)

આ પ્રયોગનો અર્થ છે.

પ્રયોગ આ છે કે

આત્મા શરીરનિયતદેશઃ પરિમિતદેશે લિङ્ગોપલબ્ધેઃ અન્યોઘ્યવત્

આત્મા શરીરરૂપી ચોક્કસ દેશમાં રહેનારો છે, કેમકે પરિમિતસ્થાનમાં જ તેનાં સુખાદિ ચિહ્નોની ઉપલબ્ધિ થાય છે. દા.ત. અગ્નિની ઉષ્ણતા..

પહેલી મૂલદ્વારગાથાનું વ્યાખ્યાન થઈ ગયું.

સામ્પ્રત્ દ્વિતીયા વ્યાખ્યાયતે -

તત્ર પ્રથમં ગુણીત્યાદ્યદ્વારં, તદ્વ્યાચિહ્ન્યાસયાઽઽહ ભાષ્યકારઃ-

અહુણ ગુણિત્તિ દારં હોઝ ગુણેર્હિ ગુણિત્તિ વિત્રેઓ । તે ભોગજોગઠવઓગમાઝ રૂવાઈ વ ઘડસ્સ ॥૫૨॥ ભાષ્યમ્ ॥

હવે બીજી ગાથાનું વ્યાખ્યાન કરાય છે.

તેમાં પહેલાં ગુણી એ પ્રથમ દ્વાર છે.

તેનું વ્યાખ્યાન કરવાની ઈચ્છાથી ભાષ્યકાર કહે છે કે -

ભાષ્ય-૫૨ ગાથાર્થ : હવે ગુણી દ્વાર છે. ગુણો વડે જીવ ગુણી જાણવો. તે ગુણો ભોગ, યોગ, ઉપયોગાદિ છે. જેમ ઘટનાં રૂપાદિ.

વ્યાખ્યા-અધુના ગુણીતિ દ્વારં-તદેતદ્વ્યાખ્યાયતે, ભવતિ ગુણૈર્હિ ગુણી, ન તદ્વ્યતિરેકેણ 'ઇતિ' एवं વિજ્ઞેયઃ, અનેન ગુણગુણિનોર્ભેદાભેદમાહ, તે ભોગયોગોપયોગા-દયો ગુણા ઇતિ, આદિશબ્દાદમૂર્તત્વાદિપરિગ્રહઃ, નિર્દર્શનમાહ-રૂપાદય ઇવ ઘટસ્ય ગુણા ઇતિ ગાથાર્થઃ ॥

ટીકાર્થ :

(૧૦) ગુણી : ગુણો વડે ગુણી થાય, ગુણો વિના નહિ.

આ ઉપરની વાત કહેવા દ્વારા ગુણ અને ગુણીનો પરસ્પર ભેદ-અભેદ કહ્યો.
તે ગુણો ભોગ, યોગ, ઉપયોગ વગેરે છે.

આદિ શબ્દથી અમૂર્તત્વાદિ લેવા.

દષ્ટાન્ત કહે છે કે જેમ રૂપાદિ એ ઘટનાં ગુણો છે.

વ્યાખ્યાતં મૂલદ્વારગાથાયાં ગુણિદ્વારમ્,

અધુનોઊર્ધ્વગતિદ્વારાવસર ઇત્યાહ ભાષ્યકાર:-

उड्गइति अहुणा अगुरुलहुत्ता सभावउड्गई । दिदुंतलाउएणं एरंडफलाइएहि च ॥५३॥

भाष्यम् ॥

મૂલદ્વાર ગાથામાં ગુણીદ્વારનું વ્યાખ્યાન થયું.

હવે “ઉર્ધ્વગતિદ્વારનો અવસર છે” એ પ્રમાણે ભાષ્યકાર કહે છે.

ભાષ્ય-૫૩ ગાથાર્થ : હવે ઉર્ધ્વગતિદ્વાર છે. અગુરુલઘુતાથી જીવ સ્વભાવતઃ ઉર્ધ્વગતિવાળો છે. દા.ત. અલાબુ, એરંડફલાદિ.

વ્યાખ્યા-ઊર્ધ્વગતિરિત્યધુના દ્વારં-તદેતદ્વ્યાખ્યાયતે, અગુરુલઘુત્વાત્કારણાત્સ્વ-
ભાવતઃ કર્મવિપ્રમુક્તઃ સન્નૂર્ધ્વગતિઃ, જીવ ઇતિ ગમ્યતે, યદ્યેવં તર્હિ કથમધો ગચ્છતિ ?,
અત્રાહ દૃષ્ટાન્તઃ ‘અલાબુના’ તુમ્બકેન, યથા તત્સ્વભાવતઃ ઊર્ધ્વગમનરૂપમપિ
મૂલ્લેપાજ્જલેઽધો ગચ્છતિ તદપગમાદૂર્ધ્વમાજલાન્તાદ્, એવમાત્માઽપિ કર્મલેપાદધોગચ્છતિ
તદપગમાદૂર્ધ્વમાલોકાન્તાદિતિ । એરંડફલાદિભિશ્ચ દૃષ્ટાન્ત ઇતિ, અનેન દૃષ્ટાન્તબાહુલ્યં
દર્શયતિ, યથા ચૈરંડફલમપિ બન્ધનપરિશ્રમ્મૂર્ધ્વં ગચ્છતિ, આદિશબ્દાદગ્ન્યાદિપરિગ્રહ
ઇતિ ગાથાર્થઃ ॥ વ્યાખ્યાતં દ્વિતીયમૂલદ્વાર-ગાથાયામૂર્ધ્વગતિદ્વારં,

ટીકાર્થ :

(૧૧) ઉર્ધ્વગતિદ્વાર : અગુરુલઘુતારૂપી કારણને લીધે જીવ કર્મવિમુક્ત થયેલો
છતામૂલદ્વાર ગાથામાં ગુણીદ્વારનું વ્યાખ્યાન થયું.

સ્વભાવથી ઉર્ધ્વગતિ કરનાર છે. જીવ શબ્દ લખ્યો નથી, પણ એ સમજી
લેવાનો છે.

પ્રશ્ન : જો જીવ સ્વભાવતઃ ઉર્ધ્વગતિ કરનારો છે, તો પછી નારકાદિ નીચલા

સ્થાનોમાં શા માટે જાય છે ?

ઉત્તર : આમાં તુંબડાનું દષ્ટાન્ત છે. જેમ પાણીમાં મુકેલું તુંબડું સ્વભાવથી તો ઉપરની તરફ જ ગમન કરવાનાં સ્વભાવવાળું છે, પણ જો એના ઉપર માટીનો લેપ કરી દેવામાં આવે તો તુંબડું નીચે જાય. અને માટીનાં લેપનો અપગમ થાય તો જલનાં છેડા સુધી ઉપર આવી જાય.

એ પ્રમાણે આત્મા પણ કર્મનાં લેપથી નીચો જાય છે અને એ લેપના વિનાશથી લોકાન્ત સુધી ઉપર જાય છે.

તથા એરંડાદિ ફલોનું દષ્ટાન્ત છે.

આ **एरंडफलाइएहिं** શબ્દથી “આ વિષયમાં ઘણાં બધા દષ્ટાન્તો છે” એ વાત દર્શાવી. જેમ એરંડીયું પણ બંધનમાંથી છુટે એટલે ઉપર જાય છે, તેમ આત્મા પણ જાણવો. (એરંડીયાનાં ફળ ઉપર બંધન જેવું હોય છે, એ દૂર થાય એટલે એ ફલ તરત ઉપરની તરફ જાય છે..)

આદિ શબ્દથી અગ્નિ વગેરે સમજવા.

બીજી મૂલદ્વારગાથામાં રહેલા ઉર્ધ્વગતિદ્વારનું વ્યાખ્યાન થઈ ગયું.

साम्प्रतं निर्मयद्वारव्याचिख्यासयाऽऽह-

अमओ य होइ जीवो कारणविरहा जहेव आगासं । समयं च होअनिच्चं मिम्मयघडतंतुमाईयं ॥५४॥ भाष्यम्॥

હવે નિર્મયદ્વારનું વ્યાખ્યાન કરવાની ઈચ્છાથી કહે છે.

ભાષ્ય-૫૪ ગાથાર્થ : કારણનો અભાવ હોવાથી જીવ અમય છે, જેમકે આકાશ. જે સમય હોય, તે અનિત્ય હોય. જેમકે મૃન્મય ઘટ, તંતુમય પટાદિ.

व्याख्या-अमयश्च भवति जीवः, न किम्मयोऽपीत्यर्थः कुत इत्याह-
'कारणविरहात्' अकारणत्वात्, यथैवाकाशम् आकाशवदित्यर्थः, समयं च वस्तु
भवत्यनित्यम्, एतदेव दर्शयति-मृन्मयघटतत्त्वादि, यथा मृन्मयो घटस्तन्तुमयः पट
इत्यादि, न पुनरात्मा, नित्य इति दर्शितम् । आह-अस्मिन् द्वारे सति 'अमयो नतु मन्मय
इव घट' इति प्राक्किमर्थमुक्तमिति, उच्यते, अत एव द्वारादनुग्रहार्थमुक्तमिति लक्ष्यते,
भवति चासकृच्छ्रवणादकृच्छ्रेण परिज्ञानमित्यनुग्रहः, अतिगम्भीरत्वाद्भाष्यकारा-

મિપ્રાયસ્ય ન (વા) વયમમિપ્રાયં વિદ્ય ઇતિ । અન્યે ત્વમિદધતિ-અન્યકર્તૃકૈવાસૌ
ગાયેતિ ગાથાર્થઃ ॥ વ્યાખ્યાતં દ્વિતીયમૂલદ્વારગાથાયાં નિર્મયદ્વારમ્,

ટીકાર્થ :

(૧૨) નિર્મયદ્વાર : જીવ અમય છે, અર્થાત્ એ મૃન્મય, તન્તુમય... કોઈપણ
પદાર્થમય નથી. કારણ કે જીવના કોઈ કારણ નથી. દા.ત. આકાશ.

જે વસ્તુ સમય = મૃન્મય, તન્તુમય... હોય તે અનિત્ય હોય.

આ જ દેખાડે છે કે મૃન્મય ઘટ, તન્તુમય પટ વગેરે.

પણ આત્મા તો મૃન્મયાદિરૂપ નથી, માટે એ નિત્ય છે એ દેખાડી દીધેલું છે.

પ્રશ્ન : જો આ અમયદ્વાર છે જ, તો પૂર્વે ભાષ્યગાથા ૪૯માં છેલ્લે શા માટે કહ્યું
કે “અમયો ન તુ મૃન્મય ઇવ ઘટઃ” આ તો એક જ વાત બે વાર કહેવાઈ.

ઉત્તર : આ પ્રસ્તુતદ્વાર હતું જ, આ દ્વારમાંથી જ પ્રસ્તુત પદાર્થ પૂર્વે પણ કહ્યો એ
જીવો ઉપર ઉપકાર કરવા માટે કહ્યો છે.

પ્રશ્ન : પણ એકજ વાત બે વાર શા માટે કહી ?

ઉત્તર : “એક જ પદાર્થ વારંવાર સાંભળવાથી સહેલાઈથી પદાર્થનો બોધ થાય છે”
આ અનુગ્રહ-ઉપકાર છે. આ ઉપકારને માટે બે વાર આ પદાર્થ કહ્યો.

અથવા તો ભાષ્યકારનો અભિપ્રાય અતિગંભીર હોવાથી અમે એમના અભિપ્રાયને
જાણતાં નથી કે તેઓએ શા માટે એકજ પદાર્થ બેવાર કહ્યો.

કેટલાંકો કહે છે કે આ ગાથાનાં કર્તા અન્ય જ છે, એટલે આ વાત ભાષ્યકારે બે
વાર કહેલી ન ગણાય, માટે કોઈ દોષ નથી.

બીજી મૂલદ્વારગાથામાં રહેલા નિર્મયદ્વારનું વ્યાખ્યાન થઈ ગયું.

અધુના સાફલ્યદ્વારાવસરઃ, તથા ચાહ ભાષ્યકારઃ-

સાફલ્યદારમહુણા નિચ્ચાનિચ્ચપરિણામિજીવમ્મિ । હોઈ તયં કમ્માણં હરેગસભાવઓઽનુત્તં
॥૫૫॥ ભાષ્યમ્ ॥

હવે સાફલ્યદ્વારનો અવસર છે.

ભાષ્યકાર કહે છે કે

ભાષ્ય-૫૫ ગાથાર્થ : હવે સાફલ્યદ્વાર છે. જીવ નિત્યાનિત્યપરિણામી હોય તો

કર્મોની સફલતા થાય. નહિ તો એકસ્વભાવતા ને લીધે સફલતા ન ઘટે.

વ્યાખ્યા-સાફલ્યદ્વારમધુના-તદેતદ્વ્યાખ્યાયતે, નિત્યાનિત્ય એવ પરિણામિનિ જીવ
 ઇતિ યોગઃ ભવતિ તત્ સાફલ્યં કાલાન્તરફલપ્રદાનલક્ષણમ્ કેષામિત્યાહ-કર્મણાં-
 કુશલાકુશલાનાં, કાલભેદેન કર્તૃભોક્તૃપરિણામભેદે સત્યાત્મનસ્તદુભયોપપત્તેઃ કર્મણાં
 કાલાન્તરફલપ્રદાનમિતિ, 'દ્વિતરથા' પુનર્યદ્યેવં નાભ્યુપગમ્યતે તત એકસ્વભાવત્વતઃ
 કારણાદયુક્તં 'તત્' કર્મણાં સાફલ્યમિતિ, એતદુક્તં ભવતિ-યદિ નિત્ય આત્મા કર્તૃસ્વભાવ
 એવ કુતોઽસ્ય ભોગઃ ? ભોક્તૃસ્વભાવત્વે ચાકર્તૃત્વં, ક્ષણિકસ્ય તુ કાલદ્વયાભાવાદેવૈત-
 દુભયમનુપપન્નમ્, ઉભયે ચ સતિ કાલાન્તરફલપ્રદાનેન કર્મ સફલમિતિ ગાથાર્થઃ ॥
 દ્વિતીયમૂલદ્વારગાથાયાં વ્યાખ્યાતં સાફલ્યદ્વારમ્,

ટીકાર્થ :

(૧૩) સાફલ્ય : પુણ્યકર્મો કે પાપકર્મો કાલાન્તરે ફલ આપે છે, એ એમની સફલતા છે. પણ એ ત્યારે જ સંભવે, જ્યારે જીવ નિત્યાનિત્ય, પરિણામી હોય.

આશય એ છે કે કાલભેદથી કર્તૃપરિણામ અને ભોક્તૃપરિણામનો ભેદ થયે છતે આત્માની નિત્યતા અનિત્યતા ઉભયની ઉપપત્તિ થવાથી કાલાન્તરમાં ફલપ્રદાનરૂપ કર્મસફલતા ઘટે.

(૧૦ વર્ષની ઉંમરે કોઈક જીવ હિસા કરે ૨૦ વર્ષની ઉંમરે તેના ફલરૂપ પીડાને ભોગવે, તો બે જુદા જુદા કાળમાં એકજ જીવમાં બે જુદા જુદા પરિણામ થયા. કર્તૃપરિણામ અને ભોક્તૃપરિણામ... આમાં એકજ જીવમાં બે પરિણામો આવવાથી એ અનિત્ય છે, તથા એ એકજ જીવ બેય જુદા જુદા કાળમાં રહેલો છે, બંને પરિણામોનો ધારક છે. માટે તે નિત્ય છે. આમ જીવમાં બેય વસ્તુ ઘટે છે. હવે આ રીતે માનીએ તો જ આજે બંધાયેલા કર્મો અમુક કાળ બાદ પોતાનું ફલ આપનારા બની શકે ને ? એ વિના તો નહિ જ...)

જો આ રીતે જીવમાં બે પરિણામો સ્વીકારવામાં ન આવે, તો એનો અર્થ એ કે જીવ એકજ સ્વભાવવાળો ગણાય, અને એ એકસ્વભાવત્વરૂપી કારણને લીધે કર્મોની સફલતા ન સંભવે.

કહેવાનો ભાવ એ છે કે જો નિત્ય આત્મા કર્તૃસ્વભાવવાળો જ છે, તો પછી હવે એને કર્મનો ભોગ શી રીતે ઘટે ? એમાં ભોક્તૃસ્વભાવ શી રીતે આવે ? અને જો જીવ

ભોક્તૃસ્વભાવવાળો હોય તો એ પછી તેમાં કર્તૃસ્વભાવ ન ઘટે. એટલે કે એને અકર્તા માનવો પડે.

આમ જીવને એકાન્તનિત્ય માનો તો કર્તૃત્વ, ભોક્તૃત્વ બે ધર્મો એમાં ઘટી ન જ શકે...

જો આત્માને ક્ષણિક માનો તો ક્ષણિક આત્મા કર્તૃકાલ અને ભોક્તૃકાલ એમ બે કાલમાં તો રહી જ ન શકે. અને એટલે જ આ કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વ ક્ષણિકાત્મામાં ન જ ઘટે.

પણ આત્મામાં નિત્યાનિત્યત્વ ઉભય માનીએ તો કર્મ કાલાન્તરે આ આત્માને ફલ આપવા દ્વારા સફલ બને.

બીજી મૂલદ્વારગાથામાં રહેલા સાફલ્યદ્વારનું વ્યાખ્યાન થઈ ગયું.

અધુના પરિમાણદ્વારમાહ-

जीवस्स उ परिमाणं वित्थरओ जाव लोगमेत्तं तु । ओगाहणा य सुहुमा तस्स पएसा असंखेज्जा ॥५६॥ भाष्यम् ॥

હવે પરિમાણદ્વાર કહે છે.

ભાષ્ય-૫૬ ગાથાર્થ : જીવનું વિસ્તારથી પરિમાણ લોકમાત્ર છે. તેની સૂક્ષ્મ અવગાહના અસંખ્યપ્રદેશો છે.

व्याख्या-जीवस्य तु परिमाणं विततस्य 'विस्तरतो' विस्तरेण यावल्लोकमात्रमेव, एतच्च केवलिसमुद्धातचतुर्थसमये भवति, तत्रावगाहना च 'सूक्ष्मा' विततैकैकप्रदेश-रूपा भवति, 'तस्य' जीवस्य प्रदेशाश्चासंख्येयाः सर्व एव लोकाकाशप्रदेशतुल्या इति गार्थार्थः ॥

ટીકાર્થ :

(૧૪) પરિમાણદ્વાર : ફેલાયેલા = પહોળા થયેલા જીવનું વિસ્તારથી પરિમાણ લોકમાત્ર જ થાય છે. આ પરિમાણ કેવલીસમુદ્ઘાતનાં ચોથા સમયે થાય છે. આ સમયમાં જીવની અવગાહના ફેલાયેલા એકેક પ્રદેશરૂપ હોય છે. જે જીવનાં અસંખ્ય પ્રદેશરૂપ છે. લોકાકાશનાં પ્રદેશો જેટલા આ પ્રદેશો થાય છે.

(જયારે કેવલિસમુદ્ઘાત થાય, ત્યારે આખા લોકમાં એક એક આકાશપ્રદેશ ઉપર

એક એક જીવપ્રદેશ હોય છે. આ એની સૂક્ષ્મ અવગાહના છે. જ્યારે જીવ શરીરમાં રહેનાર હોય છે, ત્યારે શરીરમાં એક એક આકાશપ્રદેશ ઉપર જીવના અસંખ્ય પ્રદેશો રહેતાં હોય છે, એટલે આ અવગાહના મોટી થઈ જાય છે. લોકાકાશનાં જેટલા આકાશપ્રદેશો છે, જીવનાં એટલા જ આત્મપ્રદેશો છે...)

अनेकेषां जीवानां गणनापरिमाणमाह-

पत्थेण व कुलएण व जह कोइ मिणेज्ज सव्वधन्नाइं । एवं मविज्जमाणा हवंति लोगा अणंता उ ॥५७॥ भाष्यम् ॥

અનેક જીવોનું ગણનાપરિમાણ કહે છે.

ભાષ્ય-૫૭ ગાથાર્થ : જેમ કોઈક માણસ પ્રસ્થક કે કુડવથી બધાં ધાન્યોને માપે, એમ મપાતા અનંતા લોક થાય.

व्याख्या-‘प्रस्थेन वा’ चतुःकुडवमानेन ‘कुडवेन वा’ चतुःसेतिकामानेन यथा कश्चित्प्रमाता मिन्यात् ‘सर्वधान्यानि’ व्रीह्यादीनि एवं मीयमाना असद्भावस्थापनया भवन्ति लोका अनन्तास्तु, जीवभृता इति भावः । आह-यद्येवं कथमेकस्मिन्नेव ते लोके माता इति ?, उच्यते, सूक्ष्मावगाहनया, यत्रैकस्तत्रानन्ता व्यवस्थिताः, इह तु प्रत्येकावगाहनया चिन्त्यन्ते इति न दोषः, दृष्टं च बादरद्रव्याणामपि प्रदीपप्रभापरमाण्वादीनां तथापरिणामतो भूयसामेकत्रैवावस्थानमिति गार्थार्थः ॥ व्याख्यातं द्वितीयमूलद्वारगाथायां परिमाणद्वारं, तद्व्याख्यानाच्च द्वितीया मूलद्वारगाथा जीवपदं चेति ।

ટીકાર્થ : ચાર કુડવ પ્રમાણવાળા પ્રસ્થથી કે ચાર સેતિકાપ્રમાણવાળા કુડવથી જેમ કોઈ માપનારો માણસ ચોખા વગેરે બધા ધાન્યોને માપે એમ અસદ્ભાવસ્થાપનાથી જો પ્રસ્થક કે કુડવથી લોકવર્તીજીવોને માપી માપીને અલોકમાં નાંખવામાં આવે તો અનન્તાલોક અલોકમાં જીવોથી ભરાઈ જાય.

(જેમ કીલોનાં માપીયા, લીટરનાં માપીયા હોય. એમ પ્રાચીનકાળમાં અનાજ માપવા માટેના પ્રસ્થ, કુડવ વગેરે માપીયા હતા.

ખરેખર તો આ રીતે કંઈ જીવોને પ્રસ્થમાં ભરીને અલોકમાં નાંખવા શક્ય જ નથી. આતો માત્ર એક કલ્પના જ છે. એટલે એને અસદ્ભાવસ્થાપના કહી છે.

એક પ્રસ્થમાં ધારો કે ૫ લાખ આકાશપ્રદેશો હોય, તો આ લોકમાંથી જીવોને એ એક એક પ્રદેશમાં રાખી કુલ ૫ લાખ જીવો એ પ્રસ્થમાં ભરવા. પછી એ અલોકમાં જીવો મૂકી દેવા. વળી પાછું ૫ લાખ જીવોથી એ પ્રસ્થ ભરીને અલોકમાં ખાલી કરવું. તે અલોકમાં પણ એક એક આકાશપ્રદેશ ઉપર એક એક જીવને જ રાખવા, વધારે નહિ. આ રીતે આખો લોક ખાલી થાય, ત્યારે અલોકમાં લોક જેટલા અનંતા લોક જીવોથી ભરાઈ જાય...)

પ્રશ્ન : જો આટલા બધાં જીવો હોય, તો પછી તેઓ એકજ લોકમાં કેવી રીતે સમાઈ ગયા ?

ઉત્તર : સૂક્ષ્મ અવગાહનાના લીધે સમાઈ ગયા. જ્યાં એક જીવ છે, ત્યાં અનંતા રહેલા છે. અમે ઉપર જે વાત કરી, એ તો દરેક જીવની પોતપોતાની જુદી જુદી અવગાહનાની અપેક્ષાએ કરેલી છે. એટલે કોઈ દોષ નથી. (દા.ત. ૧ જીવને રહેવા માટે ૫ આકાશપ્રદેશ જોઈએ છે, તો જે ૫ આકાશપ્રદેશમાં એક જીવ રહ્યો, એના એજ ૫ પ્રદેશમાં ૧ કરોડ જીવ રહેલા છે. આમ લોકમાં ૫ પ્રદેશમાં ૧ કરોડ જીવ સમાયેલા છે. હવે જો અસત્કલ્પના પ્રમાણે વિચારીએ, તો એ બધાં જીવોને સ્વતંત્ર પાંચ પાંચ પ્રદેશો આપવાના છે, એટલે એ રીતે અલોકમાં કુલ ૫ કરોડ પ્રદેશોમાં આ ૧ કરોડ જીવો રહેશે. ઉપર અમે ૧-૧ આકાશપ્રદેશમાં એક એક જીવને રાખવાનું દર્શાવેલું છે, એ પદાર્થની સરળતાથી સમજ પડે, એ માટે સમજવું એ રીતે જીવો મુકવામાં આવે તો પણ અનંતા લોક જ થાય. જ્યારે હમણાં કહ્યા પ્રમાણે દરેક જીવને પોતપોતાની અવગાહના પ્રમાણે મુકવામાં આવે તો પણ અનંતલોક થાય. આ અનંતલોક પૂર્વનાં અનંતલોક કરતાં અસંખ્યગણા થાય. સૂક્ષ્મદ્રષ્ટિથી વિચારવું.)

પ્રશ્ન : પણ આવી રીતે એકજ સ્થાને અનંતા આત્માઓ રહી શકે એ તો આશ્ચર્ય લાગે છે...

ઉત્તર : અરે, આત્મા તો અમૂર્ત-સૂક્ષ્મદ્રવ્ય છે. એની વાત જવા દો, દીપકની પ્રભાનાં પરમાણુ વગેરે જે બાદરદ્રવ્યો છે, તેઓનું પણ તેવા પ્રકારનાં પરિણામથી એકજ સ્થાને અવસ્થાન દેખાય જ છે.

(એક બંધ ઓરડામાં એક દીપક પ્રગટાવીએ, આખો ઓરડો પ્રકાશિત થાય. એટલે કે ઓરડામાં બધે જ દીપકનાં પરમાણુઓ વ્યાપી જાય. બીજો પ્રગટાવીએ તો એના પણ પરમાણુઓ એ ઓરડામાં વ્યાપી જાય સમાઈ જાય. એમ ૫૦૦ દીપક પ્રગટાવો તો એ તમામનાં પરમાણુઓ એ બંધ ઓરડામાં સમાઈ જાય. ઓરડાની બહાર ન નીકળે. હવે

જો બાદરપુદ્ગલો પણ આ રીતે ઘણાં બધા એકજ સ્થાને રહી શકતા હોય. તો જીવોની તો શી વાત કરવી ?)

બીજી મૂલદારગાથામાં કહેલ પરિમાણદ્વારનું વ્યાખ્યાન થઈ ગયું.

તેનું વ્યાખ્યાન થયું. એટલે બીજી મૂલગાથા પણ વ્યાખ્યાન થઈ ગઈ અને જીવપદનું પણ વ્યાખ્યાન પૂર્ણ થયું.

સામ્પ્રતં નિકાયપદં વ્યાચિખ્યાસુરાહ-

નામં ઠવણસરીરે ગઈ ણિકાયત્થિકાય દવિએ ય । માઝગપજ્જવસંગહભારે તહ ભાવકાએ ય ॥૨૨૮॥

વ્યાખ્યા-નામસ્થાપને ક્ષુણ્ણે, શરીરકાય:- શરીરમેવ, તત્પ્રાયોગ્યાણુસંઘા-તાત્મકત્વાત્, ગતિકાયો-યો ભવાન્તરગતૌ, સ ચ તૈજસકાર્મણલક્ષણઃ, નિકાયકાય:- ષડ્જીવનિકાયઃ, અસ્તિકાયો-ધર્માસ્તિકાયાદિઃ, દ્રવ્યકાયશ્ચ-ત્રયાદિઘટાદિદ્રવ્ય-સમુદાયઃ, માતૃકાકાય:-ત્ર્યાદીનિ માતૃકાક્ષરાણિ, પર્યાયકાયો દ્વેધા-જીવાજીવભેદેન, જીવપર્યાયકાયો-જ્ઞાનાદિસમુદાયઃ, અજીવપર્યાયકાયો-રૂપાદિસમુદાયઃ, સંગ્રહકાય:- સંગ્રહૈકશબ્દવાચ્યસ્ત્રિકટુકાદિવત્, ભારકાય:-કાપોતી, વૃદ્ધાસ્તુ વ્યાચક્ષતે-‘એગો કાઓ દુહા જાઓ, એગો ચિટ્ઠિ એગો મારિઓ । જીવંતો મણ મારિઓ, તણ્ણ માણવ ! કેળ હેઝળા ? ॥૧॥’ ઉદાહરણમ્-એગો કાહરો તલાએ દો ઘડા પાણિયસ્સ ભરેઝળ કાવોડીએ વહઈ, સો એગો આઝ્કાયકાયો દોસુ ઘડેસુ દુહા કઓ, તઓ સો કાહરો ગચ્છંતો પક્ખલિઓ, એગો ઘડો ભગ્ગો, તમ્મિ જો આઝ્કાઓ સો મઓ, ઇયરમ્મિ જીવઈ, તસ્સ અભાવે સોઽવિ ભગ્ગો, તાહે સો તેળ પુવ્વમણ મારિઓ ત્તિ ભણ્ણઈ । અહવા-એગો ઘડો આઝ્કાયભરિઓ, તાહે તમાઝકાયં દુહા કાઝળ અદ્ધો તાવિઓ, સો મઓ, અતાવિઓ જીવઈ, તાહે સોઽવિ તત્થેવ પક્ખિત્તો, તેળ મણ જીવંતો મારિઓ ત્તિ । એસ ભારકાઓ ગઓ । ભાવકાયશ્ચૌદયિકાદિસમુદાયઃ, ઇહ ચ નિકાયઃ કાય ઇત્યનર્થાન્તરમિતિકૃત્વા કાયનિક્ષેપ ઇત્યદુષ્ટ એવેતિ ગાથાર્થઃ ॥

હવે નિકાય પદનું વ્યાખ્યાન કરવાની ઈચ્છાવાળા નિર્યુક્તિકાર કહે છે કે -

નિર્યુક્તિ-૨૨૮ ગાથાર્થ : ટીકાર્થથી સ્પષ્ટ થશે.

ટીકાર્થ : (૧) નામકાય અને (૨) સ્થાપનાકાય ક્ષુણ્ણ છે. (૩) શરીરકાય એટલે શરીર

પોતે જ. કેમકે શરીર પ્રાયોગ્યપરમાણુઓનાં સંઘાત = સમૂહરૂપ છે.

(૪) ગતિકાય : બીજા ભવમાં ગતિ કરતી વખતે જે કાય-શરીર સાથે હોય તે ગતિકાય. તૈજસશરીર અને કર્મણશરીર ગતિકાયરૂપ સમજવા.

(૫) નિકાયકાય : ખડ્ગવનિકાય એ નિકાયકાય છે.

(૬) અસ્તિકાય : ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય... આ બધા અસ્તિકાય છે. (અસ્તિ = પ્રદેશ. પ્રદેશોનાં સમૂહરૂપ આ બધા તત્ત્વો છે. એટલે એ અસ્તિકાય કહેવાય)

(૭) દ્રવ્યકાય : ત્રણ, ચાર, પાંચ વગેરે ઘટ પટાદિ દ્રવ્યોનો સમૂહ એ દ્રવ્યકાય છે.

(૮) માતૃકાકાય : ત્રણ, ચાર, પાંચ વગેરે માતૃકા અક્ષરો (અ, બ, ક વગેરે) એ માતૃકાકાય.

(૯) પર્યાયકાય : જીવનો અને અજીવનો એમ બે ભેદથી પર્યાયકાય છે. તેમાં જીવપર્યાયકાય એટલે જ્ઞાનાદિનો સમુદાય. (જ્ઞાનાદિ એ જીવનાં પર્યાય છે, તેનો સમુદાય એ જીવપર્યાયકાય કહેવાય) અજીવપર્યાયકાય એટલે રૂપાદિનો સમુદાય...

(૧૦) સંગ્રહકાય : સંગ્રહભૂત જે વસ્તુ, કે જે એકજ શબ્દથી વાચ્ય હોય તે સંગ્રહકાય. દા.ત. ત્રિકટુક, ત્રિફળા વગેરે. (ત્રિફળામાં હરડે-બહેડા-આમળા આમ ત્રણ વસ્તુ છે, આ ત્રણનાં સંગ્રહરૂપ બનેલી વસ્તુ ત્રિફળા નામનાં એકજ શબ્દથી વાચ્ય છે એટલે એ સંગ્રહકાય કહેવાય.)

(૧૧) ભારકાય : કાપોતી (ત્રાજવાનાં જેવા જ આકારની પણ મોટી વસ્તુ એ કાપોતી ! મોટા લાકડાનાં બે છેડે ઘડા બાંધવામાં આવે. એમાં નદીમાંથી પાણી ભરીને લાકડાનાં વચ્ચેના ભાગથી ઉપાડવામાં આવે.)

વૃદ્ધો આ પ્રમાણે કહે છે કે “એક કાયનાં બે ભાગ થયા. એક રહે છે, એક મરાયો. મરેલા વડે જીવતો મરાયો. હે માનવ ! બોલ, કઈ યુક્તિથી આ વાત ઘટે ? ”

(આ પદાર્થને ઉદાહરણ દ્વારા સ્પષ્ટ કરે છે.)

એક કાપોતીક તળાવમાં પાણીનાં બે ઘડા ભરીને કાપોતીથી વહન કરે છે. આમા તળાવમાં રહેલો એક અપ્કાય બે ઘડામાં ભરાયો, એટલે બે ભાગ થયેલા કહેવાય. પછી એ કાપોતીક જતો જતો સ્ખલના પામ્યો. અથડાયો. એમાં એક ઘડો ભાંગી ગયો. તેમાં જે અપ્કાય હતો તે મરી ગયો. (બંધુ પાણી ઢોળાઈ ગયું...) બીજામાં અપ્કાય જીવે છે. પણ પહેલાંના અભાવમાં તે બીજો ઘડો પણ ભાંગી ગયો. (ત્રાજવાની બંને બાજુ વજન સરખું હોય તો કાંટો સીધો રહે. પણ જેવું એક બાજુથી બંધુ વજન ઘટી જાય કે તરત

બીજી બાજુ ગાજવાનું પલ્લું નીચે જતું જાય. એમ એક બાજુ પાણીનો ઘડો ફુટતા ત્યાંનું વજન ઘટ્યું. એટલે તરત કાપોતી બીજા ભરેલાં ઘડા તરફ નમી પડી, એટલે એ ઘડો પણ અથડાવવાથી ફુટી ગયો.) આમ થવાથી કહેવાય કે પૂર્વે નરેલાએ તેને માર્યો.

અથવા બીજી રીતે પણ આ વૃદ્ધગાથાનો અર્થ થઈ શકે.

તે આ પ્રમાણે.

એક ઘડો અપૂકાયથી ભર્યો. પછી તે અપૂકાયનાં બે ભાગ કરીને અડધો અપૂકાય તપાવ્યો. તે મરી ગયો. નહિ તપાવેલો અપૂકાય જીવે છે. પછી તે તપાવેલો અપૂકાય પણ તે જીવતાં અપૂકાયમાં જ નંખાયો. એટલે તે મરી ગયેલા તપાવેલા અપૂકાયથી જીવતો અપૂકાય મરાયો.

આ ભારકાયનું વર્ણન પૂર્ણ થયું.

(૧૨) ભાવકાય : ઔદયિકાદિ ભાવોનો સમુદાય એ ભાવકાય છે.

પ્રશ્ન : આપણે તો નિકાય શબ્દનો નિક્ષેપ કરવાનો હતો, જ્યારે અહીં તો કાયનો નિક્ષેપ કર્યો છે. એવું કેમ ?

ઉત્તર : નિકાય અને કાય એ બંને સમાનાર્થી શબ્દો છે. એટલે અહીં નિકાયને બદલે કાયનો નિક્ષેપ કર્યો છે, તે અદ્વૈત જ છે.

इत्थं पुण अहिगारो निकायकाएण होइ सुत्तंमि । उच्चारिअत्थसदिसाण कित्ठणं सेसगाणंपि ॥૨૨૧॥

નિર્યુક્તિ- ૨૨૯ ગાથાર્થ : અહીં સૂત્રમાં તો નિકાયકાયથી અધિકાર છે. ઉચ્ચારિતાર્થસદૃશ બીજાઓનું પણ કીર્તન કર્યું.

વ્યાખ્યા-અત્ર પુનઃ સૂત્ર ઇતિ યોગઃ, (સૂત્ર ઇત્યધિકૃતાધ્યયને) કિમિત્યાહ-અધિકારો નિકાયકાયેન ભવતિ, અધિકારઃ-પ્રયોજનં, શેષાણામુપન્યાસવૈયર્થ્ય-માશઙ્ક્યાહ-ઉચ્ચરિતાર્થસદૃશાનાં-ઉચ્ચરિતો નિકાયઃ તદર્થતુલ્યાનાં કીર્તનં-સંશબ્દનં શેષાણામપિ-નામાદિકાયાનાં વ્યુત્પત્તિહેતુત્વાત્પ્રદેશાન્તરોપયોગિત્વાચ્ચેતિ ગાથાર્થઃ ॥ વ્યાખ્યાતં નિકાયપદમ્, ઉક્તો નામનિષ્પન્નો નિક્ષેપઃ,

ટીકાર્થ : આ પ્રસ્તુતસૂત્રમાં તો નિકાયકાયનો અધિકાર છે.

પ્રશ્ન : તો પછી બાકીનાં કાયોનો ઉપન્યાસ નકામો બની જશે.

ઉત્તર : ષટ્જીવનિકાયમાં નિકાયશબ્દનો ઉચ્ચાર થયેલો છે, તેના અર્થની અપેક્ષાએ સમાન એવા બાકીનાં નામાદિનિકાયો છે, એ બધાનું પણ અહીં કીર્તન કરી દીધું. એ એટલા માટે કે નામાદિકાયો વ્યુત્પત્તિનું = વિશિષ્ટબોધનું કારણ છે, અને વળી અન્યસ્થાનોમાં ઉપયોગી છે... એટલે અગ્રે એનો અધિકાર ન હોવા છતાં પણ નિકાયપદનો ઉલ્લેખ હોવાથી તેની સાથે સરખાં અર્થવાળા બધાં નિકાયોનું પણ કીર્તન કર્યું છે.

નિકાયપદનું વ્યાખ્યાન થઈ ગયું.

નામનિષ્પન્ન નિક્ષેપ કહેવાઈ ગયો.

સામ્પ્રતં સૂત્રાલાપકનિષ્પન્નસ્યાવસર इत्यादिचर्चः पूर्ववत्तावद्यावत्सૂत्रानुगमे-
ऽस्खलितादिगुणोपेतं સૂત્રમુચ્ચારणीયં, તચ્चेदम्-

સુયં મે આડસંતેણ ભગવયા એવમક્ષાયં-ઇહ ખલુ છજ્જીવણિયા નામજ્ઞયણં, સમણેણં ભગવયા મહાવીરેણં કાસવેણં પવેઝયા સુઅક્ષાયા સુપન્નત્તા સેયં મે અહિજ્જિઝં અજ્ઞયણં ધમ્મપણ્ણત્તી । કયરા ખલુ સા છજ્જીવણિયાનામજ્ઞયણં સમણેણં ભગવયા મહાવીરેણં કાસવેણં પવેઝયા સુઅક્ષાયા સુપન્નત્તા સેયં મે અહિજ્જિઝં અજ્ઞયણં ધમ્મપણ્ણત્તી ? । ઇમા ખલુ સા છજ્જીવણિયા નામજ્ઞયણં સમણેણં ભગવયા મહાવીરેણં કાસવેણં પવેઝયા સુઅક્ષાયા સુપન્નત્તા સેયં મે અહિજ્જિઝં અજ્ઞયણં ધમ્મપણ્ણત્તી ॥ તંજહા-પુઠ્ઠવિકાઝયા આઝકાઝયા તેઝકાઝયા વાઝકાઝયા વણસ્સઝકાઝયા તસકાઝયા । પુઠ્ઠવી ચિત્તમંતમક્ષાયા અણેગજીવા પુઠ્ઠોસત્તા અન્નત્થ સત્થપરિણણં, આઠ ચિત્તમંતમક્ષાયા અણેગજીવા પુઠ્ઠોસત્તા અન્નત્થ સત્થપરિણણં, તેઠ ચિત્તમંતમક્ષાયા અણેગજીવા પુઠ્ઠોસત્તા અન્નત્થ સત્થપરિણણં, વાઠ ચિત્તમંતમક્ષાયા અણેગજીવા પુઠ્ઠોસત્તા અન્નત્થ સત્થપરિણણં, વણસ્સઝ ચિત્તમંતમક્ષાયા અણેગજીવા પુઠ્ઠોસત્તા અન્નત્થ સત્થપરિણણં, તંજહા-અગ્ગબીયા

મૂલબીયા પોરબીયા ઁંધબીયા બીયરૂહા સંમુચ્છિમા તળલયા,
વળસ્સડકાડયા સબીયા ચિત્તમંતમક્ષાયા અળેગજીવા પુઢોસત્તા
અન્નત્થ સત્થપરિણણં ॥ સે જે પુળ ઇમે અળેગે બહવે તસા પાળા,
તંજહા-અંડયા પોયયા જરાડયા રસયા સંસેડમા સંમુચ્છિમા ડબ્બિયા
ઁવવાડયા । જેસિં કેસિંચિ પાળાણં અભિક્કંતં પડિક્કંતં સંકુચિયં પસારિયં
રુયં ભંતં તસિયં પલાડયં આગડગડવિન્નાયા જે ય કીડપયંગા જા ય
કુંથુપિપીલિયા સવ્વે બેડંદિયા સવ્વે તેડંદિયા સવ્વે ચડરિંદિયા સવ્વે
પંચિંદિયા સવ્વે તિરિક્કજોણિયા સવ્વે નેરડયા સવ્વે મળુઆ સવ્વે દેવા
સવ્વે પાળા પરમાહમ્મિઆ । ંસો ઁલુ છડ્ડો જીવનિકાઓ તસકાડ ત્તિ
પવુચ્ચડ ॥ (સૂત્રં ૧)

હવે સૂત્રાલાપકનિષ્પન્નનો અવસર છે... ઈત્યાદિ ચર્ચા પૂર્વની જેમ ત્યાંસુધી જાણવી કે સૂત્રાનુગમમાં અસ્ખલિતાદિ ગુણોવાળું સૂત્ર ઉચ્ચારવાનું છે.

તે સૂત્ર આ છે.

સૂત્ર-૧ સુયં મે... અર્થ ટીકાર્થથી સ્પષ્ટ થશે.

વ્યાખ્યા-શ્રૂયતે તદિતિ શ્રુતમ્-પ્રતિવિશિષ્ટાર્થપ્રતિપાદનફલં વાગ્યોગમાત્રં ભગવતા નિસૃષ્ટમાત્મીયશ્રવણકોટરપ્રવિષ્ટં ક્ષાયોપશમિકભાવપરિણામાવિર્ભાવકારણં શ્રુતમિત્યુચ્યતે, શ્રુતમવધૂતમવગૃહીતમિતિ પર્યાયાઃ, 'મયે'ત્યાત્મપરામર્શઃ, આયુરસ્યાસ્તીત્યાયુષ્માન્ તસ્યામન્ત્રણં હે આયુષ્મન્ !, કઃ કમેવમાહ ?- સુધર્મસ્વામી જમ્બૂસ્વામિનમિતિ, 'તેને'તિ ભુવનભર્તુઃ પરામર્શઃ, ભગઃ-સમર્થૈશ્ચર્યાદિલક્ષણ ઇતિ, ઁક્તં ચ-"ૂશ્ચર્યસ્ય સમગ્રસ્ય, રૂપસ્ય યશસઃ શ્રિયઃ । ધર્મસ્યાથ પ્રયત્નસ્ય, ષળ્ળા ભગ ઇતીઙ્ઙના ॥૧॥" સોઽસ્યાસ્તીતિ ભગવાંસ્તેન ભગવતા-વર્ધમાનસ્વામિનેત્યર્થઃ, 'ંવ'મિતિ પ્રકારવચનઃ શબ્દઃ, 'આઁખ્યાત'મિતિ કેવલજ્ઞાનેનોપલભ્યાવેદિતં, કિમત આહ-ઇહ ઁલુ ષડ્જીવનિકાયનામાધ્યયનમ્, અસ્તીતિ વાક્યશેષઃ, 'ઁહે'તિ લોકે પ્રવચને વા, ઁલુશબ્દાદન્યતીર્થકૃત્પ્રવચનેષુ ચ, 'ષડ્જીવનિકાયે'તિ પૂર્વવત્, 'નામે'ત્યભિધાનમ્, 'અધ્યયન'મિતિ પૂર્વવદેવ ।

ટીકાર્થ : શ્રુતં- જે સંભળાય તે શ્રુત !

અહીં તો,

(૧) પ્રતિવિશિષ્ટ અર્થોનું પ્રતિપાદન એ છે ફલ જેનું એવું

(૨) ભગવાન વડે પોતાના મુખમાંથી છોડાયેલું

(૩) પોતાના કાનની બમ્બોલમાં પ્રવેશેલું

(૪) ક્ષાયોપશમિકભાવનાં પરિણામોને પ્રગટ કરવામાં કારણ

(૫) ભગવાનનો વચનયોગ માત્ર

એ શ્રુત કહેવાય છે.

શ્રુતં, અવધૃતં, અવગૃહીતં આ બધા પર્યાયવાચી શબ્દો છે.

મયા શબ્દ એ ગ્રન્થકર્તા પોતાની જાતને દર્શાવે છે.

જેની પાસે આયુષ્ય હોય, તે આયુષ્યમાન્ કહેવાય. તેના આમંત્રણરૂપ આયુષ્મન્ શબ્દ છે.

પ્રશ્ન : કોણ કોને આ પ્રમાણે કહે છે કે “આયુષ્યમન્ ! કે મારાથી સંભળાયું છે ?”

ઉત્તર : સુધર્મસ્વામી જંબૂસ્વામીને કહે છે.

તેન શબ્દ ભુવનનાં સ્વામી પ્રભુને જણાવનાર શબ્દ છે.

ભગવાન્ માં ભગ એટલે સંપૂર્ણ ઐશ્વર્ય વગેરે. કહ્યું છે કે “સમગ્ર ઐશ્વર્ય, રૂપ, યશ, લક્ષ્મી, ધર્મ અને પ્રયત્ન આ છ વસ્તુનું ભગ એ પ્રમાણે નામ છે.”

એ ભગ જેની પાસે છે, તે ભગવાન્ ! અર્થાત્ વર્ધમાનસ્વામી ! તેમના વડે

एवम् શબ્દ પ્રકાર અર્થવાળો શબ્દ છે.

इह એટલે લોકમાં કે પ્રવચનમાં...

खलુ શબ્દથી સમજવું કે અન્યતીર્થિકોનાં પ્રવચનોમાં...

षड्जीवनिक्काय પદ પૂર્વવત્ સમજી લેવું

નામ એટલે અભિધાન.

अध्ययन પદ પૂર્વની જેમ જ સમજવું.

इह च ‘શ્રુતં મયે’ત્યનેનાત્મપરામર્શૈનૈકાન્તક્ષણભક્ષાપોહમાહ, તત્રેત્થંભૂતાર્થાનુપ-
पत्तेरिति, उक्तं च, -“एगंतखणियपक्खे गहणं चिअ सव्वहा ण अत्थप्पं ।

અણુસરણસાસણાઈં કુઓ ડ તેલોગસિદ્ધાઈં ? ॥૧॥” તથા ‘આયુષ્મ’ત્રિતિ ચ પ્રધાનગુણનિષ્પન્નેનામન્ત્રણવચસા ગુણવતે શિષ્યાયાગમરહસ્યં દેયં નાગુણવત ઇત્યાહ, તદનુકમ્પાપ્રવૃત્તેરિતિ, ઉક્તં ચ-“આમે ઘડે નિહત્તં જહા જલં તં ઘડં વિણાસેઙ્ગ । ઇઞ સિદ્ધંતરહસ્સં અપ્પાહારં વિણાસેઙ્ગ ॥૧॥” આયુશ્ચ પ્રધાનો ગુણઃ, સતિ તસ્મિન્નવ્યવચ્છિત્તિભાવાત્, તથા ‘તેન ભગવતા એવામાખ્યાત’મિત્યનેન સ્વમનીષિકાનિરાસા-ચ્છાસ્ત્રપારતન્ત્ર્યપ્રદર્શનેન ન હ્રાસર્વજ્ઞેન અનાત્મવતા અન્યતસ્તથાભૂતા-ત્સમ્યગ્નિશ્ચિત્ય પરલોકદેશના કાર્યેત્યેતદાહ, વિપર્યયસંભવાદ્, ઉક્તં ચ-“કિં ઇત્તો પાવયરં ? સંમં અણહિગયધમ્મસંભાવો । અણં કુદેસણાં કઢ્ઢયરાગંમિ પાડેઙ્ગ ॥૧॥” અથવાડન્યથા વ્યાખ્યાયતે સૂત્રૈકદેશઃ- ‘આડસંતેણં’તિ ભગવત એવ વિશેષણમ્, આયુષ્મતા ભગવતા-ચિરજીવિનેત્યર્થઃ, મઙ્ગલવચનં ચૈતદ્, અથવા જીવતા સાક્ષાદેવ, અનેન ચ ગણધરપરમ્પરાગમસ્ય જીવનવિમુક્તાનાદિશુદ્ધવક્તુશ્ચાપોહમાહ, દેહાદ્યભાવેન તથાવિધપ્રયત્નાભાવાત્, ઉક્તં ચ-“વયણં ન કાયજોગાભાવે ણ ય સો અણાદિસુદ્ધસ્સ । ગહણંમિ ય ણો હેઠ્ઠ સત્થં અત્તાગમો કહં ણુ ॥૧॥” અથવા ‘આવસંતેણં’તિ ગુરુમૂલમાવસતા, અનેન ચ શિષ્યેણ ગુરુચરણસેવિના સદા ભાવ્યમિત્યેતદાહ, જ્ઞાનાદિવૃદ્ધિસદ્ભાવાદ્, ઉક્તં ચ- “ણાણસ્સ હોઙ્ગ ભાગી થિરયરઓ દંસણે ચરિત્તે ય । ધન્ના આવકહાં ગુરુકુલવાસં ન મુંચંતિ ॥૧॥” અથવા ‘આમુસંતેણં’ આમૃશતા ભગવત્પાદારવિન્દ્યુગલમુત્તમાઙ્ગેન, અનેન ચ વિનયપ્રતિપત્તેર્ગરીયસ્ત્વમાહ, વિનયસ્ય મોક્ષમૂલત્વાત્, ઉક્તં ચ-“મૂલં સંસારસ્સા હોંતિ કસાયા અણંતપત્તસ્સ । વિણઓ ઠાણપત્તો દુક્ખવિમુક્ખસ્સ મોક્ખસ્સ ॥૧॥” કૃતં પ્રસન્નેન,

અહીં “શ્રુતં મયા” એ આત્મપરામર્શ દ્વારા એકાન્તક્ષણિકવાદનું ખંડન કહ્યું. કેમકે તે વાદમાં આવા પ્રકારનો અર્થ સંગત ન થાય.

પ્રશ્ન : એકાન્તક્ષણિકવાદમાં “મારા વડે સંભળાયું છે.” એ વાત કેમ સંગત ન થાય ?

ઉત્તર : કહ્યું છે કે “એકાન્તક્ષણિકપક્ષમાં અર્થોનું ગ્રહણ જ સર્વથા ઘટતું નથી. તો પછી એ અર્થોનું સ્મરણ, એનું શિષ્યાદિને કથન એ બધા ત્રિલોકપ્રસિદ્ધ પદાર્થો તો શી રીતે ઘટે ?”

(સર્વેજીવા ન હન્તવ્યાઃ આવા વાક્યનો બોધ જ ક્ષણિકપક્ષમાં ન સંભવે. કેમકે એક

એક અક્ષર એક એક ક્ષણે બોલાય. એટલે એક જીવ સ સાંભળે, પછી મૃત્યુ પામે. બીજો જીવ વેં સાંભળે અને મૃત્યુ પામે, ત્રીજો જીવ જી સાંભળે અને મૃત્યુ પામે... આમ બધા જીવો માત્ર એક એક અક્ષરનાં જ શ્રોતા બને. તો સંપૂર્ણ બોધ થાય જ કેવી રીતે ? હવે જો બોધ જ ન થયો હોય તો “મેં આવું સાંભળેલું.” એવું સ્મરણ અને શિષ્યોને એવું કથન શી રીતે સંભવે ? એટલે એકાન્તક્ષણિકવાદમાં શ્રુતં મયા પદાર્થ જ ન સંભવે. એટલે જ આ પદ્યથી ક્ષણિકવાદનો નિષેધ થઈ જાય છે.)

તથા આયુષ્યન્ એ પ્રમાણે શિષ્યને સંબોધન કરેલું છે. આયુષ્ય એ પ્રધાનગુણ છે. એટલે આ આમંત્રણ- વચન પ્રધાનગુણનિષ્પન્ન છે. આવા આમંત્રણવચન દ્વારા એ વાત જણાવી કે ગુણવાન શિષ્યને આગમનું રહસ્ય આપવું. પણ અગુણવાનને નહિ. “કેમકે અગુણવાનને આગમરહસ્ય ન આપવાથી તેના ઉપર અનુકંપા કરાયેલી થાય છે. કહ્યું છે કે “કાયા ઘડામાં નાંખેલું જલ જેમ તે ઘડાને ખતમ કરે, એમ સિદ્ધાન્તરહસ્ય અલ્પ-આધારને = અપાત્રને = અપરિપક્વને ખતમ કરી નાંખે છે.” (એટલે એને શ્રુત ન આપીને ગુરુ એનો વિનાશ અટકાવે છે.)

પ્રશ્ન : પણ ગુણો તો ઘણાં છે, તમે આયુષ્યને પ્રધાનગુણ કેમ કહ્યો ?

ઉત્તર : આયુષ્ય પ્રધાનગુણ છે, કેમકે આયુષ્ય હોય, તો જ પ્રવચનની અવ્યવચ્છિતિ થાય. (દીર્ઘાયુષ્યવાળો સાધુ લાંબાકાળ સુધી ઘણાંને ભણાવે.. શાસનપ્રભાવનાંદિ કરે... આ રીતે પ્રવચનનો અવ્યવચ્છેદ થાય. પ્રવચનની અખંડિત પરંપરા ચાલે...)

તથા “તેન ભગવતા એવમાખ્યાતમ્” આ શબ્દથી ગ્રન્થકારે પોતાની બુદ્ધિથી સર્જન ન કરતાં પોતાની શાસ્ત્રપરન્તતા દેખાડી. અર્થાત્ “હું મારી બુદ્ધિથી કશું કહેતો નથી, પરંતુ પ્રભુએ જે કહ્યું, એજ કહું છું. હું સંપૂર્ણપણે પ્રભુવચનરૂપ શાસ્ત્રને પરતન્ત્ર છું.”

આવું દેખાડવા દ્વારા એમણે એ પદાર્થ કહ્યો છે કે “જે જીવ પોતે અસર્વજ હોય, આત્માવાળો = સ્વાધીન ન હોય એણે સર્વજ એવા બીજા પાસેથી પદાર્થોનો સમ્યક્ નિશ્ચય કર્યા વિના પરલોકસંબંધી દેશના આપવી નહિ.” (પોતે અસર્વજ છે, તો પોતે સર્વજ ભગવંત પાસેથી પદાર્થોનો સમ્યક્ નિશ્ચય કર્યા બાદ જ આ પરલોકદેશના આરંભી છે, સમ્યક્ નિશ્ચય કર્યા વિના નહિ. એ વાત તેણે ભગવત્યા... શબ્દથી સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકાય છે. આલોકસંબંધી દેશના આપવાની હોતી નથી. વળી એ દેશના તો સર્વજ સિવાયના લોકો પણ સ્વાનુભવનાં આધારે આપી શકતા હોય છે, એટલે એમાં સર્વજની જરૂર પણ નહિ પણ પરલોક તો અપ્રત્યક્ષ હોવાથી એ શી રીતે સુધરે ? વગેરે બાબતો કોઈને પણ

સ્વાનુભવસિદ્ધ નથી, એટલે એમાં તો સર્વજ્ઞવચનની જ પ્રામાણિકતા અનુસારે બોલવું પડે...)

પ્રશ્ન : શા માટે સર્વજ્ઞ પાસેથી પદાર્થનો નિશ્ચય કર્યા વિના અસર્વજ્ઞે દેશના ન આપવી ?

ઉત્તર : કેમકે એમાં વિપર્યય થવાનો સંભવ છે. (જેમ અસર્વજ્ઞ એમ કહે કે “યજ્ઞમાં પશુવધ કરવાથી સ્વર્ગ મળે” અને એ પ્રમાણે બધા પશુવધ કરે, તો તેઓ બિચારા સ્વર્ગને બદલે નરક જ પામે... આ મોટો વિપર્યય જ છે ને ?)

કહ્યું છે કે “આનાથી વધારે શું મોટું પાપ છે ? કે સમ્યક્ રીતે ધર્મના સદ્ભાવને = સાચા ધર્મને નહિ જાણી ચૂકેલો પણ આત્મા કુદેશના દ્વારા બીજાને દુઃખદાયી પાપમાં પાડે છે...”

અથવા તો સૂત્રનાં એક ભાગનું બીજી પદ્ધતિથી વ્યાખ્યાન કરાય છે.

આઝસં તેણં = આયુષ્મન્ તેન એમ બે શબ્દ જુદા ન પાડવા. પરંતુ આઝસંતેણં એ એકજ પદ લેવું અને એ ભગવતા શબ્દનું વિશેષણ સમજવું. અર્થાત્ “ચિરકાળ જીવનારા એવા ભગવાન વડે...” એમ અર્થ થાય. આ રીતે ભગવાન માટે ચિરકાળજીવી પદ વાપરવું. એ મંગલવચન છે. અથવા તો “આયુષ્માન્ એટલે કે સાક્ષાત્ જીવતાં એવા ભગવાને આ વાત કરી છે...” એમ પણ અર્થ થાય. આ છેલ્લા અર્થ દ્વારા ગણધરપરંપરાગમનો અને જીવનરહિત અનાદિશુદ્ધ વક્તાનો નિષેધ કહ્યો. (પરમાત્માનો બોધ પરમાત્મા માટે આત્માગમ કહેવાય. એ પ્રભુ સાક્ષાત્ ગણધરોને પોતાનો બોધ દેશના દ્વારા આપે, એટલે ગણધરો માટે એ અનંતરાગમ કહેવાય, અને ગણધરો પોતાના શિષ્યોને આપે તો ગણધરશિષ્યો માટે એ બોધ પરંપરાગમ કહેવાય. પરંતુ કેટલાંકો તો ગણધરોને જ પરંપરાગમ માને છે. અર્થાત્ “ગણધરોને સાક્ષાત્ ભગવાન પાસેથી બોધ મળેલો છે” એ વાત તેઓ નથી માનતાં. પ્રભુ દેશના આપતાં જ નથી. માત્ર એક ધ્વનિ જ નીકળે છે, એ ધ્વનિનો અર્થ દેવો સમજે છે અને પછી દેવો એનો અર્થ કરીને બધાને કહે છે. આમ ગણધરો માટે આ બોધ પરંપરાગમ છે... આમ કેટલાંકો માને છે. પરંતુ અહીં “સાક્ષાત્ ભગવાને આ કહ્યું છે” એના દ્વારા ગણધરો માટે આ અનંતરાગમ જ બને છે. પરંપરાગમ નહિ... એ વાત દર્શાવી.

તથા જૈનેતરો ઈશ્વરને અનાદિશુદ્ધ અને જીવનરહિત એવા વક્તારૂપ માને છે. ઉપર ભગવાનને જીવનવાળા કહેવા દ્વારા જૈનેતરોની વાતનું ખંડન કર્યું.)

પ્રશ્ન : જીવનવિમુક્ત અનાદિશુદ્ધ વક્તા માનવામાં વાંધો શું છે ?

ઉત્તર : તમારા મતે અનાદિશુદ્ધ ઈશ્વરને દેહાદિ જ નથી. તો એના વિના વચન બોલવારૂપ પ્રયત્ન જ એમને ન સંભવે... એટલે એવા વક્તા માની ન શકાય.

કહ્યું છે કે “કાયયોગનાં અભાવમાં વચન ન સંભવે અને અનાદિશુદ્ધને કાયયોગ નથી. શાસ્ત્રની રચના કરવા માટે કોઈ કાયાનું ગ્રહણ ન કરે તો પછી આત્મગમ અનાદિશુદ્ધને શી રીતે ?” (?) ઉત્તરાર્થનો અર્થ સ્પષ્ટ સમજાતો નથી.)

અથવા આડસંતેણં = આવસતા આ પ્રમાણે શબ્દ લો. ગુરુમૂલમાવસતા એમ અર્થ થશે. ગુરુ પાસે રહેતા મારા વડે સંભળાયેલું છે કે... આના દ્વારા એ વાત કહી કે શિષ્યે સદા ગુરુચરણની સેવા કરનારા થવું. કેમકે એનાથી જ્ઞાનાદિની વૃદ્ધિ થાય. કહ્યું છે કે “ધન્યજીવો યાવજીવ માટે ગુરુકુલવાસને છોડતા નથી, જ્ઞાનનાં ભાગી બને છે. દર્શન અને ચારિત્રમાં વધુ સ્થિર થાય છે.”

અથવા આમુસંતેણં = આમૃશતા એમ શબ્દ લેવો. પ્રભુનાં પદકમલને મસ્તકથી સ્પર્શતા એવા મારા વડે આ પદાર્થ સંભળાયેલો છે... આનાથી વિનયપ્રતિપત્તિની = વિનયકરણની મહાનતાને દર્શાવી. કેમકે વિનય મોક્ષનું મૂલ છે. કહ્યું છે કે “અનંત ભવોરૂપી પાંદડાવાળા સંસારનું મૂલ કષાયો છે. સ્થાને પ્રયોજાયેલો = આદરાયેલો વિનય દુઃખથી વિમુક્ત એવા મોક્ષનું મૂલ છે.

પ્રસંગથી સંયુ.

પ્રકૃતં પ્રસ્તુમઃ-તત્ર ઇહ ચ્છલુ ષડ્જીવનિકાયિકાનામાધ્યયનમસ્તીત્યુક્તમ્, અત્રાહ-
 ણ્ણા ષડ્જીવનિકાયિકા કેન પ્રવેદિતા પ્રરૂપિતા વેતિ ?, અત્રોચ્યતે, તેનૈવ ભગવતા, યત
 આહ-‘સમણેણં ભગવયા મહાવીરેણં કાસવેણં પવેઙ્ગયા સુઅક્ષાયા સુપન્નત્તે’તિ, સા ચ
 તેન ‘શ્રમણેન’ મહાતપસ્વિના ‘ભગવતા’ સમગ્રૈશ્વર્યાદિયુક્તેન ‘મહાવીરેણ’ ‘શૂર વીર
 વિક્રાન્તા’વિતિ કષાયાદિશત્રુજયાન્મહાવિક્રાન્તો મહાવીરઃ, ઉક્તં ચ-“વિદારયતિ યત્કર્મ,
 તપસા ચ વિરાજતે । તપોવીર્યેણ યુક્તશ્ચ, તસ્માદ્વીર ઇતિ સ્મૃતઃ ॥૧॥” મહાંશ્રાસૌ વીરશ્ચ
 મહાવીરઃ તેન મહાવીરેણ, ‘કાશ્યપેને’તિ કાશ્યપસગોત્રેણ, ‘પ્રવેદિતા’ નાન્યતઃ
 કુતશ્ચિદાકર્ણ્ય જ્ઞાતા કિં તર્હિ ?, સ્વયમેવ કેવલાલોકેન પ્રકર્ષેણ વેદિતા પ્રવેદિતા-
 વિજ્ઞાતેત્યર્થઃ, તથા સ્વાઘ્યાતે’તિ સદેવમનુષ્યાસુરાયાં પર્ષદિ સુષ્ઠુ આઘ્યાતા સ્વાઘ્યાતા,
 તથા ‘સુપ્રજ્ઞે’તિ સુષ્ઠુ પ્રજ્ઞતા યથૈવાઘ્યાતા તથૈવ સુષ્ઠુ-સૂક્ષ્મપરિહારાસેવનેન પ્રકર્ષેણ

સમ્યગાસેવિતેત્યર્થઃ, અનેકાર્થત્વાદ્ધાતૂનાં જ્ઞપિરાસેવનાર્થઃ, તાં ચૈવંભૂતાં
 ષડ્જીવનિકાયિકાં 'શ્રેયો મેઽધ્યેતું' શ્રેયઃ- પથ્યં હિતં, મમેત્યાત્મનિર્દેશઃ,
 છાન્દસત્વાત્સામાન્યેન મમેત્યાત્મનિર્દેશ इत्यन्ये, તતશ્ચ શ્રેય આત્મનોઽધ્યેતુમ્,
 'અધ્યેતુ'મિતિ પઠિતું શ્રોતું ભાવયિતું, કુત इत्याह-'અધ્યયનં ધર્મપ્રજ્ઞસિઃ'
 'નિમિત્તકારણહેતુષુ સર્વાસાં પ્રાયો દર્શન'મિતિ વચનાત્ હેતૌ પ્રથમા, અધ્યયનત્વાદ્-
 અધ્યાત્માનયનાચ્ચેતસો વિશુદ્ધ્યાપાદનાદિત્યર્થઃ, एतदेव कृत इत्याह-'धर्मप्रज्ञसेः'
 પ્રજ્ઞપનં પ્રજ્ઞસિઃ ધર્મસ્ય પ્રજ્ઞપ્તિઃ ધર્મપ્રજ્ઞસિઃ તતો ધર્મપ્રજ્ઞસેઃ કારણાચ્ચેતસો
 વિશુદ્ધ્યાપાદનં ચેતસો વિશુદ્ધ્યાપાદનાચ્ચ શ્રેય આત્મનોઽધ્યેતુમિતિ । अन्ये तु
 व्याचक्षते-अध्ययनं धर्मप्रज्ञसिरिति पूर्वोपन्यस्ताध्ययनस्यैवोपादेयतयाऽनुवाद-
 मात्रमेतदिति ॥

મૂળ વાત કરીએ.

તેમાં “અહીં ષડ્જીવનિકા નામનું અધ્યયન છે” એ કહ્યું.

એમાં પ્રશ્ન કરે છે કે આ ષડ્જીવનિકાયિકા કોણે પ્રવેદી ? કે પ્રરૂપી ?

એનો ઉત્તર અપાય છે કે તે જ ભગવાને પ્રરૂપી છે. કેમકે આ સૂત્રમાં જ કહે છે
 કે “કાશ્યપ શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે આ ષડ્જીવનિકાયિકા પ્રવેદી છે, સુ-આખ્યાત છે,
 સુપ્રજ્ઞ છે.”

શ્રમણ = મહાતપસ્વી, ભગવાન = સમગ્ર ઐશ્વર્યાદિવાળા, મહાવીર એટલે
 કષાયાદિ શત્રુનો જય કરેલો હોવાથી મહાવિકાન્ત (વિક્રમવાળા) તે મહાવીર. શૂર અને
 વીર ધાતુ વિકાન્તિ = પરાક્રમ અર્થમાં છે. કહ્યું છે કે “જે કારણથી પ્રભુ કર્મને કાપે છે,
 તપથી શોભે છે, તપશક્તિથી યુક્ત છે. તે કારણથી તે વીર એ પ્રમાણે કહેવાયેલા છે..”

કાશ્યપ એટલે કાશ્યપગોત્રવાળા.

પ્રવેદિતા નો અર્થ એ છે કે પ્રભુએ આ ષડ્જીવનિકા જાતે જ કેવલજ્ઞાનરૂપ પ્રકાશથી
 સારી રીતે જાણી છે. બીજા કોઈ પાસેથી સાંભળીને નથી જાણી.

સ્વાખ્યાતા નો અર્થ એ છે કે પ્રભુએ દેવ, મનુષ્ય, અસુરોવાળી પર્ષદામાં સારીરીતે
 કહેલી છે.

સુપ્રજ્ઞા નો અર્થ એ છે કે જે રીતે એમણે કહેલી છે, તેવી જ રીતે સુક્ષ્મરીતે
 ષટ્કાયનાં પરિહારનું = ત્યાગનું આસેવન કરવા દ્વારા પ્રકર્ષથી સમ્યક્ રીતે ષટ્કાયની

સેવના કરી છે.

પ્રશ્ન : સુપ્રજ્ઞતા માં તો જ્ઞા ધાતુ છે, એનો વળી આસેવના કરવું એ અર્થ ક્યાંથી લાવ્યા ?

ઉત્તર : ધાતુ અનેક અર્થવાળા હોવાથી જ્ઞપિ ધાતુ આસેવન અર્થમાં જાણવો. આવા પ્રકારની ષટ્જીવનિકાયિકાને ભણવી એ મારા માટે શ્રેય = પથ્ય = હિતકારી છે.

મમ એ ગણધરભગવંત પોતાની જાતનો નિર્દેશ કરે છે.

કેટલાંકો વળી એમ કહે છે કે ‘આ ભણવી મારા માટે હિતકારી છે’ એમાં ખરેખર તો બધાને હિતકારી હોવાથી મમ લખવાની જરૂર જ નથી. વળી એમણે તો બધાનો અભ્યાસ કરવાનો જ ન હોવાથી આ તો એમણે ભણવાની જ નથી. એટલે આ તો મમ પ્રયોગ કર્યો છે, એ છાન્દસપ્રયોગ હોવાથી સામાન્યથી જ સમજવો. (બાકી તો બધા માટે હિતકારી છે.. એટલે અર્થ આ પ્રમાણે કરવો કે આ ભણવું એ આત્માને હિતકારી છે.)

અધ્યેતું એટલે શ્રોતું ભાવયિતું એ ત્રણેય અર્થો લેવાય.

આનું અધ્યયન હિતકારી કેમ છે ? એ કહે છે કે ‘અધ્યયન ધર્મપ્રજ્ઞાપ્તિ છે’ અહીં “નિમિત્ત, કારણ અને હેતુ એ ત્રણેય અર્થોમાં પ્રાયઃ કરીને તમામ વિભક્તિઓનું દર્શન થાય છે” એ વચનને અનુસારે અહીં પ્રથમાવિભક્તિ હેતુ અર્થમાં જાણવી.. એટલે અધ્યયનત્વાત્ એમ શબ્દ સમજવો.

અધ્યયનત્વ એટલે અધ્યાત્મનું આનયન કરવું તે, ચિત્તની વિશુદ્ધિ લાવતી તે. ટુંકમાં ષડ્જીવનિકાયિકાશ્રવણં (પઠનં) શ્રેયઃ અધ્યયનત્વાત્ = ચેતસો વિશુદ્ધ્યાપાદનાત્

પ્રશ્ન : પણ આ જ વાત કેવી રીતે માનવી ? કે એ વિશુદ્ધિ કરનાર છે ?

ઉત્તર : ધર્મપ્રજ્ઞપ્તેઃ (પ્રથમાની પંચમી સમજવાની છે) આ અધ્યયન ધર્મપ્રજ્ઞાપ્તિ=ધર્મનો બોધ કરાવનાર છે. એટલે ધર્મપ્રજ્ઞાપ્તિ રૂપી કારણથી ચિત્તની વિશુદ્ધિની પ્રાપ્તિ થાય. ચિત્તની વિશુદ્ધિની પ્રાપ્તિ થતી હોવાથી જ આ અધ્યયનનો અભ્યાસ આત્માને કલ્યાણકારી છે.

કેટલાંકો એમ કહે છે કે પૂર્વોક્ત અધ્યયનનો અર્થ જ ઉપાદેય છે (બીજો કોઈ નહીં) એટલે આ માત્ર અનુવાદ છે.

શિષ્યઃ પૃચ્છતિ-‘કતરા ખલ્વિત્યાદિ, સૂત્રમક્તાર્થમેવ, અનેનૈતદર્શયત્તિ-

વિહાયાભિમાનં સંવિગ્ને શિષ્યેણ સર્વકાર્યેષ્વેવ ગુરુઃ પ્રષ્ટવ્યં ઇતિ, આચાર્ય આહ-‘ઇમા ખલ્વિ’ત્યાદિ સૂત્રમુક્તાર્થમેવ, અનેનાપ્યેતદર્શયતિ-ગુણવતે શિષ્યાય ગુરુણાઽપ્યુપદેશો દાતવ્ય એવેતિ । ‘તંજહા-પુઢવિકાઙ્યા’ ઇત્યાદિ, અત્ર ‘તદ્વથા’ત્યુદાહરણોપન્યાસાર્થઃ, પૃથિવી-કાઠિન્યાદિલક્ષણા પ્રતીતા સૈવ કાયઃ-શરીરં યેષાં તે પૃથિવીકાયાઃ પૃથિવીકાયા એવ પૃથિવીકાયિકાઃ, સ્વાર્થિકષ્ટક, આપો-દ્રવાઃ પ્રતીતા એવ તા એવ કાયઃ- શરીરં યેષાં તેઽપ્કાયાઃ અપ્કાયા એવ અપ્કાયિકાઃ । તેજ-ઊષ્ણલક્ષણં પ્રતીતં તદેવ કાયઃ- શરીરં યેષાં તે તેજઃકાયાઃ તેજઃકાયા એવ તેજઃકાયિકાઃ । વાયુઃ-ચલનધર્મા પ્રતીત એવ સ એવ કાયઃ-શરીરં યેષાં તે વાયુકાયાઃ વાયુકાયા એવ વાયુકાયિકાઃ । વનસ્પતિઃ-લતાદિરૂપઃ પ્રતીતઃ, સ એવ કાયઃ-શરીરં યેષાં તે વનસ્પતિકાયાઃ, વનસ્પતિકાયા એવ વનસ્પતિકાયિકાઃ । એવં ત્રસનશીલાસ્ત્રસાઃ-પ્રતીતા એવ, ત્રસાઃ કાયાઃ- શરીરાણિ યેષાં તે ત્રસકાયાઃ, ત્રસકાયા એવ ત્રસકાયિકાઃ ।

હવે શિષ્ય પૃચ્છા કરે છે કે કયરા ખલુ... આ સૂત્રનો અર્થ કહેવાઈ જ ગયેલો છે. આ સૂત્રથી એ વાતને દર્શાવે છે કે ‘સંવિગ્ન શિષ્યે અભિમાન છોડીને તમામે તમામ કાર્યોમાં ગુરુને પ્રશ્ન પુછવો જોઈએ...’

આચાર્ય આ પૃચ્છાનો જવાબ આપે છે કે ‘ઇમા ખલુ...’ આ સૂત્રનો અર્થ પણ કહેવાઈ જ ગયો છે. આ ત્રીજા સૂત્રથી પણ એ વાતને દર્શાવે છે કે ‘ગુરુએ પણ ગુણવાન શિષ્યને ઉપદેશ આપવો જ જોઈએ...’

હવે તં જહા... નો અર્થ કરે છે.

તદ્વથા એ ઉદાહરણનો ઉપન્યાસ દર્શાવવા માટે છે. અર્થાત્ ષટ્કાયનાં દષ્ટાન્ત દેખાડવાનાં શરૂ થાય છે... એ દર્શાવવા તદ્વથા શબ્દ છે.

પૃથ્વી કઠિનતાદિ લક્ષણવાળી પ્રતીત = પ્રસિદ્ધ જ છે, તે જ છે કાય = શરીર જેનું તે પૃથ્વીકાય. પૃથ્વીકાય એ જ પૃથ્વીકાયિક પણ કહેવાય. અહીં ક પ્રત્યય સ્વાર્થમાં લાગ્યો છે. એટલે કે પૃથ્વીકાયશબ્દનો જે અર્થ છે, એ જ અર્થમાં ક પ્રત્યય લાગીને પૃથ્વીકાયિક શબ્દ બન્યો છે. એમાં અર્થ બદલાતો નથી.

આપ = પાણી = દ્રવ્ય એ પ્રસિદ્ધ જ છે. તે જ જેઓનું શરીર છે તે અપ્કાય. અપ્કાય એ જ અપ્કાયિક

તેજ ઉષ્ણલક્ષણવાળું પ્રસિદ્ધ જ છે. તે જ જેનું શરીર છે તે તેજસકાય. તેજસકાય

એ જ તેજસકાયિક.

વાયુ ચલનસ્વભાવવાળો પ્રસિદ્ધ જ છે. તે જ જેનું શરીર છે તે વાયુકાય. વાયુકાય એ જ વાયુકાયિક.

વનસ્પતિ લતાદિરૂપ પ્રસિદ્ધ છે. તે જ જેઓનું શરીર છે, તે વનસ્પતિકાય. વનસ્પતિકાય એજ વનસ્પતિકાયિક.

એ રીતે ત્રાસ પામવાનાં સ્વભાવવાળા ત્રસજીવો પ્રતીત જ છે. ત્રસ એ છે શરીર જેમના તે ત્રસકાય. ત્રસકાય એ જ ત્રસકાયિક.

इह च सर्वभूताधारत्वात् पृथिव्याः प्रथमं पृथिवीकायिकानामभिधानं, तदनन्तरं तत्प्रतिष्ठितत्वादप्कायिकानामपि, तदनन्तरं तत्प्रतिपक्षत्वात्तेजस्कायिकानां, तदनन्तरं तेजस उपष्टम्भकत्वाद्वायुकायिकानां, तदनन्तरं वायोः शाखाप्रचलनादिगम्यत्वाद्वनस्पतिकायिकानां, तदनन्तरं वनस्पतेस्त्रसोपग्राहकत्वात्त्रसकायिकानामिति । विप्रतिपत्तिनिरासार्थं पुनराह-‘पृथ्वी चित्तमन्तमक्खाया’ ‘पृथिवी’ उक्तलक्षणा ‘चित्तवती’ति चित्तं-जीवलक्षणं तदस्या अस्तीति चित्तवती-सजीवेत्यर्थः, पाठान्तरं वा ‘पृथ्वी चित्तमन्तमक्खाया’ अत्र मात्रशब्दः स्तोकवाची, यथा सर्षपत्रिभागमात्रमिति, ततश्च चित्तमात्रा-स्तोकचित्तेत्यर्थः, तथा च प्रबलमोहोदयात्सर्वजघन्यं चैतन्यमेकेन्द्रियाणां, तदभ्यधिकं द्वीन्द्रियादीनामिति, ‘आख्याता’ सर्वज्ञेन कथिता, इयं च ‘अनेकजीवा’ अनेके जीवा यस्यां साऽनेकजीवा, न पुनरेकजीवा, यथा वैदिकानां ‘पृथिवी देवते’त्येवमादिवचनप्रामाण्यादिति । अनेकजीवाऽपि कैश्चिदेकभूतात्मापेक्षयेष्यत एव, यथाहुरेके-“एक एव हि भूतात्मा, भूते भूते व्यवस्थितः । एकधा बहुधा चैव, दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥१॥” अत आह-‘पृथक्सत्त्वा’ पृथग्भूताः सत्त्वा-आत्मानो यस्यां सा पृथक्सत्त्वा, अङ्गुलासंख्येयभागमात्रावगाहनया पारमार्थिक्याऽनेकजीवसमाश्रितेति भावः । आह-यद्येवं जीवपिण्डरूपा पृथिवी ततस्तस्यामुच्चारादिकरणे नियमतस्तदतिपातादर्हिसकत्वानुपपत्तिरित्यसंभवी साधुधर्म इत्यत्राह-‘अन्यत्र शस्त्रपरिणतायाः’ शस्त्रपरिणतां पृथिवीं विहाय-परित्यज्यान्या चित्तवत्याख्यातेत्यर्थः ।

અહીં પૃથ્વી સર્વભૂતોનો = સર્વજીવોનો આધાર હોવાથી સૌ પહેલા પૃથ્વીકાયિકનું કથન કર્યું છે. ત્યારબાદ અપ્કાયનું પણ અભિધાન કર્યું છે, કેમકે અપ્કાય એ પૃથ્વી ઉપર પ્રતિષ્ઠિત છે. ત્યારપછી તેજસકાયનું નિરૂપણ કરેલું છે, કેમકે તેજસકાય પાણીનો શત્રુ

છે. ત્યારપછી વાયુકાયિકનું નિરૂપણ કરેલું છે, કેમકે વાયુકાય તેજસૂનો પોષક છે. ત્યારબાદ વનસ્પતિકાયિકનું નિરૂપણ કરેલું છે. કેમકે શાખાનાં હલવા-ચલવા વગેરે દ્વારા વાયુકાયિક જણાય છે. ત્યારપછી ત્રસકાયિકનું કથન કરેલું છે, કેમકે વનસ્પતિ એ ત્રસની ઉપકારી છે.

વિરુદ્ધ માન્યતાઓનાં ખંડનને માટે ફરી કહે છે કે

પૃથ્વી ચિત્તમંત... કહેલા લક્ષણવાળી પૃથ્વી સજીવ કહેવાયેલી છે.

પાઠાન્તરમાં ચિત્તમંત છે. એમાં મંત = માત્ર શબ્દ સ્તોક = અલ્પવાચી છે. “દા.ત. સરસવનો ત્રીજો ભાગ માત્ર...” (માત્ર પા ઘડો પાણી છે... વગેરેમાં માત્રપદ અલ્પવાચી છે...) આશય એ છે કે પૃથ્વી સ્તોકચિત્તવાળી છે. અર્થાત્ પ્રબલ મોહોદય હોવાથી એકેન્દ્રિયોનું ચૈતન્ય સૌથી જઘન્ય છે. બેઈન્દ્રિયાદિનું ચૈતન્ય એકેન્દ્રિયોનાં ચૈતન્ય કરતાં વધારે છે....)

આખ્યાતા = સર્વજ્ઞ કહેલી છે.

આ પૃથ્વી અનેકજીવવાળી છે, પણ એકજીવવાળી નથી. જેમકે વૈદિકો કહે છે કે પૃથ્વી દેવતા એમના આ વચનની પ્રામાણિકતા પ્રમાણે તેઓ પૃથ્વીને એક દેવતારૂપ જ માને છે. એ ખરેખર ભરાબર નથી. પૃથ્વી અનેકજીવવાળી છે.

અનેકજીવવાળી પૃથ્વીને પણ કેટલાંકો એકભૂતાત્માની અપેક્ષાએ ઈચ્છે જ છે. જુઓ કેટલાંકોએ કહ્યું છે કે, “એક જ ભૂતાત્મા ભૂત ભૂતમાં રહેલો છે. જલમાં ચન્દ્રની જેમ તે એક પ્રકારે અને અનેકપ્રકારે દેખાય છે.” (તેઓ માત્ર એક જ આત્મા માને છે. પણ જેમ એક જ ચન્દ્રનાં કરોડો પ્રતિબિંબો જલમાં પડે, ચન્દ્ર તો એક જ છે. એમ એક જ આત્માનાં પૃથ્વી, પાણી વગેરે વગેરે ભૂતોમાં પ્રતિબિંબો પડેલા છે. એટલે એ રીતે પૃથ્વીમાં અનેક પ્રતિબિંબરૂપ જીવો છે, પણ એ બધા જ એક જ આત્માનાં પ્રતિબિંબો રૂપ છે.)

આ વાતનું ખંડન કરવા કહ્યું છે કે પૃથક્સત્ત્વા જુદા જુદા છે જીવો જેમાં એવી આ પૃથ્વી છે. અર્થાત્ અંગુલનાં અસંખ્યાત્મા ભાગ માત્ર જેટલી વાસ્તવિક અવગાહનાથી અનેકાનેક જીવો આ પૃથ્વીમાં આશ્રયીને રહેલા છે.

પ્રશ્ન : જો પૃથ્વી જીવનાં પિડરૂપ હોય, તો તેના ઉપર સ્થંડિલાદિ કરવામાં નક્કી જીવોની હિસા થવાની જ. અને તો પછી અહિંસકતાની અનુપપત્તિ થશે અને તો પછી સાધુધર્મ અસંભવિત થશે. (સાધુધર્મમાં અહિંસા મુખ્ય છે. પણ એ સંભવિત જ નથી,

એટલે સાધુધર્મ પણ અસંભવિત થાય.)

ઉત્તર : શસ્ત્રથી પરિણત થયેલી = અચિત્ત થઈ ગયેલી પૃથ્વીને છોડીને બીજી પૃથ્વીઓ સચિત્ત જાણવી. (એટલે કે બધી પૃથ્વી સચિત્ત નથી. જે શસ્ત્રથી અચિત્ત બની ચૂકી છે, એમાં ચાલવા-બેસવાદિમાં કોઈ દોષ નથી...)

अथ किमिदं पृथिव्याः शस्त्रमिति शस्त्रप्रस्तावात्सामान्यत एवेदं द्रव्यभावभेदभिन्नं
शस्त्रमभिधित्सुराह-

द्वं सत्थगिविसनेहंबिल खारलोणमाईयं । भावो उ दुष्पउत्तो वाया काओ अविरई अ
॥२३०॥

પ્રશ્ન : પૃથ્વીનું આ શસ્ત્ર શું છે ?

ઉત્તર : શસ્ત્રની વાત નીકળી છે એટલે નિર્યુક્તિકાર દ્રવ્ય અને ભાવ એમ બે પ્રકારનાં શસ્ત્રને કહેવાની ઇચ્છાવાળા કહે છે કે

નિર્યુક્તિ-૨૩૦ ગાથાર્થ : અગ્નિ, ઝેર, સ્નેહ, આમ્લ, ક્ષાર, લવણાદિ દ્રવ્યશસ્ત્ર છે. દુષ્પ્રયુક્ત ભાવ, વચન, કાયા અને અવિરતિ ભાવશાસ્ત્ર છે.

व्याख्या-‘द्रव्य’मिति द्वारपरामर्शः, तत्र द्रव्यशस्त्रं खड्गदि, अग्नि विषस्त्रेहास्त्रानि प्रसिद्धानि, ‘क्षारलवणादीनि’ अत्र तु क्षारः-करीरादिप्रभवः, लवणं-प्रतीतम्, आदिशब्दात्करीषादिपरिग्रहः । उक्तं द्रव्यशस्त्रम्, अधुना भावशस्त्रमाह-भावस्तु दुष्प्रयुक्तौ वाक्कायौ अविरतिश्च भावशस्त्रमिति, तत्र भावो दुष्प्रयुक्त इत्यनेन द्रोहाभिमानेर्ष्यादिलक्षणो मनोदुष्प्रयोगो गृह्यते, वाग्दुष्प्रयोगस्तु हिंस्रपरुषादिवचनलक्षणः, कायदुष्प्रयोगस्तु धावन वल्गनादिः, अविरतिस्त्वविशिष्टा प्राणातिपातादिपापस्थानकप्रवृत्तिः, एतानि स्वपरव्यापादकत्वात्कर्मबन्धनिमित्तत्वाद्भावशस्त्रमिति गार्थार्थः ॥

ટીકાર્થ : દ્રવ્ય શબ્દ દ્રવ્યદ્વારનો પ્રારંભ દેખાડવા માટે છે. તેમાં દ્રવ્યશસ્ત્ર તલવારાદિ છે. અગ્નિ, ઝેર, સ્નેહ, (ધી-તેલાદિ) આમ્લ (લીંબુરસાદિ) પ્રસિદ્ધ છે.

ક્ષાર એટલે છાણ વગેરેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ હોય તે. (રાખ વગેરે)

લવણ તો પ્રતીત છે.

આદિ શબ્દથી કરીષાદિ લેવા.

દ્રવ્યશસ્ત્ર કહેવાઈ ગયું.

હવે ભાવશસ્ત્ર કહે છે કે દુષ્પ્રયુક્ત ભાવ, વાગૂ, કાયા અને અવિરતિ... 'દુષ્પ્રયુક્ત ભાવ' એ શબ્દથી દ્રોહ, અભિમાન, ઈર્ષ્યાદિ સ્વરૂપ મનનાં ખરાબ પ્રયોગ લેવો. વાગૂદુષ્પ્રયોગ એટલે હિંસક, કર્કશ વગેરે વચનો. કાયદુષ્પ્રયોગ દોડવું-કુદવું વગેરે.

અવિરતિ એટલે અવિશિષ્ટ એવી પ્રાણાતિપાતાદિ પાપસ્થાનોમાં પ્રવૃત્તિ ! (પાપસ્થાનોનો ત્યાગ કરેલો હોવા છતાં અપવાદમાર્ગે એ પાપસ્થાનોમાં પ્રવૃત્તિ કરવી પડે તો એ વિશિષ્ટપ્રવૃત્તિ = વિરતિપરિણામવાળી પ્રવૃત્તિ અવિરતિ નથી. પરંતુ આવી અપવાદમાર્ગસંબંધી નહિ પણ સામાન્યથી જ થતી પ્રવૃત્તિ એ અવિરતિ ગણવી... અથવા તો અવિશિષ્ટઅવિરતિ = સામાન્યથી અવિરતિ પાપસ્થાનપ્રવૃત્તિરૂપ છે. વિશેષથી અવિરતિ એવી હોય કે કોઈકે દેશવિરતિ લીધી, તો જેટલા અંશમાં વિરતિ છે, એમાં એની અવિરતિ નથી, બાકીનામાં અવિરતિ છે. એ વિશેષતઃ અવિરતિ ગણાય. કોઈકને હિંસાની વિરતિ હોય અને મૃષાની ન હોય. કોઈકને મૈથુનની વિરતિ હોય અને ચોરીની ન હોય...)

આ બધું સ્વ અને પર બંનેને મારનાર છે, માટે કર્મબંધનું કારણ છે, માટે ભાવશસ્ત્ર છે.

इह न भावशस्त्रेणाधिकारः, अपितु द्रव्यशस्त्रेण, तच्च त्रिप्रकारं भवतीत्याह-

કિંચી સકાયસત્થં કિંચી પરકાય તદુભયં કિંચિ । એયં તુ દવ્વસત્થં ભાવે અસ્સંજમો સત્થં ॥૨૩૧॥

પ્રસ્તુત અધ્યયનમાં ભાવશસ્ત્રનો અધિકાર નથી, પરંતુ દ્રવ્યશસ્ત્રનો છે. તે ત્રણ પ્રકારે હોય છે.

નિર્યુક્તિ-૨૩૧ ગાથાર્થ : કોઈક સ્વકાયશસ્ત્ર છે, કોઈક પરકાયશસ્ત્ર, કોઈક તદુભયશસ્ત્ર... આ દ્રવ્યશસ્ત્ર છે. ભાવમાં અસંયમ શસ્ત્ર છે.

व्याख्या-किंचित्स्वकायशस्त्रं, यथा कृष्णा मृद् नीलादिमृदः शस्त्रम्, एवं गन्धरसस्पर्शभेदेऽपि शस्त्रयोजना कार्या, तथा 'किञ्चित्परकाये'ति परकायशस्त्रं, यथा पृथ्वी असेजःप्रभृतीनाम् असेजःप्रभृतयो वा पृथिव्याः, 'तदुभयं किञ्चित्'दिति किञ्चित्तदुभयशस्त्रं भवति, यथा कृष्णा मृद् उदकस्य स्पर्शरसगन्धादिभिः पाण्डुमृदश्च, यदा कृष्णमृदा कलुषितमुदकं भवति तदाऽसौ कृष्णमृद् उदकस्य पाण्डुमृदश्च शस्त्रं

भवति, एवं(तत्)तु द्रव्यशस्त्रं, तुशब्दोऽनेकप्रकारविशेषणार्थः, एतदनेकप्रकारं द्रव्यशस्त्रम्, 'भाव' इति द्वारपरामर्शः, असंयमः शस्त्रं चरणस्येति गाथार्थः ॥ एवं च परिणतायां पृथ्व्यामुच्चारादिकरणेऽपि नास्ति तदतिपात इत्यहिंसकत्वोपपत्तेः संभवी साधुधर्म इति । एष तावदागमः;

ટીકાર્થ : કોઈક વસ્તુ સ્વકાયશસ્ત્ર છે. જેમકે કાળીમાટી નીલ વગેરે માટીનું શસ્ત્ર છે, એ પ્રમાણે ગન્ધ, રસ અને સ્પર્શનાં ભેદમાં પણ આ શસ્ત્રની યોજના કરવી.

તથા કોઈક પરકાયશસ્ત્ર છે. જેમ પૃથ્વી પાણી-અગ્નિ વગેરેનું શસ્ત્ર છે. પાણી-અગ્નિ વગેરે પૃથ્વીનું શસ્ત્ર છે.

કોઈક તદુભયશસ્ત્ર છે. જેમ કાળીમાટી પાણીનું અને સ્પર્શ, રસ, ગંધાદિથી સફેદમાટીનું શસ્ત્ર બને છે. જ્યારે પાણી કાળીમાટીથી કલુષિત હોય છે, ત્યારે આ કાળીમાટી પાણીનું શસ્ત્ર બને છે, એમ સફેદ માટીનું પણ શસ્ત્ર બને છે.

આ પ્રમાણે તે દ્રવ્યશસ્ત્ર છે.

તુ શબ્દ અનેકપ્રકારોરૂપી વિશેષપદાર્થ દર્શાવવા માટે છે.

ભાવ શબ્દ દ્વારપરામર્શ છે.

અસંયમ એ ચારિત્રનું શસ્ત્ર છે.

આમ નિષ્કર્ષ એ આવ્યો કે અચિત્તપૃથ્વી ઉપર સ્થંડિલાદિ કરીએ તો પણ એની હિંસા થતી નથી. એટલે અહિંસકતા ઘટી જતી હોવાથી સાધુધર્મ સંભવિત બને છે.

આ તો આગમ છે. આગમ દ્વારા આ પદાર્થ સિદ્ધ કર્યો.

अनुमानमप्यत्र विद्यते-सात्मका विद्रुमलवणोपलादयः पृथिवीविकाराः, समानजातीयाङ्कुरोत्पत्त्युपलम्भात्, देवदत्तमांसाङ्कुरवत्, एवभागमोपपत्तिभ्यां व्यवस्थितं पृथिवीकायिकानां जीवत्वम्, उक्तं च-"आगमश्चोपपत्तिश्च, संपूर्ण दृष्टिलक्षणम् । अतीन्द्रियाणामर्थानां, सद्भावप्रतिपत्तये ॥१॥ आगमो ह्याप्तवचनमाप्तं दोषक्षयाद्विदुः । वीतरागोऽनृतं वाक्यं, न ब्रूयाद्धेतुसंभवात् ॥२॥" इत्यलं प्रसङ्गे । एवमापश्चित्तवत्य आख्याताः, तेजश्चित्तवदाख्यातं, वायुश्चित्तवानाख्यातः, वनस्पतिश्चित्तवानाख्यातः, इत्याद्यपि द्रष्टव्यम् । विशेषस्त्वभिधीयते-सात्मकं जलं, भूमिखातस्वाभाविकसंभवात्, दर्दुरवत् । सात्मकोऽग्निः, आहारेण वृद्धिदर्शनात्, बालकवत् । सात्मकः पवनः, अपरप्रेरिततिर्यग्नि यमितदिग्गमनाद्, गोवत् ।

સચેતનાસ્તરવઃ, સર્વત્વગપહરણો મરણાદ્, ગર્દભવત્ ।

આમાં અનુમાન પણ વિદ્યમાન છે.

વિદ્રુમ-લવણ-ઉપલ(પત્થર) વગેરે પૃથ્વીનાં વિકારો એ જીવવાળા છે. કેમકે સમાનજાતીય અંકુરોની ઉત્પત્તિનો ઉપલંભ થાય છે. દા.ત. દેવદત્તનો માંસાંકુર.

(અહીં અંકુર એટલે અંશ-ભાગ... એ રીતે અર્થ લેવો. દેવદત્તનાં શરીરનું કોઈક માંસ કપાઈ જાય, તો પણ ધીરે ધીરે એમાં નવું માંસ આવી જાય છે, એટલે કે તેમાં નવા માંસ અંશોની ઉત્પત્તિ થાય છે. હવે એ દેવદત્ત જીવવાળો છે એ પણ સિદ્ધ જ છે. તો એ જ રીતે ખાણાદિમાંથી કોઈક પત્થરાદિનો કોઈક ભાગ તૂટે તો પણ એ પાછો ત્યાં આખો થઈ જતો દેખાય છે તથા જો દેવદત્ત શ્વેત હોય, તો એનામાં માંસ કપાઈ ગયા બાદ નવું માંસ શ્વેત આવે છે, કાળું નહિ. એટલે કે સજાતીય = સમાન માંસ ઉગે છે. તો પત્થરાદિમાં પણ જો કોઈ ભાગ તૂટે તો એ પત્થર જેવો હોય એવો જ નવો ભાગ આવે છે, સજાતીયભાગ આવે છે. તદ્દન જુદા પ્રકારનો ભાગ નહિ.

જો દેવદત્ત મરી ગયા બાદ માંસનો ટુકડો કાપી લેવામાં આવે, તો ફરી એ માંસનો ટુકડો આવતો નથી. એટલે કે જે અજીવ હોય, એમાં માંસાંકુરોત્પત્તિ ન થાય. એ જ પ્રમાણે અચિત્ત બની ગયેલી પૃથ્વીમાં કાપ-કૂપ થાય, તો ફરી એ ભાગ ઉગતો નથી.)

આમ આગમ અને યુક્તિથી પૃથ્વીકાયિકોનું જીવત્વ સિદ્ધ થાય છે.

કહ્યું છે કે અતીન્દ્રિય પદાર્થોનાં સદ્ભાવનાં = વાસ્તવિક સ્વરૂપનાં બોધ માટે આગમ અને ઉપપત્તિ એ દૃષ્ટિનું સંપૂર્ણ લક્ષણ છે. (એટલે કે આ બેથી સંપૂર્ણબોધ થાય છે... આગમ એટલે આપ્તનું વચન ! દોષનાં ક્ષયથી આપ્તને જાણો. વીતરાગ ખોટું વાક્ય ન બોલે. કેમકે અસત્વચનનાં રાગ-દ્વેષ-અજ્ઞાનરૂપ હેતુઓનો એમનામાં અભાવ છે.)

પ્રસંગથી સર્વું.

પૃથ્વીની જેમ જ પાણી સચિત્ત કહેવાયેલું છે.

તેજસ્ સચિત્ત કહેવાયેલું છે.

વાયુ સચિત્ત કહેવાયેલું છે.

વનસ્પતિ સચિત્ત કહેવાયેલું છે.

આ બધું પણ સમજી લેવું.

વિશેષ વાત હવે કહે છે કે જલં સાત્મકં ભૂમિખાતસ્વાભાવિકસંભવાત્ દર્દુરવત્

જેમ દેડકો ભૂમિ ખોદીએ, એટલે સહજ રીતે એમાંથી પ્રગટ થાય છે, અને એ સચિત્ત છે. એમ પાણી પણ ભૂમિ ખોદીએ એટલે સ્વાભાવિક રીતે પ્રગટ થતું હોવાથી એ સચિત્ત છે.

અગ્નિ: સાત્મક: આહારેણ વૃદ્ધિર્દર્શનાત્ બાલકવત્

જેમ બાલક આહાર દ્વારા વૃદ્ધિ પામતો દેખાય છે અને એ સજીવ છે. એમ અગ્નિ પણ લાકડાદિ આહાર દ્વારા વૃદ્ધિ પામે છે, એટલે એ સજીવ છે.

પવન: સાત્મક: અપરપ્રેરિતતિર્યગ્નિયમિતદિગ્ગમનાત્ ગોવત્ ।

જેમ ગાય બીજાની પ્રેરણા વિના જ તીર્છી નિયમિતગતિ કરે છે, અને એ સચિત્ત છે. એમ પવન પણ બીજાની પ્રેરણા-ધક્કા વિના તીર્છી નિયમિતગતિ કરે છે. માટે એ સચિત્ત છે.

(જો માત્ર તિર્યગ્નિયમિતદિગ્ગમન હેતુ કહે તો જોરથી નંખાયેલા દડા વગેરે પણ તીર્છી નિયમિતગતિ કરે જ છે, એમને પણ સચિત્ત માનવા પડે. પણ એ સચિત્ત નથી, એટલે આ વ્યભિચારદોષ આવે. એટલે અપરપ્રેરિત શબ્દ લખેલો છે, દડો તો પરપ્રેરિત ગતિવાળો છે, માટે એ ન લેવાય.

જો નિયમિત શબ્દ ન લખીએ તો પરમાણુ વગેરે પણ પરની પ્રેરણા વિના તીર્છીગતિ કરનારા છે જ, પણ એ સજીવ નથી. એટલે એમાં વાંધો આવે. પરંતુ નિયમિત શબ્દ મુકવાથી આ વાંધો ન આવે. કેમકે પરમાણુ તો અનિયમિતગતિવાળો છે, એટલે એ ન લેવાય..)

વૃક્ષા: સચેતના: સર્વત્વગપહરણે મરણાત્ ગર્દભવત્ ।

ગધેડાનાં શરીરની બધી ચામડી ઉતારી લેવામાં આવે તો એ મરણ પામે છે અને ગધેડો સજીવ છે તો એ જ પ્રમાણે વૃક્ષોની પણ જો બધી જ ચામડી ઉખેડી લેવામાં આવે તો એ મરણ પામે છે. માટે એ સજીવ છે.

વનસ્પતિજીવવિશેષપ્રતિપાદનાયાહ-‘તંજહા અગ્ગબીયા’ इत्यादि, तद्यथेत्यु-
 पन्यासार्थः, अग्रबीजा इति-अग्रं बीजं येषां ते अग्रबीजाः-कोरण्टकादयः, एवं मूलं बीजं
 येषां ते मूलबीजा-उत्पलकन्दादयः, पर्व बीजं येषां ते पर्वबीजा-इक्ष्वादयः, स्कन्धो बीजं
 येषां ते स्कन्धबीजाः-शल्लक्यादयः, तथा बीजाद्रोहन्तीति बीजरुहाः- शाल्यादयः,
 संमूर्च्छन्तीति संमूर्च्छिमाः-प्रसिद्धबीजाभावेन पृथिवीवर्षादिसमुद्भवास्तथा-

વિદ્યાસ્તુનાદયઃ, ન ચૈતે ન સંભવન્તિ, દગ્ધભૂમાવપિ સંભવાત્, તથા તૃણલતા-
વનસ્પતિકાયિકા ઇતિ, અત્ર તૃણલતાગ્રહણં સ્વગતાનેકભેદસંદર્શનાર્થ, વનસ્પતિ-
કાયિકગ્રહણં સૂક્ષ્મબાદરાદ્યશેષવનસ્પતિભેદસંગ્રહાર્થમ્, એતેન પૃથિવ્યાદીનામપિ સ્વગતાઃ
ભેદાઃ પૃથિવીશર્કરાદયઃ તથાઽવશ્યાયમિહિકાદયઃ તથા અઙ્ગારજ્વાલાદયઃ, તથા
ઙ્ગામણ્ડલિકાદયો (ભેદાઃ) સૂચિતા ઇતિ । 'સબીજાશ્ચિત્તવન્ત આખ્યાતા' ઇતિ, એતે
હ્યનન્તરોદિતા વનસ્પતિવિશેષાઃ સબીજાઃ-સ્વસ્વનિબન્ધનાશ્ચિત્તવન્તઃ-આત્મવન્ત
આખ્યાતાઃ-કથિતાઃ । એતે ચ અનેકજીવા ઇત્યાદિ ધ્રુવગણિકા પૂર્વવત્ । સબીજા-
શ્ચિત્તવન્ત આખ્યાતા ઇત્યુક્તમ્,

વનસ્પતિનાં વિશેષજીવોનું પ્રતિપાદન કરવા માટે કહે છે.

તંજહા... એ શબ્દ ઉપન્યાસ અર્થવાળો છે. (નવી વસ્તુનો ઉપન્યાસ કરવો છે,
બતાવવી છે એ દર્શાવવા તંજહા = તે આ પ્રમાણે....એમ બોલાય.)

જે વનસ્પતિઓનો અગ્રભાગ બીજરૂપે છે, તે અગ્રબીજ કહેવાય, જેમકે કોરંટકાદિ
વનસ્પતિ. (એનો અગ્રભાગ જમીનમાં વાવીએ એટલે એ વનસ્પતિ ફરી ઊગે.)

એમ જેઓનું મૂળ બીજરૂપે છે, તે મૂળબીજ કહેવાય. જેમકે ઉત્પલકંદ વગેરે.

જેઓનું પર્વ = ગાંઠ બીજરૂપે છે, તે પર્વબીજ કહેવાય. જેમકે શેરડી વગેરે.
(શેરડીની ગાંઠનું વાવેતર કરવાથી તે ફરી ઊગે.)

જેઓનું થડ = સ્કન્ધ બીજરૂપે છે તે સ્કન્ધબીજ કહેવાય, જેમકે શલ્લકી વગેરે.

તથા બીજમાંથી જે ઊગે તે બીજરુહ. જેમકે શાલિ વગેરે. (આમાં બીજ જ બીજરૂપે
કામ કરે છે, બીજ એટલે ડાંગર વગેરે...)

સંમૂર્ચિન્ પામે તે સંમૂર્ચિન્ અર્થાત્ કોઈ પ્રસિદ્ધબીજ ન હોવાથી માત્ર પૃથ્વી-
વરસાદ વગેરેથી ઉત્પન્ન થનારી વનસ્પતિઓ એ સંમૂર્ચિન્ કહેવાય. જેમકે તેવા પ્રકારનાં
ઘાસ વગેરે. (ઘાસ માટે કોઈ પ્રસિદ્ધ બીજ વવાતાં નથી, એની મેળે એ ઘાસ ઊગી જતું
હોય છે...)

'આવા ઘાસ નથી સંભવતા' એમ ન માનવું, કેમકે બળેલી ભૂમિ વગેરેમાં પણ એનો
સંભવ છે. (ત્યાં તો કોઈ પ્રસિદ્ધ બીજ છે જ નહિ, એટલે જ એ ઘાસ સંમૂર્ચિન્ છે,
એ સિદ્ધ થાય છે.)

તથા તૃણલતાવનસ્પતિકાય....

(પ્રશ્ન : આ અગ્રબીજ વગેરે ભેદોમાં જ તૃણ, લતા વગેરે આવી જ જાય છે, તો એનો જુદો ઉલ્લેખ કરવાની શી જરૂર છે ?)

ઉત્તર : ‘તૃણનાં અને લતાનાં પોતાના જ અનેક પેટાભેદો છે.’ એ દર્શાવવા માટે તૃણલતાનું ગ્રહણ કરેલું છે.

તથા વનસ્પતિકાયિક શબ્દનું ગ્રહણ સૂક્ષ્મ, બાદર વગેરે વનસ્પતિનાં સઘળા ભેદોનો સંગ્રહ કરવા માટે કરેલું છે.

(પ્રશ્ન : એની જેમ પૃથ્વીકાય વગેરેનાં સઘળા ભેદોનો સંગ્રહ કરવા કેમ કંઈ ન કહ્યું ?)

ઉત્તર : વનસ્પતિકાયિક શબ્દથી એના સઘળા ભેદોનો સંગ્રહ કર્યો, એ દ્વારા પૃથ્વીકાયનાં સ્વગત પૃથ્વી, શર્કરાદિ ભેદો, અપ્કાયનાં અવશ્યાય = ઝાકળ, ધુમ્મસ વગેરે ભેદો, તેજસ્કાયનાં અંગાર-જવાળા વગેરે ભેદો, વાયુકાયનાં ઝંઝાવાત - મંડલિકા વગેરે ભેદો સુચવી દીધા.

આ અનંતર કહેવાયેલા વનસ્પતિવિશેષો સ્વબીજવાળા છતાં = પોતપોતાના કારણવાળા છતાં સચિત્ત કહેવાયેલા છે. (શેરડી જો સ્વબીજવાળી = ગાંઠવાળી હોય તો સચિત્ત પણ જો ગાંઠ કાઢી નાંખવામાં આવે તો ઉચિતકાળે અચિત્ત બની જાય. આવું દરેક બાબતમાં સમજવાનું છે...)

આ વનસ્પતિઓ અનેકજીવવાળા... આ ધ્રુવગંડિકા પૂર્વની જેમ સમજી લેવાની. (આ ગાથા પૃથ્વીકાયાદિ સઘળામાં એક સમાન હોવાથી એ દૃષ્ટિએ એને ધ્રુવગંડિકા કહી છે. એક સરખા આલાવાવાળી ગાથા ધ્રુવગંડિકા કહી શકાય.)

अत्र च भवत्याशङ्क-किं बीजजीव एव मूलादिजीवो भवत्युतान्यस्तस्मिन्नुत्क्रान्ते उत्पद्यते इति ?, अस्य व्यपोहायाह-

बीए जोणिभूए जीवो वुक्कमइ सो य अन्नो वा । जोऽवि य मूले जीवो सोऽवि य पत्ते पढमयाए ॥२३२॥

આ વાત કરી ગયા કે ‘જે સબીજ હોય, તે સચિત્ત હોય.’ એમાં આવી શંકા થાય કે શું બીજનો જીવ જ મૂલાદિ જીવ બને ? કે તે બીજનો જીવ નીકળી ગયે છતે અન્યજીવ મૂલાદિ જીવ તરીકે ઉત્પન્ન થાય ?

આનું નિરાકરણ કરવા માટે કહે છે કે -

નિર્ધુક્તિ-૨૩૨ ગાથાર્થ : યોનિભૂત બીજમાં તે કે અન્યજીવ ઉત્પન્ન થાય, જે વળી મૂલમાં જીવ તે જ પ્રથમપત્રમાં હોય.

વ્યાખ્યા-બીજે યોનિભૂતે इति, બીજં हि द्विविधं भवति-યોનિભૂતમયોનિભૂતં च, अविध्वस्तयोनि विध्वस्तयोनि च, प्ररोहसमर्थं तदसमर्थं चेत्यर्थः । तत्र योनिभूतं सचेतनमचेतनं च, अयोनिभूतं तु नियमादचेतनमिति । तत्र बीजे योनिभूते इत्यनेनायोनिभूतस्य व्यवच्छेदमाह, तत्रोत्पत्त्यसंभवाद्, अबीजत्वादित्यर्थः । योनिभूते तु-योन्यवस्थे बीजे, योनिपरिणाममत्यजतीत्युक्तं भवति, किमित्याह-जीवो व्युत्क्रामति-उत्पद्यते, स एव-पूर्वको बीजजीवः, बीजनामगोत्रे कर्मणी वेदयित्वा मूलादिनामगोत्रे चोपनिबद्ध, अन्यो वा पृथिवीकायिकादिजीव एवमेव, 'योऽपि च मूले जीव' इति य एव मूलतया परिणमते जीवः सोऽपि च पत्रे प्रथमतयेति-स एव प्रथमपत्रतयाऽपि परिणमत इत्येकजीवकर्तृके मूलप्रथमपत्रे इति । आह-यद्येवं 'सर्वोऽवि किसलओ खलु उगममाणो अणंतओ भणिओ' इत्यादि कथं न विरुध्यते इति ?, उच्यते, इह बीजजीवोऽन्यो वा बीजमूलत्वेनोत्पद्य तदुच्छूनावस्थां करोति, ततस्तदनन्तरभाविनी किसलयावस्थां नियमेनानन्तजीवाः कुर्वन्ति, पुनश्च तेषु स्थितिक्षयात्परिणतेष्वसावेव मूलजीवोऽनन्तजीवतनुं परिणम्य (मय्य) स्वशरीरतया तावद्धर्धते यावत्प्रथमपत्रमिति न विरोधः । अन्ये तु व्याचक्षते-प्रथमपत्रकमिह याऽसौ बीजस्य समुच्छूनावस्था, नियमप्रदर्शनपरमेतत्, शेषं किसलयादि सकलं नावश्यं मूलजीवपरिणामा-विर्भावितमिति मन्तव्यं, ततश्च 'सर्वोऽवि किसलओ खलु उगममाणो अणंतओ होइ' इत्याद्यप्यविरुद्धं, मूलपत्रनिर्वर्तनारम्भकाले किसलयत्वाभावादिति गાથાર્થઃ ॥

ટીકાર્થ : બીજ બે પ્રકારે છે. (૧) યોનિભૂત (૨) અયોનિભૂત. અર્થાત્ (૧) અવિધ્વસ્તયોનિ. (૨) વિધ્વસ્તયોનિ. (ડાંગર વાવીએ, તો પુનઃ ડાંગરો ઉગે એટલે ડાંગર અવિધ્વસ્તયોનિ છે, પણ એકલા ચોખા વાવીએ તો એમાંથી ડાંગર ન ઉગે એટલે ચોખા વિધ્વસ્તયોનિ છે.) એનો અર્થ એ કે (૧) ઉગવા માટે સમર્થ (૨) ઉગવા માટે અસમર્થ.

તેમાં

જે યોનિભૂત બીજ છે, તે સચિત્ત અને અચિત્ત એમ બે પ્રકારે છે.

જે અયોનિભૂત છે. તે નિયમથી અચિત્ત જ હોય છે.

ગાથામાં બીજે યોનિભૂતે લખેલું છે, એટલે એના દ્વારા અયોનિભૂત બીજનો વ્યવચ્છેદ કદ્યો. કેમકે એમાં જીવની ઉત્પત્તિનો સંભવ નથી, એટલે કે એ અબીજ સમાન છે પણ જે યોનિભૂત બીજ છે=યોનિ અવસ્થાવાળું છે. એટલે કે યોનિપરિણામને ત્યાગી ન દેનાર જે બીજ છે... તેમાં તે જ પૂર્વેનો બીજ જીવ ઉત્પન્ન થાય. એ બીજ જીવ બીજનામગોત્રકર્મને ભોગવીને અને મૂલાદિનામગોત્ર કર્મને બાંધીને ત્યાં ઉત્પન્ન થાય.

અથવા તો બીજો પૃથ્વીકાયાદિજીવ આ જ પ્રમાણે ઉત્પન્ન થાય એટલે કે પૃથ્વી વગેરેનાં નામ-ગોત્રને ભોગવી મૂલાદિ નામગોત્રકર્મને બાંધીને તેમાં ઉત્પન્ન થાય.

(ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે. જો સચિત્તબીજ વાવવામાં આવે, તો જમીનમાં માટી-હળ વગેરે શસ્ત્રો લાગવાથી એ બીજજીવ મરી જાય, પણ એ જીવ મરતા પહેલાં એ જ બીજમાંથી તરત બનનારા મૂલાદિ તરીકેના કર્મો બાંધી લે, અને મરીને પુનઃ એ જ બીજમાં ઉત્પન્ન થાય અને મૂલાદિરૂપે પરિણમે.

ક્યારેક એવું બને કે શસ્ત્ર લાગવાથી એ જીવ મરીને બીજી કોઈ ગતિમાં જાય અને બીજો કોઈ જીવ આ જ બીજમાં ઉત્પન્ન થઈને મૂલાદિ રૂપે પરિણમે.

જો અચિત્તબીજ વાવેલું હોય, તો એ બીજનો જીવ પહેલાં જ મરીને ક્યાંક ઉત્પન્ન થયેલો હોય, અને ત્યાં પોતાનું આયુષ્ય પૂર્ણ કરી ફરી આ જમીનમાં વવાયેલા યોનિભૂત અચિત્તબીજમાં ઉત્પન્ન થઈ મૂલાદિ રૂપે પરિણમે. એમ એ અચિત્તબીજમાં એ જુના બીજજીવને બદલે બીજો પૃથ્વી વગેરેનો જીવ પણ ઉત્પન્ન થાય.

આમાં એક ખ્યાલ રાખવો કે જો સચિત્ત બીજ વાવવામાં આવે, તો એ બીજનો જીવ એકવાર તો ત્યાં મૃત્યુ પામે જ. એ પછી પુનઃ કોઈ ત્યાં જન્મે અને પછી મૂલાદિ બને. સચિત્તબીજનો જીવ એકવાર પણ મર્યા વગર સીધા મૂલાદિ બને એ સંભવિત નથી.)

જે જીવ મૂલ તરીકે પરિણમે, તે જીવ પ્રથમપત્ર તરીકે પણ પરિણમે. એટલે કે તે જ જીવ પ્રથમપત્ર તરીકે પરિણમે (ગાથામાંનો અપિ શબ્દ એવ અર્થમાં લેવાનો છે.) આમ મૂલ અને પ્રથમપત્ર આ બેનો કર્તા એક જ જીવ હોય.

પ્રશ્ન : જો આમ હોય, તો એવો જે પાઠ છે કે ‘બધો જ કિસલય ઉગતો હોય ત્યારે અનંતકાય હોય’ એ પાઠની સાથે વિરોધ કેમ ન આવે ? (૧. બીજનું જમીનમાં વાવેતર થાય, ૨. બીજમાંથી જ જમીનમાં નાનું-મોટું મૂલ થાય. મૂલ જમીનમાં જ હોય. ૩. એ પછી જમીનના ભાગને ફાડી નાંખી મૂલ બહાર આવવા

પ્રયત્ન કરે... આ જમીનનું સહેજ ફાટવું... એ ઉચ્છૂનાવસ્થા છે. ૪. એ પછી જમીનની બહાર જે અંકુરા ફૂટે... જે લગભગ અદૃશ્ય હોય... એ કિસલય કહેવાય. એ અનંતકાય જ હોય. એ પછી પત્ર ઉત્પન્ન થાય.

પ્રશ્ન : મૂલનો જીવ જ પત્ર તરીકે ઉત્પન્ન થતો હોય તો એનો અર્થ એ કે કિસલયાવસ્થામાં પણ એ મૂલનો જીવ જ છે. હવે એ તો એક છે. તો કિસલયમાં પણ એક જ જીવ માનવાનો રહે. તો પછી કિસલયમાં અનંતજીવ હોવાનો પાઠ આ પદાર્થ સાથે વિરોધી બને...)

ઉત્તર : અહીં બીજનો જીવ કે અન્યજીવ બીજમાંથી થનારા મૂલ તરીકે ઉત્પન્ન થઈને એની ઉચ્છૂનાવસ્થાને કરે. (જમીનની અંદર જ રહેલું એ મૂળ જમીનની બહાર આવવા પ્રયત્ન કરે. એટલે એટલા અંશમાં જમીનનો એ ભાગ તૂટે... એ ઉચ્છૂનાવસ્થા...)

ત્યાર બાદ તે ઉચ્છૂનાવસ્થા પછી તરત જ થનારી કિસલયાવસ્થાને અનંતજીવો કરે. એ પછી એ જીવોની સ્થિતિનો ક્ષય થવાથી એ અનંતજીવો ચ્ચવી જાય. એટલે આ જ મૂલનો જીવ એ અનંતજીવોનાં શરીરને (કે જેમાં હવે અનંતજીવો નથી) પોતાના શરીર તરીકે પરિણામીને (એટલે કે પોતે એ શરીરને પોતાના શરીર રૂપે સ્વીકારીને) ત્યાંસુધી વૃદ્ધિ પામે છે કે જ્યાંસુધી પ્રથમપત્ર બને.

આમ કિસલય અનંતકાય હોય એ વાત પણ બરાબર, અને મૂલજીવ પ્રથમ પત્ર તરીકે પરિણમે એ વાત પણ બરાબર... બેમાં કોઈ વિરોધ નથી.

અન્ય કેટલાંકો આ પ્રમાણે કહે છે કે પ્રથમપત્ર એટલે આ બીજની જે સમુચ્છૂનાવસ્થા છે તે જ. એટલે ભાવાર્થ એવો થાય કે જે મૂલનો જીવ, એ જ સમુચ્છૂનાવસ્થાને કરે.

(પ્રશ્ન : પણ એ તો કહેવાની જરૂર જ નથી. મૂલ પછીની તરતની અવસ્થા જ એ છે, તો એ મૂલજીવ જ કરવાનો ન?...)

ઉત્તર : આ નિયમનું પ્રદર્શન કરવા જણાવેલું છે. આશય એ છે કે આ એકદમ નિશ્ચિત જાણવું કે મૂલજીવ અને ઉચ્છૂનાવસ્થાનો જીવ કદીપણ જુદા ન જ હોય.

હવે 'બાકીનાં કિસલય વગેરે બધા જ અવશ્ય મૂલજીવનાં પરિણામથી પ્રગટ થયેલા હોય' એમ ન માનવું. એટલે કે એ મૂલજીવ કિસલયાદિરૂપે પરિણમે પણ ખરો કે ન પણ પરિણમે... એ બંને વાત શક્ય છે.

હવે આ રીતે માનીએ એટલે 'બધો જ કિસલય જ્યારે ઉગતો હોય ત્યારે અનંતકાય હોય...' આ વગેરે વાક્યો પણ વિરોધ વિનાનાં છે. કેમકે મૂલ અને પત્ર =

સમુચ્છૂનાવસ્થાનાં નિર્વર્તનનાં આરંભકાળે કિસલયપણું જ નથી. (એટલે ત્યાં અનંતજીવ માનવાની જરૂર જ નથી. એ પછીનાં કાળમાં કિસલય છે, ત્યાં અનંતજીવ માની શકાય.

(મત-૧)

૧. મૂલ
૨. સમુચ્છૂનાવસ્થા
૩. કિસલય = અનંતકાય
૪. અનંતકાયનો નાશ + કિસલયમાં મૂલજીવ
૫. પત્રક, એમાં મૂલજીવ જ.

(મત-૨)

૧. મૂલ
૨. સમુચ્છૂનાવસ્થા = પત્રક.
૩. કિસલય = અનંતકાય
૪. અનંતકાયનાશ+કિસલયમાં મૂલજીવ હોય/ન હોય..
૫. પત્રક, પણ એમાં મૂલજીવ કે અન્ય જીવો....

एतदेवाह भाष्यकार:-

विद्धत्थाविद्धत्था जोणी जीवाण होइ नायव्वा । तत्थ अविद्धत्थाए वुक्कमई सो य अन्नो वा ॥५८॥ भाष्यम् ॥

ભાષ્યકાર આ જ કહે છે.

ભાષ્ય - ૫૮ : જીવોની વિધ્વસ્ત અને અવિધ્વસ્ત યોનિ જાણવી. તેમાં અવિધ્વસ્તયોનિમાં તે કે અન્યજીવ ઉત્પન્ન થાય.

व्याख्या-विध्वस्ताऽविध्वस्ता-अप्ररोहप्ररोहसमर्था योनिर्जीवानां भवति ज्ञातव्या, तत्राविध्वस्तायां योनौ'व्युत्क्रामति स चान्यो वा, जीव इति गम्यत इति गाथार्थः ॥

ટીકાર્થ : વિધ્વસ્ત એટલે પ્રરોહ માટે અસમર્થ અને અવિધ્વસ્ત એટલે પ્રરોહ માટે સમર્થ. જીવોની આ બે પ્રકારની યોનિ જાણવી. તેમાં અવિધ્વસ્તયોનિમાં તે જ કે અન્યજીવ ઉત્પન્ન થાય. ગાથામાં જીવ શબ્દ લખ્યો નથી, એ સમજી લેવાનો.

જો પુન મૂલે જીવો સો નિવ્વત્તેજ જા પઢમપત્તં । કંદાર્જ જાવ બીયં સેસં અન્ને પકુવ્વંતિ ॥૫૯॥ ભાષ્યમ્ ॥

ભાષ્ય-૫૯ : જે વળી મૂલમાં જીવ છે, તે છેક પ્રથમપત્ર સુધી બનાવે. બાકીનું કંદથી માંડીને બીજ સુધીનું બીજા જીવો કરે.

व्याख्या-यः पुनर्मूले जीवो बीजगतोऽन्यो वा स निर्वर्तयति यावत् प्रथमपत्रं तावदेक एवेति, अत्रापि भावार्थः पूर्ववदेव । कन्दादि यावद्बीजं शेषमन्ये प्रकुर्वन्ति,

વનસ્પતિજીવા એવ, વ્યાખ્યાદ્વયપક્ષેऽપ્યેતદવિરોધિ, એકતઃ સમુચ્છૂનાવસ્થાયા એવ પ્રથમપત્રતયા વિવક્ષિતત્વાત્તદનુ કન્દાદિભાવતઃ અન્યત્ર કન્દાદેર્વનસ્પતિભેદત્વાત્તસ્ય ચ પ્રથમપત્રોત્તરકાલમેવ ભાવાદિતિ ગાથાર્થઃ ॥

ટીકાર્થ : મૂલમાં વળી જે જીવ છે કે જે બીજગત જીવ જ હોય કે બીજો આવેલો હોય, તે જ્યાંસુધી પ્રથમપત્ર બને ત્યાંસુધી તે એક જ જીવ બધું બનાવે.

અહીં પણ ભાવાર્થ પૂર્વની જેમ જ જાણવો.

કંદથી માંડીને બીજ સુધીનું બાકી બધું જ બીજા જીવો કરે. એટલે કે વનસ્પતિજીવો જ કરે. (પૃથ્વીકાયાદિ નહિ જ.)

આ વાત તો બંને વ્યાખ્યાને વિરોધ વિનાની છે.

(પ્રશ્ન : વિરોધ તો આવે જ ને ? સમુચ્છૂનાવસ્થા પછી કંદાદિ થાય છે, પછી પત્રક થાય છે. હવે જે પ્રથમ મત છે, એના મતે તો પત્રક સુધી બધું મૂલજીવ કરે છે, તો કંદાદિ પણ વચ્ચે આવી જતાં મૂલજીવ જ કરશે... તો કંદાદિને અન્ય જીવો કરે... એ શી રીતે ઘટે ?)

ઉત્તર : એકતઃ = એક પક્ષમાં = બીજા પક્ષમાં સમુચ્છૂનાવસ્થા એ જ પ્રથમપત્ર તરીકે વિવક્ષિત છે અને કંદાદિ તો એ સમુચ્છૂનાવસ્થા પછી જ થાય છે, એટલે એમના મતે તો અન્યજીવો જ કંદાદિનાં નિર્વર્તક બનવાથી કોઈ વાંધો જ નથી.

જ્યારે અન્યત્ર = પ્રથમમતમાં કંદાદિ એ (સમુચ્છૂનાવસ્થા પછીનાં કંદાદિ ન લેવા, પરંતુ) વનસ્પતિનાં ભેદરૂપ છે અને એટલે એ પ્રથમપત્રની ઉત્તરકાળમાં જ થાય છે, એટલે એના નિર્વર્તક તો અન્યજીવો જ હોવાથી એમને પણ આ પદાર્થમાં કોઈ વાંધો ન આવે.

(મત-૧)

૧. મૂલ	} (એક જ જીવ માત્ર કિસલયમાં પૂર્વે અનંતજીવ)
૨. સમુચ્છૂનાવસ્થા	
૩. કિસલયાદિ	
૪. પ્રથમપત્રક	
૫. કંદાદિ (વનસ્પતિના ભેદવિશેષ..)	

વ્યવહારમાં સમુચ્છૂનાવસ્થા પછી તરત જ કંદાદિ કહેવાય છે. પણ પ્રથમ મતમાં

(મત-૨)

૧. મૂલ (એક જ જીવ)
૨. સમુચ્છૂનાવસ્થા (એક જ જીવ)
૩. કિસલયાદિ = કંદાદિ (અન્યજીવો)
૪. પ્રથમપત્રક (અન્યજીવો)
૫. કંદાદિ નહિ, પણ અન્ય વનસ્પતિભેદો...

એ સ્વીકારી શકાતું નથી. જ્યારે વ્યવહારમાં કિસલય બાદ જ પ્રથમપત્રક કહેવાય છે, પણ બીજા મતમાં એ સ્વીકારી શકાતું નથી...)

અતિદેશમાહ-

સેસં સુત્તપ્પાસં કાણ કાણ અહંકમં બૂયા । અજ્ઞયણતથા પંચ ય પગરણપયવંજણવિસુદ્ધા
॥૬૦॥ ભાષ્યમ્ ॥

અતિદેશ કહે છે... (વક્ષ્યમાણ પદાર્થ અન્યસ્થાનની જેમ સમજી લેવો... ઇત્યાદિ)
ભાષ્ય-૬૦ : બાકીનું સૂત્રસ્પર્શિક તે તે કાયમાં યથાક્રમ કહે, તથા પ્રકરણ, પદ, વ્યંજનથી વિશુદ્ધ પાંચ અધ્યયનાર્થો કહે.

વ્યાખ્યા-શેષં સૂત્રસ્પર્શ ઉક્તલક્ષણં 'કાયે કાયે' પૃથિવ્યાદૌ 'યથાક્રમં' યથાપરિપાટિ બૂયાત્ અનુયોગધર એવ, ન કેવલં સૂત્રસ્પર્શમેવ, કિં તુ અધ્યયનાર્થાન્ પઞ્ચ ચ-પ્રાગુપન્યસ્તાન્ જીવાજીવાભિગમાદીન્ પ્રકરણપદવ્યજ્ઞનવિશુદ્ધાન્ બૂયાત્, સૂત્ર એવ જીવાભિગમઃ કાયે કાયે इत्यनेनैव લભ્ય इति પઞ્ચગ્રહણમ્, અન્યથા ષડિહાર્થાધિકારા इति । પ્રક્રિયન્તેऽર્થા અસ્મિન્નિતિ પ્રકરણમ્-અનેકાર્થાધિકારવત્ક્રયપ્રકરણાદિ, પદં સુવન્તાદિ, કાદીનિ વ્યજ્ઞનાનિ, એભિર્વિશુદ્ધાન્ બૂયાદિતિ ગાથાર્થઃ ॥

ટીકાર્થ : આ કહ્યા સિવાયનું જે બાકી રહેલું સૂત્રસ્પર્શિકતત્ત્વ છે કે જેનું લક્ષણ આગળ કહેવાઈ ગયું છે, તેને પૃથ્વી, અપ્ વગેરે કાયમાં ક્રમ પ્રમાણે અનુયોગધર જ = વ્યાખ્યાનકાર જ કહે.

માત્ર સૂત્રસ્પર્શ જ નહિ, પરંતુ પૂર્વે દર્શાવેલા જીવાજીવાભિગમ વગેરે પાંચ અધ્યયનાર્થોને પણ અનુયોગધર કહે.

(પ્રશ્ન : આમ તો આગળ છ અર્થાધિકારો બતાવેલા, તો અહીં પાંચ જ કેમ કહ્યા ?)

ઉત્તર : આ ભાષ્યસૂત્રમાં જ કાયે કાયે એ શબ્દ દ્વારા પહેલો જીવાધિકાર જુદો દર્શાવ્યો જ છે. એટલે બાકી પાંચ રહે. માટે પંચનું ગ્રહણ કરેલું છે. બાકી તો તમે કહો છો, એ પ્રમાણે અહીં છ અર્થાધિકારો છે.

જેમાં અર્થો પ્રકર્ષથી કરાય = પ્રરૂપાય તે પ્રકરણ. એટલે કે અનેક અર્થાધિકારવાળું કાયપ્રકરણ વગેરે. વિભક્તિ અંતવાળા શબ્દો ઘટઃ ઘટમ્... વગેરે પદ કહેવાય. ક, ख

વજેરે વ્યંજનો છે. આ બધાથી વિશુદ્ધ એવા અધ્યયનાર્થને કહે.

આ ગાથાર્થ થયો.

इदानीं त्रसाधिकार एतदाह-‘से जे पुण इमे’ इति, सेशब्दोऽथशब्दार्थः, असावप्यु-
पन्यासार्थः, ‘अथ प्रक्रियाप्रश्नानन्तर्यमङ्गलोपन्यासप्रतिवचनसमुच्चयेष्विति वचनात्,
अथ ये पुनरमी-बालादीनामपि प्रसिद्धा अनेके-द्वीन्द्रियादिभेदेन बहवः एकैकस्यां जातौ
त्रसाः-त्रस्यन्तीति त्रसाः प्राणा-उच्छ्वासादय एषां विद्यन्त इति प्राणिनः, तद्यथा-अण्डजा
इत्यादि, एष खलु षष्ठो जीवनिकायः त्रसकाय इति प्रोच्यत इति योगः, तत्राण्डज्जाता
अण्डजाः-पक्षिगृहकोकिलादयः, पोता एव जायन्त इति पोतजाः, “अन्येष्वपि दृश्यते”
(पा० ३-२-१०१) डप्रत्ययो जनेरिति वचनात् । ते च हस्तिवल्गुली-
चर्मजलौकाप्रभृतयः, जरायुवेष्टिता जायन्त इति जरायुजा-गोमहिष्यजाविकमनुष्यादयः,
अत्रापि पूर्ववडुप्रत्ययः, रसाज्जाता रसजाः-तक्रारनालदधितीमनादिषु
पायुकृम्याकृतयोऽतिसूक्ष्मा भवन्ति, संस्वेदाज्जाता इति संस्वेदजा-
मत्कुणायूकाशतपदिकादयः, संमूर्च्छनाज्जाताः संमूर्च्छनजाः-शलभापि-
पीलिकामक्षिकाशालूकादयः उद्भेदाज्जन्म येषां ते उद्भेदाः, अथवा उद्भेदनमुद्भित्
उद्भिज्जन्म येषां ते उद्भिज्जाः-पतङ्गखञ्जरीटपारिप्लवादयः, उपपाताज्जाता उपपातजाः
अथवा उपपाते भवा औपपातिका-देवा नारकाश्च । एतेषामेव लक्षणमाह-येषां
केषाञ्चित्सामान्येनैव प्राणिनां-जीवानामभिक्रान्तं भवतीति वाक्यशेषः,
अभिक्रमणमभिक्रान्तं, भावे निष्ठाप्रत्ययः, प्रज्ञापकं प्रत्यभिमुखं क्रमणमित्यर्थः, एवं
प्रतिक्रमणं प्रतिक्रान्तं-प्रज्ञापकात्प्रतीपं क्रमणमिति भावः, संकुचनं संकुचितं-
गात्रसंकोचकरणं, प्रसारणं प्रसारितं-गात्रविततकरणं, रवणं रुतं-शब्दकरणं, भ्रमणं
भ्रान्तम्-इतश्चेतश्च गमनं, त्रसनं त्रस्तं-दुःखादुद्वेजनं, पलायनं पलायितं-कुतश्चिन्नाशनं,
तथाऽऽगतेः-कुतश्चित्कचित्, गतेश्च-कुतश्चित्कचिदेव, ‘विण्णाया’ विज्ञातारः । आह-
अभिक्रान्तप्रतिक्रान्ताभ्यां नागतिगत्योः कश्चिद्भेद इति किमर्थं भेदेनाभिधानम् ?, उच्यते,
विज्ञानविशेषख्यापनार्थम्, एतदुक्तं भवति- य एव विजानन्ति यथा वयमभिक्रमामः
प्रतिक्रमामो वा त एव त्रसाः, न तु वृत्ति प्रत्यभिक्रमणवन्तोऽपि वल्ल्यादय इति । आह-
एवमपि द्वीन्द्रियादीनामत्रसत्वप्रसङ्गः, अभिक्रमणप्रतिक्रमणभावेऽप्येवंविज्ञानाभावात्,
नैतदेवं, हेतुसंज्ञाया अवगतेः, बुद्धिपूर्वकमिव छायात उष्णमुष्णाद्वा छायां प्रति

તેષામભિક્રમણાદિભાવાત્, ન ચૈવં વલ્ત્યાદીનામભિક્રમણાદિ, ઓઘસંજ્ઞયા પ્રવૃત્તેરિતિ
કૃતં પ્રસજ્ઞેન ।

હવે

ત્રસનાં અધિકારમાં આ કહે છે કે સે જે પુણ ઇમે....

સે શબ્દ અથ શબ્દનાં અર્થવાળો છે.

તે અથ પણ પાછો ઉપન્યાસનાં અર્થવાળો છે. કેમકે અથ શબ્દ પ્રક્રિયા, પ્રશ્ન, આનન્તર્ય, મંગલ, ઉપન્યાસ, પ્રતિવચન, સમુચ્ચય અર્થમાં વપરાય એવું વચન છે.

એટલે સે જે પુણ ઇમે = અથ યે પુનરમી....

અમી એટલે બાલાદિ જીવોને પણ પ્રસિદ્ધ (નજીક રહેલી વસ્તુ માટે અદસ્ સર્વનામ છે... આ વક્ષ્યમાણ ત્રસ બાલાદિજીવોમાં પણ પ્રસિદ્ધ હોવાથી અમી શબ્દથી તે દર્શાવાયા છે.)

અનેકે = બેઈન્દ્રિયાદિ ભેદથી એક એક જાતિમાં ઘણાં બધા...

ત્રસાઃ = જે ત્રાસ પામે તે ત્રસ.

પ્રાણિનઃ = પ્રાણ એટલે ઉચ્છ્વાસાદિ. તે જેમને હોય તે પ્રાણીઓ.

તે આ પ્રમાણે અણ્ડજા વગેરે.

“આ ખરેખર છઠ્ઠો જીવનિકાય ‘ત્રસકાય’ એ પ્રમાણે કહેવાય છે’ એમ અર્થ જોડવો. તેમાં

(૧) ઈડામાંથી ઉત્પન્ન થાય તે અંડજ જેમકે પક્ષીઓ, ગરોળી વગેરે.

(૨) જે બચ્ચાંરૂપે જ જન્મે તે પોતજ. (અહીં પાણિની વ્યાકરણ પ્રમાણે અને જન્ ધાતુને ડ પ્રત્યય લાગવાથી પોતજ શબ્દ બનેલો છે એમ જાણવું.) જેમકે હાથી, વલ્ગુલી, ચામાચીડિયા, જળો, વગેરે.

(૩) જેઓ જરાયુથી વીંટળાયેલા ઉત્પન્ન થાય તે જરાયુજ કહેવાય. જેમકે ગાય, ભેંસ, બકરી, ઘેંટી, મનુષ્ય વગેરે. અહીં પણ પૂર્વની જેમ ડ પ્રત્યય સમજવો. (માતાનાં ગર્ભમાંથી જે બચ્ચું નીકળે, તેના ઉપર આખું ચીકણું પડ હોય.. એ જરાયુ હાથી વગેરેમાં એ ન હોય એટલે તે પોતજ.)

(૪) રસમાંથી ઉત્પન્ન થાય તે રસજ. છાશ, કાંજી, દહીં, વધાર (વધારેલી છાશ

વગેરે) વગેરેમાં ગુદાનાં કરમીયાંનાં જેવી આકૃતિવાળા અતિસૂક્ષ્મજીવો થાય છે (કરમીયાં પેટમાં પણ થાય અને ગુદાનાં ભાગમાં પણ થાય. ગુદાનાં ભાગમાં જો ખંજવાળ આવે તો એ પ્રાયઃ ત્યાં રહેલા કરમીયાંનાં કારણે આવે...)

(૫) સંસ્વેદથી - પરસેવાદિથી ઉત્પન્ન થાય તે સંસ્વેદજ. જેમકે, માંકડ, જુ, ઈયળ વગેરે.

(૬) સંમૂર્ચન દ્વારા ઉત્પન્ન થાય તે સંમૂર્ચનજ. જેમકે પતંગીયા, કીડી, માખી, શાલુક (?) વગેરે.

(૭) ઉદ્ભેદથી જેમનો જન્મ થાય તે ઉદ્ભેદ અથવા તો ઉપરની તરફ ભેદવું એ ઉદ્ભિત્.

એ ઉદ્ભેદન એ જેમનો જન્મ છે. (એટલે કે ઉદ્ભેદન દ્વારા જેમનો જન્મ છે) તે ઉદ્ભિજજ કહેવાય, જેમકે પતંગ, ખંજરીટ, પારિપ્લવ વગેરે. (જમીન વગેરેને ભેદીને આ જીવો ઉત્પન્ન થાય છે.)

(૮) ઉપપાતથી જેમનો જન્મ છે, અથવા તો ઉપપાતમાં જે થયેલા છે. તે ઔપપાતિક. જેમકે દેવો અને નારકો. (સીધો જ વિવક્ષિતજીવ તરીકે ઉત્પાદ થાય, ઉપરની કોઈ પ્રક્રિયા નહિ...)

આ ત્રસજીવોનું જ લક્ષણ કહે છે.

જેસિં કેસિંચિ = યેષાં કેષાઞ્ચિત્ = સામાન્યથી જ કોઈપણ જીવોનું અભિક્રાન્ત હોય (તો એ ત્રસજીવ કહેવાય.) ભવતિ એ પ્રમાણે વાક્યશેષ લઈ લેવું.

(૧) અભિક્રમણં એટલે અભિક્રાન્ત અહીં ક્રમ્ ધાતુને (કર્મણિ ભૂતકૃદતનો ત નહિ, પણ) ભાવઅર્થમાં = પણું અર્થમાં તે પ્રત્યય (નિષ્ઠાપ્રત્યય) લાગેલો છે, પ્રજ્ઞાપકને અભિમુખ ચાલવું એનું નામ અભિક્રમણ. (પ્રજ્ઞાપક એટલે વિવક્ષિતવક્તા. કોઈ જીવ એ વક્તાની તરફ ચાલે, તો વક્તા કહેશે કે 'આ અભિક્રમણ કરે છે' પણ તે જ વખતે બીજા કોઈ પ્રજ્ઞાપકની અપેક્ષાએ તો એ જીવ દૂર જઈ રહેલો હોવાથી એને એ અભિક્રમણ નહિ લાગે. એટલે અભિક્રમણની વ્યાખ્યા ઉચિત રીતે કરવી. એ માટે જ પ્રજ્ઞાપકં... વગેરે લખેલું છે.)

(૨) એ રીતે પ્રતિક્રમણ એ જ પ્રતિક્રાન્ત. (અહીં પણ ભાવે નિષ્ઠાપ્રત્યયઃ વગેરે સમજી લેવું) પ્રજ્ઞાપકની અપેક્ષાએ વિરુદ્ધદિશામાં ગમન એ પ્રતિક્રાન્ત.

(૩) સંકોચ કરવો એનું નામ સંકુચિત. એટલે કે શરીરને સંકોચવું.

(૪) પ્રસારવું એટલે જ પ્રસારિત. શરીરને વિસ્તારવું.

(૫) અવાજ કરવો એ જ રૂત અર્થાત્ શબ્દ કરવો.

(૬) ભ્રમવું એ ભ્રાન્ત. આમ તેમ ગમન કરવું.

(૭) ત્રાસ પામવો એ ત્રસ્ત. દુઃખથી ઉદ્વેગ પામવો.

(૮) ભાગી જવું એ પલાયિત. કોઈક જગ્યાએથી નાસી જવું.

(૯) તથા કોઈક સ્થાનમાંથી કોઈક સ્થાનમાં આવવું અને કોઈક સ્થાનમાંથી કોઈક સ્થાનમાં જવું... એ રૂપ આગતિ અને ગતિનાં વિજ્ઞાતાઓ = જાણકારો....

(અહીં ૧ થી ૮ સુધી બધે ભાવવાચક ત્વ પ્રત્યય સમજવો. આ ૮માંથી કોઈપણ બાબત જેમાં હોય એ ત્રસ તરીકે ઓળખી શકાય.)

પ્રશ્ન : અભિકાન્ત અને પ્રતિકાન્તથી આગતિનો અને ગતિનો કોઈ ભેદ નથી. એટલે કે અભિકાન્ત અને આગતિ અને પ્રતિકાન્ત અને ગતિ આ સરખાં જ છે. તો પછી આ બેનું ભેદથી = જુદું કથન શા માટે કર્યું છે ?

ઉત્તર : વિજ્ઞાનવિશેષને જણાવવા માટે કરેલું છે.

આશય એ છે કે જે જીવો એમ જાણે છે કે અમે અભિક્રમણ કરીએ છીએ, અમે પ્રતિક્રમણ કરીએ છીએ” એ જ જીવો ત્રસ ગણાય. (માટે જ આગતિગતિવિજ્ઞાતાત્ : એમ વિજ્ઞાતાત્ : શબ્દ મૂકેલો છે...) પણ વૃત્તિ પ્રત્યે = વાડ પ્રત્યે અભિક્રમણ કરનારા એવી આ વેલડી વગેરે વનસ્પતિ ત્રસ ન ગણાય. (વેલો વાડ ઉપર આગળ વધે... પણ એને એવું જ્ઞાન નથી કે હું અભિક્રમણ કરું છું, એટલે એ ત્રસ ન ગણાય.)

પ્રશ્ન : આ રીતે કહેશો તો પણ બેઈન્દ્રિય વગેરેને અત્રસ = ત્રસભિન્ન માનવાની આપત્તિ આવશે, કેમકે એમને અભિક્રમણ અને પ્રતિક્રમણ હોવા છતાં પણ આવા પ્રકારનું વિજ્ઞાન તો નથી જ.

ઉત્તર : આ વાત આ પ્રમાણે નથી. અર્થાત્ તમે કહો છો એ વાત બરાબર નથી. કેમકે એ બેઈન્દ્રિયાદિ જીવોમાં હેતુસંજ્ઞા છે, એમ જણાય છે. (તેઓમાં હેતુસંજ્ઞા હોવાનો બોધ આપણને થાય છે.) (અથવા તો હેતુસંજ્ઞા દ્વારા તેઓને આગતિનું અને ગતિનું વિજ્ઞાન છે એમ જણાય છે...)

તે પણ એ રીતે કે જાણે કે બુદ્ધિપૂર્વક છાયામાંથી ઉષ્ણમાં અને ઉષ્ણમાંથી છાયા પ્રત્યે તેઓની ગતિ-આગતિ થાય છે. (કીડી વગેરેમાં સ્પષ્ટ લાગે છે કે તેઓ તડકો આવે, એટલે છાંયડા તરફ જાય છે. આ એમની પ્રવૃત્તિ તે જીવો વિચારીને જ ન કરતાં હોય

એવું આપણને લાગે. એટલે હેતુસંજ્ઞાત્મક જ્ઞાન એમની પાસે ગત્યાગતિનું છે જ. એટલે એમને ત્રસ માનવામાં કોઈ જ વાંધો નથી આવતો.)

પણ વેલડી વગેરેનાં અભિક્રમણાદિ આ રીતે બુદ્ધિપૂર્વક થતાં નથી, કેમકે તેઓની પ્રવૃત્તિ ઓધસંજ્ઞાથી થાય છે.

વિસ્તારથી સર્યું.

અધિકૃતત્રસભેદાનાહ- 'જે ચ' इत्यादि, ये च कीटपतङ्गा इत्यत्र कीटाः-कृमयः, 'एकग्रहणे तज्जातीयग्रहण'मिति द्वीन्द्रियाः शङ्खादयोऽपि गृह्यन्ते, पतङ्गाः-शलभा, अत्रापि पूर्ववच्चतुरिन्द्रिया भ्रमरादयोऽपि गृह्यन्त इति, तथा याश्च कुन्थुपिपीलिका इत्यनेन त्रीन्द्रियाः सर्व एव गृह्यन्ते, अत एवाह-सर्वे द्वीन्द्रियाः- कृम्यादयः सर्वे त्रीन्द्रियाः- कुन्थादयः, सर्वे चतुरिन्द्रियाः-पतङ्गादयः । आह-ये च कीटपतङ्गा इत्यादावुद्देशव्यत्ययः किमर्थम् ?, उच्यते, 'विचित्रा सूत्रगतिरतन्त्रः क्रम' इति ज्ञापनार्थम्, सर्वे पञ्चेन्द्रियाः सामान्यतो, विशेषतः पुनः सर्वे तिर्यग्योनयो-गवादयः, सर्वे नारका-रत्नप्रधानारकादिभेदभिन्नाः, सर्वे मनुजाः-कर्मभूमिजादयः, सर्वे देवा-भवनवास्यादयः, सर्वशब्दश्चात्र परिशेषभेदानां त्रसत्वख्यापनार्थः, सर्व एवैते त्रसाः न त्वेकेन्द्रिया इव त्रसाः स्थावराश्चेति, उक्तं च-"पृथिव्यम्बुवनस्पतयः स्थावराः" "तेजोवायू द्वीन्द्रियादयश्च त्रसाः" (तत्त्वा०अ०२सू०१३-१४) इति । 'सर्वे प्राणिनः परमधर्माण' इति सर्व एते प्राणिनो-द्वीन्द्रियादयः पृथिव्यादयश्च परमधर्माण इति-अत्र परमं-सुखं तद्धर्माणः सुखधर्माणः- सुखाभिलाषिण इत्यर्थः, यतश्चैवमित्यतो दुःखोत्पादपरिजिहीर्षया एतेषां षण्णां जीवनिकायानां नैव स्वयं दण्डं समारभेतेति योगः । षष्ठं जीवनिकायं निगमयन्नाह-एष खलु-अनन्तरोदितः कीटादिः 'षष्ठो जीवनिकायः' पृथिव्यादिपञ्चकापेक्षया षष्ठत्वमस्य, त्रसकाय इति 'प्रोच्यते' प्रकर्षेणोच्यते सर्वैरेव तीर्थकरगणधरैरिति प्रयोगार्थः ॥

પ્રસ્તુતમાં જેની વાત ચાલે છે, એ ત્રસજીવોનાવિસ્તારથી સર્યું. ભેદો કહે છે કે જે ચ કીડ... કીડા એટલે કરમીયાવિસ્તારથી સર્યું.. અહીં એક બેઈન્દ્રિયનાવિસ્તારથી સર્યું. ગ્રહણમાં તજજાતીય બીજા બધા બેઈન્દ્રિયનું પણ ગ્રહણ થઈ જાય એટલે શંખ વગેરે પણ બેઈન્દ્રિયો લઈ લેવા.

પતંગ = શલભ (મચ્છર, માખી વગેરે) આ ચતુરિન્દ્રિય છે અહીં પણ પૂર્વની જેમ

ભમરા વગેરે પણ ચંદ્રિયો લઈ લેવાય છે.

તથા જા ય કુન્થુ... એ શબ્દથી બધાં જ તેંદ્રિયો લેવાય.

આમ ન્યાય પ્રમાણે બધાનું ગ્રહણ થઈ શકે છે, માટે જ કહે છે કે (કરમીયાં વગેરે) બધા બેંદ્રિયો, (કુન્થુ વગેરે) બધાં તેંદ્રિયો, પતંગ વગેરે - બધાં ચંદ્રિયો.

પ્રશ્ન : એ ચ કીટપતંગ આ બધામાં ઉદ્દેશનો વ્યત્યય કેમ કર્યો ? (કીટપતંગાદિને ઉદ્દેશને 'આ જીવો બેંદ્રિય, તેંદ્રિય, ચંદ્રિય છે' એમ વિધાન કરવાનું છે. એટલે કીટપતંગાદિ ઉદ્દેશ કહેવાય. હવે એમાં પહેલાં કીટ શબ્દથી બેંદ્રિયો, પછી તરત પતંગ શબ્દથી ચંદ્રિયો અને પછી કુન્થુ શબ્દથી તેંદ્રિયો બતાવ્યા. ખરેખર તેંદ્રિય પહેલાં બતાવવા જોઈતા હતાં. એટલે આ ઉદ્દેશવ્યત્યય કરેલો છે..)

ઉત્તર : 'સૂત્રની ગતિ = પ્રવૃત્તિ = રચના = શૈલિ વિચિત્ર હોય છે, કમ અંતન્ત છે = અયોક્કસ છે = કમ પ્રમાણે જ બધું કહેવાય એમ નથી...' આ જણાવવા માટે (જાણી જોઈને) ઉદ્દેશવ્યત્યય કરેલો છે.

સઘ્વે પંચિન્દ્રિયા એ સામાન્યથી જાણવું. વિશેષથી આ પ્રમાણે કે બધા તિર્થ્યો = ગાય વગેરે. બધા નારકો = રત્નપ્રભાનારકાદિ ભેદવાળા, બધાં મનુષ્યો = કર્મભૂમિજ વગેરે... બધા દેવો = ભવનવાસી વગેરે.. અહીં સર્વશબ્દ 'બાકીના ભેદો ત્રસ છે' એ દર્શાવવા માટે છે. આશય એ છે કે માત્ર નારકા:... વગેરે લખે, તો કોઈને એમ શંકા પડે કે "જેમ અમુક એકેન્દ્રિયો ત્રસ અને સ્થાવર એમ બે પ્રકારનાં છે. તેમ નારકોમાં પણ અમુક ત્રસ અને અમુક સ્થાવર તો નહિ હોય ને ?" પણ સઘ્વે શબ્દ લખવાથી એ સ્પષ્ટ થાય કે બધાં જ નારકોને ત્રસ જણાવેલા છે. એટલે એમાં એકેન્દ્રિયની જેમ સમજવાનું નથી. અર્થાત્ આ બધાં જ જીવો ત્રસ છે. પણ એકેન્દ્રિયોની માફક ત્રસ અને સ્થાવર એમ બે પ્રકારે નથી.

કથું છે કે 'પૃથ્વી-પાણી-વનસ્પતિ સ્થાવર છે અને તેજો-વાયુ તથા બેંદ્રિય વગેરે એ ત્રસ છે.'

આ બધાં બેંદ્રિયાદિજીવો અને પૃથ્વી વગેરે જીવો પરમધર્મવાળા છે. અહીં પરમ = સુખ. તે જ છે ધર્મ જેમનો, એવા આ જીવો છે. એનો અર્થ એ કે બધાં જીવો સુખની ઈચ્છાવાળા છે.

આવું છે, માટે આ જીવોને દુઃખોત્પાદનો ત્યાગ કરવાની ઈચ્છાથી આ છ જીવનિકાયોની હિંસા સ્વયં ન આદરવી... એ પ્રમાણે મૂળમાં યોગ = જોડાણ કરવું.

‘છઠ્ઠા જીવનિકાયનું નિગમન કરતાં કહે છે કે આ = અનંતર કહેવાયેલા કીડાદિ રૂપ જીવ એ છઠ્ઠો જીવનિકાય છે. પૃથ્વી વગેરે પાંચની અપેક્ષાએ આ કાય છઠ્ઠો કહેવાય. આ છઠ્ઠો જીવનિકાય ‘ત્રસકાય’ એમ તમામ તીર્થકરો અને ગણધરો વડે પ્રકર્ષથી કહેવાય છે.

આ પ્રયોગનો = અનુમાનનો અર્થ = ભાવાર્થ છે.

પ્રયોગશ્ચ-વિદ્યમાનકર્તૃકમિદં શરીરમ્, આદિમત્પ્રતિનિયતાકારત્વાત્, ઘટવત્ । આહ-इदं त्रसकायनिगमनमनभिधाय अस्थाने ‘सर्वे प्राणिनः परमधर्माण’ इत्यनन्तरसूत्रसंबन्धिसूत्राभिधानं किमर्थम् ?, उच्यते, निगमनसूत्रव्यवधानवदर्थान्तरेण व्यवधानख्यापनार्थम्, तथाहि-त्रसकायनिगमनसूत्रावसानो जीवाभिगमः, अत्रान्तरे अजीवाभिगमाधिकारः, तदर्थमभिधाय चारित्रधर्मो वक्तव्यः, तथा च वृद्धव्याख्या-एसो खलु छट्ठो जीवनिकाओ तसकाउत्ति पवुच्चइ, एस ते जीवाभिगमो भणिओ, इयाणि अजीवाभिगमो भण्णइ-अजीवा दुविहा, तंजहा-पुग्गला य नोपोग्गला य, पोग्गला छव्विहा, तंजहा-सुहुमसुहुमा सुहुमा सुहुमबायरा बायरसुहुमा बायरा बायरबायरा । सुहुमसुहुमा परमाणुपोग्गला, सुहुमा दुप्पएसियाओ आढत्तो जाव सुहुमपरिणओ अणंतपएसिओ खंधो, सुहुमबायरा गंधपोग्गला, बायरसुहुमा वाउक्कायसरीरा, बादरा आउक्कायसरीरा उस्सादीणं, बायरबायरा तेउवणस्सइपुढवितससरीराणि । अहवा चउव्विहा पोग्गला, तंजहा-खंधा खंधदेसा खंधपएसा परमाणुपोग्गला, एस पोग्गलत्थिकाओ गहणलक्खणो, णोपोग्गलत्थिकाओ तिविहो, तंजहा-धम्मत्थिकाओ अधम्मत्थिकाओ आगासत्थिकाओ, तत्थ धम्मत्थिकाओ गइलक्खणो, अधम्मत्थिकाओ ठिइलक्खणो, आगासत्थिकाओ अवगाहलक्खणो, तथा चैतत्संवाद्यार्षम्-“दुविहा हुंति अजीवा पोग्गलनोपोग्गला य छ तिविहा परमाणुमादि पोग्गल णोपोग्गल धम्ममादीया ॥१॥ सुहुमसुहुमा य सुहुमा तह चेव य सुहुमबायरा णेया । बायरसुहुमा बायर तह बायरबायरा चेव ॥२॥ परमाणु दुप्पएसिदिगा उ तह गंधपोग्गला होन्ति । वाऊ आउसरीरा तेऊमादीण चरिमा उ ॥३॥ धम्माधम्माऽऽगासा लोए णोपोग्गला तिहा होंति । जीवाईण गईट्ठिइअवगाहणिमित्तगा णेया ॥४॥”

અનુમાનપ્રયોગ આ પ્રમાણે થશે કે

આ શરીર (પક્ષ) વિદ્યમાનકર્તાવાળું છે (સાધ્ય) આદિવાળો, પ્રતિનિયતઆકાર

હોવાથી (હેતુ.) દા.ત. ઘટ (દષ્ટાન્ત).

(પ્રતિનિયતઆકાર તો આકાશનો પણ છે, ત્યાં કોઈ કર્તા નથી. એટલે જ આદિમત્ શબ્દ છે. આકાશનો આકાર આદિમત્ નથી. એટલે એમાં હેતું નથી, માટે સાધ્ય ન હોય તો પણ વાંધો નહિ.

આદિમત્ આકાર તો વાદળાદિમાં પણ છે, ત્યાં કોઈ કર્તા નથી. એટલે જ પ્રતિનિયત શબ્દ મુકેલો છે. વાદળાદિનો આકાર અપ્રતિનિયત = અયોક્કસ છે... એટલે એમાં હેતુ ન રહેવાથી સાધ્ય ન રહે તો પણ વાંધો નથી...)

પ્રશ્ન : ત્રસકાયનાં આ નિગમનને કહ્યા વિના અસ્થાને સર્વે પ્રાણિનઃ પરમધર્માણઃ એ અનંતરસૂત્રની સાથે સંબંધવાળા સૂત્રનું કથન શા માટે કર્યું ?

(૧. સર્વ જીવો સુખાભિલાષી છે. ૨. આ છઠ્ઠો જીવનિકાય ત્રસકાય કહેવાય છે, ૩. આ ષટ્જીવનિકાયની હિંસા ન કરવી... આ રીતે સૂત્રો આપેલા છે. નં. ૩ સૂત્ર એ હવે તરત જ કહેવાશે. એની સાથે નં. ૧ સૂત્રને સંબંધ આ પ્રમાણે છે કે બધાં જીવો સુખાભિલાષી છે, માટે બધા જીવોની હિંસા ન કરવી.... આમ નં. ૧ સૂત્ર એ અનંતરસૂત્ર સાથે સંબંધવાળું છે. એટલે ખરેખર તો નં. ૨ સૂત્ર પહેલાં, પછી નં. ૧ સૂત્ર અને પછી નં. ૩ સૂત્ર કહેવું જોઈએ. જ્યારે અહીં વિપરીત કરેલું છે.

વળી આ બધાંની પૂર્વે ત્રસકાયનું વર્ણન કરેલું છે, એટલે ખરેખર તો પહેલાં ત્રસકાયનું નિગમન જ આવે, એ પછી જ ‘આ છયેકાયનાં જીવો સુખાભિલાષી છે...’ વગેરે આવે. પણ અહીં એવું નથી કર્યું.

એટલે પ્રશ્નકાર પૂછે છે કે ત્રસકાયનિગમનને = નં. ૨ સૂત્રને કહ્યા વિના જ નં. ૩ સૂત્ર સાથે સંબંધવાળા નં. ૧ સૂત્રનું અસ્થાને કથન કેમ કર્યું ?)

ઉત્તર : નિગમનસૂત્રનાં વ્યવધાનની જેમ અર્થાન્તરણી પણ વ્યવધાન જણાવવા માટે આવું કરેલું છે.

તે આ પ્રમાણે — (જીવાભિગમ, અજીવાભિગમ, ચારિત્રધર્મ...વગેરે અર્થો અહીં કહેવાના છે એમાં) ત્રસકાયનાં નિગમનનાં સૂત્ર સુધી જીવાભિગમ છે. એ થાય એટલે એ દરમ્યાન અજીવાભિગમનો અધિકાર છે. તેના અર્થને કહીને ચારિત્રધર્મ કહેવાનો છે. (હવે જો દશવૈકાલિક મૂળસૂત્ર જોઈએ, તો એમાં ત્રસકાયનિગમનસૂત્ર પછી સીધું જ ચારિત્રધર્મનું જ વર્ણન શરૂ કરી દીધું છે. વચ્ચે અજીવાભિગમની પ્રરૂપણા જ નથી. જ્યારે ખરેખર તો જીવાભિગમ અને ચારિત્રધર્મ

એ બે અર્થો વચ્ચે અજીવાભિગમનો અર્થ છે જ.

આમ જીવાભિગમ અને ચારિત્રધર્મ વચ્ચે અજીવાભિગમ અર્થનું વ્યવધાન છે. એ જણાવવું જરૂરી છે. એ જણાવવા માટે જ એકબીજાનાં સંબંધવાળા નં. ૧ અને નં. ૩ સૂત્રની વચ્ચે નં. ૨ સૂત્ર = ત્રસકાય નિગમનસૂત્ર મૂકી દીધું છે. આનાથી બધાને ખબર પડે કે નં. ૧ અને નં. ૩ સૂત્ર વચ્ચે સંબંધ હોવા છતાં વચ્ચે નં. ૨ સૂત્રનું વ્યવધાન કર્યું છે. નં. ૧ અને નં. ૩ સૂત્રને સાથે મુકવાને બદલે બે વચ્ચે એક સૂત્રનું અંતર પાડી દીધું છે... એટલે એની જેમ જીવાભિગમ અને ચારિત્રધર્મની વચ્ચે અજીવાભિગમ અર્થાધિકાર સમજી લેવાનો.)

(એ અજીવાભિગમ અર્થાધિકાર દર્શાવતી) વૃદ્ધવ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છે.

આ છઠ્ઠો જીવનિકાય ત્રસકાય એમ કહેવાય છે. તમને આ જીવાભિગમ કહેવાયો. હવે અજીવાભિગમ કહેવાય છે. અજીવો બે પ્રકારે છે. પુદ્ગલો અને નોપુદ્ગલો.

પુદ્ગલો છ પ્રકારે છે : (૧) સૂક્ષ્મસૂક્ષ્મ (૨) સૂક્ષ્મ (૩) સૂક્ષ્મબાદર (૪) બાદરસૂક્ષ્મ (૫) બાદર (૬) બાદરબાદર.

(૧) સૂક્ષ્મસૂક્ષ્મ : પરમાણુપુદ્ગલો. (૨) સૂક્ષ્મ : બે પ્રદેશનાં બનેલા સ્કંધથી માંડીને સૂક્ષ્મપરિણામવાળો અનંતપ્રાદેશિક સ્કંધ... (ઔદારિક ગ્રાહ્યવર્ગજ્ઞાની પૂર્વેનાં અનંતપ્રાદેશિક સ્કંધો સૂક્ષ્મપરિણામી છે...)

(૩) સૂક્ષ્મબાદર : ગંધપુદ્ગલો (સુગંધી પુદ્ગલો દેખાય નહિ, પણ ગંધ અનુભવાય...)

(૪) બાદરસૂક્ષ્મ : વાયુકાયશરીરો. (સ્પષ્ટપણે અનુભવાય, પણ દેખાય નહિ...)

(૫) બાદર : ઝાકળ વગેરેનાં અપ્કાયનાં બનેલા શરીરો.

(૬) બાદર-બાદર : તેજસ્કાય, વનસ્પતિકાય, પૃથ્વી અને ત્રસનાં શરીરો.

અથવા

ચાર પ્રકારનાં પુદ્ગલો છે.

તે આ પ્રમાણે

સ્કંધ, સ્કંધદેશ, સ્કંધપ્રદેશ, પરમાણુપુદ્ગલ.

આ પુદ્ગલાસ્તિકાય ગ્રહણલક્ષણવાળો છે, અર્થાત્ જીવ એનું ગ્રહણ કરી શકે છે. નોપુદ્ગલાસ્તિકાય ત્રણ પ્રકારનો છે.

તે આ પ્રમાણે - ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય.

તેમાં ધર્માસ્તિકાય ગતિલક્ષણવાળો છે. (એના અધારે - જીવપુદ્ગલો ગતિ કરે છે.)
અધર્માસ્તિકાય સ્થિતિલક્ષણવાળો છે. (એના આધારે જીવ-પુદ્ગલો સ્થિર રહી શકે છે.)

આકાશાસ્તિકાય અવકાશલક્ષણવાળો છે. (જીવ-પુદ્ગલાદિને રહેવાની જગ્યા આપે છે.)

આ જ વાતની સાથે સંવાદવાળું ઋષિવચન આ છે કે (૧) અજીવો બે પ્રકારે છે. પુદ્ગલ અને નોપુદ્ગલ. પુદ્ગલ છ પ્રકારે, નોપુદ્ગલ ત્રણ પ્રકારે છે. પરમાણુ વગેરે પુદ્ગલ છે. ધર્માસ્તિકાયાદિ નોપુદ્ગલ છે.

(૨) સૂક્ષ્મસૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મબાદર, બાદરસૂક્ષ્મ, બાદર, બાદરબાદર.

(૩) પરમાણુ, દ્વિપ્રદેશિકાદિ, ગંધપુદ્ગલ, વાયુ, અપૂશરીર, તેજ વગેરેનાં શરીર ચરમ = છેલ્લા = બાદરબાદર.

(૪) લોકમાં ધર્મ, અધર્મ, આકાશ એમ નોપુદ્ગલો ત્રણ પ્રકારે છે. જીવાદિને ગતિ, સ્થિતિ અને અવગાહમાં નિમિત્તરૂપ જાણવા.

इच्चेसिं छण्हं जीविकायाणं नेव सयं दंडं समारंभिज्जा नेवत्तेहिं दंडं
समारंभाविज्जा दंडं समारंभंतेऽवि अन्ने न समणुजाणामि जावज्जीवाए
तिविहं तिविहेणं मणेणं वायाए काएणं न करेमि न कारवेमि करंतंपि
अन्नं न समणुजाणामि तस्स भंते ! पडिक्कमामि निंदामि गरिहामि
अप्पाणं वोसिरामि । (सूत्र० २)

સૂત્ર-૨ સૂત્રાર્થ : આ છ જીવનિકાયોનો સ્વયં દંડ ન કરવો, બીજા વડે દંડ ન કરાવવો, દંડ કરતાં અન્યને હું રજા નહિ આપું... યાવજજીવ ત્રિવિધ-ત્રિવિધે, મન-વચન-ક્રાયાથી કરીશ નહિ, કરાવીશ નહિ, કરતાં એવા પણ અન્યને અનુમતિ નહિ આપું. હે ભંતે ! તેનું પ્રતિક્રમણ કરું છું, નિંદા કરું છું, ગર્હા કરું છું, આત્માને વોસિરાવું છું.

उक्तो जीवा(जीवा)भिगमः, साम्प्रतं चारित्रधर्मः, तत्रोक्तसंबन्धमेवेदं सूत्रम्-
'इच्चेसिं' इत्यादि, सर्वे प्राणिनः परमधर्माण इत्यनेन हेतुना 'एतेषां षण्णां
जीविकायाना'मिति, सुपां सुपो भवन्तीति सप्तम्यर्थे षष्ठी, एतेषु षट्सु जीविकायेषु-
अनन्तरोदितस्वरूपेषु नैव 'स्वयम्' आत्माना 'दण्डं' संघट्टनपरितापनादिलक्षणं

‘સમારંભેત’ પ્રવર્તયેત, તથા નૈવ ‘અન્યૈઃ’ પ્રેષ્યાદિભિઃ ‘દણ્ડમ્’ ઉક્તલક્ષણં ‘સમારંભયેત’
 કારયેદિત્યર્થઃ, દણ્ડં સમારંભમાણાનપ્યન્યાન્ પ્રાણિનો ‘ન સમનુજાનીયાત્’
 નાનુમોદયેદિતિ વિધાયકં ભગવદ્વચનમ્ । યતશ્ચૈવમતો ‘યાવજ્જીવ’મિત્યાદિ યાવદ્
 વ્યુત્સૂજામિ, એવમિદં સમ્યક્ પ્રતિપદ્યેતેત્યૈદમ્પર્યં, પદાર્થસ્તુ-જીવનં જીવા યાવજ્જીવા
 યાવજ્જીવમ્-આપ્રાણોપરમાદિત્યર્થઃ, કિમિત્યાહ-‘ત્રિવિધં ત્રિવિધેને’તિ તિસ્ત્રો વિધા-
 વિધાનાનિ કૃતાદિરૂપા અસ્યેતિ ત્રિવિધઃ, દણ્ડ ઇતિ ગમ્યતે, તં ત્રિવિધેન કરણેન,
 એતદુપન્યસ્યતિ-મનસા વાચા કાયેન, એતેષાં સ્વરૂપં પ્રસિદ્ધમેવ, અસ્ય ચ કરણસ્ય કર્મ
 ઉક્તલક્ષણો દણ્ડઃ, તં વસ્તુતો નિરાકાર્યતયા સૂત્રેણૈવોપન્યસ્યન્નાહ-‘ન કરોમિ સ્વયં, ન
 કારયામ્યન્યૈઃ, કુર્વન્તમપ્યન્યં ન સમનુજાનામી’તિ, ‘તસ્ય ભદન્ત ! પ્રતિક્રામામી’તિ
 તસ્યેત્યધિકૃતો દણ્ડઃ સંબદ્ધયતે, સંબન્ધલક્ષણા અવયવલક્ષણા વા ષષ્ઠી, યોઽસૌ
 ત્રિકાલવિષયો દણ્ડસ્તસ્ય સંબન્ધિનમતીતમવયવં પ્રતિક્રામામિ, ન વર્તમાનમનાગતં વા,
 અતીતસ્યૈવ પ્રતિક્રમણાત્, પ્રત્યુત્પન્નસ્ય સંવરણાદનાગતસ્ય પ્રત્યાખ્યાનાદિતિ, ભદન્તેતિ
 ગુરોરામન્ત્રણમ્, ભદન્ત ભવાન્ત ભયાન્ત ઇતિ સાધારણા શ્રુતિઃ, એતચ્ચ ગુરુસાક્ષિક્યેવ
 વ્રતપ્રતિપત્તિઃ સાધ્વીતિ જ્ઞાપનાર્થં, પ્રતિક્રામામીતિ ભૂતાદ્દણ્ડાત્રિવર્તેઽહમિત્યુક્તં ભવતિ,
 તસ્માચ્ચ નિવૃત્તિર્યત્તદનુમતેર્વિરમણમિતિ, તથા ‘નિન્દામિ ગર્હામી’તિ, અત્રાત્મસાક્ષિકી
 નિન્દા પરસાક્ષિકી ગર્હા-જુગુપ્સોચ્યતે, ‘આત્માનમ્’ અતીતદણ્ડકારિણમશ્લાઘ્યં
 ‘વ્યુત્સૂજામી’તિ વિવિધાર્થો વિશેષાર્થો વા વિશબ્દઃ ઉચ્છ્રબ્દો ભૂશાર્થઃ સૂજામીતિ-
 ત્યજામિ, તતશ્ચ વિવિધં વિશેષેણ વા ભૂશં ત્યજામિ વ્યુત્સૂજામીતિ । આહ-
 યદ્યેવમતીતદણ્ડપ્રતિક્રમણ-માત્રમસ્યૈદમ્પર્યં ન પ્રત્યુત્પન્નસંવરણમનાગતપ્રત્યાખ્યાનં ચેતિ,
 નૈતદેવં, ન કરોમીત્યાદિના તદુભયસિદ્ધેરિતિ ॥

ટીકાર્થ : જીવા(જીવા)ભિગમ કહેવાઈ ગયો.

હવે ચારિત્રધર્મ....

તેમાં કહેવાઈ ગયેલા સંબંધવાળું જ આ સૂત્ર છે ઇચ્છેસિ...

‘બધાં જીવો સુખાભિલાષી છે’ આ કારણથી આ છ જીવનિકાયોને વિશે દંડનો
 સમારંભ ન કરવો. પ્રાકૃતમાં સુખાં સુખો ભવન્તિ એ નિયમ પ્રમાણે બધી વિભક્તિની
 બધી જ વિભક્તિઓ થઈ શકે છે, એટલે સૂત્રમાં રહેલી છઠ્ઠી વિભક્તિ એ સાતમીનાં
 અર્થમાં જાણવી.

અનંતર જેમનું સ્વરૂપ કહેવાઈ ગયું છે, એવા આ છ જીવનિકાયોને વિશે સ્વયં = જાતે દંડ = સંઘટ્ટો, પરિતાપ વગેરેને પ્રવર્તાવવા નહિ.

તથા નોકર વગેરે દ્વારા ઉપરોક્ત લક્ષણવાળા દંડને કરાવવો નહિ.

દંડને પ્રવર્તાવતા એવા પણ અન્યપ્રાણીઓને અનુમતિ આપવી નહિ.

આ વિધાયક એવું જિનવચન છે. અર્થાત્ 'સાધુએ આ બધું ન કરવું.' વિધાનકરનાર આ જિનવચન છે. (સૂત્રમાં **સમણુજાણામિ** શબ્દ છે, પણ ખરેખર **સમણુજાણેજ્જા** પાઠ હોવો જોઈએ. એ જ વધુ સંગત થાય છે. ત્યાંસુધીનો પાઠ ભગવાન બોલે છે... એમ દર્શાવવું છે. તેઓ આપણને આ બધું કરવાનું વિધાન કરે છે... એટલે 'હું રજા નહિ આપું...' એવો અર્થ સંગત ન થાય...)

ભગવાન આ પ્રમાણે વિધાન કરે છે, આથી જ **જાવજ્જીવાણ** થી માંડીને **વોસિરામિ..** એટલું આ પ્રમાણે આ સમ્યક્કરીતે સાધુએ સ્વીકારવું જોઈએ.

(ભગવાને કહ્યું છે કે 'જીવો ઉપર દંડ કરવો, કરાવવો, અનુમોદવો જોઈએ નહિ' એટલે આપણે આ રીતે સ્વીકારવું જોઈએ કે 'હું જીવો ઉપર દંડ કરીશ, કરાવીશ, અનુમોદીશ નહિ...')

આ અહીં તાત્પર્ય છે.

પદોનો અર્થ આ પ્રમાણે છે -

જીવન એટલે જીવો. જ્યાંસુધી જીવ રહે ત્યાંસુધી એ **જાવજ્જીવાણ...**

ત્યાંસુધી શું કરવું ? એ બતાવે છે કે

કૃતાદિરૂપ ત્રણ વિધાન જેના છે, તે ત્રિવિધ. અહીં દંડ શબ્દ સમજી લેવો. તે ત્રિવિધ દંડને ત્રિવિધકરણ વડે... એ ત્રિવિધેન શબ્દથી જે ત્રણ લેવાના છે, એનો જ ઉપન્યાસ કરે છે કે મનથી, વચનથી, કાયાથી.

આ ત્રણનું સ્વરૂપ પ્રસિદ્ધ જ છે.

આ મન વગેરે રૂપ ત્રિવિધ કરણનું કર્મ કહેવાયેલા લક્ષણવાળો સંઘટ્ટનાદિરૂપ દંડ છે. તે દંડને જ વસ્તુતઃ નિરાકરણ કરવાયોગ્ય તરીકે સૂત્રથી જ જણાવતાં કહે છે કે 'હું સ્વયં કરીશ નહિ, બીજાઓવડે કરાવીશ નહિ, કરતાં એવા પણ અન્યને રજા આપીશ નહિ...' (આના દ્વારા ત્રિવિધ દંડ જ પરમાર્થથી નિરાકાર્ય તરીકે દર્શાવ્યો...)

તસ્સ = તસ્ય એ શબ્દથી અધિકૃત દંડ જ લેવાનો છે.

અહીં છઠ્ઠીવિભક્તિ સંબંધલક્ષણવાળી અથવા તો અવયવલક્ષણવાળી જણવી.

પ્રશ્ન : એટલે શું ? કંઈ સમજણ ન પડી ?

ઉત્તર : જે આ ત્રિકાલવિષયક દંડ છે, તેના સંબંધી ભૂતઅવયવનું હું પ્રતિક્રમણ કરું છું. પણ વર્તમાન કે અનાગત અવયવનું પ્રતિક્રમણ કરતો નથી. કેમકે અતીતનું જ પ્રતિક્રમણ થાય. વર્તમાનદંડનું સંવરણ થાય, અને અનાગતદંડનું પચ્ચક્ષ્ણાણ થાય (પણ એ બેનાં પ્રતિક્રમણ ન થાય.)

(આશય એ છે કે તં = દંડં પ્રતિક્રમામિ એમ કહેવાને બદલે તસ્ય - દંડસ્ય પ્રતિક્રમામિ એમ જે સૂત્રમાં કહ્યું છે, એનાથી સહજ રીતે પ્રશ્ન ઊભો થાય કે “બીજીવિભક્તિને બદલે છઠ્ઠી કેમ કરી ? વ્યાકરણ મુજબ તો કર્મને બીજીવિભક્તિ જ લાગે...”

એટલે ખુલાસો કરવો પડ્યો કે આ છઠ્ઠીવિભક્તિ સંબંધ અથવા અવયવ અર્થમાં છે. અર્થાત્ દંડનાં ત્રણ અવયવો = અંશો છે. અતીતદંડ, વર્તમાનદંડ, અનાગતદંડ... એમાંથી અતીતદંડરૂપી એક અવયવનું જ પ્રતિક્રમણ કરવાનું છે. બાકીનાં બેનું નહિ. હવે જો દંડ લખે, તો બધાં જ દંડોનું પ્રતિક્રમણ ગણાય, જે ઈષ્ટ નથી. એટલે પછીવિભક્તિ કરી છે. એનાથી એ બતાવવું છે કે સંપૂર્ણદંડનાં સંબંધી જે એક અતીતદંડાત્મક અવયવ, તેનું પ્રતિક્રમણ....

કોઈને પ્રશ્ન થાય કે વર્તમાન + અનાગતદંડનું પ્રતિક્રમણ કેમ નહિ ? તો એના સમાધાન માટે કહે છે કે વર્તમાનમાં તો જે પાપ થવાનું છે, એને અટકાવી શકાય છે, એટલે એનું સંવરણ કરાય. અને ભાવીમાં જે દંડ થઈ શકવાના છે, એ ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરાય. પ્રતિક્રમણ તો જે પાપ ભૂતમાં થઈ ચૂક્યા છે એનાથી ભાવથી પણ હટવારૂપ છે...)

મંતે - ભવન્ત એ ગુરુને આમંત્રણ છે.

મંતે શબ્દની ભદન્ત, ભવાન્ત, ભયાન્ત આ સાધારણશ્ચુતિ છે. એટલે કે સંસ્કૃતનાં આ ત્રણે શબ્દો માટે મંતે નામનો એક જ સાધારણ શબ્દ વપરાય છે.

આ આમંત્રણ એ જણાવવા માટે કરેલું છે કે, “ગુરુની સાક્ષીએ જ વ્રતની પ્રતિપત્તિ સારી.” (આમંત્રણનો અર્થ એ કે ગુરુ હાજર છે, એની સાક્ષીએ આ વ્રત સ્વીકારાય છે...)

પ્રતિક્રમામિ એટલે ભૂતકાલીન દંડથી હું પાછો ફરું છું, નિવૃત્ત થાઉં છું એમ

કહેવાયેલું થાય છે.

પ્રશ્ન : ભૂતકાળનો દંડ તો થઈ જ ગયો છે, એનાથી અટકવાનું = નિવૃત્ત થવાનું શક્ય જ શી રીતે છે ?

ઉત્તર : ભૂતદંડની અનુમોદનાથી જે વિરમણ = અટકવું, એ જ ભૂતદંડથી નિવૃત્તિ ગણાય.

નિન્દામિ, ગર્હામિ

એમાં આત્મસાક્ષિકી નિંદા છે.

પરસાક્ષિકી ગર્હા છે, એટલે કે પાપજુગુપ્સા છે.

આત્માનં વોસિરામિ

ભૂતકાલીન દંડને કરનારા અપ્રશંસનીય મારા આત્માને હું વોસિરાવું છું.

વિ + ઉત્ + સૃજામિ એમ વ્યુત્સૃજામિ શબ્દ બને. તેમાં વિ વિવિધઅર્થવાળો કે વિશેષઅર્થવાળો છે. ઉત્ શબ્દ પુષ્કળ અર્થમાં છે. સૃજામિ એટલે ત્યજામિ એટલે વિવિધપ્રકારે કે વિશેષથી એ પાપી આત્માને ત્યાગું છું. આ વ્યુત્સૃજામિ નો અર્થ થાય.

પ્રશ્ન : જો આ પ્રમાણે હોય તો ભૂતકાલીનદંડનું પ્રતિક્રમણ માત્ર જ આ સૂત્રનું તાત્પર્ય થયું, પણ પ્રત્યુત્પન્નનું સંવરણ અને અનાગતનું પચ્ચક્ષ્માણ આનો સાર નહિ ગણાય.

ઉત્તર : આ વાત બરાબર નથી. કેમકે ન કરોમિ... એ વગેરે દ્વારા તે બંનેની સિદ્ધિ થાય છે. અર્થાત્ એ શબ્દો દ્વારા વર્તમાનદંડનું સંવરણ અને ભાવિદંડનું પચ્ચક્ષ્માણ જ કરાય છે.

પઢમે ભંતે ! મહવ્વાય પાણાઙવાયાઓ વેરમણં, સવ્વં ભંતે ! પાણાઙવાયં પચ્ચક્ખામિ, સે સુહુમં વા બાયરં વા તસં વા થાવરં વા, નેવ સયં પાણે અઙવાઙજ્જા નેવઙ્ગેહિં પાણે અઙવાયાવિજ્જા પાણે અઙવાયંતેઙ્ગિ અન્ને ન સમણુજાણામિ, જાવજ્જીવાયે તિવિહં તિવિહેણં મણેણં વાયાયે કાણેણં ન કરેમિ ન કારવેમિ કરંતંપિ અન્નં ન સમણુજાણામિ, તસ્સ ભંતે ! પઢિક્કમામિ નિંદામિ ગરિહામિ અપ્પાણં વોસિરામિ । પઢમે ભંતે ! મહવ્વાયે ઉવઙ્ગિઓમિ સવ્વાઓ પાણાઙવાયાઓ વેરમણં ॥૧॥ (સૂત્ર૦૩)

સૂત્ર-૩ સૂત્રાર્થ : હે ભદન્ત ! પહેલા મહાવ્રતમાં પ્રાણાતિપાતથી વિરમણ છે. ભંતે ! સર્વ પ્રાણાતિપાતનું પચ્ચક્ષમાણ કરું છું. તે સૂક્ષ્મ કે બાદર, ત્રસ કે સ્થાવર...સ્વયં જીવોને મારીશ નહિ, બીજાઓ વડે મરાવીશ નહિ, મારનારા બીજાની અનુમોદના કરીશ નહિ. યાવજજીવ ત્રિવિધ-ત્રિવિધે મન-વચન-કાયાથી કરીશ નહિ. કરાવીશ નહિ, કરતાં અન્યને અનુમતિ આપીશ નહિ.

હે ભંતે ! તેનું હું પ્રતિક્રમણ કરું છું, નિંદા કરું છું, ગર્હા કરું છું. આત્માને વોસિરાવું છું. હે ભદન્ત ! પહેલામહાવ્રતમાં ઉપસ્થિત થયો છું. મારે તમામ પ્રાણાતિપાતથી વિરમણ છે.

વ્યાખ્યા-અયં ચાત્મપ્રતિપત્યર્હો દણ્ડનિક્ષેપઃ સામાન્યવિશેષરૂપ ઇતિ, સામાન્યેનોક્તલક્ષણ એવ, સ તુ વિશેષતઃ પદ્મમહાવ્રતરૂપતયાઽપ્યઙ્ગીકર્તવ્ય ઇતિ મહાવ્રતાન્યાહ- 'પદ્મે ભંતે' इत्यादि, સૂત્રક્રમપ્રમાણ્યાત્ પ્રાણાતિપાતવિરમણં પ્રથમં તસ્મિન્, ભદન્તેતિ ગુરોરામન્ત્રણં, 'મહાવ્રત' ઇતિ મહચ્ચ તદ્વ્રતં ચ મહાવ્રતં, મહત્ત્વં ચાસ્ય શ્રાવકસંબન્ધ્યણુવ્રતાપેક્ષાયેતિ । અત્રાન્તરે સસચત્વારિંશદધિકપ્રત્યાખ્યાન-ભદ્ગકશતાધિકારઃ, તત્રેયં ગાથા- 'સીયાલં ભંગસયં પચ્ચક્ષાણંમિ જસસ ઉવલદ્ધં । સો પચ્ચક્ષાણકુસલો સેસા સલ્લે અકુસલા ઉ ॥૧॥' એનાં ચાસંમોહાર્થમુપરિણ-દ્વ્યાખ્યાસ્યામઃ । તસ્મિન્ મહાવ્રતે 'પ્રાણાતિપાતાદિરમણ'મિતિ પ્રાણા-ઇન્દ્રિયાદયઃ તેષામતિપાતઃ પ્રાણાતિપાતઃ-જીવસ્ય મહાદુઃખોત્પાદનં, ન તુ જીવાતિપાત એવ, તસ્માત્-પ્રાણાતિપાતાદિરમણં, વિરમણં નામ સમ્યગ્જ્ઞાનશ્રદ્ધાનપૂર્વકં સર્વથા નિવર્તનં, ભગવતોક્તમિતિ વાક્યશેષઃ, યતશ્ચૈવમત ઉપાદેયમેતદિતિ વિનિશ્ચિત્ય 'સર્વં ભદન્ત ! પ્રાણાતિપાતં પ્રત્યાખ્યામી'તિ સર્વમિતિ-નિરવશેષં, ન તુ પરિસ્થૂરમેવ, ભદન્તેતિ ગુર્વામન્ત્રણં, પ્રાણાતિપાતમિતિ પૂર્વવત્, પ્રત્યાખ્યામીતિ પ્રતિશબ્દઃ પ્રતિષેધે આઙાભિમુખ્યે ખ્યા-પ્રકથને, પ્રતીપમભિમુખં ખ્યાપનં પ્રાણાતિપાતસ્ય કરોમિ પ્રત્યાખ્યામીતિ, અથવા-પ્રત્યાચક્ષે-સંવૃતાત્મા સામ્પ્રતમનાગતપ્રતિષેધસ્ય આદરેણાભિધાનં કરોમીત્યર્થઃ, અનેન વ્રતાર્થપરિજ્ઞાનાદિગુણયુક્ત ઉપસ્થાનાર્હં ઇત્યેતદાહ, ઉક્તં ચ- "પઢિએ ય કહિય અહિગય પરિહરુવઠાવણાઇ જોગોતિ । છક્કં તીર્હિં વિસુદ્ધં પરિહર ણવણે ભેદેણ ॥૧॥ પડપાસાઝરમાદી દિઢુંતા હોંતિ વચસમારુહણે । જહ મલિણાઇસુ દોસા સુદ્ધાઇસુ ણેવમિહંપિ ॥૨॥" इत्यादि, एतेसि लेसुदेसेण सीसहियद्वयाए अत्थो भण्णइ-पढियाए

સત્થપરિણાએ દસકાલિએ છજ્જીવણિકાએ વા, કહિયાએ અત્થઓ, અભિગયાએ સંમં પરિક્ખઠ્ઠણ-પરિહરઇ છજ્જીવણિયાએ મળવયક્કાએહિં કયકારાવિયાણુમઇભેદેણ, તઓ ઠાવિજ્જઇ, ણ અન્નહા । ઇમે ય ઇત્થ પડાદી દિટ્ઠતા-મઇલો પડો ણ રંગિજ્જઇ સોહિઓ રંગિજ્જઇ, અસોહિએ મૂલપાએ પાસાઓ ણ કિજ્જઇ સોહિએ કિજ્જઇ, વમણાઈહિં અસોહિએ આઝે ઓસહં ન દિજ્જઇ સોહિએ દિજ્જઇ, અસંઠવિએ રયણે પઢિબંધો ન કિજ્જઇ સંઠવિએ કિજ્જઇ, એવં પઠિયકહિયાઈહિં અસોહિએ સીસે ણ વયારોવણં કિજ્જઇ સોહિએ કિજ્જઇ, અસોહિએ ય કરણે ગુરુણો દોસા, સોહિયાપાલણે સિસ્સસ્સ દોસો ત્તિ કયં પસંગેણ । યદુક્તમ્-‘સર્વં ભદન્ત ! પ્રાણાતિપાતં પ્રત્યાખ્યામી’તિ તદેતદ્વિશેષેણ અભિધિત્સુરાહ-‘સે સુહુમં વે’ત્યાદિ, સેશબ્ધો માગધદેશીપ્રસિદ્ધઃ અથશબ્દાર્થઃ, સ ચોપન્યાસે, તદ્વથા-‘સૂક્ષ્મં વા બાદરં વા ત્રસં વા સ્થાવરં વા’ અત્ર સૂક્ષ્મોડ્લપઃ પરિગૃહ્યતે ન તુ સૂક્ષ્મનામ-કર્મોદયાત્સૂક્ષ્મઃ, તસ્ય કાયેન વ્યાપાદનાસંભવાત્, તદેતદ્વિશેષતોડ્ભિધિત્સુરાહ-‘બાદરોડ્પિ’ સ્થૂરઃ, સ ચૈકૈકો દ્વિધા-ત્રસઃ સ્થાવરશ્ચ, સૂક્ષ્મત્રસઃ કુન્ધ્વાદિઃ સ્થાવરો વનસ્પત્યાદિઃ, બાદરસ્ત્રસો ગવાદિઃ સ્થાવરઃ પૃથિવ્યાદિઃ, એતાન્, ‘ણેવં સયં પાણે અડ્ઢવાએજ્જ’તિ પ્રાકૃતશૈલ્યા છાન્દસત્વાત્, ‘તિડાં તિડો ભવન્તી’તિ ન્યાયાત્ નૈવ સ્વયં પ્રાણિનઃ અતિપાતયામિ, નૈવાન્યૈઃ પ્રાણિનોડ્તિપાતયામિ, પ્રાણિનોડ્તિપાતયતોડ્પ્યન્યાત્ર સમનુજાનામિ, યાવજ્જીવમિત્યાદિ પૂર્વવત્ । ઇહ ચ ‘સૂક્ષ્મં વા બાદરં વે’ત્યાદિનોપલક્ષિત ‘એકગ્રહણે તજ્જાતીયગ્રહણ’મિતિ ચતુર્વિધઃ પ્રાણાતિપાતો દ્રષ્ટવ્યઃ, તદ્વથા-દ્રવ્યતઃ ક્ષેત્રતઃ કાલતો ભાવતશ્ચેતિ, તત્ર દ્રવ્યતઃ ષટ્સુ જીવનિકાયેષુ સૂક્ષ્માદિભેદભિન્નેષુ, ક્ષેત્રતો લોકે તિર્યગ્લોકાદિભેદભિન્ને, કાલતોડ્તીતાદૌ રાત્ર્યાદૌ વા, ભાવતો રાગેણ વા દ્વેષેણ વા, માંસાદિરાગશત્રુદ્વેષાભ્યાં તદુપપત્તેરિતિ । ચતુર્ભંજિકા ચાત્ર-દબ્બઓ ણામેગે પાણાઢ્ઢવાએ ણ ભાવઓ ઇત્યાદિરૂપા યથા દ્રુમપુષ્પિકાયાં તથા દ્રષ્ટવ્યેતિ । વ્રતપ્રતિપત્તિ નિગમયન્નાહ-પ્રથમે ભદન્ત ! મહાવ્રતે ‘ઉપસ્થિતોડ્સ્મિ’ ઉપ-સામીપ્યેન તત્પરિણામાપત્યા સ્થિતઃ, ઇત આરભ્ય મમ સર્વસ્માત્પ્રાણાતિપાતાદ્વિરમણમિતિ । ‘ભદન્ત’ ઇત્યનેન ચાદિમધ્યાવસાનેષુ ગુરુમનાપૃચ્છ્ય ન કિંચિત્કર્તવ્યં કૃતં ચ તસ્મૈ નિવેદનીયમેવં તદારાધિતં ભવતીત્યેવમાહ ॥ ઉક્તં પ્રથમં મહાવ્રતમ્ ॥

ટીકાર્થ : આત્માવડે સ્વીકાર કરવા માટે યોગ્ય એવો આ દંડત્યાગ સામાન્ય અને વિશેષરૂપ છે. સામાન્યથી તો કહેવાયેલા લક્ષણવાળો જ છે. તે દંડનિક્ષેપ વિશેષથી પાંચ

મહાવ્રત રૂપે પણ સ્વીકારવા યોગ્ય છે. એટલે મહાવ્રતોને કહે છે...

સૂત્રનાં ક્રમની પ્રામાણિકતા પ્રમાણે પ્રાજ્ઞાતિપાતવિરમણ પ્રથમ છે. (સૂત્રમાં પ્રથમ એ જ દર્શાવેલું છે...) ભદન્ત એ શબ્દ ગુરુને આમંત્રણ છે.

મોટું એવું વ્રત તે મહાવ્રત. આની મહાનતા શ્રાવકસંબંધી અણુવ્રતોની અપેક્ષાએ જાણવી.

આ અણુ-મહાવ્રતની વાત નીકળી છે, એટલે એમાં પરચક્ષ્માણના ૧૪૭ ભાંગાઓનો અધિકાર છે.

તેમાં આ ગાથા છે.

પરચક્ષ્માણમાં ૧૪૭ ભાંગાઓ જેને ઉપલબ્ધ = પ્રસિદ્ધ = જ્ઞાત છે, તે પરચક્ષ્માણમાં કુશલ ગણાય, બાકી બધા અકુશલ કહેવાય.

સંમોહ ન થાય = ભ્રમ ન થાય એ માટે આ ગાથાનું આગળ વ્યાખ્યાન કરશું.

મૂળવાત એ કે પહેલામહાવ્રતમાં પ્રાજ્ઞાતિપાતથી વિરમણ....

પ્રાણો = ઈન્દ્રિયો વગેરે. તેનો અતિપાત એટલે કે જીવને મોટા દુઃખોનું ઉત્પાદન કરવું. માત્ર જીવનો અતિપાત જ પ્રાજ્ઞાતિપાત નથી. (અર્થાત્ જીવ મરે એ જ પ્રાજ્ઞાતિપાત નથી. પણ જીવને ઘણું દુઃખ ઉત્પન્ન થાય, એ પણ પ્રાજ્ઞાતિપાત છે.

વિરમણ એટલે સમ્યગ્જ્ઞાન અને શ્રદ્ધાપૂર્વક સર્વપ્રકારે અટકવું તે.

પ્રથમમહાવ્રતમાં આ વિરમણ ભગવાનવડે કહેવાયેલું છે.

ભગવતોક્તમ્ શબ્દ સૂત્રમાં નથી, તે વાક્યશેષ તરીકે જાણવો.

આવું છે, આથી 'એ વિરમણ ઉપાદેય છે' એમ વિનિશ્ચય કરીને (સાધુ બોલે છે કે) ભદન્ત ! બધાં પ્રાજ્ઞાતિપાતને ત્યાગુ છું.

સર્વ = સંપૂર્ણ. માત્ર સ્થૂલપ્રાજ્ઞાતિપાત નહિ.

'ભદન્ત' એ ગુરુને આમંત્રણ છે.

પ્રાજ્ઞાતિપાત શબ્દ પૂર્વની જેમ સમજવો.

પ્રત્યાખ્યામિ માં પ્રતિ શબ્દ નિષેધ અર્થમાં છે, આ ઉપસર્ગ અભિમુખતાનાં અર્થમાં છે. ધ્યા ધાતુ કથન અર્થમાં છે. પ્રાજ્ઞાતિપાતની પ્રતિકૂળતાને અભિમુખ એવું કથન, (અર્થાત્ પ્રાજ્ઞાતિપાતને પ્રતિકૂળ એવી અહિંસા=પ્રાજ્ઞાતિપાતનાં ત્યાગને અભિમુખ કથન...) તેને હું કરું છું એમ પ્રત્યાખ્યામિ શબ્દનો અર્થ થાય.

અથવા

પ્રત્યાચક્ષે શબ્દ લઈએ તો (વર્તમાનમાં પાપોથી) અટકેલા આત્માવાળો હું અત્યારે ભવિષ્યસંબંધી પ્રાણાતિપાતોનાં પ્રતિષેધનું આદરથી કથન કરું છું.

આના દ્વારા એ વાત કરી કે, “વ્રતનાં અર્થનું પરિજ્ઞાન વગેરે ગુણોથી યુક્ત આત્મા વડીદીક્ષાને યોગ્ય છે...” કહ્યું છે કે “ભજાય, કહેવાય, જણાય, પરિહાર કરે... તે ઉપસ્થાપનાને યોગ્ય છે. ગણથી વિશુદ્ધ થત્કને નવભેદવડે પરિહાર કરે. વ્રતનાં સમારોહણમાં પટ, પ્રાસાદ, આતુર વગેરે દૃષ્ટાન્તો છે. જેમ મલિનાદિમાં દોષ છે, શુદ્ધાદિમાં નથી. એમ અહીં પણ સમજવું.”

શિષ્યોનાં હિતને માટે આ બે ગાથાનો લેશોદ્દેશથી = સંક્ષેપથી અર્થ કહેવાય છે. નૂતનદીક્ષિત આચારાંગનું શસ્ત્રપરિજ્ઞાન અધ્યયન ભણે (ગોખે) કે પછી દશવૈકાલિકનું ષડ્જીવનિકા અધ્યયન ભણે... એ પછી ગુરુ એને એ અધ્યયન અર્થથી કહે. એ સમ્યગ્રીતે અર્થને જાણે. પછી સમ્યગ્રીતે પરીક્ષા કરીને ષડ્જીવનિકાયનો મન-વચન-કાયાથી કરણ-કરાવણ-અનુમતિભેદથી ત્યાગ કરે. પછી એને વડીદીક્ષા અપાય. એ સિવાય નહીં.

આમાં આ પટાદિ દૃષ્ટાન્તો છે.

મલિનવસ્ત્ર રંગાય નહિ, શુદ્ધ કરાયેલું વસ્ત્ર રંગાય.

મૂલપાદ = પાપો શુદ્ધ કર્યા વિના પ્રસાદ ન કરાય, પણ પાપો શુદ્ધ કર્યા બાદ પ્રાસાદ કરાય.

આતુર = ગ્લાન વમનાદિથી શુદ્ધ ન થાય ત્યાંસુધી ઔષધ ન અપાય, પણ એ શુદ્ધ થાય પછી જ ઔષધ અપાય.

રત્ન સંસ્થાપિત ન હોય = ઘડેલું ન હોય, તો એનો પ્રતિબંધ ન કરાય એટલે કે વીંટી, હાર વગેરેમાં એ રત્ન ન લગાડાય. પણ સંસ્થાપિતરત્ન લગાડાય.

એમ પઠન-કથનાદિથી અશોષિત શિષ્યમાં વ્રતોનું આરોપણ ન કરાય, પણ શોષિત શિષ્યમાં કરાય.

અશોષિતમાં વ્રતારોપણ કરવામાં ગુરુને દોષો લાગે. (શોષિતશિષ્યમાં વ્રતારોપણ કર્યું હોય, પણ પછી) તે શોષિત શિષ્ય વ્રતોનું પાલન ન કરે તો શિષ્યને દોષો લાગે.

પ્રસંગથી સર્વું.

જે કહ્યું કે, ‘ભદન્ત ! બધા પ્રાણાતિપાતનો ત્યાગ કરું છું’ તે આ જ વાતને વિશેષથી

કહેવાની ઇચ્છાવાળા કહે છે. સે સુહુમં વા...

સે શબ્દ માગધદેશી ભાષામાં પ્રસિદ્ધ છે, એનો અર્થ અથ શબ્દ છે. તે અથ -શબ્દ ઉપન્યાસઅર્થમાં છે. તે આ પ્રમાણે - સૂક્ષ્મ કે બાદર, ત્રસ કે સ્થાવર...

અહીં સૂક્ષ્મ એટલે અલ્પજીવ લેવો. સૂક્ષ્મનામકર્મનાં ઉદયથી સૂક્ષ્મ નહિ. કેમકે એવા સૂક્ષ્મની તો આપણા શરીરવડે હિંસા થવાનો અસંભવ છે.

તે આને વિશેષથી કહેવાની ઇચ્છાવાળા કહે છે કે 'બાદરોઽપિ' બાદર = સ્થૂલ. તે એક એક બે પ્રકારે છે. ત્રસ અને સ્થાવર.

સૂક્ષ્મત્રસ કુન્થ્ય વગેરે..

સૂક્ષ્મસ્થાવર વનસ્પતિ વગેરે.

બાદરત્રસ ગાય વગેરે.

બાદરસ્થાવર પૃથ્વી વગેરે.

આ જીવોને સ્વયં હું મારીશ નહિ.

(પ્રશ્ન : અઙ્વાણ્જ શબ્દ ત્રીજો પુરુષ એકવચન છે, એ શબ્દ કેવી રીતે સંગત થાય ? પહેલો પુરુષ હોવો જોઈએ ને ?)

ઉત્તર : પ્રાકૃતશૈલીથી, છાન્દસપ્રયોગ હોવાથી, તિઙ્ઠાં... એ ન્યાય હોવાથી અતિપાતયામિ એમ સમજવું.

(અહીં વા લખ્યો નથી. એમ લાગે છે કે અઙ્વાણ્જ - ત્રીજો પુરુષ એકવચનનો પ્રયોગ અતિપાતયામિ એમ જ સમજવાનો છે, અને એ માટે ત્રણ હેતુ આપ્યા છે. (૧) પ્રાકૃતશૈલી (૨) છાન્દસપ્રયોગ (૩) કોઈપણ પુરુષનો પ્રયોગ કોઈપણ પુરુષનાં પ્રયોગરૂપ હોઈ શકે. એ ન્યાય...)

હું સ્વયં જીવોને મારીશ નહિ, બીજાઓવડે જીવોને મરાવીશ નહિ, જીવોને મારનારા એવા પણ બીજાઓને અનુમતિ આપીશ નહિ.

યાવજ્જીવ વગેરેનો અર્થ પૂર્વની જેમ સમજી લેવો.

અહીં સૂક્ષ્મં વા બાદરં એ શબ્દવડે ઉપલક્ષિત કરાયેલો (એટલે કે સૂચિત કરાયેલો) એવો ચારપ્રકારનો પ્રાણાતિપાત જોવાનો છે. (આ શબ્દથી ચતુર્વિધ પ્રાણાતિપાત શી રીતે ઉપલક્ષિત થાય... તેના ઉત્તરરૂપે લખ્યું છે કે) એકનાં ગ્રહણમાં તજજાતીયનું ગ્રહણ થઈ જાય છે.

(સૂક્ષ્મ, બાદર એ બધાંની હિંસા દ્રવ્યની અપેક્ષાએ હિંસા ગણાય. સૂત્રમાં આ હિંસા દર્શાવેલી છે. હવે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ હિંસા દર્શાવી, એટલે તજજ્ઞતીય તરીકે ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ હિંસા, કાળની અપેક્ષાએ હિંસા... વગેરે પણ લઈ શકાય.)

તે આ પ્રમાણે,

દ્રવ્યથી, ક્ષેત્રથી, કાલથી, ભાવથી.

તેમાં દ્રવ્યથી હિંસા સૂક્ષ્મ વગેરે ભેદથી જુદા જુદા છ જીવનિકાયોને વિશે હિંસા.

ક્ષેત્રથી હિંસા તિર્યગ્લોક વગેરે ભેદથી જુદા જુદા લોકને વિશે હિંસા.

કાલથી હિંસા અતીતાદિ કાળને વિશે કે રાત્રિ વગેરેને વિશે હિંસા.

ભાવથી હિંસા રાગથી કે દ્વેષથી હિંસા.

(પ્રશ્ન : હિંસા તો દ્વેષથી જ થાય ને ? રાગથી શી રીતે થાય ?)

ઉત્તર : માંસ વગેરેનાં રાગથી અને શત્રુ પ્રત્યેનાં દ્વેષથી એ હિંસાની ઉપપત્તિ થઈ શકે છે. (અર્થાત્ રાગજન્ય પણ હિંસા મળી શકે છે...)

અહીં ચતુર્ભંગી આ પ્રમાણે છે.

એક પ્રાણાતિપાત દ્રવ્યથી છે, ભાવથી નથી... વગેરે. જે રીતે દુષ્ક્રિયામાં બતાવેલી, તે રીતે જાણવી.

પ્રતસ્વીકારનું નિગમન કરતાં કહે છે કે “હે ભદ્રન્ત ! પહેલા મહાપ્રતમાં હું ઉપસ્થિત થયો છું. ઉપ = સમીપતાથી = પ્રતનાં પરિણામની પ્રાપ્તિવડે હું રહેલો છું. આ અવસરથી માંડીને મારે તમામ પ્રાણાતિપાતથી વિરમણ છે.”

અહીં અંતે પાછો ભદ્રન્ત શબ્દ લીધો છે, એના દ્વારા એ વાત જણાવે છે કે શરૂઆતમાં, મધ્યમાં અને અંતમાં ગુરુને પૃચ્છા કર્યા વિના કંઈ ન કરવું તથા આ ત્રણવાર પૂછીને પણ જે કરેલું હોય, તે ગુરુને જણાવવું. આ રીતે જ તે કાર્ય આરાધના કરાયેલું થાય છે.

પહેલું મહાપ્રત કહેવાઈ ગયું.

અહાવરે દુચ્ચે ધંતે ! મહવ્વે મુસાવાયાઓ વેરમણં, સવ્વં ધંતે !

મુસાવાયં પચ્ચક્ખામિ, સે કોહા વા લોહા વા ભયા વા હાસા વા, નેવ

સયં મુસં વઢજ્જા નેવડન્નેહિં મુસં વાયાવિજ્જા મુસં વયંતેડવિ અન્ને ન

સમણુજાણામિ જાવજ્જીવાએ તિવિહં તિવિહેણં, મણેણં વાયાએ કાણં

ન કરેમિ ન કારવેમિ કરંતંપિ અન્નં ન સમણુજાણામિ, તસ્સ ભંતે !
પડિક્કમામિ નિંદામિ ગરિહામિ અપ્પાણં વોસિરામિ । દુચ્ચે ભંતે !
મહવ્વણ ઉવઢ્ઢિઓમિ સવ્વાઓ મુસાવાયાઓ વેરમણં ॥૨॥ (સૂ૦ ૪)

સૂત્ર-૪ સૂત્રાર્થ : હવે ભદ્રન્ત ! અન્ય બીજા મહાવ્રતમાં મૃષાવાદથી વિરમણ છે. ભંતે ! સર્વ મૃષાવાદનું પ્રત્યાખ્યાન કરું છું. તે ક્રોધથી, લોભથી, ભયથી કે હાસ્યથી...સ્વયં મૃષા બોલીશ નહિ, બીજાઓ વડે મૃષા બોલાવીશ નહિ... (પ્રાણાતિપાતસૂત્રની જેમ જ બધું સમજવું.)

વ્યાખ્યા-ફદાનીં દ્વિતીયમાહ-‘અહાવરે’ ઇત્યાદિ, ‘અથાપરસ્મિન્ દ્વિતીયે ભદન્ત ! મહાવ્રતે મૃષાવાદાદ્વિરમણં, સર્વં ભદન્ત ! મૃષાવાદં પ્રત્યાખ્યામીતિ પૂર્વવત્, તદ્વથા- ‘ક્રોધાદ્વા લોભાદ્વે’ત્યનેનાદ્યન્તગ્રહણાન્માનમાયાપરિગ્રહઃ, ‘ભયાદ્વા હાસ્યાદ્વા’ ઇત્યનેન તુ પ્રેમદ્વેષકલહાભ્યાખ્યાનાદિપરિગ્રહઃ, ‘ણેવ સયં મુસં વણ્ણજ્જ’તિ નૈવ સ્વયં મૃષા વદામિ નૈવાન્યૈર્મૃષા વાદયામિ મૃષા વદતોઽપ્યન્યાન્ ન સમણુજાણામિ ઇત્યેતત્ ‘યાવજ્જીવ’મિત્યાદિ ચ ભાવાર્થમધિકૃત્ય પૂર્વવત્ । વિશેષસ્ત્વયમ્-મૃષાવાદશ્ચતુર્વિધઃ, તદ્વથા-સદ્ભાવપ્રતિષેધઃ ‘અસદ્ભાવોદ્ભાવનં અર્થાન્તરં ગર્હાં ચ, તત્ર સદ્ભાવપ્રતિષેધો યથા-નાસ્ત્યાત્મા નાસ્તિ પુણ્યં પાપં ચેત્યાદિ, અસદ્ભાવોદ્ભાવનં યથા-અસ્ત્યાત્મા સર્વગતઃ શ્યામાકતન્દુલમાત્રો વેત્યાદિ, અર્થાન્તરં ગામશ્વમભિદધત ઇત્યાદિ, ગર્હાં કાણં કાણમભિદધત ઇત્યાદિઃ, પુનરયં ક્રોધાદિભાવોપલક્ષિતશ્ચતુર્વિધઃ, તદ્વથા-દ્રવ્યતઃ ક્ષેત્રતઃ કાલતો ભાવતશ્ચ, દ્રવ્યતઃ સર્વદ્રવ્યેષ્વન્યથાપ્રરૂપણાત્ ક્ષેત્રતો લોકાલોકયોઃ કાલતો રાત્ર્યાદૌ ભાવતઃ ક્રોધાદિભિઃ ઇતિ । દ્રવ્યાદિચતુર્ભઙ્ગી પુનરિયમ્-દ્વવ્વઓ ણામેગે મુસાવાણો ભાવઓ ભાવઓ ણામેગે ણો દવ્વઓ ઇગે દવ્વઓઽવિ ભાવઓઽવિ ઇગે ણો દવ્વઓ ણો ભાવઓ । તત્થ કોઢ કઠ્ઠિચિ હિંસુજ્જઓ ભણઢ-ઢઓ તણ પસુમિણા(ગા)ઢણો દિઢ્ઢિત્તિ ?, સો દયાણ દિઢ્ઢાવિ ભણઢ-ણ દિઢ્ઢિત્તિ, ઇસ દવ્વઓ મુસાવાઓ નો ભાવઓ, અવરો મુસં ભણીહામિત્તિપરિણઓ સહસા સચ્ચં ભણઢ ઇસ ભાવઓ નો દવ્વઓ, અવરો મુસં ભણીહામિત્તિપરિણઓ મુસં ચેવ ભણઢ, ઇસ દવ્વઓઽવિ ભાવઓઽવિ, ચરમભંગો પુણ સુણ્ણો ॥૨॥

ટીકાર્થ : બીજા મહાવ્રતને કહે છે. અહાવરે....અપરસ્મિન્ પહેલા સિવાયનું... એ

અહીં બીજું લેવાનું. એ બીજા મહાવ્રતમાં મૃષાવાદથી વિરમણ (પ્રભુએ કહેલું છે.) ભદન્ત ! સર્વ મૃષાવાદનું પરિગ્રહ કરું છું. એ પૂર્વની જેમ સમજવું.

તે આ પ્રમાણે - ક્રોધથી કે લોભથી... અહીં પહેલા અને છેલ્લા કષાયનાં ગ્રહણથી માન અને માયા કષાયનો પરિગ્રહ કરી લેવો.

ભયથી કે હાસ્યથી... આનાવડે પ્રેમ, દ્વેષ, કલહ, અભ્યાપ્ત્યાન વગેરેનો પરિગ્રહ કરવો.

હું સ્વયં મૃષા બોલીશ નહિ, બીજાવડે મૃષા બોલાવીશ નહિ. મૃષા બોલતાં એવા પણ બીજાઓને અનુમતિ આપીશ નહિ... આ બધું અને યાવજ્જીવં વગેરે બધું ભાવાર્થને આશ્રયીને પૂર્વની જેમ કહેવું.

વિશેષ આ છે.

મૃષાવાદ ચાર પ્રકારે છે. (૧) સદ્ભાવપ્રતિષેધ (૨) અસદ્ભાવઉદ્ભાવન (૩) અર્થાન્તર(૪) ગહા.

તેમાં સદ્ભાવપ્રતિષેધ આ પ્રમાણે કે, 'આત્મા નથી, પુણ્ય અને પાપ નથી.' વગેરે. અસદ્ભાવનું ઉદ્ભાવન આ પ્રમાણે કે, 'આત્મા સર્વવ્યાપી છે કે શ્યામાકતંદુલ (ચોખા) જેટલો જ છે...' વગેરે.

અર્થાન્તર આ પ્રમાણે કે ગાયને ઘોડો કહે... વગેરે.

ગહા આ પ્રમાણે કે કાણાને કાણો કહે... વગેરે.

ક્રોધાદિ ભાવોથી ઉપલક્ષિત આ મૃષાવાદ બીજીરીતે પણ ચારપ્રકારનો છે. (ભાવથી મૃષાવાદ બતાવ્યો, એટલે ઉપલક્ષણથી દ્રવ્યથી મૃષાવાદ વગેરે પણ લઈ શકાય...)

તે આ પ્રમાણે... દ્રવ્યથી, ક્ષેત્રથી, કાલથી અને ભાવથી.

દ્રવ્યથી મૃષાવાદ : સર્વ દ્રવ્યોમાં ખોટીપ્રરૂપણા કરવાથી.

ક્ષેત્રથી મૃષાવાદ : લોક અને અલોક વિષયમાં ખોટીપ્રરૂપણા કરવાથી.

કાલથી મૃષાવાદ : રાત્રિ વગેરે કાળ સંબંધમાં ખોટીપ્રરૂપણા કરવાથી. (અથવા તો રાત્રે કે દિવસે ખોટું બોલવું એ કાલપ્રધાનતાથી કાલમૃષાવાદ...)

ભાવથી મૃષાવાદ : ક્રોધ વગેરેથી મૃષાવાદ.

દ્રવ્યાદિની ચતુર્ભંગી વળી આ છે.

(૧) એક મૃષાવાદ દ્રવ્યથી છે, ભાવથી નથી.

(૨) એક મૃષાવાદ ભાવથી છે, દ્રવ્યથી નથી.

(૩) એક મૃષાવાદ દ્રવ્યથી પણ છે, ભાવથી પણ છે.

(૪) એક મૃષાવાદ દ્રવ્યથી પણ નથી, ભાવથી પણ નથી.

(૧) તેમાં કોઈ કોઈક રીતે હિસા કરવામાં ઉદમવાળો છતો કહે છે કે, “તમે અહીંથી પશુ-હરણાદિ (જતાં) જોયા ?” તે (સાધુ વગેરે) દયાથી કહે છે કે, “નથી જોયા” આ દ્રવ્યથી મૃષાવાદ છે, ભાવથી નથી.

(૨) બીજો જીવ એવો છે કે “મૃષા બોલીશ” એ પ્રમાણે પરિણામવાળો થયો, છતાં સહસા સત્ય બોલે છે. આ ભાવથી મૃષા છે, દ્રવ્યથી નથી.

(૩) અન્ય જીવ ‘મૃષા બોલીશ’ એવા પરિણામવાળો છે અને મૃષા જ બોલે છે. આ દ્રવ્યથી અને ભાવથી મૃષા.

(૪) ચોથો ભાંગો શૂન્ય છે. (જે દ્રવ્યથી અને ભાવથી પણ મૃષા નથી, તે કાં તો મૌન અથવા તો સત્ય કહેવાય. એ મૃષાસંબંધી ચોથો ભાંગો ન ગણાય એટલે એ ભાંગો શૂન્ય કહ્યો છે.)

અહાવરે તચ્ચે ભંતે ! મહવ્વે અદિન્નાદાણાઓ વેરમણં, સવ્વં ભંતે !
અદિન્નાદાણં પચ્ચક્કામિ, સે ગામે વા નગરે વા રણ્ણે વા અપ્પં વા બહું
વા અણું વા થૂલં વા ચિત્તમંતં વા અચિત્તમંતં વા નેવ સયં અદિન્નં
ગિણિહજ્જા નેવઽન્નેહિં અદિન્નં ગિણહાવિજ્જા અદિન્નં ગિણંતે વિ અન્ને ન
સમણુજાણામિ જાવજ્જીવાએ તિવિહં તિવિહેણં, મણેણં વાયાએ કાણં
ન કરેમિ ન કારવેમિ કરંતંપિ અન્નં ન સમણુજાણામિ । તસ્સ ભંતે !
પઢિક્કમામિ નિંદામિ ગરિહામિ અપ્પાણં વોસિરામિ । તચ્ચે ભંતે ! મહવ્વે
ઉવટ્ઠિઓમિ સવ્વાઓ અદિન્નાદાણાઓ વેરમણં ॥૩॥ (સૂ૦ ૫)

સૂત્ર-૫ સૂત્રાર્થ : (લગભગ બધું જ પ્રથમ મહાવ્રતનાં સૂત્રની જેમ જાણવું, માત્ર) ગામમાં, નગરમાં કે જંગલમાં... અલ્પ કે બહુ, અણુ કે સ્થૂલ, સચિત્ત કે અચિત્ત...

વ્યાખ્યા-ઉક્તં દ્વિતીયં મહાવ્રતમ્, અધુના તૃતીયમાહ-‘અહાવરે’ इत्यादि, ‘अथापरस्मिन्तृतीये भदन्त ! महाव्रते अदत्तादानाद्विरमणं, सर्वं भदन्त ! अदत्तादानं प्रत्याख्यामीति पूर्ववत्, तद्यथा-‘ग्रामे वा नगरे वा अरण्ये वा’ इति, अनेन क्षेत्रपरिग्रहः,

તત્ર ગ્રસતિ બુદ્ધ્યાદીન્ ગુણાનિતિ ગ્રામઃ તસ્મિન્, નાસ્મિન્ કરો વિથત ઇતિ નકરમ્, અરણ્યં-કાનનાદિ । તથા 'અલ્પં વા બહુ વા અણુ વા સ્થૂલં વા ચિત્તવદ્વા અચિત્તવદ્વા' ઇતિ, અનેન તુ દ્રવ્યપરિગ્રહઃ, તત્રાલ્પં-મૂલ્યત ઇરણ્ડકાષ્ઠાદિ બહુ-વજ્રાદિ અણુ-પ્રમાણતો વજ્રાદિ સ્થૂલમ્-ઇરણ્ડકાષ્ઠાદિ, એતચ્ચ ચિત્તવદ્વા અચિત્તવદ્વેતિ-ચેતનાચેતનમિત્યર્થઃ । 'ખેવ સયમદિણ્ણં ગેણિહજ્જ'તિ નૈવ સ્વયમદત્તં ગૃહ્ણામિ નૈવાન્યૈરદત્તં ગ્રાહયામિ અદત્તં ગૃહ્ણતોઽપ્યન્યાન્ ન સમનુજાનામીત્યેતદ્યાવજ્જીવમિત્યાદિ ચ ભાવાર્થમધિકૃત્ય પૂર્વવત્, વિશેષસ્ત્વયમ્-અદત્તાદાનં ચતુર્વિધં-દ્રવ્યતઃ ક્ષેત્રતઃ કાલતો ભાવતશ્ચ, દ્રવ્યતોઽલ્પાદૌ ક્ષેત્રતો ગ્રામાદૌ કાલતો રાત્ર્યાદૌ ભાવતો રાગદ્વેષાભ્યામ્ । દ્રવ્યાદિચતુર્ભંજી પુનરિયમ્-દલ્લઓ ણામેગે અદિણ્ણાદાણે ણો ભાવઓ ભાવઓ ણામેગે ણો દલ્લઓ એગે દલ્લઓઽવિ ભાવઓઽવિ એગે ણો દલ્લઓ ણો ભાવઓ । તત્થ અરત્તદુટ્ઠસ્સ સાહુણો કઠ્ઠિચિ અણ્ણુણ્ણવેરુણ તણાઙ્ગે ગેણ્ણહઓ દલ્લઓ અદિણ્ણાદાણં ણો ભાવઓ, હરામીતિ અભ્ખુજ્જયસ્સ તદસંપત્તીઃ ભાવઓ નો દલ્લઓ, એવં ચેવ સંપત્તીઃ દલ્લઓવિ ભાવઓવિ, ચરિમભંગો પુણ સુત્તો ॥૩॥

ટીકાર્થ : બીજું મહાવ્રત કહેવાયું.

હવે ત્રીજા મહાવ્રતને કહે છે.. (બધું પૂર્વની જેમ...)

ગ્રામે વા... એનાદ્વારા ક્ષેત્રનો પરિગ્રહ કર્યો છે.

તેમાં બુદ્ધિ વગેરે ગુણોને ગ્રસી જાય તે ગ્રામ. (ગામડીયાઓમાં બુદ્ધિ વગેરે ગુણો ઓછા હોય છે...)

જેમાં કર નથી તે નકર = નગર.

અરણ્ય એટલે જંગલ વગેરે.

તથા અલ્પ કે બહુ, અણુ કે સ્થૂલ, સચિત્ત કે અચિત્ત... આનાદ્વારા દ્રવ્યનો પરિગ્રહ કર્યો છે. તેમાં અલ્પ = મૂલ્યની અપેક્ષાએ એરંડીયાનું લાકડું વગેરે.

બહુ = મૂલ્યની અપેક્ષાએ વજ્ર વગેરે.

અણુ = પ્રમાણની અપેક્ષાએ વજ્ર વગેરે.

સ્થૂલ = પ્રમાણની અપેક્ષાએ એરંડીયાનું લાકડું વગેરે.

આ બધું જ સચિત્ત કે અચિત્ત હોઈ શકે છે.

હું જાતે આ અદત્તવસ્તુ લઈશ નહિ. અદત્તને બીજાવડે લેવડાવીશ નહિ. અદત્ત

લેનારા-બીજાઓને અનુમતિ આપીશ નહિ... આ બધું અને યાવજજીવ... વગેરે એ બધું, ભાવાર્થની અપેક્ષાએ પૂર્વની જેમ જાણવું.

વિશેષ આ છે.

અદત્તાદાન ચાર પ્રકારે છે. દ્રવ્યથી, ક્ષેત્રથી, કાલથી અને ભાવથી.

દ્રવ્યથી : અલ્પાદિ દ્રવ્ય વિશે અદત્તાદાન.

ક્ષેત્રથી : ગામ વગેરે ક્ષેત્રને વિશે અદત્તાદાન.

કાલથી : રાત્રિ વગેરેને વિશે અદત્તાદાન.

ભાવથી : રાગથી કે દ્વેષથી અદત્તાદાન.

દ્રવ્યાદિની ચતુર્ભંગી વળી આ છે.

(૧) એક અદત્તાદાન દ્રવ્યથી છે, ભાવથી નથી.

(૨) એક અદત્તાદાન ભાવથી છે, દ્રવ્યથી નથી.

(૩) એક અદત્તાદાન દ્રવ્યથી પણ છે, ભાવથી પણ છે.

(૪) એક અદત્તાદાન દ્રવ્યથી પણ નથી, ભાવથી પણ નથી.

તેમાં

(૧) રાગદ્વેષ વિનાનો સાધુ કોઈક કારણસર રજા લીધા વિના તણખલાદિ ગ્રહણ કરે તો દ્રવ્યથી અદત્તાદાન છે, ભાવથી નથી.

(૨) 'ચોરી કરું' એવા વિચાર-ઉદયમવાળાને ચોરી ન થઈ શકે ત્યારે ભાવથી ચોરી છે, દ્રવ્યથી નથી.

(૩) એ જ જીવને જો ચોરીની પ્રાપ્તિ થાય તો દ્રવ્યથી અને ભાવથી ચોરી છે.

(૪) છેલ્લો ભાંગો શૂન્ય... (એ ચોરી જ ન ગણાય...)

અહાવરે ચત્થે ભંતે ! મહવ્વણ મેહુણાઓ વેરમણં, સવ્વં ભંતે ! મેહુણં પચ્ચક્કામિ, સે દિવ્વં વા માણુસં વા તિરિક્કજોણિયં વા, નેવ સયં મેહુણં સેવિજ્જા નેવઽન્નેહિં મેહુણં સેવાવિજ્જા મેહુણં સેવંતેઽવિ અન્ને ન સમણુજાણામિ જાવજ્જીવાણ તિવિહં તિવિહેણં, મણેણં વાયાણ કાણં ન કરેમિ ન કારવેમિ કરંતંપિ અન્નં ન સમણુજાણામિ, તસ્સ ભંતે ! પડિક્કમામિ નિંદામિ ગરિહામિ અપ્પાણં વોસિરામિ । ચત્થે ભંતે ! મહવ્વણ

ઊઘડિઓમિ સઘ્વાઓ મેહુણાઓ વેરમણં ॥૪॥ (સૂ૦ ૬)

સૂત્ર-૬ : સૂત્રાર્થ : (પૂર્વવત્...માત્ર) દિવ્ય, માનુષ્ય, તિર્યચ્યોનિક...

વ્યાખ્યા-ઉક્તં તૃતીયં મહાવ્રતમ્, ઇદાનીં ચતુર્થમાહ-‘અહાવરે’ ઇત્યાદિ, ‘અથાપરસ્મિશ્ચતુર્થે ભદન્ત ! મહાવ્રતે મૈથુનાદ્વિરમણં, સર્વં ભદન્ત ! મૈથુનં પ્રત્યાખ્યામી’તિ પૂર્વવત્, તદ્વથા-દૈવં વા માનુષં વા તૈર્યગ્યોનં વા, અનેન દ્રવ્યપરિગ્રહઃ, દેવીનામિદં દૈવમ્, અપ્સરોઽમરસંબન્ધીતિભાવઃ, એતચ્ચ રૂપેષુ વા રૂપસહગતેષુ વા દ્રવ્યેષુ ભવતિ, તત્ર રૂપાણિ-નિર્જીવાનિ પ્રતિમારૂપાણ્યુચ્યન્તે, રૂપસહગતાનિ તુ સજીવાનિ, ભૂષણવિકલાનિ વા રૂપાણિ ભૂષણસહિતાનિ તુ રૂપસહગતાનિ, એવં માનુષં તૈર્યગ્યોનં ચ વેદિતવ્યમિતિ, ‘જેવ સયં મેહુણં સેવિજ્જા’ નૈવ સ્વયં મૈથુનં સેવે, નૈવાન્યૈર્મૈથુનં સેવયામિ, મૈથુનં સેવમાનાનપ્યન્યાત્ર સમનુજાનામિ ઇત્યેતદ્યાવજ્જીવમિત્યાદિ ચ ભાવાર્થમધિકૃત્ય પૂર્વવત્ । વિશેષસ્ત્વયમ્-મૈથુનં ચતુર્વિધં દ્રવ્યતઃ ક્ષેત્રતઃ કાલતો ભાવતશ્ચ, દ્રવ્યતો દિવ્યાદૌ ક્ષેત્રતસ્ત્રિષુ લોકેષુ કાલતો રાત્ર્યાદૌ ભાવતો રાગદ્વેષાભ્યામ્ । દોસેણમિમીએ વયં મંજેમિત્તિ દોસુભ્ભવં, રાગેણ હોઙ્ગ । દ્રવ્યાદિચતુર્ભઙ્ગી ત્વિયમ્-દઘ્વઓ જામેગે મેહુણે જો ભાવઓ ૧ ભાવઓ જામેગે જો દઘ્વઓ ૨ એગે દઘ્વઓઙ્ગિ ભાવઓઙ્ગિ ૩ એગે જો દઘ્વઓ જો ભાવઓ ૪, તત્થ અરત્તદુઙ્ગાએ ઇત્થિયાએ બલા પરિમ્હંજમાણીએ દઘ્વઓ મેહુણં જો ભાવઓ, મેહુણસણ્ણાપરિણયસ્સ તદસંપત્તીએ ભાવઓ જો દઘ્વઓ, એવં ચેવ સંપત્તીએ દઘ્વઓઙ્ગિ ભાવઓઙ્ગિ, ચરમમ્હંગો પુણ સુત્તો ॥૪॥

ટીકાર્થ : ત્રીજું મહાવ્રત કહેવાયું. હવે ચોથું મહાવ્રત કહે છે... બધું પૂર્વેની જેમ જાણવું. દૈવ, માનુષ અને તૈર્યગ્યોન... આ ત્રણપ્રકારે મૈથુન છે. આનાદ્વારા દ્રવ્યનો પરિગ્રહ કર્યો. (દ્રવ્યથી મૈથુન દર્શાવ્યું...)

તેમાં દેવીઓનાં સંબંધી આ = મૈથુન તે દૈવ. એટલે કે દેવીઓ-દેવસંબંધી... આ મૈથુન રૂપમાં કે રૂપસહગત દ્રવ્યોમાં થાય.

તેમાં રૂપ એટલે નિર્જીવપ્રતિમારૂપ કહેવાય છે.

રૂપસહગત એટલે સજીવ. (સ્ત્રી વગેરે...)

અથવા ભૂષણ વિનાનાં સ્ત્રીશરીરાદિ એ રૂપ.

ભૂષણવાળા સ્ત્રીશરીરાદિ... એ રૂપસહગત.

આ રીતે માનુષ અને તિર્યચ્યોનિસંબંધી પણ જાણવું.

હું સ્વયં મૈથુન સેવીશ નહિ, બીજાઓવડે મૈથુન સેવડાવીશ નહિ. મૈથુન સેવતાં એવા પણ અન્યજીવોને અનુમતિ આપીશ નહિ.. આ બધું અને યાવજ્જીવ... વગેરે બધું જ ભાવાર્થની અપેક્ષાએ પૂર્વની જેમ જાણવું.

વિશેષ આ છે.

મૈથુન ચાર પ્રકારે છે. દ્રવ્યથી, ક્ષેત્રથી, કાલથી, ભાવથી.

દ્રવ્યથી દિવ્યાદિમાં, ક્ષેત્રથી ત્રણલોકમાં, કાલથી રાત્રિ વગેરેમાં, ભાવથી રાગદ્વેષ દ્વારા...

પ્રશ્ન : મૈથુન તો રાગથી જ થાય, દ્વેષથી શી રીતે ?

ઉત્તર : “આ સ્ત્રીનું વ્રત ભાંગી નાંખું” એવા દ્વેષભાવથી પણ મૈથુન થાય. એ દ્વેષોદ્ભવવાળું મૈથુન રાગથી થાય. (મૂળમાં સ્ત્રી પ્રત્યેનો દ્વેષ છે. પણ સેવન વખતે રાગ આવી જ જાય...)

દ્રવ્યાદિ ચતુર્ભંગી વળી આ છે.

એક મૈથુન દ્રવ્યથી છે, ભાવથી નથી.

એક મૈથુન ભાવથી છે, દ્રવ્યથી નથી.

એક મૈથુન દ્રવ્યથી પણ છે, ભાવથી પણ છે.

એક મૈથુન દ્રવ્યથી પણ નથી, ભાવથી પણ નથી.

તેમાં રાગદ્વેષ વિનાની સ્ત્રી બલાત્કારથી ભોગવાતી હોય, તો એ સ્ત્રીને દ્રવ્યથી મૈથુન છે, ભાવથી નથી. મૈથુનસંજ્ઞાનાં પરિણામવાળા જીવને મૈથુનની પ્રાપ્તિ ન થાય તો એ ભાવથી છે, દ્રવ્યથી નથી. એને જ જો મૈથુનની પ્રાપ્તિ થઈ જાય તો દ્રવ્યથી અને ભાવથી પણ મૈથુન ગણાય. ચોથોભાંગો શૂન્ય છે.

અહાવરે પંચમે ભંતે ! મહવ્વા પરિગ્ગહાઓ વેરમણં, સર્વં ભંતે ! પરિગ્ગહં પચ્ચક્ખામિ, સે અપ્પં વા બહું વા અણું વા થૂલં વા ચિત્તમંતં વા અચિત્તમંતં વા નેવ સયં પરિગ્ગહં પરિગિણિહજ્જા નેવડન્નેહિં પરિગ્ગહં પરિગિણહાવિજ્જા પરિગ્ગહં પરિગિણહંતેડવિ અન્ને ન સમણુજાણિજ્જા જાવજ્જીવાણે તિવિહં તિવિહેણં, મણેણં વાયાણે કાણં ન કરેમિ ન

કારવેમિ કરંતંપિ અત્રં ન સમણુજાણામિ, તસ્સ ભંતે ! પઙ્કિમામિ
નિંદામિ ગિરિહામિ અપ્પાણં વોસિરામિ । પંચમે ભંતે ! મહવ્વે ઉવઢિઓમિ
સવ્વાઓ પરિગ્ગહાઓ વેરમણં ॥૫॥ (સૂ. ૭)

સૂત્ર-૭ : સૂત્રાર્થ : (પૂર્વવત્...માત્ર) અલ્પ કે બહુ, અણુ કે સ્થૂલ, સચિત્ત કે અચિત્ત....

વ્યાખ્યા-ઉક્તં ચતુર્થં મહાવ્રતં, સામ્પ્રતં પચ્છમમાહ-‘અહાવરે’ इत्यादि, ‘अथापरस्मिन्
पञ्चमे भदन्त ! महाव्रते परिग्रहाद्विरमणं, सर्वं भदन्त ! परिग्रहं प्रत्याख्यामीति पूर्ववत् ।
तद्यथा-अल्पं वेत्याद्यवयवव्याख्यापि पूर्ववदेव, नैव स्वयं परिग्रहं परिगृह्णामि नैवान्यैः
परिग्रहं परिग्राहयामि परिग्रहं परिगृह्णतोऽप्यन्यात्र समनुजानामीत्येतद्यावज्जीवमित्यादि
च भावार्थमधिकृत्य पूर्ववत्, विशेषस्त्वयम्-परिग्रहश्चतुर्विधः, तद्यथा-द्रव्यतः क्षेत्रतः
कालतो भावतश्च, द्रव्यतः सर्वद्रव्येषु क्षेत्रतो लोके कालतो रात्र्यादौ भावतो
रागद्वेषाभ्याम्, अन्यद्वेषे परिग्रहोपपत्तेः । द्रव्यादिचतुर्भङ्गी पुनरियम्-द्व्वओ नामेगे
परिग्रहे णो भावओ १ भावओ णामेगे णो दव्वओ २ एगे दव्वओऽवि भावओऽवि ३
एगे णो दव्वओ णो भावओ ४। तत्थ अरत्तदुद्धस्स धम्मोवगरणं दव्वओ परिग्रहो णो
भावओ, मुच्छियस्स तदसंपत्तीए भावओ ण दव्वओ, एवं चेव संपत्तीए दव्वओऽवि
भावओऽवि, चरमभंगो उण सुत्तो ॥५॥

ટીકાર્થ : ચોથું મહાવ્રત કહેવાઈ ગયું. હવે પાંચમું કહે છે. (બધું પૂર્વની જેમ જાણવું)
અલ્પ વગેરેની વ્યાખ્યા પણ પૂર્વની જેમ...સ્વયં પરિગ્રહ કરીશ નહિ. બીજાઓવડે પરિગ્રહ
કરાવીશ નહિ. પરિગ્રહ કરતા એવા પણ અન્યોને અનુમતિ આપીશ નહિ...આ અને
યાવજ્જીવં... વગેરે ભાવાર્થને આશ્રયીને પૂર્વની જેમ જાણવું.

વિશેષ આ છે.

પરિગ્રહ ચારપ્રકારનો છે. દ્રવ્યથી, ક્ષેત્રથી, કાલથી, ભાવથી.

દ્રવ્યથી સર્વદ્રવ્યોમાં, ક્ષેત્રથી લોકમાં, કાલથી રાત્રિ વગેરેમાં, ભાવથી
રાગદ્વેષદ્વારા...

પ્રશ્ન : પરિગ્રહ તો રાગથી થાય ને ? દ્વેષથી શી રીતે થાય ?

ઉત્તર : બીજાઓ ઉપર દ્વેષ હોય તો એ કારણસર પણ પરિગ્રહ ઘટી શકે છે.

(પ્રતિસ્પર્ધી પાંચ લાખ કમાય, તો એના પ્રત્યેનાં દ્વેષથી આ માણસ દસ લાખ ભેગા કરે... વગેરે તથા રાત્રિ વગેરે કાળ ગમી જવો... અથવા તો રાત્રિ વગેરેમાં તે તે દ્રવ્ય ભેગું કરવું... એ કાલપરિગ્રહ...વગેરે વિચારવું.)

દ્રવ્યાદિની ચતુર્ભંગી વળી આ પ્રમાણે છે.

(૧) એક પરિગ્રહ દ્રવ્યથી છે, ભાવથી નથી.

(૨) એક પરિગ્રહ ભાવથી છે, દ્રવ્યથી નથી.

(૩) એક પરિગ્રહ દ્રવ્યથી પણ છે, ભાવથી પણ છે.

(૪) એક પરિગ્રહ દ્રવ્યથી પણ નથી, ભાવથી પણ નથી.

તેમાં રાગદ્વેષરહિત સાધુનું ધર્મોપકરણ દ્રવ્યથી પરિગ્રહ છે, ભાવથી નથી.

વસ્તુમાં મૂર્છાવાળાને તે વસ્તુની પ્રાપ્તિ ન થાય તો ભાવથી પરિગ્રહ છે, દ્રવ્યથી નથી. એ જ વ્યક્તિને જો વસ્તુની પ્રાપ્તિ થઈ જાય તો દ્રવ્યથી પણ છે અને ભાવથી પણ છે. ચોથોભાંગો શૂન્ય છે.

અહાવરે છટ્ટે ભંતે ! વણે રાઈભોયણાઓ વેરમણં, સવ્વં ભંતે ! રાઈભોયણં પચ્ચક્ખામિ, સે અસણં વા પાણં વા ખાઈમં વા સાઈમં વા, નેવ સયં રાઈં ભુંજેજ્જા નેવઽન્નેહિં રાઈં ભુંજાવિજ્જા રાઈં ભુંજંતેઽવિ અન્ને ન સમણુજાણેજ્જા જાવજ્જીવાણે તિવિહં તિવિહેણં, મણેણં વાયાણે કાણેણં ન કરેમિ ન કારવેમિ કરંતંપિ અન્નં ન સમણુજાણામિ, તસ્સ ભંતે ! પઢિક્કમામિ નિંદામિ ગરિહામિ અપ્પાણં વોસિરામિ । છટ્ટે ભંતે ! વણે ઉવઢિઓમિ સવ્વાઓ રાઈભોયણાઓ વેરમણં ॥૬॥ (સૂ૦ ૮)

સૂત્ર-૮ : સૂત્રાર્થ : (પૂર્વવત્... માત્ર) અશન, પાન, ખાદિમ, સ્વાદિમ...

વ્યાખ્યા-ઉક્તં પચ્છમં મહાવ્રતમ્, અધુના ષષ્ઠં વ્રતમાહ-'અહાવરે' इत्यादि, 'अथापरस्मिन् षष्ठे भदन्त ! व्रते रात्रिभोजनाद्विरमणं, सर्वं भदन्त ! रात्रिभोजनं प्रत्याख्यामीति पूर्ववत्, तद्यथा-अशनं वा पानं वा खाद्यं वा स्वाद्यं वा, अशयत इत्यशनम्-ओदनादि, पीयत इति पानं-मृद्दीकापानादि खाद्यत इति खाद्यं-खर्जूरादि स्वाद्यत इति स्वाद्यं-ताम्बूलादि, 'णेव सयं રાઈં ભુંજેજ્જા' નૈવ સ્વયં રાત્રી ભુક્ષે નૈવાન્યૈ

રાત્રૌ ભોજયામિ રાત્રૌ ભુજ્જાનાનપ્યન્યાત્રૌવ સમનુજાનામિ इत्येतद्वावज्जीवमित्यादि च भावार्थमधिकृत्य पूर्ववत् । विशेषस्त्वयम्-रात्रिभोजनं चतुर्विधं, तद्यथा-द्रव्यतः क्षेत्रतः कालतो भावतश्च, द्रव्यतस्त्वशनादौ क्षेत्रतोऽर्धतृतीयेषु द्वीपसमुद्रेषु कालतो रात्र्यादौ भावतो रागद्वेषाभ्यामिति । स्वरूपतोऽप्यस्य चातुर्विध्यं, तद्यथा-रात्रौ गृह्णाति रात्रौ भुङ्क्ते १ रात्रौ गृह्णाति दिवा भुङ्क्ते २ दिवा गृह्णाति रात्रौ भुङ्क्ते ३ दिवा गृह्णाति दिवा भुङ्क्ते ४ संनिधिपरिभोगे, द्रव्यादिचतुर्भङ्गी पुनरियम्-द्वयो णामेगे राइं भुंजइ णो भावओ १ भावओ णामेगे णो दव्वओ २ एगे दव्वओऽवि भावओऽवि ३ एगे णो दव्वओ णो भावओ ४, तत्थ अणुग्गए सूरिए उग्गओत्ति अत्थमिए वा अणत्थमिओत्ति अरत्तदुद्धस्स कारणओत्ति रयणीए वा भुंजमाणस्स दव्वओ राईभोअणं णो भावओ, रयणीए भुंजामि मुच्छियस्स तदसंपत्तीए भावओ णो दव्वओ, एवं चेव संपत्तीए दव्वओऽवि भावओऽवि, चउत्थभंगो उण सुत्तो । एतच्च रात्रिभोजनं प्रथमचरम-तीर्थकरतीर्थयोः ऋजुजडवक्रजडपुरुषापेक्षया मूलगुणत्वख्यापनार्थं महाव्रतोपरि पठितं, मध्यमतीर्थकरतीर्थेषु पुनः ऋजुप्रज्ञपुरुषापेक्षयोत्तरगुणवर्ग इति ॥६॥

ટીકાર્થ : પાંચમું મહાપ્રત કહેવાયું. હવે છઠ્ઠું પ્રત કહે છે. (મહાપ્રત નહિ) આ છઠ્ઠાપ્રતમાં... પૂર્વની જેમ.

તે આ પ્રમાણે અશન...

જે ખવાય તે અશન. જેમકે ભાત વગેરે. (અન્નાદિ)

જે પીવાય, તે પાન. જેમકે દ્રાક્ષનું પાણી વગેરે.

જે ખવાય તે ખાદ્ય. જેમકે ખજૂર વગેરે.

જે ચખાય તે સ્વાદ્ય. જેમકે તાંબુલ વગેરે.

હું સ્વયં રાત્રે ખાઈશ નહિ, બીજાઓવડે રાત્રે ખવડાવીશ નહિ. રાત્રે ખાતાં એવા પણ બીજાઓને અનુમતિ આપીશ નહિ... આ અને યાવજ્જીવં વગેરે ભાવાર્થને આશ્રયીને પૂર્વની જેમ જણવું.

વિશેષ આ છે.

રાત્રિભોજન ચાર પ્રકારે છે. દ્રવ્યથી, ક્ષેત્રથી, કાલથી, ભાવથી.

દ્રવ્યથી અશનાદિમાં, ક્ષેત્રથી અદ્વીદ્વીપસમુદ્રોમાં, કાલથી રાત્રિ વગેરેમાં, ભાવથી રાગદ્વેષ દ્વારા...

સ્વરૂપથી પણ આ રાત્રિભોજનનાં ચાર ભેદ થાય.

તે આ પ્રમાણે (૧) રાત્રે ગ્રહણ કરે, રાત્રે વાપરે. (૨) રાત્રે ગ્રહણ કરે, દિવસે વાપરે. (૩) દિવસે ગ્રહણ કરે, રાત્રે વાપરે. (૪) દિવસે ગ્રહણ કરે, દિવસે વાપરે.

(પ્રશ્ન : દિવસે જ લે અને દિવસે જ વાપરે તો એમાં દોષ શું ?)

ઉત્તર : એકદિવસે લઈ એ રાત્રે પોતાની પાસે રાખી = સંનિધિ કરી બીજા દિવસે એનો પરિભોગ કરે, તો એ રીતે ચોથો ભાંગો ગણાય, એ પણ રાત્રિભોજન ગણાય.

(દ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ તો રાત્રિભોજનનાં ચાર પ્રકાર છે જ, પણ સ્વરૂપતઃ પણ એના ચાર પ્રકાર છે.) દ્રવ્યાદિ ચતુર્ભંગી વળી આ છે.

(૧) એક રાત્રિભોજન દ્રવ્યથી છે, ભાવથી નથી.

(૨) એક રાત્રિભોજન ભાવથી છે, દ્રવ્યથી નથી.

(૩) એક રાત્રિભોજન દ્રવ્યથી પણ છે, ભાવથી પણ છે.

(૪) એક રાત્રિભોજન દ્રવ્યથી પણ નથી, ભાવથી પણ નથી.

(૧) તેમાં સૂર્ય ઉગ્યો ન હોય, છતાં 'ઊગી ગયો છે' એમ જાણીને કે અસ્ત થઈ ગયો હોવા છતાં 'એ અસ્ત નથી થયો' એમ જાણીને રાગદ્વેષ વિના રાત્રે વાપરનારને અથવા તો કારણસર (જાણી જોઈને પણ) રાગદ્વેષ વિના રાત્રે વાપરનારાને દ્રવ્યથી રાત્રિભોજન છે. ભાવથી નથી. (૨) 'રાત્રે ખાઈશ' એ પ્રમાણે મૂર્છાવાળાને તેની પ્રાપ્તિ ન થાય તો ભાવથી રાત્રિભોજન છે, દ્રવ્યથી રાત્રિભોજન નથી. (૩) એ જ જીવને જો રાત્રિભોજનની પ્રાપ્તિ થાય, તો દ્રવ્યથી પણ અને ભાવથી પણ રાત્રિભોજન છે.

(૪) ચોથો ભાંગો શૂન્ય છે.

પહેલાતીર્થકરનાં તીર્થમાં ઋજુજડ પુરુષો છે, છેલ્લાતીર્થકરનાં તીર્થમાં વકજડ પુરુષો છે. (આ વક્તા અને જડતાને લીધે તેઓ રાત્રિભોજનને નિર્દોષ માની બેસે... એ ન થાય એ માટે) તે પુરુષોની અપેક્ષાએ 'રાત્રિભોજનવિરમણ મૂલગુણ છે' એવું તે પુરુષોને દર્શાવવા માટે મહાવ્રતની ઉપર આ રાત્રિભોજન કહેવાયેલું છે.

મધ્યમતીર્થકરોનાં તીર્થોમાં તો ઋજુ-પ્રાણપુરુષોની અપેક્ષાએ ઉત્તરગુણનાં વર્ગમાં આ કહેવાયેલું છે.

इच्छेयाइं पंच महव्वयाइं राइभोयणवेरमणछट्ठाइं अत्तहियट्ठयाए

उवसंपज्जित्ता णं विहरामि ॥ (सू०९)

સૂત્ર-૯ : સૂત્રાર્થ : આમ આ પાંચ મહાવ્રતો અને રાત્રિભોજનવિરમણ છઠ્ઠું વ્રત. આત્મહિતને માટે સ્વીકારીને હું વિચરું છું.

સમસ્તવ્રતાભ્યુપગમખ્યાપનાયાહ-‘ઇચ્છેયાઈ’ इत्यादि, ‘इत्येतानि’ अनन्तरोदितानि पञ्च महाव्रतानि रात्रिभोजनविरमणषष्ठानि, किमित्याह-‘आत्महिताय’ आत्महितो-मोक्षस्तदर्थम्, अनेनान्यार्थं तत्त्वतो व्रताभावमाह, तदभिलाषानुमत्या हिंसादा-वनुमत्यादिभावात्, ‘उपसंपद्य’ सामीप्येनाङ्गीकृत्य व्रतानि ‘विहरामि’ सुसाधुविहारेण, तदभावे चाङ्गीकृतानामपि व्रतानामभावात्, दोषाश्च हिंसादिकर्तृणामल्पायु-र्जिह्वाच्छेददारिद्र्यपण्डकदुःखितत्वादयो वाच्या इति । साम्प्रतं प्रागुपन्यस्तगाथा व्याख्यायते-‘सप्तचत्वारिंशदधिकभङ्गशतं’ वक्ष्यमाणलक्षणं ‘प्रत्याख्याने’ प्रत्याख्यानविषयं, यस्योपलब्धं भवति ‘स’ इत्थंभूतः प्रत्याख्याने कुशलो-निपुणः, शेषाः सर्वे ‘अकुशलाः’ तदनभिज्ञा इति गाथासमासार्थः । अवयवार्थस्तु भङ्गकयोजनाप्रधानः, स चैवं द्रष्टव्यः-‘तिन्नि तिया तिन्नि दुया तिन्निक्केक्का य होति जोएसु । तिदुएक्कं तिदुएक्कं तिदुएक्कं चेव करणाइं ॥१॥’ त्रयस्त्रिकाः (३३३) त्रयो द्विकाः (२२२) त्रयश्चैकका (१११) भवन्ति योगेषु । कायवाङ्मनोव्यापारलक्षणेषु, त्रीणि द्वयमेकं त्रीणि द्वयमेकं त्रीणि द्वयमेकं चैव करणानि-मनोवाक्कायलक्षणानि इति

પદઘટના । ભાવાર્થસ્તુ સ્થાપનયા નિર્દિશ્ય (દર્શ્ય)તે, સા ચેયમ્-
ભાવના ?, ન કરેમિ ન કારવેમિ કરંતંપિ અન્નં ન સમણુજાણામિ મણેણં વાયાએ કાણં
એકો મેઓ । ઇયાણિં બિહો-ન કરેહ ણ કારવેહ કરંતંપિ અન્નં ન સમણુજાણહ મણેણં
વાયાએ હેકો મ્હો તહા મણેણં કાણં બિહો મ્હો તહા વાયાએ કાણં ય તહો મ્હો,
બિહો મૂલમેઓ ગઓ । ઇયાણિં તહો-ન કરેહ ણ કારવેહ કરંતંપિ અન્નં ન
સમણુજાણહ મણેણં એકો વાયાએ બિહો કાણં તહો, ગઓ તહો મૂલમેઓ । ઇયાણિં
ચઉત્થો-ન કરેહ ણ કારવેહ મણેણં વાયાએ કાણં હેકો ન કરેહ કરંતં ણાણુજાણહ
બિહો ણ કારવેહ કરંતં ણાણુજાણહ તહો, ગઓ ચઉત્થો મૂલમેઓ । ઇયાણિં પંચમો-
ન કરેહ ણ કારવેહ મણેણં વાયાએ એકો ણ કરેહ કરંતં ણાણુજાણહ બિહો ણ કારવેહ
કરંતં ણાણુજાણહ તહો, એ તિન્નિ મ્હો મણેણં વાયાએ લદ્ધા, અન્નેઽવિ તિન્નિ મણેણં

૩૩૩૨૨૧૧૧
૩૨૧૩૨૧૩૨૧
૧૩૩૩૧૩૩૩

। કાઽત્ર

કાણં ય લબ્ધંતિ, તદ્વાવરેડવિ વાયાએ કાણં ય લબ્ધંતિ તિત્રિ, એવમેવ સવ્વે એ નવ, પંચમોડપ્યુક્તો મૂલભેદઃ । ઇદાનીં ષષ્ઠઃ- ણ કરેડ ણ કારવેડ મણેણં ઇક્કો, તદ્વા ણ કરેડ કરંતં ણાણુજાણડ મણેણં બિડઓ, ણ કારવેડ કરંતં ણાણુજાણડ મનસૈવ તૃતીયઃ, એવં વાયાએ કાણંવિ તિત્રિ તિત્રિ ધંગા લબ્ધંતિ, એડવિ સવ્વે ણવ, ઉક્તઃ ષષ્ઠો મૂલભેદઃ । સપ્તમોડભિધીયતે-ણ કરેડ મણેણં વાયાએ કાણં એક્કો, એવં ણ કારવેડ મણાદીહિં બિડઓ, કરંતં ણાણુજાણડ તડઓ, સપ્તમોડપ્યુક્તો મૂલભેદઃ । ઇદાનીમષ્ટમઃ-ણ કરેડ મણેણં વાયાએ એક્કો, મણેણં કાણં ય બિડઓ, તદ્વા વાયાએ કાણં ય તડઓ, એવં ણ કારવેડ એથંપિ તિત્રિ ધંગા, એવમેવ કરંતં ણાણુજાણડ એથંપિ તિત્રિ ધંગા, એ સવ્વે ણવ, ઉક્તોડષ્ટમઃ । ઇદાનીં નવમઃ-ણ કરેડ મણેણં એક્કો, ણ કારવેડ બિડઓ, કરંતં ણાણુજાણડ તડઓ, એવં વાયાએ બિડયં કાયેણવિ હોડ તડયં, એવમેતે સવ્વેડવિ મિલિયા ણવ, નવમોડપ્યુક્તઃ । આગતગુણનમિદાનીં ક્રિયતે-“લદ્ધફલમાણમેયં ધંગા ડ હવંતિ અડગપત્રાસં । તીયાણાગયસંપતિગુણિયં કાલેણ હોડ ઇમં ॥૧॥ સીયાલં ધંગસયં, કહ ? કાલતિણં હોતિ ગુણા ડ । તીતસ પડિક્કમણં પચ્ચુપ્પત્રસ સંવરણં ॥૨॥ પચ્ચક્ખાણં ચ તદ્વા હોડ ય એસસ એસ ગુણા ડ । કાલતિણં ધણિયં જિણગણધરવાચેહિં ચ ॥૩॥” ઇતિ ગાથાર્થઃ ॥ ઉક્તશ્ચારિત્રધર્મઃ,

ટીકાર્થઃ : તમામ વ્રતોનાં સ્વીકારને દર્શાવવા માટે કહે છે કે “રાત્રિભોજન વિરમણ એ જેમાં છઠ્ઠું છે, એવા આ પાંચ મહાવ્રતોને આત્મહિત માટે = મોક્ષ માટે સમીપતાથી વ્રતોને સ્વીકારીને વિચરું છું.”

આત્મહિતાય એ શબ્દ દ્વારા એ બતાવ્યું કે ‘મોક્ષ સિવાય અન્ય કોઈ વસ્તુ માટે વ્રતો સ્વીકારાય, તો પરમાર્થથી તો વ્રતનો અભાવ જ છે... કેમકે રાજ્ય વગેરે અન્યવસ્તુની અભિલાષા એ તે વસ્તુની અનુમતિરૂપ છે, તેનાથી હિંસા વગેરેમાં અનુમતિ વગેરે લાગી જાય છે. (રાજ્યની અનુમતિ એટલે રાજ્યસંબંધી હિંસા વગેરેની અનુમતિ...)

આ વ્રતોને સામીપ્યથી = ભાવથી સ્વીકારીને સુસાધુવિહારથી વિચરીશ. જો સુસાધુવિહારથી ન વિચરે, તો સ્વીકારાયેલા એવા પણ વ્રતોનો અભાવ જ થાય.

અહીં હિંસા કરનારાને અલ્પઆયુષ્ય, મૃષાવાદીને જીભનો છેદ, અદત્તાદાનીને દરિદ્રતા, મૈથુન સેવીને નપુંસકતા, પરિગ્રહીને દુઃખ... વગેરે દોષ થાય... એ અહીં કહેવું. (જેથી વ્રત સ્વીકારનારને એમાં શ્રદ્ધાદિ વૃદ્ધિ પામે...)

હવે પૂર્વે ઉપન્યાસ કરાયેલી (૧૪૭ ભાંગાનું નિરૂપણ કરનારી) ગાથાનું વ્યાખ્યાન કરાય છે.

પચ્ચક્ષુખાણસંબંધી ૧૪૭ ભાંગાઓ જેને ઉપલબ્ધ છે, તે આવા પ્રકારનો જીવ પચ્ચક્ષુખાણમાં કુશલ છે. બાકીનાં સર્વજીવો અકુશલ છે, તેના અજ્ઞાતા છે.. આ રીતે ગાથાનો સંક્ષેપથી અર્થ થયો.

ગાથાનાં અવયવોનો અર્થ તો ૧૪૭ ભાંગાઓની યોજનાની પ્રધાનતાવાળો છે. તે અવયવો આ પ્રમાણે જાણવો.

ત્રણ ત્રિક, ત્રણ દ્વિક, ત્રણ એકએક યોગમાં થાય. ત્રણ-બે-એક, ત્રણ-બે-એક કરણો છે. યોગ એટલે કાયા, વાણી અને મનનો વ્યાપાર. કરણ એટલે મન, વચન, કાયા. (યોગમાં કાયવ્યાપાર = કરણ, વાક્યવ્યાપાર = કારાવણ, મનોવ્યાપાર = અનુમોદન એમ અર્થ સમજવો.) આ ગાથાનાં પદોની ઘટના = સંબંધ = યોજના કરી.

ભાવાર્થ તો સ્થાપનાવડે દેખાડાય છે.

તે આ પ્રમાણે ૩ ૩ ૩ ૨ ૨ ૨ ૧ ૧ ૧ યોગ

૩ ૨ ૧ ૩ ૨ ૧ ૩ ૨ ૧ કરણ.

૧ ૩ ૩ ૩ ૯ ૯ ૩ ૯ ૯ ભાંગા

પ્રશ્ન : આમાં ભાવના = ભાવાર્થ શું છે ?

ઉત્તર : પહેલો મૂળભેદ એટલે ૩ યોગ + ૩ કરણ. એટલે કરીશ નહિ, કરાવીશ નહિ. કરતાં એવા અન્યને અનુમોદીશ નહિ. (આ ત્રણ યોગ). આ ૩ યોગ મનથી, વચનથી અને કાયાથી સમજવા. આનો એક ભેદ થાય. (મનાદિત્રિકથી કરણાદિત્રિકનો ત્યાગ...)

હવે બીજો ભેદ — ૩ યોગ x ૨ કરણ.

મન-વચનથી કરવું-કરાવવું-અનુમોદવું નહિ → પહેલો ભેદ

મન-કાયાથી કરવું-કરાવવું-અનુમોદવું નહિ → બીજો ભેદ

વચન-કાયાથી કરવું-કરાવવું-અનુમોદવું નહિ → ત્રીજો ભેદ

આમ બીજો મૂળ ભેદ ગયો.

હવે ત્રીજો ભેદ — ૩ યોગ x ૧ કરણ.

મનથી કરવું-કરાવવું-અનુમોદવું નહિ → પહેલો ભેદ

વચનથી કરવું-કરાવવું-અનુમોદવું નહિ

→ બીજો ભેદ

કાયાથી કરવું-કરાવવું-અનુમોદવું નહિ

→ ત્રીજો ભેદ

આમ ત્રીજો મૂલ ભેદ ગયો.

હવે ચોથો ભેદ — ૨ યોગ X ૩ કરણ.

મન-વચન-કાયાથી કરવું-કરાવવું નહિ

→ પહેલો ભેદ

મન-વચન-કાયાથી કરવું-અનુમોદવું નહિ

→ બીજો ભેદ

મન-વચન-કાયાથી કરાવવું-અનુમોદવું નહિ

→ ત્રીજો ભેદ

ચોથો મૂલભેદ ગયો.

હવે પાંચમો ભેદ — ૨ યોગ X ૨ કરણ.

મન-વચનથી કરવું-કરાવવું નહિ

→ પહેલો ભેદ

મન-વચનથી કરવું-અનુમોદવું નહિ

→ બીજો ભેદ

મન-વચનથી કરાવવું-અનુમોદવું નહિ

→ ત્રીજો ભેદ

આ ત્રણ ભાંગા મન-વચનથી મળ્યા, એ જ પ્રમાણે મન-કાયાથી અને વચન-કાયાથી પણ ત્રણ-ત્રણ ભેદ મળે. આમ આ બધા નવ થાય.

પાંચમો પણ મૂલભેદ કહેવાઈ ગયો.

હવે છઠ્ઠો મૂલભેદ — ૨ યોગ X ૧ કરણ.

મનથી કરવું-કરાવવું નહિ

→ પહેલો ભેદ

મનથી કરવું-અનુમોદવું નહિ

→ બીજો ભેદ

મનથી કરાવવું-અનુમોદવું નહિ

→ ત્રીજો ભેદ

આમ મનથી જ ત્રણ ભેદ મળે. એ જ પ્રમાણે વચનથી પણ ત્રણ અને કાયાથી પણ ત્રણ ભેદ મળે. આ પણ બધા નવ થાય.

છઠ્ઠો મૂલભેદ કહેવાયો.

હવે સાતમો મૂલભેદ — ૧ યોગ X ૩ કરણ.

મન-વચન-કાયાથી કરવું નહિ

→ પહેલો ભેદ

મન-વચન-કાયાથી કરાવવું નહિ

→ બીજો ભેદ

મન-વચન-કાયાથી અનુમોદવું નહિ

→ ત્રીજો ભેદ

સાતમો મૂલભેદ કહેવાયો.

હવે આઠમો મૂલભેદ - ૧ યોગ X ૨ કરણ.

મન-વચનથી કરવું નહિ

→ પહેલો ભેદ

મન-કાયાથી કરવું નહિ

→ બીજો ભેદ

વચન-કાયાથી કરવું નહિ

→ ત્રીજો ભેદ

આમ કરાવવું નહિ, એમાં ત્રણભેદ અને અનુભોદવું નહિ... એમાં પણ ત્રણભેદ... આ બધાં નવ થાય.

આઠમો મૂલભેદ કહેવાયો.

હવે નવમો મૂલભેદ - ૧ યોગ X ૧ કરણ.

મનથી કરવું નહિ

→ પહેલો ભેદ

મનથી કરાવવું નહિ

→ બીજો ભેદ

મનથી અનુભોદવું નહિ

→ ત્રીજો ભેદ

આ રીતે વચનથી બીજા અને કાયાથી ત્રીજા ત્રણ-ત્રણ ભેદ મળે. આમ આ બધા જ ભેગા કરીએ તો નવ થાય. નવમો મૂલભેદ પણ કહેવાઈ ગયો.

હવે આવેલા ભાંગાઓની ગણતરી કરાય છે. (અથવા તો આવેલા ભાંગાઓનો ગુણાકાર કરાય છે...) ૪૯ ભાંગા એ આ ફલનું પ્રમાણ મેળવાયેલું થાય. (ભાંગાઓનું અંતિમફલ આ થયું...) આ ૪૯ ભાંગાને ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન સાથે ગુણવામાં આવે તો ૧૪૭ ભાંગા થાય.

પ્રશ્ન : તે શી રીતે ?

ઉત્તર : કાલત્રિક સાથે ગુણાકાર થાય. તેમાં ભૂતકાલીન પાપનું પ્રતિક્રમણ, વર્તમાનકાલીન પાપનું સંવરણ તથા ભવિષ્યકાલીન પાપનું પરચક્રમાણ થાય. કાલત્રિક સાથે આ ગુણાકાર જિન, ગણધર અને વાયકોવરે કહેવાયેલો છે.

ગાથાર્થ થયો.

આમ ચારિત્રધર્મ કહેવાયો.

(૧૪૭ ભાંગાનું કોષ્ઠક)

(૧) કરણ ત્રિક + યોગત્રિક-૧ ભેદ	મનથી	વચનથી	કાયાથી	કરવું નહિ	કરાવવું નહિ	અનુભોદવું નહિ
(૧) કરણ ત્રિક + યોગત્રિક-૧ ભેદ	✓	✓	✓	✓	✓	✓
(૨) કરણ દ્વિક + યોગત્રિક-૩ ભેદ	✓	✓	X	✓	✓	✓

	૧	૨	૩	૪	૫	૬
(૩) એક કરણ + યોગત્રિક-૩ ભેદ	✓	X	✓	✓	✓	✓
	X	✓	✓	✓	✓	✓
	✓	X	X	✓	✓	✓
	X	✓	X	✓	✓	✓
	X	X	✓	✓	✓	✓
(૪) કરણ ત્રિક + યોગદ્વિક-૩ ભેદ	✓	✓	✓	✓	✓	X
	✓	✓	✓	✓	X	✓
	✓	✓	✓	X	✓	✓
(૫) કરણદ્વિક + યોગદ્વિક-૯ ભેદ	✓	✓	X	✓	✓	X
	✓	✓	X	✓	X	✓
	✓	✓	X	X	✓	✓
	✓	X	✓	✓	✓	X
	✓	X	✓	✓	X	✓
	✓	X	✓	X	✓	✓
	X	✓	✓	✓	✓	X
	X	✓	✓	✓	X	✓
	X	✓	✓	X	✓	✓
(૬) એકકરણ + યોગદ્વિક-૯ ભેદ	✓	X	X	✓	✓	X
	✓	X	X	✓	X	✓
	✓	X	X	X	✓	✓
	X	✓	X	✓	✓	X
	X	✓	X	✓	X	✓
	X	✓	X	X	✓	✓
	X	X	✓	✓	✓	X
	X	X	✓	✓	X	✓
	X	X	✓	X	✓	✓
(૭) કરણત્રિક + એકયોગ-૩ ભેદ	✓	✓	✓	✓	X	X

(૮) કરણદ્વિક + એકયોગ-૯ ભેદ

✓	✓	✓	X	✓	X
✓	✓	✓	X	X	✓
✓	✓	X	✓	X	X
✓	X	✓	✓	X	X
X	✓	✓	✓	X	X
✓	✓	X	X	✓	X
✓	X	✓	X	✓	X
X	✓	✓	X	✓	X
✓	✓	X	X	X	✓
✓	X	✓	X	X	✓
X	✓	✓	X	X	✓
✓	X	X	✓	X	X
✓	X	X	✓	X	X
X	✓	X	X	✓	X
X	✓	X	X	✓	X
X	✓	X	X	✓	X
X	X	✓	X	X	✓
X	X	✓	X	X	✓
X	X	✓	X	X	✓

(૯) એક કરણ + એકયોગ-૯ ભેદ

✓	X	X	✓	X	X
✓	X	X	✓	X	X
✓	X	X	✓	X	X
X	✓	X	X	✓	X
X	✓	X	X	✓	X
X	✓	X	X	✓	X
X	X	✓	X	X	✓
X	X	✓	X	X	✓
X	X	✓	X	X	✓

સામ્પ્રતં ચતનાયા અવસરઃ, તથા ચાહ-

સે ભિક્ષૂ વા ભિક્ષુણી વા સંજયવિરયપડિહયપચ્ચક્ષાયપાવકમ્મે
દિઆ વા રાઓ વા એગઓ વા પરિસાગઓ વા સુત્તે વા જાગરમાણે વા
સે પુઢવિં વા ભિત્તિં વા સિલં વા લેલું વા સસરક્ખં વા કાયં સસરક્ખં
વા વત્થં હત્થેણ વા પાણ વા કઢ્ઢેણ વા કિલિંચેણ વા અંગુલિયાણ વા
સિલાગાણ વા સિલાગહત્થેણ વા ન આલિહિજ્જા ન વિલિહિજ્જા ન

ઘટ્ટિજ્જા ન ધિંદિજ્જા અન્નં ન આલિહાવિજ્જા ન વિલિહાવિજ્જા ન
ઘટ્ટાવિજ્જા ન ધિંદાવિજ્જા અન્નં આલિહંતં વા વિલિહંતં વા ઘટ્ટંતં વા
ધિંદંતં વા ન સમણુજાણેજ્જા જાવજ્જીવાએ તિવિહં તિવિહેણં, મણેણં
વાયાએ કાણેણં ન કરેમિ ન કારવેમિ કરંતંપિ અન્નં ન સમણુજાણામિ,
તસ્સ ભંતે ! પઢિક્કમામિ નિંદામિ ગરિહામિ અપ્પાણં વોસિરામિ ૧॥
(સૂ૦ ૧૦)

હવે યતનાનો અવસર છે, તે જ કહે છે...

સૂત્ર-૧૦ સૂત્રાર્થ : ટીકાર્થથી સ્પષ્ટ થશે.

વ્યાખ્યા-‘સે’ ઇતિ નિર્દેશે સ યોઽસૌ મહાવ્રતયુક્તો, ભિક્ષુર્વા ભિક્ષુકી વા-
આરમ્ભપરિત્યાગાદ્ધર્મકાયપાલનાય ભિક્ષણશીલો ભિક્ષુઃ, એવં ભિક્ષુક્યપિ, પુરુષોત્તમો
ધર્મ ઇતિ ભિક્ષુર્વિશેષ્યતે, તદ્વિશેષણાનિ ચ ભિક્ષુક્યા અપિ દ્રષ્ટવ્યાનીતિ, આહ-
‘સંયતવિરતપ્રતિહતપ્રત્યાખ્યાતપાપકર્મા’ તત્ર સામસ્ત્યેન યતઃ સંયતઃ-
સપ્તદશપ્રકારસંયમોપેતઃ, વિવિધમ્-અનેકથા દ્વાદશવિધે તપસિ રતો વિરતઃ,
પ્રતિહતપ્રત્યાખ્યાતપાપકર્મેતિ-પ્રતિહતં-સ્થિતિદ્વાસતો ગ્રન્થિભેદેન પ્રત્યાખ્યાતં-હેત્વભાવતઃ
પુનર્વૃદ્ધ્યભાવેન પાપં કર્મ-જ્ઞાનાવરણીયાદિ યેન સ તથાવિધઃ, ‘દિવા વા રાત્રૌ વા એકો
વા પરિષદ્વતો વા સુપ્તો વા જાગ્રદ્વા’ રાત્રૌ સુપ્તો દિવા જાગ્રત્, કારણિક એકઃ, શેષકાલં
પરિષદ્વતઃ, इदं च वक्ष्यमाणं न कुर्यात् । ‘સે પુઢવિં વા’ ઇત્યાદિ, તદ્વથા-પૃથિવી વા
ભિત્તિ વા શિલાં વા લોષ્ટં વા, તત્ર પૃથિવી-લોષ્ટાદિરહિતા ભિત્તિઃ-નદીતટી શિલા-
વિશાલઃ પાષાણઃ લોષ્ટઃ-પ્રસિદ્ધઃ, તથા સહ રજસા-આરણ્યપાંશુલક્ષણેન વર્તત ઇતિ
સરજસ્કસ્તં સરજસ્કં વા ‘કાયમ્’ કાયમિતિ દેહં તથા સરજસ્કં વા વસ્ત્રં-ચોલપટ્ટકાદિ
‘એકગ્રહણે તજ્જાતીયગ્રહણમિતિ પાત્રાદિપરિગ્રહઃ, એતત્ કિમિત્યાહ-હસ્તેન વા પાદેન વા
કાષ્ઠેન વા કલિજ્ઞેન વા-ક્ષુદ્રકાષ્ઠરૂપેણ અઙ્ગુલ્યા વા શલાકયા વા-
અયઃશલાકાદિરૂપયા શલાકાહસ્તેન વા-શલાકાસંઘાતરૂપેણ ‘નાલિહિજ્જ’ત્તિ
નાલિખેત્ ન વિલિખેત્ ન ઘટ્ટયેત્ ન ધિન્દ્યાત્, તત્ર ઈષત્સકદ્વાઽઽલેખનં, નિતરામનેકશો
વા વિલેખનં, ઘટ્ટનં ચાલનં, ભેદો વિદારણમ્, એતત્ સ્વયં ન કુર્યાત્, તથા અન્યમન્યેન
વા નાલેખયેત્ ન વિલેખયેત્ ન ઘટ્ટયેત્ ન ભેદયેત્, તથાઽન્યં સ્વત એવ આલિખન્તં વા

વિલિખન્તં વા ઘટ્વ્યન્તં વા ભિન્દન્તં વા ન સમનુજાનીયાદિત્યાદિ પૂર્વવત્ ॥

ટીકાર્થ : સે શબ્દ નિર્દેશ અર્થમાં છે. જે આ મહાવ્રતયુક્ત છે, સ એમ નિર્દેશ સમજવો.

ભિક્ષુ કે ભિક્ષુણી...આરંભનો પરિત્યાગ કરેલો હોવાથી ધર્મકાયનું પાલન કરવા માટે ભિક્ષા ફરવાના સ્વભાવવાળો જે હોય તે ભિક્ષુ. (આરંભનો ત્યાગ છે, એટલે જાતે રસોઈ બનાવી ન શકે, બીજી બાજુ ચારિત્રધર્મસાધક શરીરનું પાલન કરવાનું છે, એટલે એ ભિક્ષામાટે ફરે છે...)

એ રીતે ભિક્ષુણી પણ સમજવી.

હવે પછી બધાં વિશેષણો ભિક્ષુનાં જ આવશે. તે એટલા માટે કે ધર્મમાં પુરુષ પ્રધાન છે... એટલે હવે ભિક્ષુનાં વિશેષણો બતાવે છે. તે વિશેષણો ભિક્ષુણીનાં પણ સમજવા.

એ વિશેષણ કહે છે સંયતવિરત...

સંપૂર્ણપણે યતનાવાળો તે સંયત. અર્થાત્ ૧૭ પ્રકારનાં સંયમથી યુક્ત.

વિરત = વિવિધ રીતે = અનેકપ્રકારે બાર પ્રકારનાં તપમાં લીન તે વિરત.

પ્રતિહત... એ વિશેષણનો અર્થ આ પ્રમાણે - પ્રતિહત કરાયેલું છે અને પ્રત્યાખ્યાત કરાયેલું છે જ્ઞાનાવરણાદિ પાપકર્મ જેનાવડે તે પ્રતિહતપ્રત્યાખ્યાતપાપકર્મ-કહેવાય. તેમાં કર્મોની સ્થિતિને ઘટાડવા દ્વારા ગ્રન્થિનો ભેદ કર્યો એનાથી એ કર્મ પ્રતિહત થયેલું ગણાય. અને મિથ્યાત્વાદિ હેતુઓનો અભાવ હોવાને લીધે પુનઃ એ સ્થિતિની વૃદ્ધિ થતી નથી, એટલે એ પ્રત્યાખ્યાત થયેલું ગણાય.

એ સાધુ દિવસે કે રાત્રે, એકલો કે સભામાં = સમૂહમાં રહેલો, સૂતેલો કે જાગતો... એમાં રાત્રે સૂતેલો અને દિવસે જાગતો... એકલો પણ ફરણસર એકલો પડેલો હોય તે... એ સિવાયનાં કાળમાં સમૂહમાં રહેલો સાધુ આ વશ્યમાણ કામ ન કરે.

પૃથ્વી = ઢેફાં વગેરેથી રહિત તે પૃથ્વી, ભિન્નિ = નદીનો કિનારો, શિલા = વિશાળ પથ્થર, લોષ્ટ = ઢેફું = પ્રસિદ્ધ જ છે. તથા જંગલની ધૂળની સાથે વર્તે તે સરજસ્ક...

આવા સરજસ્ક દેહ કે સરજસ્ક વસ્ત્ર... એકનાં ગ્રહણમાં તજજાતીયનું ગ્રહણ થાય...

એ ન્યાયે અહીં ચોલપટ્ટાદિ વસ્ત્રોપધિને સમાનજાતીય પાત્રાદિ ઉપધિ પણ સમજી લેવી.

આ પૃથ્વીથી માંડીને સરજસ્ક સુધીની વસ્તુને હાથથી, પગથી, કાજથી, નાના લાકડાડૂપ કલિંજથી, આંગળીથી, શલાકાથી = લોખંડની શલાકાથી, શલાકાનાં સંઘાત-સમૂહથી, આલિખન, વિલિખન, ઘટ્ટન, ભિન્ન ન કરવું.

એમાં કંઈક કે એકવાર (ખોતરવું) તે આલેખન.

વધારે કે અનેકવાર (ખોતરવું) તે વિલેખન.

ચલાવવું = હલાવવું એ ઘટ્ટન.

ટુકડા કરવા એ ભેદન.

આ સ્વયં ન કરે, બીજાને કરાવડાવે નહિ કે બીજાવડે કરાવડાવે નહિ. (આલેખનાદિ બધામાં સમજી લેવું. તથા સ્વતઃ જ આલેખન વગેરે કરનારા અન્યને રજા ન આપે... આ બધું પૂર્વની જેમ સમજી લેવું.

સે ભિક્ષૂ વા ભિક્ષુણી વા સંજયવિરયપડિહયપચ્ચક્ષાયપાવકમ્મે
દિઆ વા રાઓ વા એગઓ વા પરિસાગઓ વા સુત્તે વા જાગરમાણે વા
સે ઉદગં વા ઓસં વા હિમં વા મહિયં વા કરગં વા હરતણુગં વા સુદ્ધોદગં
વા ઉદઙ્ગં વા કાયં ઉદઙ્ગં વા વત્થં સસિણિદ્ધં વા કાયં સસિણિદ્ધં વા
વત્થં ન આમુસિજ્જા ન સંફુસિજ્જા ન આવીલિજ્જા ન પવીલિજ્જા ન
અક્ખોડિજ્જા ન પક્ખોડિજ્જા ન આયાવિજ્જા ન પયાવિજ્જા અન્નં ન
આમુસાવિજ્જા ન સંફુસાવિજ્જા ન આવીલાવિજ્જા ન પવીલાવિજ્જા ન
અક્ખોડાવિજ્જા ન પક્ખોડાવિજ્જા ન આયાવિજ્જા ન પયાવિજ્જા અન્નં
આમુસંતં વા સંફુસંતં વા આવીલંતં વા પવિલંતં વા અક્ખોડંતં વા
પક્ખોડંતં વા આયાવંતં વા પયાવંતં વા ન સમણુજાણેજ્જા જાવજ્જીવાએ
તિવિહં તિવિહેણં, મણેણં વાયાએ કાણં ન કરેમિ ન કારવેમિ કરંતંપિ
અન્નં ન સમણુજાણામિ, તસ્સ ભંતે ! પડિક્કમામિ નિંદામિ ગરિહામિ
અપ્પાણં વોસિરામિ ૨॥ (સૂ. ૧૧)

સૂત્ર-૧૧ સૂત્રાર્થ : ટીકાર્થથી જાણવો.

વ્યાખ્યા-તથા 'સે ભિક્ષૂ વા' इत्यादि यावज्जागरमाणे व 'त्ति पूर्ववदेव । 'સે ઉદગં
વે'ત્યાદિ, તદ્વત્થા-ઉદકં વા અવશ્યાયં વા હિમં વા મહિકાં વા કરકં વા હરતનું વા
શુદ્ધોદકં વા, તત્રોદકં-શિરાપાનીયમ્ અવશ્યાયઃ-ત્રેહઃ હિમં-સ્ત્યાનોદકમ્ મહિકા-
ધૂમિકા કરકઃ-કઠિનોદકરૂપઃ હરતનુઃ-ભુવમુદ્દિઘ તૃણાગ્રાદિષુ ભવતિ, શુદ્ધોદકમ્-

અન્તરિક્ષોદકં, તથા ઉદકાર્દ્રં વા કાયં ઉદકાર્દ્રં વા વસ્ત્રં, ઉદકાર્દ્રતાં ચેહ ગલદ્વિન્દુતુષારાદ્યનન્તરોદિતોદકભેદસંમિશ્રતા, તથા સસ્ત્રિગ્ધં વા કાયં સસ્ત્રિગ્ધં વા વસ્ત્રમ્, અત્ર સ્ત્રેહનં સ્ત્રિગ્ધમિતિ ભાવે નિષ્ણપ્રત્યયઃ, સહ સ્ત્રિગ્ધેન વર્તતિ ઇતિ સસ્ત્રિગ્ધઃ, સસ્ત્રિગ્ધતા ચેહ બિન્દુરહિતાનન્તરોદિતોદકભેદસંમિશ્રતા, એતત્ કિમિત્યાહ- 'જામુસેજ્જ'તિ નામૃષેત્ર સંસ્પૃશેત્ નાપીડયેત્ર પ્રપીડયેત્ નાસ્ફોટયેત્ ન પ્રસ્ફોટયેત્ નાતાપયેત્ ન પ્રતાપયેત્, તત્ર સકૃદીષદ્વા સ્પર્શનમામર્ષણમ્ અતોઽન્યત્સંસ્પર્શનમ્, એવં સકૃદીષદ્વા પીડનમાપીડનમતોઽન્યત્રપીડનમ્, એવં સકૃદીષદ્વા સ્ફોટનમાસ્ફોટનમતોઽન્યત્રસ્ફોટનમ્, એવં સકૃદીષદ્વા તાપનમાતાપનં વિપરીતં પ્રતાપનમ્, એતત્સ્વયં ન કુર્યાત્તથાઽન્યમન્યેન વા નામર્ષયેત્ર સંસ્પર્શયેત્ નાપીડયેત્ ન પ્રપીડયેત્ નાસ્ફોટયેત્ ન પ્રસ્ફોટયેત્ નાતાપયેત્ ન પ્રતાપયેત્, તથાઽન્યં સ્વતઃ એવ આમૃષન્તં વા સંસ્પૃશન્તં વા આપીડયન્તં વા પ્રપીડયન્તં વા આસ્ફોટયન્તં વા પ્રસ્ફોટયન્તં વા આતાપયન્તં વા પ્રતાપયન્તં વા ન સમનુજાનીયાદિત્યાદિ પૂર્વવત્ ॥

ટીકાર્થ : સે ધિક્કલુ થી માંડીને જાગરમાળેવ ત્યાંસુધી પૂર્વની જેમ જ જાણવું.

ઉદક, અવશ્યાય...

ઉદક = નીકનું પાણી. અવશ્યાય = ઝાકળ. હિત = ઘટ્ટ, થીજેલું પાણી = બરફ, મહિકા = ધુમ્મસ, કરક = કઠિનપાણી (કરા પડે તે), હરતનુ = જમીનને ભેદીને તણખલાના અગ્રભાગ વગેરે ઉપર થાય તે. શુદ્ધોદક = આકાશનું પાણી. પાણીથી ભીનું એવું શરીર કે પાણીથી ભીનું એવું વસ્ત્ર.

પાણીથી ભીનું હોવું એટલે પાણીનાં ટીપાં, તુષારાદિ જે અનંતર પાણીનાં ભેદો કદ્યા, એ પાણી ભેદો જેમાંથી ગળતાં હોય... એવા ગળતાં જલભેદોથી મિશ્ર વસ્તુ ઉદકાર્દ્ર કહેવાય.

તથા સસ્ત્રિગ્ધ કાય અને સસ્ત્રિગ્ધ વસ્ત્ર. અહીં સ્ત્રેહનં સ્ત્રિગ્ધં એમ ભાવઅર્થમાં ત પ્રત્યય લાગેલો છે. સસ્ત્રિગ્ધતા એટલે બિંદુઓ ગળતાં ન હોય તેવી મિશ્રતા.

ઉપર બતાવેલ પદાર્થોને આમર્ષણ, સંસ્પર્શ, આપીડન, પ્રપીડન, આસ્ફોટન, પ્રસ્ફોટન, આતાપન, પ્રતાપન ન કરે.

તેમાં એકવાર કે અલ્પસ્પર્શ તે આમર્ષણ.

આનાથી અન્ય = અનેકવાર કે બહુસ્પર્શ તે સંસ્પર્શન.

એમ એકવાર કે અલ્પપીડન = દબાવવું તે આપીડન.

આનાથી અન્ય = અનેકવાર કે બહુપીડન તે પ્રપીડન.

એમ એકવાર કે અલ્પસ્ફોટન = ખંખેરવું તે આસ્ફોટન.

આનાથી અન્ય = અનેકવાર કે બહુસ્ફોટન તે પ્રસ્ફોટન.

એમ એકવાર કે અલ્પતાપન = તપાવવું તે આતાપન.

વિપરીત = અનેકવાર કે બહુતાપન તે પ્રતાપન.

આ બધું સ્વયં ન કરવું, તથા બીજાને કે બીજાવડે આમર્ષશાદિ કરાવવું નહિ.
(સંમર્ષશાદિ પણ સમજી લેવા.)

કોઈ સ્વયં આમર્ષશાદિ કરતાં હોય તો અનુમતિ આપવી નહિ... વગેરે પૂર્વની જેમ સમજવું.

સે ભિક્ષૂ વા ભિક્ષુણી વા સંજયવિરયપઙ્કિહયપચ્ચક્ષાયપાવકમ્મે
દિઆ વા રાઓ વા એગઓ વા પરિસાગઓ વા સુત્તે વા જાગરમાણે વા
સે અગ્ગિણિ વા ઇંગાલં વા મુમ્મુરં વા અર્ચ્ચિ વા જાલં વા અલાયં વા
સુદ્ધાગ્ગિણિ વા ઉક્કં વા ન ઉંજેજ્જા ન ઘટ્ટેજ્જા ન ઉજ્જાલેજ્જા ન
નિવ્વાવેજ્જા અન્નં ન ઉંજાવેજ્જા ન ઘટ્ટાવેજ્જા ન ઉજ્જાલાવેજ્જા ન
નિવ્વાવેજ્જા અન્નં ઉંજંતં વા ઘટ્ટંતં વા ઉજ્જાલંતં વા નિવ્વાવંતં વા ન
સમણુજાણેજ્જા જાવજ્જીવાએ તિવિહં તિવિહેણં, મણેણં વાયાએ કાણં
ન કરેમિ ન કારવેમિ કરંતંપિ અન્નં ન સમણુજાણામિ, તસ્સ ભંતે !
પઙ્કિમ્મામિ નિંદામિ ગરિહામિ અપ્પાણં વોસિરામિ ૩॥ (સૂ૦ ૧૨)

સૂત્ર-૧૨ સૂત્રાર્થ : ટીકાર્થથી સ્પષ્ટ થશે.

વ્યાખ્યા-‘સે ભિક્ષૂ વા’ इत्यादि जाव जागरमाणे व’ति पूर्ववदेव, ‘से अगग्गि
वे’त्यादि, तद्यथा-अग्निं वा अङ्गारं वा मुर्मुरं वा अर्चिर्वा ज्वालां वा अलातं वा शुद्धाग्निं
वा उल्कां वा, इह अयस्मिण्डानुगतोऽग्निः ज्वालारहितोऽङ्गारः, विरलाग्निकणं भस्म
मुर्मुरः, मूलाग्निविच्छन्ना ज्वाला अर्चिः, प्रतिबद्धा ज्वाला, अलातमुल्मुकं, निरिन्धनः-
शुद्धोऽग्निः उल्का-गगनाग्निः, एतत् किमित्याह-‘न उंज्जेज्जा’ नोत्सिंचेत् ‘न घट्टेज्जा’ न

ઘટ્ટયેત્ ન ઝજ્જ્વાલયેત્ ન નિર્વાપયેત્, તત્રોઝ્જનમુત્સેચનં, ઘટ્ટનં-સજાતીયાદિના ચાલનમ્, ઝજ્જ્વાલનં-વ્યજનાદિભિર્વૃદ્ધ્યાપાદનં, નિર્વાપણં-વિધ્યાપનમ્, એતત્સ્વયં ન કુર્યાત્, તથાઽન્યમન્યેન વા નોત્સેચયેત્ર ઘટ્ટયેત્રોઝ્જ્વાલયેત્ર નિર્વાપયેત્, તથાઽન્યં સ્વત એવ ઝત્તિસ્ચયન્તં વા ઘટ્ટયન્તં વા ઝજ્જ્વાલયન્તં વા નિર્વાપયન્તં વા ન સમનુજાનીયાદિત્યાદિ પૂર્વવત્ ॥

ટીકાર્થ : સે થી માંડી જાગરમાળે સુધી પૂર્વની જેમ જાણવું.

અગ્નિ...વગેરે.

તપાવેલા લોખંડનાં ગોળામાં રહેલો અગ્નિ તે અગ્નિ.

જવાળારહિત અગ્નિ (સળગતો લાલ કોલસો) તે અંગારો.

છૂટા છૂટા અગ્નિનાં કણવાળી રાખ તે મુર્મુર.

મૂલઅગ્નિથી વિચ્છેદ પામેલી જવાળા તે અર્થિ.

મૂલઅગ્નિ સાથે સંબંધવાળી જવાળા તે જવાળા.

ઉંઘાડિયું તે અલાત.

ઈંધન વિનાનો અગ્નિ એ શુદ્ધાગ્નિ.

આકાશની અગ્નિ એ ઉલ્કા.

આ બધાંનું ઉત્સેયનાદિ ન કરવું.

તેમાં ઊંજન (ઈંધનાદિ નાંખીને વલ્લિ વધારવી...) તે ઉત્સેયન.

સજાતીય અગ્નિ કે વિજાતીય પદાર્થવડે તે અગ્નિને હલાવવી તે ઘટ્ટન.

પંખા વગેરેથી અગ્નિને વધારવી તે ઊજ્જ્વાલન.

અગ્નિ ઓલવવી તે નિર્વાપન.

આ સ્વયં ન કરે. અન્યને કે અન્યવડે ઉત્સેયનાદિ ન કરાવે. અન્ય ઉત્સેયનાદિ સ્વતઃ કરતાં હોય તો અનુમતિ ન આપે... આ બધું પૂર્વની જેમ જાણવું...

સે ભિક્ષૂ વા ભિક્ષુણી વા સંજયવિરયપડિહયપચ્ચક્ષાયપાવકમ્મે
દિઆ વા રાઓ વા એગઓ વા પરિસાગઓ વા સુત્તે વા જાગરમાળે વા
સે સિણ વા વિહુણેણ વા તાલિઅંટેણ વા પત્તેણ વા પત્તભંગેણ વા
સાહાએ વા સાહાભંગેણ વા પિહુણેણ વા પિહુણહત્થેણ વા ચેલેણ વા

ચેલકણેણ વા હથેણ વા મુહેણ વા અપ્પણો વા કાયં બાહિરં વાવિ
પુગ્ગલં ન ફુમેજ્જા ન વીએજ્જા અન્નં ન ફુમાવેજ્જા ન વીઆવેજ્જા અન્નં
ફુમંતં વા વીઅંતં વા ન સમણુજાણેજ્જા જાવજ્જીવાએ તિવિહં તિવિહેણં,
મણેણં વાયાએ કાણેણં ન કરેમિ ન કારવેમિ કરંતંપિ અન્નં ન
સમણુજાણામિ, તસ્સ ભંતે ! પડિક્કમામિ નિંદામિ ગરિહામિ અપ્પાણં
વોસિરામિ ૪॥ (સૂ. ૧૩)

સૂત્ર-૧૩ સૂત્રાર્થ : ટીકાર્થથી સ્પષ્ટ થશે.

વ્યાખ્યા-‘સે ભિક્ખૂ વા’ ઇત્યાદિ જાવ જાગરમાણે વ’ત્તિ પૂર્વવદેવ, ‘સે સિણ
વે’ત્યાદિ, તદ્વથા-સિતેન વા વિધ(ધુ)વનેન વા તાલવૃન્તેન વા પત્રેણ વા શાખયા વા
શાખાભક્કેન વા પેહુણેન વા પેહુણહસ્તેન વા ચેલેન વા ચેલકર્ણેન વા હસ્તેન વા મુખેન
વા, ઇહ સિતં-ચામરં વિધ(ધુ)વનં-વ્યજનં તાલવૃન્તં-તદેવ મધ્યગ્રહણચ્છિદ્રં દ્વિપુટં પત્રં-
પદ્મિનીપત્રાદિ-શાખા-વૃક્ષડાલં શાખાભક્કં-તદેકદેશઃ પેહુણં-મયૂરાદિપિચ્છં પેહુણહસ્તઃ-
તત્સમૂહઃ ચેલં-વસ્ત્રં ચેલકર્ણઃ-તદેકદેશઃ હસ્તમુખે-પ્રતીતે, એભિઃ કિમિત્યાહ-આત્મનો
વા કાયં-સ્વદેહમિત્યર્થઃ, બાહ્યં વા પુદ્ગલમ્-ઉષ્ણૌદનાદિ, એતત્ કિમિત્યાહ-‘ન ફુમેજ્જા’
ઇત્યાદિ, ન ફૂત્કુર્યાત્ ન વ્યજેત્, તત્ર ફૂત્કરણં મુખેન ધમનં વ્યજનં ચમરાદિના
વાયુકરણમ્, એતત્સ્વયં ન કુર્યાત્, તથાઽન્યમન્યેન વા ન ફૂત્કારયેન્ન વ્યાજયેત્, તથાઽન્ય
સ્વત એવ ફૂત્કુર્વન્તં વ્યજન્તં વા ન સમણુજાનીયાદિત્યાદિ પૂર્વવદેવ ॥

ટીકાર્થ : સે ભિક્ખૂ થી જાગરમાણે સુધી પૂર્વની જેમ જ સમજવું.

સિત, વિધુવન વગેરે.

સિત = ચામર, વિધુવન = પંખો, તાલવૃન્ત = પંખો જ, પણ વચ્ચે પકડી શકાય
તેવા કાણાવાળો બે પડવાળો (વચ્ચે કાણું આજુબાજુ બે પડ...), પત્ર = પદ્મિનીપત્ર
વગેરે. શાખા = વૃક્ષની ડાળ, શાખાભંગ = શાખાનો એક ભાગ, પેહુણ = મોરાદિનાં
પીંછા, પેહુણહસ્ત = મોરાદિનાં પીંછાનો સમૂહ, ચેલ = વસ્ત્ર, ચેલકર્ણ = વસ્ત્રનો એક
ભાગ. હાથ અને મુખ તો પ્રસિદ્ધ છે.

આ બધાવડે પોતાના શરીરને કે બાહ્ય પુદ્ગલ = ગરમભાત વગેરેને ફૂત્કારે નહિ,
વીંઝે નહિ. એમાં મુખથી ધમાવવું (મોઢાથી ફુંક લગાવવી) તે ફૂત્કરણ. જયારે

ચામરાદિથી વાયુ કરવો તે વ્યજન.

આ સ્વયં ન કરે, બીજાને કે બીજાવડે કુત્કારાદિ ન કરાવે. અન્ય સ્વતઃ કરતો હોય તો એને અનુમતિ ન આપે... ઇત્યાદિ પૂર્વવત્ સમજવું.

સે ભિક્ષૂ વા ભિક્ષુણી વા સંજયવિરયપડિહયપચ્ચક્ખાયપાવકમ્મે
દિઆ વા રાઓ વા એગઓ વા પરિસાગઓ વા સુત્તે વા જાગરમાણે વા
સે બીએસુ વા બીયપઇટ્ટેસુ વા રૂઢેસુ વા રૂઢપઇટ્ટેસુ વા જાએસુ વા
જાયપઇટ્ટેસુ વા હરિએસુ વા હરિયપઇટ્ટેસુ વા છિન્નેસુ વા છિન્નપઇટ્ટેસુ વા
સચિત્તેસુ વા સચિત્તકોલપડિનિસ્સિએસુ વા ન ગચ્છેજ્જા ન ચિટ્ટેજ્જા ન
નિસીઇજ્જા ન તુઅટ્ટેજ્જા અત્રં ન ગચ્છાવેજ્જા ન ચિટ્ટાવેજ્જા ન
નિસીયાવેજ્જા ન તુઅટ્ટાવિજ્જા અત્રં ગચ્છંતં વા ચિટ્ટંતં વા નિસીયંતં વા
તુયટ્ટંતં વા ન સમણુજાણેજ્જા જાવજ્જીવાએ તિવિહં તિવિહેણં, મણેણં
વાયાએ કાણં ન કરેમિ ન કારવેમિ કરંતંપિ અત્રં ન સમણુજાણામિ,
તસ્સ ભંતે ! પડિક્કમામિ નિંદામિ ગરિહામિ અપ્પાણં વોસિરામિ ૫॥
(સૂ૦ ૧૪)

સૂત્ર-૧૪ સૂત્રાર્થ : ટીકાર્થથી સ્પષ્ટ થશે.

વ્યાખ્યા-‘સે ભિક્ષૂ વા ઇત્યાદિ જાવ જાગરમાણે વત્તિ પૂર્વવદેવ, ‘સે બીએસુ
વે’ત્યાદિ, તદ્વથા-બીજેષુ વા બીજપ્રતિષ્ઠિતેષુ વા રૂઢેષુ વા રૂઢપ્રતિષ્ઠિતેષુ વા જાતેષુ વા
જાતપ્રતિષ્ઠિતેષુ વા હરિતેષુ વા હરિતપ્રતિષ્ઠિતેષુ વા છિન્નેષુ વા છિન્નપ્રતિષ્ઠિતેષુ વા સચિત્તેષુ
વા સચિત્તકોલપ્રતિનિશ્રિતેષુ વા, ઇહ બીજં-શાલ્યાદિ તત્પ્રતિષ્ઠિતમ્-આહારશયનાદિ
ગૃહ્યતે, એવં સર્વત્ર વેદિતવ્યં, રૂઢાનિ-સ્ફુટિતબીજાનિ જાતાનિ-સ્તમ્બીભૂતાનિ હરિતાનિ-
દૂર્વાદીનિ છિન્નાનિ-પરશ્વાદિભિર્વૃક્ષાત્ પૃથક્ સ્થાપિતાન્યાર્દ્રાણિ અપરિણતાનિ તદ્ભાનિ
ગૃહ્યન્તે સચિત્તાનિ-અણ્ડકાદીનિ કોલોઘુણસ્તત્પ્રતિનિશ્રિતાનિ-તદુપરિવર્તીનિ દાર્વાદીનિ
ગૃહ્યન્તે, એતેષુ કિમિત્યાહ-‘ન ગચ્છેજ્જા’ ન ગચ્છેત્ ન તિષ્ઠેત્ ન નિષીદેત્ ન ત્વગ્વર્તેત્, તત્ર
ગમનમ્-અન્યતોઽન્યત્ર સ્થાનમ્-એકત્રૈવ નિષીદનમ્-ઉપવેશનં ત્વગ્વર્તનં-સ્વપનમ્,
એતત્સ્વયં ન કુર્યાત્, તથાઽન્યમેતેષુ ન ગમયેત્ ન સ્થાપયેત્ ન નિષીદયેત્ ન સ્વાપયેત્,

તથાઽન્યં સ્વતઃ એવ ગચ્છન્તં વા તિષ્ઠન્તં વા નિષીદન્તં વા સ્વપન્તં વા ન
સમનુજાનીયાદિત્યાદિ પૂર્વવત્ ॥

ટીકાર્થ : ભિક્ષૂ થી માંડીને જાગરમાણે સુધી પૂર્વની જેમ જ સમજવું.

બીજ, બીજપ્રતિષ્ઠિત...વગેરે.

બીજ = શાલિ = ડાંગર વગેરે. બીજપ્રતિષ્ઠિત = બીજ પર રહેલા આહાર,
શયનાદિ. એમ બધામાં સમજવું. રૂઢ = ફુટેલાં બીજ. જાત = સ્તંબ = ગુચ્છા (?) હરિત
= દૂર્વા વગેરે ઘાસ. છિન્ન = પરશુ વચ્ચેથી વૃક્ષમાંથી છૂટા કરીને મુકાયેલા, ભીના
સચિત્ત એવા વૃક્ષના અંગો... એ છિન્ન તરીકે લેવા. સચિત્ત = અંડકાદિ. કોલ = ધુણ.
સચિત્તધુણની ઉપર રહેલા લાકડા વગેરે એ સચિત્તકોલપ્રતિનિશ્ચિત તરીકે લેવાય.

આ બધાંને વિશે જવું નહિ, ઊભા રહેવું નહિ, બેસવું નહિ, ઊંધવું નહિ. તેમાં
ગમન એટલે અન્ય સ્થાનથી અન્યસ્થાને જવું તે.

સ્થાન એટલે એક જ સ્થાને ઊભા રહેવું તે.

નિષીદન એટલે બેસવું તે.

ત્યગ્વર્તન એટલે સૂવું.

આ બધું સ્વયં ન કરે, બીજાને આ બધા ઉપર ચલાવે નહિ, ઊભા રાખે નહિ, બેસાડે
નહિ, ઊંધાડે નહિ... સ્વતઃ જ આ બધા ઉપર ગમનાદિ કરનારાને અનુમતિ ન આપે...
વગેરે બાબતો પૂર્વની જેમ સમજી લેવી.

સે ભિક્ષૂ વા ભિક્ષુણી વા સંજયવિરયપડિહયપચ્ચક્ખાયપાવકમ્મે
દિઆ વા રાઓ વા એગઓ વા પરિસાગઓ વા સુત્તે વા જાગરમાણે વા
સે કીડં વા પયંગં વા કુંથું વા પિપીલિયં વા હથ્થંસિ વા પાયંસિ વા
બાહુંસિ વા ઝરુંસિ વા ડરંસિ વા સીસંસિ વા વથ્થંસિ વા પડિગ્ગહંસિ વા
કંબલંસિ વા પાયપુંછણંસિ વા રયહરણંસિ વા ગોચ્છાંસિ વા ડંડગંસિ વા
દંડગંસિ વા પીઢગંસિ વા ફલગંસિ વા સેજ્જંસિ વા સંથારગંસિ વા
અન્નયરંસિ વા તહપ્પગારે ડવગરણજાએ તઓ સંજયામેવ પડિલેહિઅ
પડિલેહિઅ પમજ્જિઅ પમજ્જિઅ એગંતમવણેજ્જા નો ણં સંઘાયમા-
વજ્જેજ્જા ૬॥ (સૂ૦ ૧૫)

સૂત્ર-૧૫ સૂત્રાર્થ : ટીકાર્થથી સ્પષ્ટ થશે.

વ્યાખ્યા-‘સે ભિક્ષૂ વા ઇત્યાદિ યાવજ્જાગરમાણે વત્તિ પૂર્વવત્, ‘સે કીડં વા’ ઇત્યાદિ, તદ્વથા-કીટં વા પતંગ્ગં વા કુન્થું વા પિપીલિકાં વા, કિમિત્યાહ-હસ્તે વા પાદે વા બાહૌ વા ઊરુણિ વા ઉદરે વા વસ્ત્રે વા રજોહરણે વા ગુચ્છે વા ઉન્દકે વા દણ્ડકે વા પીઠે વા ફલકે વા શય્યાયાં વા સંસ્તારકે વા અન્યતરસ્મિન્ વા તથાપ્રકારે સાધુક્રિયોપયોગિણિ ઉપકરણજાતે કીટાદિરૂપં ત્રસં કથચ્છિદાપતિતં સન્તં સંયત એવ સન્ પ્રયત્નેન વા પ્રત્યુપેક્ષ્ય પ્રત્યુપેક્ષ્ય-પૌનઃપુન્યેન સમ્યક્ પ્રમૃજ્ય પ્રમૃજ્ય-પૌનઃપુન્યેનૈવ સમ્યક્, કિમિત્યાહ-‘એકાન્તે’ તસ્યાનુપઘાતકે સ્થાને ‘અપનયેત્’ પરિત્યજેત્, ‘નૈનં ત્રસં સંઘાતમાપાદયેત્’ નૈનં ત્રસં સંઘાતં-પરસ્પરગાત્રસંસ્પર્શપીઠારૂપમાપાદયેત્-પ્રાપયેત્, અનેન પરિતાપનાદિપ્રતિષેધ ઉક્તો વેદિતવ્યઃ, ‘એકગ્રહણે તજ્જાતીયગ્રહણાદ્’ અન્યકારણાનુમતિપ્રતિષેધશ્ચ, શેષમત્ર પ્રકટાર્થમેવ, નવરમુન્દકં-સ્થંડિલં, શય્યા-સંસ્તારિકા વસતિર્વા । ઇત્યુક્તા યતના, ગતશ્ચતુર્થોઽર્થાધિકારઃ ॥

ટીકાર્થ : સે ભિક્ષૂ થી માંડીને જાગરમાણે સુધી પૂર્વની જોમ જાણવું.

કીડા, પતંગીયા, કુન્થુ કે કીડી...

હાથ, પગ, ખભો, સાથળ, પેટ, વસ્ત્ર, ઓઘો, ગુચ્છો, ઉન્દક, દંડક, પીઠ, ફલક, શય્યા = વસતિ, સંથારો કે બીજા કોઈ તેવાપ્રકારનાં સાધુ ક્રિયાનાં ઉપયોગી ઉપકરણને વિશે આ કીટ વગેરેરૂપ ત્રસજીવ કોઈક રીતે આવી પડેલો હોય તો એને સંયમપૂર્વક જ પ્રયત્નથી જોઈ જોઈને = વારંવાર જોઈને, સારીરીતે પ્રમાર્જ્ય પ્રમાર્જ્યને = વારંવાર જ સમ્યક્ રીતે પ્રમાર્જ્યને એકાંતમાં = તે જીવને - ઉપાઘાત ન થાય તેવા સ્થાનમાં મુકવો જોઈએ. એ ત્રસને સંઘાત ન પમાડવો. અર્થાત્ એ ત્રસ જીવોને એકબીજાનાં શરીરોના સ્પર્શથી થતી પીડા ન ઉત્પાદન કરવી.

આ સંઘાતનાં નિષેધ દ્વારા પરિતાપનાદિનો પ્રતિષેધ પણ કહેવાયેલો જાણવો. એકનાં ગ્રહણમાં તજ્જાતીયનું ગ્રહણ થઈ જાય.. એ ન્યાયે અહીં કરણનાં નિષેધ દ્વારા કરાવવાનો અને અનુમતિનો પ્રતિષેધ પણ સમજી લેવો.

બાકી બધું અહીં પ્રગટઅર્થવાળું જ છે.

માત્ર ઉન્દક = સ્થંડિલ = વડીનીતિ વગેરે માટેની ભૂમિ.

શય્યા = સંસ્તારિકા (નાનો સંથારો) કે વસતિ = ઉપાશ્રય.

आ प्रमाणे यतना कडेवाँ गळी.

थोथो अर्थाधिकार गयो.

साम्प्रतमुपदेशाख्यः पञ्चम उच्यते-

अजयं चरमाणो अ (उ), पाणभूयाइं हिंसइ । बंधई पावयं कम्मं, तं से होइ कडुअंफलं ॥१॥ अजयं चिद्धमाणो अ, पाणभूयाइं हिंसइ । बंधई पावयं कम्मं, तं से होइ कडुअंफलं ॥२॥ अजयं आसमाणो अ, पाणभूयाइं हिंसइ । बंधई पावयं कम्मं, तं से होइ कडुअंफलं ॥३॥ अजयं सयमाणो अ, पाणभूयाइं हिंसइ । बंधई पावयं कम्मं, तं से होइ कडुअंफलं ॥४॥ अजयं भुंजमाणो अ, पाणभूयाइं हिंसइ । बंधई पावयं कम्मं, तं से होइ कडुअंफलं ॥५॥ अजयं भासमाणो अ, पाणभूयाइं हिंसइ । बंधई पावयं कम्मं, तं से होइ कडुअंफलं ॥६॥ कहां चरे कहां चिद्धे; कहमासे कहां सए । कहां भुंजंतो भासंतो, पावं कम्मं न बंधइ ? ॥७॥ जयं चरे जयं चिद्धे, जयमासे जयं सए । जयं भुंजंतो भासंतो, पावं कम्मं न बंधइ ॥८॥ सव्वभूयप्पभूअस्स, सम्मं भूयाइं पासओ । पिहिआसवस्स दंतस्स, पावं कम्मं न बंधइ ॥९॥

‘अजय’मित्यादि, ‘अयतं चरन्’ अयतम्-अनुपदेशेनासूत्राज्ञया इति, क्रियाविशेषणमेतत्, चरन्-गच्छन्, तुरेवकारार्थः, अयतमेव चरन्, ईर्यासपितिमुल्लङ्घ्य, न त्वन्यथा, किमित्याह-‘प्राणिभूतानि हिनस्ति’ प्राणिनो-द्वीन्द्रियादयः भूतानि-एकेन्द्रियास्तानि हिनस्ति-प्रमादानाभोगाभ्यां व्यापादयतीति भावः, तानि च हिंसन् ‘बध्नाति पापं कर्म’ अकुशलपरिणामादादत्ते क्लिष्टं ज्ञानावरणीयादि, ‘तत् से भवति कटुकफलं’ तत्-पापं कर्म से-तस्यायतचरिणो भवति, कटुकफलमित्यनुस्वारोऽलाक्षणिकः अशुभफलं भवति, मोहादिहेतुतया विपाकदारुणमित्यर्थः ॥१॥ एवमयतं तिष्ठन् ऊर्ध्वस्थानेनासमाहितो हस्तपादादि विक्षिपन्, शेषं पूर्ववत् ॥२॥ एवमयतमासीनो-निषण्णतया अनुपयुक्त आकुञ्चनादि-भावेन, शेषं पूर्ववत् ॥३॥ एवमयतं स्वपन्-असमाहितो दिवा प्रकामशय्यादिना(वा),

શેષં પૂર્વવત્ ॥૪॥ એવમયતં ભુજ્ઞાનો-નિષ્પ્રયોજનં પ્રણીતં કાકશ્રૂગાલભક્ષિતા-
દિના(વા), શેષં પૂર્વવત્ ॥૫॥ એવમયતં ભાષમાણો-ગૃહસ્થભાષયા નિષ્પ્રમન્તર-
ભાષાદિના(વા), શેષ પૂર્વવત્ ॥૬॥ અત્રાહ-યદ્યેવં પાપકર્મબન્ધસ્તતઃ 'કહં ચરે' इत्यादि,
'કથં' કેન પ્રકારેણ ચરેત્, કથં તિષ્ઠેત્, કથમાસીત, કથં સ્વપેત્, કથં ભુજ્ઞાનો
ભાષમાણઃ પાપં કર્મ ન બદ્ધાતીતિ? ॥૭॥ આચાર્ય આહ-'જયં ચરે' इत्यादि, યતં ચરેત્-
સૂત્રોપદેશેનેર્યાસમિતઃ, યતં તિષ્ઠેત્-સમાહિતો હસ્તપાદાદ્યવિક્ષેપેણ, યતમાસીત-ઉપયુક્ત
આકુચ્છનાદ્યકરણેન, યતં સ્વપેત્-સમાહિતો રાત્રૌ પ્રકામશય્યાદિપરિહારેણ, યતં ભુજ્ઞાનઃ-
સપ્રયોજનમપ્રણીતં પ્રતરસિંહભક્ષિતાદિના, એવં યતં ભાષમાણઃ-સાધુભાષયા મૃદુ
કાલપ્રાપ્તં ચ 'પાપં કર્મ' ક્લિષ્ટમંકુશલાનુબન્ધિ જ્ઞાનાવરણીયાદિ 'ન બદ્ધાતિ' નાદત્તે,
નિરાશ્રવત્વાત્ વિહિતાનુષ્ઠાનપરત્વાદિતિ ॥૮॥ કિંચ-'સર્વભૂય' इत्यादि, સર્વભૂતેષ્વા-
ત્મભૂતઃ સર્વભૂતાત્મભૂતો, ય આત્મવત્ સર્વભૂતાનિ પश्यतीत्यर्थઃ, તસ્યૈવં સમ્યગ્-
વીતરાગોક્તેન વિધિના ભૂતાનિ-પૃથિવ્યાદીનિ પश्यतઃ સતઃ 'પિહિતાશ્રવસ્ય'
સ્થગિતપ્રાણાતિપાતાદ્યાશ્રવસ્ય 'દાન્તસ્ય' इन्द्रियोनोइन्द्रियदमेन 'પાપં કર્મ ન બદ્ધ્યતે' તસ્ય
પાપકર્મબન્ધો ન ભવતીત્યર્થઃ ॥૯॥

હવે ઉપદેશ નામનો પાંચમો અર્થાધિકાર કહેવાય છે.

(૧) ગાથાર્થ : અયત ચરતો પ્રાણભૂતોને હિસે છે. પાપકર્મ બાંધે છે, તેને તે
કટુકફલવાળું થાય છે.

ટીકાર્થ : અયતં એટલે અનુપદેશથી = સૂત્રાજ્ઞાથી વિપરીત રીતે... આ
ક્રિયાવિશેષણ છે. ચરન્ = ચાલતો... તુ નો અર્થ એવ છે. અર્થાત્ અયતનાપૂર્વક જ
= ઈર્ષાસંમિતિને ઓળંગીને જ ચાલતો. પણ અન્યથા નહિ = યતનાથી નહિ.

આ જીવ પ્રાણીઓને = બેઈન્દ્રિયોને અને ભૂતોને = એકેન્દ્રિયોને હણે છે. પ્રમાદ
અને અનુપયોગથી હણે છે એ ભાવ છે.

તે જીવોને હણતો જીવ ખરાબ પરિણામનાં કારણે પાપકર્મ = કિલષ્ટ જ્ઞાનાવરણાદિને
બાંધે છે. તે કર્મ તે અયતચારીને કડવાફળવાળું બને છે.

(પ્રશ્ન : કદુકં ફલં यस्य इति કદુકફલં એમ બહુવ્રીહિ સમાસ છે, તો ગાથામાં
કદુઅં ફલં એમ વચ્ચે અનુસ્વાર કેમ છે ? બહુવ્રીહિમાં આ રીતે વચ્ચે અનુસ્વાર ન
હોય...)

ઉત્તર : ગાથામાં જે અનુસ્વાર છે, તે અલાક્ષણિક = અર્થહીન = નકામો છે...
આ કર્મ અશુભફળવાળું બને છે, એટલે કે મોહ વગેરેનું કારણ બનતું હોવાથી વિપાકથી ભયંકર બને છે.

(૨) ગાથાર્થ : સ્પષ્ટ છે.

ટીકાર્થ : અયતનાથી ઊભો રહેતો એટલે કે સમાધિ વિનાનો = હાથ-પગને ઉછાળતો = ગમે તેમ હલાવતો ઊભો રહેતો... શેષ પૂર્વની જેમ...

(૩) ગાથાર્થ : સ્પષ્ટ છે.

ટીકાર્થ : અયતનાથી બેઠેલો પગ સંકોચવા - પ્રસારવાદિ ભાવોથી ઉપયોગ વિનાનો... (ઉપયોગ વિના સંકોચાદિ ક્રિયાઓને કરતો બેઠેલો...) શેષ પૂર્વવત્.

(૪) ગાથાર્થ : સ્પષ્ટ છે.

ટીકાર્થ : એમ અયતનાથી સૂતો = સમાધિરહિત ઊંઘતો (શરીર પૂંજ્યાવિના હલાવતો...) કે દિવસે ઊંઘતો કે (રાત્રે પણ) પ્રકામશય્યાદિથી ઊંઘતો (પુષ્કળઊંઘવું તે...) ... આ બધું અયતનાથી સ્વપન ગણાય. શેષ પૂર્વવત્.

(૫) ગાથાર્થ : અયતનાથી વાપરતો = કારણ વિના વાપરતો, પ્રણીત = વિગઈપ્રચુર વાપરતો કે કાકભક્ષિત - શૃગાલભક્ષિતાદિ પદ્ધતિથી વાપરતો... શેષ પૂર્વવત્.

(૬) ગાથાર્થ : સ્પષ્ટ છે.

ટીકાર્થ : અયતનાથી બોલતો = ગૃહસ્થભાષાથી બોલતો, નિજુર બોલતો, કે ગુરુ બોલતાં હોય ત્યારે વચ્ચે બોલવા વગેરેરૂપે બોલતો... શેષ પૂર્વવત્.

પ્રશ્ન : જો આ રીતે પાપનો બંધ થતો હોય ? તો.

(૭) ગાથાર્થ : કેવી રીતે ચાલવું, કેવી રીતે ઊભા રહેવું, કેવી રીતે બેસવું, કેવી રીતે ઊંઘવું, કેવી રીતે ખાતો અને બોલતો સાધુ પાપ કર્મ ન બાંધે ?

ટીકાર્થ : ગાથાર્થવત્.

આચાર્ય કહે છે કે

(૮) ગાથાર્થ : યતનાથી ચરે, યતનાથી ઊભો રહે, યતનાથી બેસે, યતનાથી ઊંઘે, યતનાથી વાપરતો અને બોલતો પાપકર્મ ન બાંધે.

ટીકાર્થ : યતનાથી ચાલે = સૂત્રની આજ્ઞાપ્રમાણે ઈર્યાસમિતિ પાળતો ચાલે.

યતનાથી ઊભો રહે = હાથ-પગ વગેરેનાં વિક્ષેપ વિના સમાધિવાળો ઊભો રહે.

યતનાથી બેસે = આકુંચનાદિ ન કરવા દ્વારા ઉપયોગવાળો બેસે.

યતનાથી ઊઠે = રાત્રે પ્રકામશય્યાદિનાં ત્યાગ દ્વારા સમાધિવાળો ઊઠે.

યતનાથી વાપરે = કારણસર, અપ્રણીત વસ્તુ પ્રતરભક્ષિત, સિંહભક્ષિતાદિ પ્રકારે વાપરે.

યતનાથી બોલતો = સાધુભાષાથી, કોમળ, કાળપ્રાપ્ત = અવસરોચિત બોલે.

આ જીવ પાપકર્મને = ક્ષિણ, પાપાનુબંધી જ્ઞાનાવરણીયાદિને ન બાંધે, કેમકે તે આશ્રવવિનાનો છે = કર્મબંધનાં કારણભૂત આશ્રવસ્થાનો વિનાનો છે.

એ નિરાશ્રવ હોવાનું કારણ એ છે કે તે શાસ્ત્રમાં કહેલા અનુજ્ઞાનનું પાલન કરવામાં તત્પર છે.

વળી

(૯) ગાથાર્થ : સર્વભૂતાત્મભૂત, સમ્યક્ રીતે ભૂતોને જોતાં, ધિહિતાશ્રવવાળા, દાન્ત જીવને પાપકર્મ ન બંધાય.

ટીકાર્થ : જે સર્વજીવોને વિશે આત્મભૂત હોય. એટલે કે સર્વજીવોને આત્માની જેમ = પોતાનાથી અભિન્ન તરીકે જે જુએ, આ રીતે વીતરાગવડે કહેવ્યથેલી વિધિથી પૃથ્વી વગેરે જીવોને જોતા અને પ્રાણાતિપાતાદિ આશ્રવોને બંધ કરી ચૂકેલા, ઈન્દ્રિયો અને નોઈન્દ્રિયનાં દમનથી દાન્ત તે જીવને પાપકર્મનો બંધ ન થાય.

एवं सति सर्वभूतदयावतः पापकर्मबन्धो न भवतीति, ततश्च सर्वात्मना दयायामेव यतितव्यम्, अलं ज्ञानाभ्यासेनापि (नेति) मा भूदव्युत्पन्नविनेयमतिविभ्रम इति तदपोहायाह-

पढमं नाणं तउ दया, एवं चिदुइ सव्वसंजए । अन्नाणी किं काही, किंवा नाही(इ) छेअपावगं ? ॥ १० ॥ सोच्चा जाणइ कल्लाणं, सोच्चा जाणइ पावगं । उभयंपि जाणए सोच्चा, जं छेयं तं समायरे ॥ ११ ॥ जो जीवेवि न याणेइ, अजीवेवि न याणेइ । जीवाजीवे अयाणंतो, कह सो नाहीइ संजमं ? ॥ १२ ॥ जो जीवेवि वियाणेइ, अजीवेवि वियाणेइ । जीवाजीवे वियाणंतो, सो हु नाहीइ संजमं ॥ १३ ॥

વ્યાખ્યા-‘પઢમં ણાણમિત્યાદિ, પ્રથમમ્-આદૌ જ્ઞાનં-જીવસ્વરૂપસંરક્ષણોપાય-

ફલવિષયં 'તતઃ' તથાવિધજ્ઞાનસમનન્તરં 'દયા' સંયમસ્તદેકાન્તોપાદેયતયા
 ભાવતસ્તત્પ્રવૃત્તેઃ, 'એવમ્' અનેન પ્રકારેણ જ્ઞાનપૂર્વકક્રિયાપ્રતિપત્તિરૂપેણ 'તિષ્ઠતિ' આસ્તે
 'સર્વસંયતઃ' સર્વઃ પ્રવ્રજિતઃ, યઃ પુનઃ 'અજ્ઞાની' સાધ્યોપાયફલપરિજ્ઞાનવિકલઃ સ કિં
 કરિષ્યતિ ?, સર્વત્રાન્ધતુલ્યત્વાત્પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિનિમિત્તાભાવાત્, કિં વા કુર્વન્ જ્ઞાસ્યતિ
 'છેકં' નિપુણં હિતં કાલોચિતં 'પાપકં વા' અતો વિપરીતમિતિ, તતશ્ચ તત્કરણં
 ભાવતોઽકરણમેવ, સમગ્રનિમિત્તાભાવાત્, અન્ધપ્રદીપપલાયનઘુણાક્ષરકરણવત્, અતઃ
 એવાન્યત્રાપ્યુક્તમ્—“ગીઅથો અ વિહારો બીઓ ગીઅથમીસિઓ ભણિઓ” ઇત્યાદિ, અતો
 જ્ઞાનાભ્યાસઃ કાર્યઃ ॥૧૦॥ તથા ચાહ—‘સોચ્ચા’ ઇત્યાદિ, ‘શ્રુત્વા’ આકર્ણ્ય
 સસાધનસ્વરૂપવિપાકં ‘જ્ઞાનાતિ’ બુદ્ધ્યતે ‘કલ્યાણં’ કલ્યો-મોક્ષસ્તમણતિ-પ્રાપયતીતિ
 કલ્યાણં-‘દયાહ્યં સંયમસ્વરૂપં, તથા શ્રુત્વા જાનાતિ પાપકમ્-અસંયમસ્વરૂપમ્,
 ‘અભયમપિ’ સંયમાસંયમસ્વરૂપં શ્રાવકોપયોગિ જાનાતિ શ્રુત્વા, નાશ્રુત્વા, યતશ્ચૈવમત
 ઇત્યં વિજ્ઞાય યત્ છેકં-નિપુણં હિતં કાલોચિતં તત્સમાચરેત્કુર્યાદિત્યર્થઃ ॥૧૧॥
 ઉક્તમેવાર્થ સ્પષ્ટયન્નાહ—‘જો જીવેઽવિ’ ઇત્યાદિ, યો ‘જીવાનપિ’
 પૃથિવીકાયિકાદિભેદભિન્નન્ ન જાનાતિ ‘અજીવાનપિ’ સંયમોપધાતિનો મદ્યહિરણ્યાદીન્
 જાનાતિ, જીવાજીવાનજાનન્કથમસૌ જ્ઞાસ્યતિ ‘સંયમં ?’ તદ્વિષયં, તદ્વિષયાજ્ઞાનાદિતિ
 ભાવઃ ॥૧૨॥ તતશ્ચ યો જીવાનપિ જાનાત્યજીવાનપિ જાનાતિ જીવાજીવાન્ વિજાનન્ સ
 એવ જ્ઞાસ્યતિ સંયમમિતિ । પ્રતિપાદિતઃ પચ્છમ ઉપદેશાર્થાધિકારઃ ॥૧૩॥

પ્રશ્ન : આમ હોતે છતે એ નક્કી થયું કે ‘સર્વજીવોની દયાવાળાને પાપકર્મનો બંધ ન થાય.’ તો પછી સંપૂર્ણપણે દયામાં જ યત્ન કરવો જોઈએ. જ્ઞાનાભ્યાસથી સંયમ...

ઉત્તર : આવાપ્રકારનો અવ્યુત્પન્નશિષ્યોને મતિભ્રમ = બુદ્ધિભ્રમ ન થાઓ... એ માટે તે ભ્રમને દૂર કરવા માટે કહે છે કે

(૧૦) ગાથાર્થ : પ્રથમ જ્ઞાન પછી દયા, આ રીતે સર્વસંયત રહે. અજ્ઞાની શું કરશે ? શું છેક પાપને જાણશે ?

ટીકાર્થ : જ્ઞાન પ્રથમ છે. જ્ઞાન એટલે જીવોનું સ્વરૂપ, એમનું સંરક્ષણ કરવાના ઉપાયોઃ અને એ સંરક્ષણ કરવાનું ફલ... આ બધા વિષયોનું જ્ઞાન.

આવાપ્રકારનાં જ્ઞાનની પછી જ દયા = સંયમ છે. કેમકે તે સંયમ જ એકાન્તે ઉપાદેય

હોવાથી (જ્ઞાનથી એમ લાગવાથી) ભાવથી સંયમમાં પ્રવૃત્તિ થાય. બધાં સાધુઓ આ પ્રકારે રહે. એટલે કે જ્ઞાનપૂર્વક ક્રિયાનો સ્વીકાર કરવારૂપ પ્રકારથી રહે.

જે અજ્ઞાની છે, એટલે કે સાધ્ય = જીવો = જીવસ્વરૂપ + ઉપાય + ફલનાં જ્ઞાનથી વિકલ છે, તે શું કરશે ? કેમકે એ સર્વપદાર્થોમાં અંધતુલ્ય બની જાય છે, કેમકે સારામાં પ્રવૃત્તિ અને ખરાબમાંથી નિવૃત્તિ કરવાનાં નિમિત્તભૂત એવા જ્ઞાનનો એની પાસે અભાવ છે.

કદાચ એ કરશે = જીવદયાદિ કરવા પ્રયત્ન કરશે તો પણ નિપુણ, હિતકારી, કાલોચિતને શી રીતે જાણશે ? એનાથી વિપરીતને = પાપને શી રીતે જાણશે ? તેથી તેનું કરણ ભાવથી તો અકરણ જ બની રહેશે. કેમકે ભાવથી અહિંસાકરણનાં જેટલા નિમિત્તો જોઈએ, એ બધા નિમિત્તો એની પાસે નથી. (જ્ઞાનરૂપ મુખ્ય નિમિત્ત જ નથી.)

એટલે અંધની આગમાં ભાગવાની ક્રિયા ભાવથી જેમ અક્રિયા જ છે (કેમકે એ બચી શકતો નથી...) ધુણોની = કાજજીવોની અક્ષર કરવાની ક્રિયા એ ભાવથી અક્રિયા જ છે. (કેમકે એને અક્ષરોનું જ્ઞાન જ નથી...) એમ આ અજ્ઞાનીની ક્રિયા જાણવી.

આથી જ અન્યગ્રન્થમાં પણ કહ્યું છે કે “ગીતાર્થ વિહાર પહેલો, બીજો ગીતાર્થમિશ્રિત વિહાર...” વગેરે.

માટે જ્ઞાનાભ્યાસ કરવો જોઈએ.

(૧૧) ગાથાર્થ : સાંભળીને કલ્યાણને જાણે, સાંભળીને પાપને જાણે. બંનેને સાંભળીને જાણે, જે છેક હોય, તેને આચરે.

ટીકાર્થ : એ જ કહે છે કે જીવરક્ષાનાં સાધનો = ઉપાયોસહિત જીવોનું સ્વરૂપ અને જીવરક્ષાદિનાં વિપાકોને સાંભળીને જીવ કલ્યાણને જાણે.

કલ્ય = મોક્ષ. તેને જે મેળવી આપે તે કલ્યાણ = દયા જેનું નામ છે. તે સંયમસ્વરૂપ કલ્યાણ...

તથા સાંભળીને અસંયમનાં સ્વરૂપને જાણે.

તથા શ્રાવકોને ઉપયોગી જે સંયમાસંયમનું = દેશવિરતિનું સ્વરૂપ છે, તે પણ સાંભળીને જાણે. સાંભળ્યા વિના નહિ.

આવું છે, માટે આ પ્રમાણે જાણીને જે છેક = નિપુણ = હિતકારી = કાલોચિત હોય, તેને જીવ આદરે.

કહેલા અર્થને જ સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે કે

(૧૨) ગાથાર્થ : જે જીવોને પણ જાણતો નથી, અજીવોને પણ જાણતો નથી, જીવાજીવને નહિ જાણતો શી રીતે સંયમને જાણશે ?

ટીકાર્થ : જે પૃથ્વીકાયાદિ ભેદોથી અનેકપ્રકારનાં જીવોને પણ જાણતો નથી, સંયમોપધાતી એવા દારુ-સુવર્ણાદિરૂપ અજીવોને પણ જાણતો નથી. જીવાજીવોને નહિ જાણતો એ શી રીતે સંયમને જાણશે ? સંયમ જીવાજીવવિષયક છે. સાધુને જીવ અને અજીવરૂપી સંયમવિષયોનું જ જ્ઞાન ન હોવાથી તે વિષયમૂંઝાંધી સંયમને શી રીતે જાણશે ?

તેથી

(૧૩) ગાથાર્થ : જે જીવોને પણ જાણે છે, અજીવોને પણ જાણે છે. જીવાજીવોને જાણતો તે સંયમને જાણે છે.

ટીકાર્થ : જે જીવોને પણ જાણે છે, અજીવોને પણ જાણે છે. જીવાજીવોને જાણતો તે જ સંયમને જાણશે.

પાંચમો 'ઉપદેશ' નામનો અર્થાધિકાર પ્રતિપાદન કરાયો.

સામ્પ્રતં ષષ્ઠેઽધિકારે ધર્મફલમાહ-

જયા જીવમજીવે અ, દોઽવિ એ વ્યાણઙ્ગ । તયા ગઙ્ગં બહુવિહં,
સવ્વજીવાણ જાણઙ્ગ ॥૧૪॥ જયા ગઙ્ગં બહુવિહં, સવ્વજીવાણ જાણઙ્ગ ।
તયા પુણ્ણં ચ પાવં ચ, બંધં મુક્કં ચ જાણઙ્ગ ॥૧૫॥ જયા પુણ્ણં ચ પાવં
ચ, બંધં મુક્કં ચ જાણઙ્ગ । તયા નિલ્લિદદ્દે ભોણ, જે દિલ્લે જે અ માણુસે
॥૧૬॥ જયા નિલ્લિદદ્દે ભોણે, જે દિલ્લે જે અ માણુસે । તયા ચયઙ્ગ
સંજોગં, સલ્લિમ્મતરબાહિરં ॥૧૭॥ જયા ચયઙ્ગ સંજોગં, સલ્લિમ્મતરબાહિરં ।
તયા મુંડે ભવિત્તા ણં, પલ્લઙ્ગે અણગારિઅં ॥૧૮॥ જયા મુંડે ભવિત્તા
ણં, પલ્લઙ્ગે અણગારિઅં । તયા સંવરમુક્કિટ્ઠં, ધમ્મં ફાસે અણુત્તરં ॥૧૯॥

હવે છઠ્ઠા અધિકારમાં ધર્મફલને કહે છે.

(૧૪) ગાથાર્થ : જ્યારે જીવ અને અજીવ આ બંનેને જાણે, ત્યારે સર્વજીવોની બહુવિધ ગતિને જાણે.

(૧૫) ગાથાર્થ : જ્યારે સર્વજીવોની બહુવિધ ગતિને જાણે, ત્યારે પુણ્ય અને પાપ,

બંધ અને મોક્ષને જાણે.

(૧૬) ગાથાર્થ : જ્યારે પુણ્ય અને પાપ, બંધ અને મોક્ષને જાણે, ત્યારે જે દિવ્ય અને જે મનુષ્યભોગો છે, તેનાથી નિર્વેદ પામે.

(૧૭) ગાથાર્થ : જે દિવ્ય અને મનુષ્ય ભોગો છે, તેનાથી જ્યારે નિર્વેદ પામે, ત્યારે અભ્યન્તર - બાહ્ય સંયોગને ત્યાગે.

(૧૮) ગાથાર્થ : જ્યારે અભ્યન્તરબાહ્ય સંયોગને ત્યાગે, ત્યારે મુંડ થઈ અણગારિતા તરફ જાય છે.

(૧૯) ગાથાર્થ : જ્યારે મુંડ થઈ અણગારિતાને સ્વીકારે, ત્યારે ઉત્કૃષ્ટસંવર, અનુત્તરધર્મને સ્પર્શે.

‘જયા’ इत्यादि, ‘यदा’ यस्मिन् काले जीवानजीवांश्च द्वावप्येतौ विजानाति-विविधं जानाति ‘तदा’ तस्मिन् काले ‘गतिं’ नरकगत्यादिरूपां ‘बहुविधां’ स्वपरगतभेदेनानेकप्रकारां सर्वजीवानां जानाति, यथाऽवस्थितजीवाजीव-परिज्ञानमन्तरेण गतिपरिज्ञानाभावात् ॥१४॥ उत्तरोत्तरां फलवृद्धिमाह-‘जया’ इत्यादि, यदा गतिं बहुविधां सर्वजीवानां जानाति तदा पुण्यं च पापं च बहुविधगतिनिबन्धनं (च) तथा ‘बन्धं’ जीवकर्मयोगदुःखलक्षणं ‘मोक्षं च’ तद्वियोगसुखलक्षणं जानाति ॥१५॥ ‘जया’ इत्यादि, यदा पुण्यं च पापं च बन्धं मोक्षं च जानाति तदा निर्विन्ने-मोहाभावात् सम्यग्विचारयत्यसारदुःखरूपतया ‘भोगान्’ शब्दादीन् यान् दिव्यान् यांश्च मानुषान्, शेषास्तु वस्तुतो भोगा एव न भवन्ति ॥१६॥ ‘जया’ इत्यादि, यदा निर्विन्ने भोगान् यान् दिव्यान् यांश्च मानुषान् तदा त्यजति ‘संयोगं’ संबन्धं द्रव्यतो भावतः ‘साध्यन्तरबाह्यं’ क्रोदादिहिरण्यादिसंबन्धमित्यर्थः ॥१७॥ ‘जया’ इत्यादि, यदा त्यजति संयोगं साध्यन्तरबाह्यं तदा मुण्डो भूत्वा द्रव्यतो भावतश्च ‘प्रव्रजति’ प्रकर्षेण व्रजत्यपवर्गं प्रत्यनगारं, द्रव्यतो भावतश्चाविद्यमानागारमिति भावः ॥१८॥ ‘जया’ इत्यादि, यदा मुण्डो भूत्वा प्रव्रजत्यनगारं तदा ‘संवरमुक्किट्ठं’ति प्राकृतशैल्या उत्कृष्टसंवरं धर्म-सर्वप्राणातिपातादिविनिवृत्तिरूपं, चारित्रधर्ममित्यर्थः, स्पृशत्यनुत्तरं-सम्यगासेवत इत्यर्थः ॥१९॥

૧૪ થી ૧૯નો ટીકાર્થ :

ટીકાર્થ-૧૪ : જે કાલમાં જીવને અને અજીવને આ બંનેને વિવિધ રીતે જાણે, તે

કાળમાં સર્વજીવોની સ્વગત અને પરગતભેદથી અનેકપ્રકારની નરકગત્યાદિરૂપ ગતિને જાણે. કેમકે વાસ્તવિક રીતે જીવાજીવાદિનાં જ્ઞાનવિના ગતિનું જ્ઞાન ન થઈ શકે. (ત્રીજી નારકનાં જીવ માટે ૧લી નારક, બીજી નારક, વગેરે સ્વગત = નરકગતિ સંબંધી ભેદો અનેકપ્રકારનાં છે. અને એ જ જીવ માટે ભવનપતિ, વ્યંતર વગેરે પરગત = દેવગતિ સંબંધી ભેદો પણ અનેકપ્રકારે છે. આ રીતે બધામાં વિચારવું... જીવોનું અને અજીવોનું બરાબર સ્વરૂપ જાણે, તો જ એને આ સર્વજીવોની બહુવિધ ગતિનો બોધ થાય એ સ્વાભાવિક છે...)

ઉત્તરોત્તર = આગળ ને આગળ ફલની વૃદ્ધિ દેખાડે છે.

ટીકાર્થ-૧૫ : જ્યારે સર્વજીવોની બહુવિધ ગતિ જાણે, ત્યારે એ બહુવિધ ગતિનાં કારણભૂત પુણ્યને અને પાપને જાણે. તથા જીવનો કર્મની સાથે યોગ થવા રૂપ જે દુઃખ... એ સ્વરૂપ બંધને અને તે કર્મનો વિયોગ થવારૂપ જે સુખ, એ રૂપ મોક્ષને જાણે. (અથવા તો કર્મબંધ અને તજજન્ય દુઃખ આ બંને બંધ... જ્યારે કર્મક્ષય અને સુખ આ બંને મોક્ષ...)

ટીકાર્થ-૧૬ : જ્યારે પુણ્યને, પાપને, બંધને અને મોક્ષને જાણે, ત્યારે તે નિર્વેદ પામે. એટલે કે મોહનો અભાવ થયો હોવાથી એ જીવ શબ્દાદિ ભોગોને અસાર અને દુઃખ રૂપે સમ્યગ્ વિચારે, કે જે ભોગો દેવસંબંધી અને મનુષ્યસંબંધી છે. તિર્ય્યાદિનાં શેષભોગો તો વસ્તુતઃ ભોગ જ નથી. (એટલે તે અહીં લીધા નથી...)

ટીકાર્થ-૧૭ : જ્યારે જે દિવ્ય અને જે મનુષ્ય ભોગ છે. તેને ભોગને અસારાદિ તરીકે વિચારે છે, ત્યારે તે દ્રવ્યથી અને ભાવથી અભ્યન્તર અને બાહ્ય સંબંધને ત્યાગે છે. ક્રોધાદિરૂપ અભ્યન્તરસંયોગને અને સુવર્ણાદિરૂપ બાહ્યસંયોગને ત્યાગે છે.

ટીકાર્થ-૧૮ : જ્યારે અભ્યન્તરબાહ્યસંયોગને ત્યાગે છે, ત્યારે દ્રવ્યથી અને ભાવથી મુંડ થઈને તે અણગાર અપવર્ગ પ્રત્યે પ્રકર્ષથી જાય છે કે જે અપવર્ગ = મોક્ષ અનગાર છે. એટલે કે જે મોક્ષમાં દ્રવ્યથી અને ભાવથી અગાર = ઘર વિદ્યમાન નથી. તેવા મોક્ષ પ્રત્યે તે જાય છે. (દ્રવ્યથી અને ભાવથી અગાર = ઘર જેને નથી તે અણગાર.)

ટીકાર્થ-૧૯ : જ્યારે મુંડ થઈ અણગાર પ્રકર્ષથી જાય છે. ત્યારે ઉત્કૃષ્ટ સંવર સ્વરૂપ તથા અનુત્તર એવા ધર્મને = સર્વપ્રાણાતિપાતાદિનાં ત્યાગરૂપ ધર્મને = ચારિત્રધર્મને સ્પર્શે છે, સમ્યક્રીતે સેવે છે.

ગાથામાં સંવરમુક્ષિદું લખેલું છે, એ પ્રાકૃતશૈલીનાં કારણે સમજવું. એટલે ખરેખર

તો ઉત્કૃષ્ટસંવરં એમ શબ્દ લેવો. (અનુત્તરં શબ્દ ધર્મનું વિશેષણ છે.)

જયા સંવરમુક્તિદ્વં, ધમ્મં ફાસે અણુત્તરં । તયા ધુણઇ કમ્મરયં,
અબોહિકલુસંકડં ॥૨૦॥ જયા ધુણઇ કમ્મરયં, અબોહિકલુસંકડં । તયા
સવ્વત્તગં નાણં, દંસણં ચાભિગચ્છઇ ॥૨૧॥ જયા સવ્વત્તગં નાણં, દંસણં
ચાભિગચ્છઇ । તયા લોગમલોગં ચ, જિણો જાણઇ કેવલી ॥૨૨॥ જયા
લોગમલોગં ચ, જિણો જાણઇ કેવલી । તયા જોગે નિરુંભિત્તા, સેલેસિં
પડિવજ્જઇ ॥૨૩॥ જયા જોગે નિરુંભિત્તા, સેલેસિં પડિવજ્જઇ । તયા
કમ્મં યવિત્તા ણં, સિદ્ધિં ગચ્છઇ નીરઓ ॥૨૪॥ જયા કમ્મં યવિત્તા ણં,
સિદ્ધિં ગચ્છઇ નીરઓ । તયા લોગમત્થયત્થો, સિદ્ધો હવઇ સાસઓ ॥૨૫॥

(૨૦) ગાથાર્થ : જ્યારે ઉત્કૃષ્ટ સંવરભૂત, અનુત્તર ધર્મને સ્પર્શે ત્યારે અબોધિકલુષકૃત કર્મરજને ધુણાવે.

(૨૧) ગાથાર્થ : જ્યારે અબોધિકલુષકૃત કર્મરજને ધુણાવે, ત્યારે સર્વત્રગ જ્ઞાનને અને દર્શનને પામે.

(૨૨) ગાથાર્થ : જ્યારે સર્વત્રગ જ્ઞાનને અને દર્શનને પામે, ત્યારે જિનકેવલી તે લોકને અને અલોકને જાણે.

(૨૩) ગાથાર્થ : જ્યારે જિનકેવલી લોકને અને અલોકને જાણે, ત્યારે યોગોને રૂંધીને શૈલેશીને સ્વીકારે.

(૨૪) ગાથાર્થ : જ્યારે યોગોને રૂંધીને શૈલેશીને સ્વીકારે, ત્યારે કર્મ ખપાવીને રજરહિત તે સિદ્ધિમાં જાય.

(૨૫) ગાથાર્થ : જ્યારે રજરહિત તે સિદ્ધિમાં જાય, ત્યારે લોકમસ્તકસ્થ શાશ્વત સિદ્ધ થાય.

‘જયા’ इत्यादि, यदोत्कृष्टसंवरं धर्मं स्पृशत्यनुत्तरं तदा धुनोति-
अनेकार्थत्वात्पातयति ‘कर्मरजः’ कर्मैव आत्मरज्जनाद्रज इव रजः, किंविशिष्टमित्याह-
‘अबोधिकलुषकृतम्’ अबोधिकलुषेण मिथ्यादृष्टिनोपात्तमित्यर्थः ॥२०॥ ‘जया’ इत्यादि,
यदा धुनोति कर्मरजः अबोधिकलुषकृतं तदा ‘सर्वत्रगं ज्ञानम्’ अशेषज्ञेयविषयं ‘दर्शनं च’
अशेषदृश्यविषयम् ‘अधिगच्छति’ आवरणाभावादाधिक्येन प्राप्नोतीत्यर्थः ॥२१॥

‘જયા’ इत्यादि, यदा सर्वत्रगं ज्ञानं दर्शनं चाधिगच्छति तदा ‘लोकं’ चतुर्दशरज्ज्वात्मकम्
 ‘अलोकं च’ अनन्तं जिनो जानाति केवली, लोकालोकौ च सर्वं नान्यतरमेवेत्यर्थः
 ॥२२॥ ‘जया’ इत्यादि, यदा लोकमलोकं च जिनो जानाति केवली तदोचितसमयेन
 योगान्निरुद्ध्य मनोयोगादीन् शैलेशीं प्रतिपद्यते, भवोपग्राहिकर्माशक्षयाय ॥२३॥
 ‘जया’ इत्यादि, यदा योगान्निरुद्ध्य शैलेशીं प्रतिपद्यते तदा कर्म क्षपयित्वा
 भवोपग्राह्यपि ‘सिद्धिं गच्छति’ लोकान्तक्षेत्ररूपां ‘नीरजाः’ सकलकर्मरजोविनिर्मुक्तः
 ॥२४॥ ‘जया’ इत्यादि, यदा कर्म क्षपयित्वा सिद्धिं गच्छति नीरजाः तदा
 ‘लोकमस्तकस्थः’ त्रैलोक्योपरिवर्ती सिद्धो भवति ‘शाश्वतः’ कर्मबीजाभावादनુत्पत्ति-
 धर्मेति भावः । उक्तो धर्मफलाख्यः षष्ठोऽधिकारः ॥२५॥

ટીકાર્થ (૨૦ થી ૨૫ ગાથાનો) :

ટીકાર્થ-૨૦ : જયારે ઉત્કૃષ્ટસંવરરૂપ અનુત્તરધર્મને સ્પર્શે, ત્યારે કર્મરજને ધુણાવે = પાડે.

(પ્રશ્ન : કર્મને ધુણાવી શી રીતે શકાય ? વળી જાડને ધુણાવીએ તો પાંદડા ખરે, પાંદડાને ધુણાવવાના ન હોય. એમ આત્માને ધુણાવો તો કર્મ પડે... કર્મને ધુણાવવાના શી રીતે ?)

ઉત્તર : ધાતુઓ અનેકઅર્થવાળા હોય છે, એટલે ધુણાવે છે = પાડી નાંખે છે... એમ અર્થ લેવો. કર્મ આત્માને રંગી દેતું હોવાથી એ રજ જેવું છે. માટે એને રજની ઉપમા આપી છે. અબોધિથી કલુષ = મિથ્યાત્વથી મલિન = મિથ્યાત્વી... એનાવડે ભેગી કરાયેલી કર્મરજને આ જીવ પાડી નાંખે.

ટીકાર્થ-૨૧ : જયારે અબોધિકલુષકૃત કર્મરજને પાડી દે ત્યારે સઘળા જોયોરૂપી વિષયવાળું જ્ઞાન અને સઘળા દશ્યપદાર્થોરૂપી વિષયવાળું દર્શન... આ બેને એ બંનેનાં આવરણોનો અભાવ થઈ ગયો હોવાથી અધિકતાથી = સંપૂર્ણપણે પામે.

ટીકાર્થ-૨૨ : જયારે સર્વત્ર જનાર = અશેષજોયવિષયક જ્ઞાનને અને અશેષદશ્યવિષયક દર્શનને પામે, ત્યારે જિનકેવલી ચૌદરાજલોકરૂપી લોકને અને અનંત અલોકને જાણે. આશય એ કે લોકાલોક બધું જ જાણે, બેમાંથી કોઈપણ એકને જાણે, એવું નહિ.

ટીકાર્થ-૨૩ : જયારે જિનકેવલી લોકાલોકને જાણે, ત્યારે ઉચિતસમયે મનોયોગાદિ યોગોને રૂંધીને, શૈલેશીને પામે. એ ભવોપગ્રાહી = ભવમાં પકડી રાખનાર કર્મશો =

અઘાતીકર્મોનાં ક્ષયને માટે શૈલેશીને પામે.

ટીકાર્થ-૨૪ : જ્યારે યોગોને ડુંધીને શૈલેશીને પામે, ત્યારે ભવોપગ્રાહી એવા પશુ કર્મોને ખપાવીને તમામ કર્મરજથી વિનિર્મુક્ત તે લોકનાં અંતભાગરૂપ જે ક્ષેત્ર, તે સ્વરૂપ સિદ્ધિમાં જાય.

ટીકાર્થ-૨૫ : જ્યારે કર્મ ખપાવીને કર્મરહિત તે સિદ્ધિમાં જાય, ત્યારે ત્રણ લોકની ઉપર રહેલો તે સિદ્ધ થાય. શાશ્વત થાય એટલે કે કર્મરૂપી બીજનો અભાવ હોવાથી ઉત્પત્તિ નહિ પામવાનાં સ્વભાવવાળો થાય.

ધર્મફલ નામનો છદ્ધો અધિકાર કહેવાયો.

સામ્પ્રતમિદં ધર્મફલં યસ્ય દુર્લભં તમભિધિત્સુરાહ-

સુહસાયગસ્સ સમણસ્સ, સાયાઝલગસ્સ નિગામસાહસ્સ ।
ઉચ્છેલણાપહોઝસ્સ, દુલહા સુગઈ તારિસગસ્સ ॥૨૬॥ તવોગુણપહાણસ્સ
ઝજ્જુમઈ ઁંતિસંજમરયસ્સ । પરીસહે જિણંતસ્સ સુલહા સુગઈ તારિસગસ્સ
॥૨૭॥ પચ્છાવિ તે પયાયા, ઁવિપ્પં ગચ્છંતિ અમરભવણાં । જેસિં પિઓ
તવો સંજમો અ ઁંતી અ બંભચેરં ચ ॥૧॥ (પ્ર.) ઇચ્ચેઅં છજ્જીવણિઅં
સમ્મદિટ્ઠી સયા જણે । દુલ્લહં લહિત્તુ સામણં, કમ્મુણા ન વિરાહિજ્જાસિ
॥૨૮॥ તિવેમિ ॥ ચઝથં છજ્જીવણિઆણામજ્ઝયણં સમત્તં ॥૪॥

‘સુહે’તિ, સુખાસ્વાદકસ્ય-અભિષ્વઙ્ગેણ પ્રાપ્તસુખભોક્તુઃ ‘શ્રમણસ્ય
દ્રવ્યપ્રવ્રજિતસ્ય ‘સાતાકુલસ્ય’ ભાવિસુખાર્થં વ્યાક્ષિપ્તસ્ય ‘નિકામશાયિનઃ’
સૂત્રાર્થવેલામપ્યુલ્લઙ્ઘ્ય શયાનસ્ય ‘ઉત્સોલનાપ્રધાવિનઃ’ ઉત્સોલનયા-ઉદકાયતનયા
પ્રકર્ષેણ ધાવતિ-પાદાદિશુદ્ધિં કરોતિ યઃ સ તથા તસ્ય, કિમિત્યાહ-‘દુર્લભા’ દુષ્પ્રાપા
‘સુગતિઃ’ સિદ્ધિપર્યવસાના ‘તાદૃશસ્ય’ ભગવદાજ્ઞાલોપકારિણ ઇતિ ગાથાર્થઃ ॥૨૬॥
ઇદાનીમિદં ધર્મફલં યસ્ય સુલભં તમાહ-‘તવોગુણે’ત્યાદિ, ‘તવોગુણપ્રધાનસ્ય’
ષષ્ઠાષ્ટમાદિતપોધનવતઃ ‘ઋજુમતેઃ’ માર્ગપ્રવૃત્તબુદ્ધેઃ ‘ક્ષાન્તિસંયમરતસ્ય’ ક્ષાન્તિપ્રધાન-
સંયમાસેવિન ઇત્યર્થઃ, ‘પરીષહાન્’ ક્ષુત્પિપાસાદીન્ ‘જયતઃ’ અભિભવતઃ સુલભા ‘સુગતિઃ’
ઉક્તલક્ષણા ‘તાદૃશસ્ય’ ભગવદાજ્ઞાકારિણ ઇતિ ગાથાર્થઃ ॥૨૭॥ મહાર્થા
ષડ્જીવનિકાયિકેતિ વિધિનોપસંહરન્નાહ-‘ઇચ્ચેય’મિત્યાદિ, ‘ઇત્યેતાં’ ષડ્જીવ-

નિકાર્યિકામ' અધિકૃતાધ્યયનપ્રતિપાદિતાર્થરૂપાં, ન વિરાધયેદિતિયોગઃ, 'સમ્યગ્દુષ્ટિઃ' જીવસ્તત્ત્વશ્રદ્ધાવાન્ 'સદા યતઃ' સર્વકાલં પ્રયત્નપરઃ સન્, કિમિત્યાહ-'દુર્લભં લબ્ધ્વા શ્રામણ્યં' દુષ્પ્રાપં પ્રાપ્ય શ્રમણભાવં-ષડ્જીવનિકાયસંરક્ષણૈકરૂપં 'કર્મણા' મનોવાક્રાયક્રિયયા પ્રમાદેન 'ન વિરાધયેત્' ન ચ્વંડયેત્, અપ્રમત્તસ્ય તુ દ્રવ્યવિરાધના યદ્યપિ કથચ્છિદ્ ભવતિ તથાઽપ્યસાવિરાધનૈવેત્યર્થઃ । એતેન 'જલે જીવાઃ સ્થલે જીવા, આકાશે જીવમાલિનિ । જીવમાલાકુલે લોકે, કથં ભિક્ષુરર્હિસકઃ? ॥૧॥' ઇત્યેતત્પ્રત્યુક્તં, તથા સૂક્ષ્માણાં વિરાધનાભાવાચ્ચ । બ્રવીમીતિ પૂર્વવત્ ।

હવે આ ધર્મફલ જેને દુર્લભ છે, તેને કહેવાની ઈચ્છાવાળા કહે છે.

(૨૬) ગાથાર્થ : સુખાસ્વાદક, શાતાકુલ, નિકામશાપી, ઉત્સોલનાપ્રધાવી તાદૃશ શ્રમણને સુગતિ દુર્લભ છે.

ટીકાર્થ : જે સાધુ પ્રાપ્ત થયેલા સુખને રાગથી ભોગવતો હોય. ભવિષ્યનાં સુખ માટે વ્યાકેષવાળો હોય. સૂત્ર અને અર્થની વેળાને પણ ઓળંગીને ઊંઘનારો હોય ઉત્સોલનાથી = પાણીની અયતનાથી પ્રકર્ષથી પગ વગેરેની શુદ્ધિ કરનારો હોય... પરમાત્માની આજ્ઞાનો લોપ કરનારા તેવા દ્રવ્યસાધુને મોક્ષ સુધીની સુગતિ દુર્લભ છે. (અર્થાત્ એકાદવાર સદ્ગતિ મળે પણ સાનુબંધ ન હોય)

હવે આ ધર્મફલ જેને સુલભ છે, એ દેખાડે છે.

(૨૭) ગાથાર્થ : તપોગુણપ્રધાન, ઋજુમતિ, ક્ષમા અને સંયમમાં રત, પરિષદને જીતનાર તાદૃશ સાધુને, સુગતિ સુલભ છે.

ટીકાર્થ : છક-અઠ્ઠમાદિ તપરૂપી ધનવાળો, મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવર્તેલી છે બુદ્ધિ જેની તેવો, ક્ષમાપ્રધાન એવા સંયમનું આસેવન કરનાર, ભૂખ-તરસ વગેરેને જીતનારા ભગવાનની આજ્ઞાને પાળનારા તેને ઉક્તલક્ષણવાળી સુગતિ સુલભ છે.

પ્રક્ષેપગાથાર્થ : પાછળથી પણ (છેલ્લી ઉંમરમાં પણ) દીક્ષા લેનારા તેઓ જલ્દી અમરભવનોમાં જાય છે, જેઓને તપ, સંયમ, ક્ષમા, બ્રહ્મચર્ય પ્રિય છે...

ષટ્જીવનિકાયિકા મોટા અર્થવાળી છે, એટલે વિધિથી ઉપસંહાર કરતાં કહે છે.

(૨૮) ગાથાર્થ : સમ્યગ્દૃષ્ટિ, સદા યત્નવાળો સાધુ દુર્લભ શ્રામણ્યને પામીને આ ષટ્જીવનિકાયને કર્મ વડે = ક્રિયાવડે વિરાધે નહિ. એમ હું કહું છું.

ટીકાર્થ : આ પ્રમાણે આ પ્રસ્તુત અધ્યયનમાં કહેવાયેલા અર્થવાળી

ષડ્જીવનિકાયને... ન વિરાધે એમ અન્વય જોડવો. (કોણ ન વિરાધે ?... એ બતાવે છે કે) તત્ત્વશ્રદ્ધાવાળો, સર્વકાળ પ્રયત્નમાં તત્પર એવો સાધુ દુઃખથી પામી શકાય એવા, ષડ્જીવનિકાયનું સંરક્ષણ એ જ એક માત્ર સ્વરૂપવાળા સાધુપણાને પામીને એ છંકાયને મન, વચન, કાયાની ક્રિયાથી પ્રમાદવડે વિરાધે નહીં. હા ! અપ્રમત્તસાધુને તો જો કે કોઈક રીતે દ્રવ્યવિરાધના (જીવહિસાદિરૂપ) થઈ જાય, તો પણ એ અવિરાધના જ છે.

‘અપ્રમત્તસાધુને વિરાધના પણ અવિરાધના જ છે’ એ કથન દ્વારા આ વાત ખંડિત થયેલી જાણવી કે - (કેટલાંકો એમ કહે છે કે) “જલમાં જીવો છે, સ્થલમાં જીવો છે, આકાશ જીવોથી ભરેલું છે, જીવની પંક્તિઓથી આકુલ એવા લોકમાં ભિક્ષુ અહિંસક શી રીતે બને ?” (અર્થાત્ વિરાધના = હિંસા થવાની જ છે.)

(અપ્રમત્ત રહે તો વિરાધના પણ અવિરાધના જ ગણાય, એટલે એ રીતે જીવ અહિંસક ગણાય. એ રીતે આ મતનું ખંડન થઈ જાય...)

વળી સૂક્ષ્મજીવોની વિરાધનાનો તો અભાવ જ છે (એટલે એ જીવોનો પણ અહિંસક જ ગણાય. આખો લોક જીવોથી ભરેલો છે, એ મુખ્યત્વે સૂક્ષ્મજીવોથી... અને એમની તો હિંસા થતી જ નથી.... એટલે એ દૃષ્ટિએ પણ સાધુ અહિંસક ગણી શકાય.)

બ્રહ્મીમિ શબ્દાર્થ પૂર્વની જેમ સમજી લેવો.

અધિકૃતાધ્યયનપર્યાયશબ્દપ્રતિપાદનાયાહ નિર્યુક્તિકાર:-

જીવાજીવાભિગમો આયારો ચૈવ ધમ્મપત્રતી । તત્તો ચરિત્તધમ્મો ચરણે ધમ્મે અ એગઢ્ઠા ॥૨૩૩॥

નિર્યુક્તિકાર અધિકૃત અધ્યયનનાં પર્યાયવાચી શબ્દોનું પ્રતિપાદન કરવા માટે કહે છે કે -

નિર્યુક્તિ-૨૩૩ ગાથાર્થ : જીવાજીવાભિગમ, આયાર, ધર્મપ્રજાપ્તિ, ચારિત્રધર્મ, ચરણ, ધર્મ આ સમાનાર્થી શબ્દો છે.

વ્યાખ્યા-‘જીવાજીવાભિગમઃ’ સમ્યગ્જીવાજીવાભિગમહેતુત્વાત્ એવમ્ ‘આચારશ્ચૈવ’ આચારોપદેશત્વાત્ ‘ધર્મપ્રજાપ્તિઃ’ યથાવસ્થિતધર્મપ્રજાપનાત્ તતઃ ‘ચારિત્રધર્મઃ’ તન્નિમિત્તત્વાત્ ‘ચરણ’ ચરણવિષયત્વાત્ ‘ધર્મશ્ચ’ શ્રુતધર્મસ્તત્સારભૂતત્વાત્, એકાર્થિકા એતે શબ્દા ઇતિ ગાથાર્થઃ ॥ અન્યે ત્વિદં ગાથાસૂત્રમનન્તરોદિતસૂત્રસ્યાથો વ્યાખ્યાનયન્તિ, તત્રાપ્યવિરુદ્ધમેવ । ઉક્તોઽનુગમઃ, સામ્પ્રતં નયાસ્તે ચ પૂર્વવદેવ । વ્યાખ્યાતં

ષડ્જીવનિકાધ્યયનમ્ ॥

ટીકાર્થ : આ અધ્યયન જીવ અને જીવનાં સમ્યગ્બોધનું = અભિગમનું કારણ હોવાથી જીવાજીવાભિગમ કહેવાય. એમ આચારનાં ઉપદેશવાળું હોવાથી આચાર છે. સાચાધર્મની પ્રજ્ઞાપના કરનાર હોવાથી ધર્મપ્રજ્ઞાપ્તિ છે. ચારિત્રધર્મનું નિમિત્ત હોવાથી ચારિત્રધર્મ છે. ચારિત્રવિષયક હોવાથી ચરણ છે. શ્રુતધર્મનાં સારભૂત હોવાથી ધર્મ = શ્રુતધર્મ છે.

આ એકાર્થિક શબ્દો છે.

અન્યો આ ૨૩૩મી નિર્ણયિતગાથાસૂત્રને મૂળસૂત્ર ૨૮ની પૂર્વે વ્યાખ્યાન કરે છે. ત્યાં પણ એ વિરોધ વિનાનું જ છે. (અર્થાત્ એ રીતે પણ વાંધો નથી.)

અનુગમ કહેવાયો.

હવે નયો...

તે પૂર્વની જેમ જ જાણવા.

ષડ્જીવનિકા અધ્યયનનું વ્યાખ્યાન પૂર્ણ થયું.

इति श्रीहरिभद्रसूरिकृतौ दशवैकालिकटीकायां चतुर्थाध्ययनम् ॥४॥

સભાષાંતર દશવૈકાલિકસૂત્ર ભાગ-૨ સંપૂર્ણ

પ.પૂ. પંત્યાસશ્રી ચન્દ્રશેખરવિજયજી મ.સાહેબ
લિખિત-પ્રેરિત-અનુવાદિત અધ્યયનોપયોગી સાહિત્ય...

- (૧) ન્યાયસિદ્ધાંત મુક્તાવલિ ભાગ-૧, ૨
- (૨) વ્યાપ્તિપંચક (માથુરી ટીકા)
- (૩) સિદ્ધાન્તલક્ષણ ભાગ-૧, ૨
- (૪) સામાન્યનિરુક્તિ
- (૫) ઓઘનિર્યુક્તિ ભાગ-૧, ૨
- (૬) ઓઘનિર્યુક્તિ સારોદ્ધાર ભાગ-૧, ૨
- (૭) સામાચારી પ્રકરણ ભાગ-૧, ૨
- (૮) જૈન શાસ્ત્રોના ચૂંટેલા શ્લોકો ભાગ-૧, ૨
- (૯) દશવૈકાલિક સૂત્ર - (હારિભદ્રી ટીકા) સભાષાંતર ભાગ-૧ થી ૪

સંયમજીવનોપયોગી - ઉપદેશાત્મક સાહિત્ય...

- (૧) ગુરુમાતા
- (૨) હવે તો માત્ર ને માત્ર સર્વવિરતિ !
- (૩) સંવિગ્ન સંયમીઓની નિયમાવલિ
- (૪) મુનિજીવનની બાલપોથી ભાગ-૧, ૨, ૩
- (૫) અષ્ટપ્રવચનમાતા
- (૬) વિશ્વની આધ્યાત્મિક અજાયબી : આપણાં સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતો ભાગ-૧, ૨
- (૭) શૂન્ય બનીને પૂર્ણ બનું
- (૮) ક્યારે બનીશ હું સાચો રે સંત !
- (૯) દશવૈકાલિક ચૂલિકા

॥ नमोऽस्तु तस्मै जिनशासनाय ॥

શ્રમણ ભગવાન મહાવીરદેવના શાસનમાં

સૌથી છેલ્લે સુધી ટકનારું એક માત્ર સૂત્ર એટલે દસવૈકાલિક સૂત્ર !

માત્ર છ મહિનામાં આત્મહિત સાધી શકાય એ માટે

બાર અંગોમાંથી ઉદ્ધાર કરાયેલા ૭૦૦ શ્લોકો એટલે દસવૈકાલિક સૂત્ર !

દીક્ષા લીધા બાદ પ્રત્યેક સંયમીએ જેને અવશ્ય ગોખવું જોઈએ એવું

અણમોલ સૂત્ર એટલે દસવૈકાલિક સૂત્ર !

આવા મહાન આગમસૂત્ર ઉપર શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામીએ નિયુક્તિઓ રચી,

તો ૧૪૪૪ ગ્રન્થના રચયિતા શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીએ

રહસ્યોથી ભરપૂર વૃત્તિની રચના કરી.

રમણીય છતાં અતિ — અઘરી એ વૃત્તિ — ટીકા વાંચવી,

એનો ભાવાર્થ સમજવો ખરેખર અઘરો છે.

માટે જ હજારો સંયમીઓ આ અણમોલ ગ્રન્થના રહસ્યોથી વંચિત રહે છે.

એ હજારો સંયમીઓ ઉપર ઉપકાર કરવાની એક માત્ર પવિત્ર ભાવનાથી

આ ભાષાંતર ગ્રન્થ પ્રકાશિત કર્યો છે.

અઘરા પદાર્થો વધુ સરળ કરવાનો પુરૂષાર્થ કર્યો છે.

પણ શક્ય છે કે છદ્મસ્થતાદિ દોષોના કારણે

મારી પણ ક્ષતિ થઈ હોય, એ માટે પુનઃ પુનઃ ક્ષમા માંગુ છું અને

સંયમીઓને વિનંતિ કરું છું કે આ ગ્રન્થનો તલસ્પર્શી

અભ્યાસ કરીને મારી ભાવનાને સફળ બનાવવામાં મને સહાય કરે.